קשר

57

סתיו 2021

יהודית איל

ההיבט המגדרי בתקשורת: אונס, עוצמה, שליטה, אידיאולוגיה

גיבורים טרגיים מודרניים

מסגור חוק הלאום

אוניברסיטת תל אביב

המכון לחקר העיתונות והתקשורת היהודית ע"ש שלום רוזנפלד

כתב עת לחקר תולדות העיתונות והתקשורת
בעולם היהודי ובישראל

כתב עת לחקר תולדות העיתונות והתקשורת בעולם היהודי ובישראל

המכון לחקר העיתונות והתקשורת היהודית ע"ש שלום רוזנפלד
המרכז ללימודים בינלאומיים ואזוריים ע"ש ס' דניאל אברהם
הפקולטה למדעי הרוח ע"ש לסטר וסאלי אנטין
אוניברסיטת תל אביב, ת"ד 39040, תל אביב 6139001
טל': 03-6405144
דוא"ל: presstau@tauex.tau.ac.il
אתר: https://dacenter.tau.ac.il/shalom-rosenfeld

ראש המכון ועורך אחראי של **קשר**: **פרופ' רענן ריין**
מייסד המכון: **שלום רוזנפלד**
העורך הראשון של **קשר**: **ד"ר מרדכי נאור**

קשר יוצא לאור בשיתוף עם **ראה**, כתב העת לחקר העברית באירופה,
המכון לחקר העברית באירופה, אוניברסיטת פריז 8.

עריכה גרפית: **מיכל סמו־קובץ ויעל ביבר**, המשרד לעיצוב גרפי
עיצוב העטיפה: **מיכל סמו־קובץ**
איור העטיפה: **יהודית איל**
תמונה בשער האחורי: גולדה מאיר ברגע בחירת ועידת מפלגת העבודה בה לראשת המפלגה ולראשת הממשלה (1969). התמונה באדיבות "כאן 11"

דפוס: **סדר צלם**

קשר רואה אור פעמיים בשנה
מחיר מנוי שנתי: 100 ₪
מחיר גיליון בודד: 60 ₪

© כל הזכויות שמורות לאוניברסיטת תל אביב, תשפ"ב,
המכון לחקר העיתונות והתקשורת היהודית ע"ש שלום רוזנפלד
המרכז ללימודים בינלאומיים ואזוריים ע"ש ס' דניאל אברהם
הפקולטה למדעי הרוח ע"ש לסטר וסאלי אנטין

כתב עת לחקר תולדות העיתונות והתקשורת
בעולם היהודי ובישראל

עורך
פרופ׳ גדעון קוץ

מערכת
פרופ׳ מאיר חזן, ד״ר אורלי צרפתי, ד״ר ברוך לשם,
פרופ׳ עוזי אלידע, פרופ׳ נורית גוטמן

רכזת המערכת: **נורית קרשון**
עריכה לשונית: **הרצליה אפרתי**
תרגום לאנגלית: **נפתלי גרינווד**
עריכה לשונית באנגלית: **בריל בלסקי**

המכון לחקר העיתונות והתקשורת היהודית ע״ש שלום רוזנפלד
המרכז ללימודים בינלאומיים ואזוריים ע״ש ס׳ דניאל אברהם
הפקולטה למדעי הרוח ע״ש לסטר וסאלי אנטין

חברי המועצה המדעית של *קשר*

פרופ׳ חנה אדוני, המרכז הבין־תחומי, הרצליה
פרופ׳ עמי איילון, אוניברסיטת תל אביב
פרופ׳ עוזי אלידע, אוניברסיטת חיפה
פרופ׳ דוד אסף, אוניברסיטת תל אביב
פרופ׳ ג׳ודי באומל־שוורץ, אוניברסיטת בר־אילן
פרופ׳ חיים באר, אוניברסיטת בן־גוריון
פרופ׳ ג׳ודית בוקסר ליוורנט, האוניברסיטה האוטונומית במקסיקו והאוניברסיטה העברית בירושלים
פרופ׳ ז׳רום בורדון, אוניברסיטת תל אביב
פרופ׳ מנחם בלונדהיים, האוניברסיטה העברית בירושלים
פרופ׳ אלה בלפר, אוניברסיטת בר־אילן
פרופ׳ נורית גוברין, אוניברסיטת תל אביב
פרופ׳ דניאל גוטוויין, אוניברסיטת חיפה
פרופ׳ יוסי גולדשטיין, אוניברסיטת אריאל בשומרון
פרופ׳ יוסף גורני, אוניברסיטת תל אביב
פרופ׳ נורית גרץ, מכללת ספיר
פרופ׳ ברונו די־פורטו, אוניברסיטת פיזה, איטליה
פרופ׳ דניאל דיין, בית הספר הגבוה למדעי החברה, פריז, צרפת
ד״ר רפאל ואגו, אוניברסיטת תל אביב
פרופ׳ גבי ויימן, אוניברסיטת חיפה
פרופ׳ מרדכי זלקין, אוניברסיטת בן־גוריון
פרופ׳ אביבה חלמיש, האוניברסיטה הפתוחה
פרופ׳ שמואל טריגאנו, אוניברסיטת פריז 10, צרפת
ד״ר עדה יורמן, אוניברסיטת בר־אילן
פרופ׳ עקיבא כהן, אוניברסיטת תל אביב
פרופ׳ אליהוא כץ, האוניברסיטה העברית, ירושלים
ד״ר דוד לביא, המכללה האקדמית הדסה ירושלים
פרופ׳ שמואל ליימן וילציג, אוניברסיטת בר־אילן
פרופ׳ יחיאל לימור
פרופ׳ נעם למלשטריך לטר, המרכז הבין־תחומי, הרצליה
פרופ׳ רפי מן, אוניברסיטת אריאל בשומרון
ד״ר מרדכי נאור
פרופ׳ הלל נוסק, המכללה האקדמית כנרת
פרופ׳ מרדכי נייגר, אוניברסיטת בר־אילן
פרופ׳ דינה פורת, אוניברסיטת תל אביב
פרופ׳ שמואל פיינר, אוניברסיטת בר־אילן
פרופ׳ כז׳ישטוף פילארצ׳יק, האוניברסיטה היגילונית, קרקוב, פולין
פרופ׳ ענת פירסט, המכללה האקדמית, נתניה
פרופ׳ משה פלאי, אוניברסיטת מרכז פלורידה, ארה״ב
פרופ׳ יורם פרי, אוניברסיטת מרילנד
ד״ר צבי צמרת
פרופ׳ גדעון קוץ, אוניברסיטת פריז 8, צרפת
פרופ׳ רות קרטון־בלום, האוניברסיטה העברית, ירושלים
פרופ׳ אפרים ריבלין, אוניברסיטת פריז 8, צרפת
פרופ׳ רענן ריין, אוניברסיטת תל אביב
פרופ׳ זהר שביט, אוניברסיטת תל אביב
פרופ׳ יעקב שביט, אוניברסיטת תל אביב
פרופ׳ יוסף שטרית, אוניברסיטת חיפה
פרופ׳ עופר שיף, אוניברסיטת בן־גוריון
פרופ׳ דב שנער, המכללה האקדמית הדסה, ירושלים
פרופ׳ אניטה שפירא, אוניברסיטת תל אביב

התוכן

קשר מס׳ 57, סתיו 2021

מה בקשר 57: ההיבט המגדרי בתקשורת – אונס, עוצמה, שליטה, אידיאולוגיה 7

״הם משלנו״ – סיקור תקשורתי דינמי של אונס קבוצתי: מקרה איה נאפה
– אלה בן עטר, אודליה דיין גבאי וגבריאלה יונס־אהרוני 8

ההיבט המגדרי בקריירה הפוליטית של גולדה מאיר: ניתוח באמצעות תוכנית הטלוויזיה ״חיים שכאלה״ – גילעד גרינוולד 31

מיאזור ועד נצרת: *עלונך* – ביטאון הנשים של המפלגה הקומוניסטית הישראלית בשנות החמישים של המאה העשרים – חגית כהן 52

גיבורים טרגיים מודרניים: המאבק על המסגור התקשורתי ברטוריקה של ראשי המדינה שהואשמו בעבירות פליליות – תיקי בלס ואורי מלכין 74

״אם אני נמושה אתה נפולת״: הסכסוך בין יצחק רבין לשמעון פרס, סיקורו העיתונאי והשפעתו על תוצאות הבחירות לכנסת התשיעית ב־1977 – ערן אלדר 105

חוק אחד, נרטיבים רבים: מסגור הדיונים על חוק הלאום בעיתונות הכתובה והאינטרנטית בעברית ובערבית – מוטי גיגי, יובל גוז׳נסקי ואליאב גוטמן 131

המאפיינים המרכזיים של השמועות שנפוצו ברשתות החברתיות בישראל בגל הראשון של נגיף הקורונה – עדי שלם־רבינוביץ, הודיה אביקסיס, יהודית יחזקאלי ואזי לב־און 155

***הלבנון*, 1886: סוף המירוץ בלונדון** – גדעון קוץ 175

דאס וואר׳ט: העיתון החרדי של וילנה – ירושלים דליטא – בתקופת בין המלחמות
– מנחם קרן־קרץ 188

קשר לתיעוד 216

קשר למחקר 221

קשר לספרים 231

המחברים 241

מבוא ותמציות באנגלית 7e

קשר – כתב עת לחקר תולדות העיתונות והתקשורת בעולם היהודי ובישראל יוצא לאור פעמיים בשנה ע"י המכון לחקר העיתונות והתקשורת היהודית ע"ש שלום רוזנפלד באוניברסיטת תל אביב. **קשר** מעוניין לפרסם מאמרי מחקר מקוריים וסקירות מדעיות בכל הנושאים הנוגעים לתולדות אמצעי התקשורת ואנשי התקשורת היהודים, לפעולתם ולהשפעתם, במבט רב תחומי. כל המאמרים יועברו לשיפוט "עיוור" לקוראים מתוך המועצה המדעית ואם יש צורך בכך, גם מחוצה לה. המציעים מתבקשים להגיש את המאמר בתכנת Word לכתובת המערכת: presstau@tauex.tau.ac.il ויקבלו תשובה תוך שלושה חודשים. האורך הממוצע של המאמר לא יעלה על 8,000 מילים. ההערות והביבליוגרפיה יבואו בסוף המאמר. שיטת הציטוט בהתאם לדיסציפלינה.

המערכת מזמינה סקירות וביקורות על ספרים חדשים בתחום עיסוקו של כתב העת ותציע ביקורות כאלה גם בעצמה. **קשר** מפרסם גם רשימה של עבודות דוקטור ותזות לתואר שני שאושרו לאחרונה בצירוף תמצית של 250 מילים לכל היותר לתיזה ו־500 לדוקטורט.

ההיבט המגדרי בתקשורת: אונס, עוצמה, שליטה, אידיאולוגיה

ההיבט המגדרי בתקשורת, שבו אנו פותחים את מאמרי הגיליון, משותף לסיקור העיתונאי של אונס קבוצתי, לזה של אישה בעלת עוצמה פוליטית ולנשים המסקרות את המציאות החברתית והפוליטית מנקודת מבט אידיאולוגית. אלה בן עטר, אודליה דיין גבאי וגבריאלה יונס־אהרוני מנתחות את המסגור הדינמי של סיקור אירוע האונס שיוחס ל"בחורים משלנו" באיה נאפה בשנת 2019. גילעד גרינוולד בוחן את ההיבט המגדרי בקריירה הפוליטית של המדינאית והאישה "החזקה" גולדה מאיר, באמצעות תוכנית הטלוויזיה "חיים שכאלה". חגית כהן מספרת על **עלונך**, ביטאון הנשים של המפלגה הקומוניסטית בשנות החמישים של המאה שעברה.

תיקי בלס ואורי מלכין מציגים את המסגור התקשורתי של הרטוריקה של "הגיבורים הטרגיים המודרניים" – ראשי ממשלה בישראל שהואשמו בעבירות פליליות. ערן אלדר עוסק בסכסוך המתוקשר בין יצחק רבין לשמעון פרס ובהשפעתו על המהפך בבחירות לכנסת התשיעית בשנת 1977. מוטי גיגי, יובל גוז'נסקי ואליאב גוטמן משווים את הנרטיבים הרבים ל"חוק הלאום" באמצעי התקשורת העבריים והערביים בישראל. גם בגיליון זה אנו חוזרים לשאלות ה"פייק ניוז", חדשות הכזב, ומשבר הקורונה: עדי שלם־רבינוביץ', הודיה אביקסיס, יהודית יחזקאלי ואזי לב־און איתרו את המאפיינים המרכזיים של השמועות שנפוצו ברשתות החברתיות בגל הראשון של נגיף הקורונה.

בתחום תולדות העיתונות היהודית באירופה כותב גדעון קוץ על סופו של עידן השבועונים העבריים בשנת 1886 באמצעות תיאור מותם של עורך־חלוץ ועיתונו, יחיאל בריל **והלבנון**, בלונדון. מנחם קרן־קרץ מספר על **דאס וואהרט**, העיתון החרדי ביידיש שיצא לאור בווילנה בתקופה שבין שתי מלחמות העולם.

בהמשך הגיליון תמצאו, כרגיל, את מדורינו הקבועים.

אנו רואים לעצמנו חובה נעימה לברך את מאירת השער של כתב העת מזה שנים רבות, יהודית אייל, על זכייתה בפרס מייקל מרקס הבין־לאומי היוקרתי על עבודותיה במסגרת תחרות בנושא מאתיים שנה לעצמאות יוון.

איחולינו לקריאה נעימה ומועילה ולהתראות בגיליון האביב,
המערכת

"הם משלנו" – סיקור תקשורתי דינמי של אונס קבוצתי: מקרה איה נאפה

אלה בן עטר, אודליה דיין גבאי וגבריאלה יונס־אהרוני

מבוא

בקיץ 2019 התחוללה סערה תקשורתית בעקבות פרסום חשד לאונס קבוצתי של תיירת בריטית בידי נערים ישראלים ששהו בנופש בעיר איה נאפה שבקפריסין. במשך שבועיים, מפרסום הפרשה ועד לשובם של הנערים לארץ, ליוותה התקשורת הישראלית את האירוע. ערבות הדדית, סולידריות ולכידות חברתית הם ערכים מרכזיים בחברה הישראלית. ישראלי המטייל בעולם ונקלע לסכנה יודע שהמדינה תיחלץ לעזרתו, אם וכאשר יזדקק לכך. התקשורת הישראלית מחזקת תחושה זו באמצעות סיקור אוהד של הצלת ישראלים שנקלעים לצרות שונות ברחבי העולם, כמו אסונות טבע, מגיפות או הסתבכות עם השלטונות במדינה זרה. ואומנם התקשורת הישראלית הייתה שחקן מרכזי בסיקור החשד לאונס קבוצתי באיה נאפה. כתבים מערוצי תקשורת שנשלחו לקפריסין לדווח מהשטח הציגו את האירוע מנקודות מבט שונות: דמויות מרכזיות, פרשנות בעלות אופי שונה ושימוש במגוון רחב של ביטויים בשפה הוויזואלית. הפרשה זכתה לבולטות גבוהה בכל כלי התקשורת בהיקף הסיקור, תדירותו והיחס לסיפור ברשתות החברתיות.

התבוננות בסיקור התקשורתי מעלה שאלות רבות: האומנם השמירה על הסולידריות והערבות ההדדית שאותן הציגה התקשורת עומדת במבחן מול ערכים אחרים כמו יושרה, טוהר מידות ושמירה על החוק? האם התקשורת אמורה להתלכד סביב הנערים "שלנו" מול התיירת "הזרה" גם במקרה של עבירה חמורה לכאורה של אונס קבוצתי? כיצד אפשר להבין את העמדות השונות שהציגה התקשורת, ובכללן כאלה שלא תאמו את העדויות הקשות שצולמו בזירת האירוע? מה היה תפקידה בהובלת הפרשה והאם היא שירתה במודע אינטרסים וגופים שפעלו מאחורי הקלעים?

במחקר המוצג כאן נבחנות שאלות אלה באמצעות ניתוח כתבות ששודרו במהדורת החדשות המרכזית בשעה 20:00 בערב בשני ערוצי טלוויזיה מרכזיים בישראל (הערוץ הציבורי כאן 11, והערוץ המסחרי חדשות 12) בתקופה שבין חשיפת הפרשה ועד חזרתם של הנערים לארץ (30.7.2019–17.7.2019). הניתוח נעשה באמצעות מודל מקורי שפותח במחקר זה ומציג את הסיקור התקשורתי סביב הגרעין המוסרי (M.S.M, ראו להלן) המתבסס בחלקו על המודל הרב־מוקדי לפרשנות טקסט במדיה שפיתח מוטי נייגר (2008).

סקירת ספרות

תופעת האלימות המינית נגד נשים אינה פוסחת על שום אזור גיאוגרפי בעולם. נשים כקבוצה מגדרית, ללא הבדל דת, גזע וגיל, עדיין נמצאות בסיכון ליפול קורבן לאלימות מינית במשך חייהן (McMillan, 2013; Sacks, Ackerman & Shlosberg, 2018). לפי נתוני ארגון הבריאות העולמי (World Health Organization, 2013), כ־35 אחוז מהנשים בעולם עוברות פגיעה מינית במהלך חייהן. מחקרים מצביעים על כך שבין עשרים ל־25 אחוז מהנשים עוברות אונס או ניסיון אונס במהלך חייהן (מור, 2009; Black et al., 2011). ההערכה היא שכעשרה עד שלושים אחוז ממקרי האונס בארצות הברית הם מקרים של אונס קבוצתי (Franklin, 2004; Porter & Laurence, 2006). אנשי מקצוע מסכימים שאחת מהפגיעות המיניות החמורות ביותר הוא האונס הקבוצתי. אונס קבוצתי הוא אונס שנעשה בידי שני גברים או יותר או בנוכחות אחרים (Porter & Laurence, 2006; Sela-Shayovitz, 2015).

האלימות המינית כוללת סוגים שונים של עבירות, החל בהטרדות מיניות ומעשים מגונים וכלה באונס יחיד או קבוצתי. סוזן בראונמילר הייתה הראשונה שהצביעה על כך שלאונס יש היסטוריה והוא משמש כ"נשק". גם אם בפועל לא כל הנשים נפגעו או ייפגעו ממנו, הפחד ליפול קורבן למעשה אונס משתק נשים וממשמע אותן (Brownmiller, 1975). לאורך ההיסטוריה קבוצות גברים ביצעו אונס בקבוצות נשים במלחמות. השימוש באונס יחידני וקבוצתי נעשה לשם דיכוי ושליטה על תרבויות, גזעים ומדינות (Baaz & Stern, 2009; Pain, 2015).

אף שהאלימות המינית נגד נשים היא סוגייה חברתית, ולמרות העלייה בסיקורה לאורך השנים (קורן, 2019), פשעי האלימות האלה מדווחים בתקשורת מעט יחסית לשכיחותם במציאות. מקרי האונס והאלימות המינית שזוכים לבולטות בשיח התקשורתי נחשבים "יוצאי דופן", מה שהופך אותם לראויים לדיווח תקשורתי (Benedict, 1992; Cuklanz, 2015; Franiuk, Seefelt & Vandello, 2008; Hindes & Fileborn, 2019; Pennington & Birthisel, 2016; Sela-Shayovitz, 2015). אפשר לקשור זאת לעובדה שנשים שחוות אונס נוטות לא לסמוך על המערכות שיעשו עימן צדק (משטרה ובתי משפט) ואף מאשימות את עצמן בפגיעה בהן (McMillan, 2013).

המחקר הפמיניסטי הביא לקדמת הבמה את חשיבות הסיקור התקשורתי של פגיעות מיניות ושל אלימות כלפי נשים מתוך הבנה שלתקשורת יש כוח לשעתק, לאתגר ולהבנות את השיח הציבורי ואף להוביל לשינוי מוסדי. עבירות המין מתוארות בתקשורת בדרך שמטילה ספק באמינות הנפגעת ואינן מצדיקות את האשמת הפוגע. נמצאו דפוסי סיקור חוזרים של הנשים כאשמות באלימות שהופעלה נגדן (דיין־גבאי, 2020; Simons & Morgan, 2018; Sacks, Ackerman & Shlosberg, 2018). מחקרים מראים שגם כאשר עבירות המין מתוארות כחמורות, היחס התקשורתי אליהן הוא אמביוולנטי ולעיתים קרובות סלחני עם נטייה להאשים את הנפגעות בנסיבות שהביאו לפגיעה ולהסיר את

האחריות מהפוגע (אלון־תירוש וברגר, 2019; דיין־גבאי, 2020; Franiuk, Seefelt & Vandello, 2008; Hindes & Fileborn, 2019). מחקר מקיף השווה בין הסיקור התקשורתי של אונס יחיד לאונס קבוצתי במשך עשור בשנים 2000–2010 (Sela-Shayovitz, 2015), ונמצא בו כי באונס יחיד הנפגעת מתוארת כ"ילדה טובה" ואילו כאשר מדובר באונס קבוצתי הנאנסת מוצגת כ"אחרת" ומודגשת האשמת הקורבן. הרטוריקה התקשורתית מאשימה את הנפגעת, מטילה עליה את האחריות לשליטה בדחפיו המיניים של הגבר ובכך פוגעת בתפיסה שאונס קבוצתי הוא פשע אלים. המסגור הדו־משמעי שנמצא בסיקור מקרי אונס קבוצתי מציג מרכיבים של פיתוי מצד הנאנסת בעוד התוקפים ממוסגרים כ"ילדים" שאינם אחראים למעשיהם אם בשל גילם או בשל שימוש באלכוהול. אם הנערים הפוגעים מגיעים משכבות סוציו־אקונומיות נמוכות, הדגש מושם על מוצאם האתני והם מתוארים כבעייתיים (Sela-Shayovitz, 2015). למעט תחקור של התקשורת שנועד לספק תיאורים אינטימיים פולשניים מושתק בדרך כלל קולם של הקורבנות.

כיצד מתייחסת התקשורת לפוגעים כאשר הם חלק מקבוצה המאופיינת בסולידריות ולכידות חברתית לאומית? סולידריות חברתית היא הזדהות של אדם או קבוצה עם אדם אחר בקהילה, המבוססת על אמפטיה או על שותפות רעיונית או ערכית, מחויבות וולונטרית לזולת שבאה לידי ביטוי רגשי או התנהגותי ובכלל זה במצבי מצוקה. תחושת סולידריות כמעשה חברתי מופנית אל חברי הקבוצה ומבטאת אחריות לשלומם כחלק מהדאגה לשלמות החברה (Mayeseless & Salomon, 2003; Ben-Asher, Wagner & Orr, 2006; 2006; Shulman, Blatt & Walsh, 2006). המחקר נערך על מערכת יחסים בין התקשורת לחשודים באונס קבוצתי. ההנחה היא שהיחס התקשורתי כלפי נערים אלה מקורו בציווי הערכי של הסולידריות הקיימת בחברה הישראלית (Mayeseless & Salomon, 2003).

התבוננות מעמיקה בטקסטים בתקשורת העוסקים במקרה מורכב כמו עבירות מין קבוצתיות, מחייבת שימוש בכמה "עדשות" בו זמנית: הגורמים המכוננים את הטקסט התקשורתי (focal-multi) וניתוח היחסים ביניהן (focal-inter). מוטי נייגר (2008) מונה שישה מוקדים לניתוח טקסט במדיה: ההקשר למקום ולתרבות שבו מתרחשת התופעה החברתית, תוכן המסר, ניתוח הקודים התרבותיים (שפה מילולית, צילומים, אילוסטרציה ועריכה), הגוף שיצר את הטקסט והאג'נדה המקצועית שלו. כלי התקשורת שבו מועבר המסר משפיע גם הוא על פרשנות המסר. זו תלויה פעמים רבות גם בנמענים המפרשים את המסרים בהתאם להבנתם ולהשקפת עולמם. המודל של נייגר הוא מודל סטטי, כלומר הוא מעניק פרשנות לטקסט ברגע מסוים ואינו עוקב אחרי התפתחות הסיקור התקשורתי של אירוע לאורך תקופה בידי עיתונאים וכלי תקשורת שונים. במחקר הנוכחי אנחנו מבקשות להציע מודל דינמי המאפשר התבוננות מורכבת על הסיקור התקשורתי: The Dynamic Media coverage Spectrum around the Moral nucleus (או בקיצור מודל M.S.M), מודל זה פותח על בסיס המודל של נייגר (2008), אך שונה ממנו משום שאינו

סטטי. החידוש במודל שאנחנו מציעות הוא תיאור הסיקור התקשורתי כמבנה דינמי סביב הגרעין המוסרי־חברתי העומד במוקד האירוע המסוקר. מודל ה־M.S.M מציג שלושה מסלולי תנועה שבהם נעה התקשורת סביב "גרעין" מרכזי קבוע של הסכמה חברתית בלתי מעורערת המעוגנת בדרך כלל גם בחוק. המודל לקוח מתחום הפיזיקה ומתבסס על צורת האטום שבמרכזו קיים גרעין וסביבו אליפסות. בכל אחת מהאליפסות מתקיימת תנועה של ה"אלקטרון" בין הקטבים שלהן. ה"אלקטרון" הוא המיקום הנוכחי של דרך המסגור של האירוע באותה כתבה.

מקרה הבוחן התרחש באי איה נאפה בקפריסין ובמרכזו היו קבוצת נערים ישראלית ותיירת בריטית. הפרשה החלה בליל 17 ביולי 2019, כאשר צעירה בריטית הגיעה למשטרת קפריסין והתלוננה שקבוצת נערים ישראלים החזיקו בה בכוח ואנסו אותה. משטרת קפריסין באיה נאפה עצרה 12 נערים ישראלים בני 16–17 בחשד לאונס קבוצתי. מעבר לתקופת המחקר, שכללה את השבועיים הראשונים וסיקור אינטנסיבי בכלי התקשורת הישראליים, הפרשה המשיכה להסעיר את הציבור בארץ,[1] בבריטניה ובעולם כולו,[2] בעיקר נוכח עדויות מאוחרות שחשפו לחצים שהופעלו על המתלוננת לשנות את גרסתה והעברת הדיון בפרשה לבית דין גבוה.

המחקר בחן כיצד הסיקור התקשורתי של הפרשה נע בכל אחד מהמסלולים המקיפים את הגרעין המוסרי, את הטאבו החברתי על אונס קבוצתי המעוגן גם בחוק, ואת התמונה הכוללת המתקבלת באמצעות המודל M.S.M.

מתודולוגיה

המחקר הוא איכותני פנומנולוגי (Denzin & Lincoln, 2008). ניתוח הטקסט נעשה באמצעות טכניקה של ניתוח תמטי (Corbin & Strauss, 1990). נדגמו כשלושים כתבות שהתפרסמו בשבועיים מפרסום הפרשה ועד שחרור הנערים לישראל ומעצר הצעירה הבריטית בשני ערוצי הטלוויזיה המרכזיים בישראל: ערוץ 11 שהוא ציבורי ממלכתי וערוץ 12 שהוא מסחרי בבעלות פרטית. הכתבות נדגמו מהמהדורה הראשית של שני הערוצים, בשעה 20:00 בערב. בכתבות עצמן השתתפו כתבים שונים מתחומי סיקור שונים: פלילי, בריאות ותיירות, ונוסף על כל כתבה הובא פתיח של מגיש החדשות באולפן. כל הכתבות שהן קורפוס המחקר נדגמו מאתרי האינטרנט הרשמיים של שני ערוצי הטלוויזיה.

מעל 26 אחוז מהכתבות ששודרו היו אייטם פותח של המהדורה (שמונה כתבות מתוך שלושים סך הכול), וכ־57 אחוז מהכתבות שובצו באחת משלושת האייטמים הראשונים במהדורה (17 כתבות). מלבד המיקום ב"ליין אפ" במהדורה נראה שהנושא קיבל בולטות באורך הכתבות. במשך כל תקופת סיקור הפרשה נע אורכן בין שתי דקות לתשע דקות. רוב הכתבות היו באורך של בין 2.5 לחמש דקות (18 כתבות מתוך 30). 12 כתבות נמשכו מעל חמש דקות.

הממצאים נבחנו בפריזמת מודל M.S.M. תחילה זוהו שלוש תמות מרכזיות במודל שמציינות את המסלולים הדינמיים סביב הגרעין הקבוע; לאחר מכן נותחו הכתבות בהתייחס לתוכן, להקשר התרבותי ולשימוש הסמנטי בשפה ובטקסט ויזואלי. הניתוח נעשה בידי כל אחת מהחוקרות בנפרד, ולאחר מכן נערכה השוואה כדי לבדוק את המהימנות בין ממצאי החוקרות. במקרה של אי הסכמה הובא המקרה לדיון בין החוקרות והתקבלה הכרעה סופית בסיוע מומחית בתחום הניתוח האיכותני.

שאלת המחקר הייתה כיצד מסקרת התקשורת לאורך זמן אירוע שמסעיר את הציבור בישראל בעוד היא נותנת מסגור דינמי בכל התקופה שבה הנושא נמצא על סדר היום הציבורי והתקשורתי. כמו כן נבחנה השאלה כיצד תורם מודל ה־M.S.M לראיית התמונה הכוללת של הסיקור התקשורתי לאירוע, מעבר לניתוח נקודתי של כל כתבה בנפרד.

ממצאים

ניתוח התוכן האיכותני של כל הכתבות בתקופת המחקר הנוכחי העלה שלוש תמות מרכזיות בסיקור. כל אחת מהתמות האלה היא מסלול תנועה מובחן במודל M.S.M. אפשר להבחין בשלושה מסלולי תנועה מרכזיים שבהם עסקה התקשורת: אשמה, נורמה וחוק, וסמנטיקה של מיצוב. בכל אחד מהמסלולים האלה נבחנה התנועה של הסיקור העיתונאי לאורך זמן בין הקטבים השונים של האהדה ובין הביקורתיות על האירוע, תוך כדי התייחסות לתוכן הכתבה וההקשר תרבותי, שימוש סמנטי בשפה ובטקסט ויזואלי. מסלול האשמה האליפטי נע בין סיקור שמפנה אצבע מאשימה לחבורת הנערים ובין הקוטב השני, שמפנה אצבע מאשימה לתיירת הבריטית. מסלול החוק והנורמה נע בין נורמות התנהגות אוניברסליות המבוססות על חוקים וערכים מקובלים בחברה מתקדמת ובין נורמות "חופשיות", "פורצות גבולות", המיוחסות לבני נוער. מסלול הסמנטיקה של המיצוב נע בין מיצובם של הנערים כחלק מקבוצת רוב ובין מיצובם כקבוצת שוליים. סיקורה של התיירת הבריטית נע בין מיצובה כקורבן לשותפה מרצון לאירוע. אפשר לראות את המבנה הכולל של הניתוח בתרשים הבא:

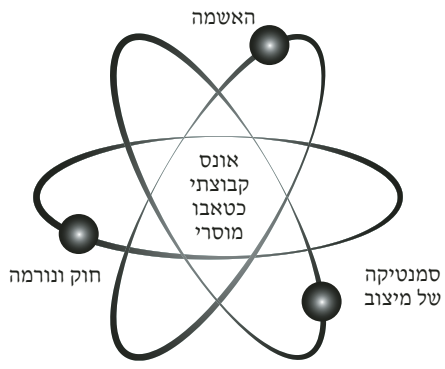

מודל ה־M.S.M מתבסס על צורת האטום, שבמרכזו גרעין וסביבו אליפסות שנמצאות בתנועה מתמדת

ניתוח הממצאים הראה כי יחסה של התקשורת לכל אחת מהתמות הוא דינמי ומשתנה ונע כ"אלקטרון" על פני מסלול אליפסי בין שני קטבים שמשמשים כמסגור שונה לאירוע. שלוש תמות אלה נעות כל אחת במסלול אליפסי נפרד סביב גרעין משותף של טאבו מוסרי על אונס קבוצתי. להלן יוצגו התמות השונות בהתייחס לתנועה הקוטבית בסיקור התקשורתי והמסגור של הפרשה.

מסלול האשמה

מסלול האשמה מציג לציבור הצופים מספר רב של אשמים אפשריים: הנערים הישראלים, הצעירה הבריטית, ההורים שנכשלו בחינוך, תרבות הנוער ואפילו תקשורת ההמונים. המעברים בין מושאי האשמה אינם חדים וברורים ולעיתים נמצא גם שהתקשורת מציעה אשמים מספר בו זמנית. התבוננות בסיקור התקשורתי לאורך זמן מצביעה על כך שהיא מתקשה להציע תבנית אחידה, דיכוטומית ועקיבה בשאלת האשמה. היא מתקשה לקבוע עמדה לגבי המעשה כתקיפה מינית או כיחסי מין בהסכמה. נראה שהתשובה לשאלה "מי אשם" נעה בין שני קטבים: לעיתים התקשורת מפנה אצבע מאשימה אל חבורת הנערים ולעיתים אל הנערה הבריטית. האם היו אלה הנערים הישראלים שתקפו את התיירת או שמא הנערה הבריטית שיתפה פעולה ואולי אף הזמינה מפגש מיני מרובה משתתפים? התשובה על שאלה זו משתנה מסיקור לסיקור ותלויה בכתב, בעדויות שהוא מציג ובמרואיינים שנבחרים להגיב על האירוע. התשובות השונות המוצגות לא פעם כעמדות נחרצות, מקשות על צרכני התקשורת לתת לפרשה תבנית אחידה וברורה, ובכך פותחות לקהל מרחב של פענוח והשערות מגוונות לתשובות אפשריות על שאלה זו. נראה אפוא שגבולות המרחב והפרשנות תלויים במידה רבה במיקום "אלקטרון" – הפוקוס התקשורתי – ב"מסלול האשמה".

בחינת הקודים של השפה המילולית שימשה כפריזמה מרכזית שדרכה נבחן הסיקור התקשורתי. השפה שנבחרת לתאר את "פרשת האונס הקבוצתי" מקבלת ביטוי בכותרות, בניסוחי הכתבים האמונים על סיקור האירוע ובדברי המגישים והמגישות של מהדורות החדשות. לשפה זו יש חשיבות רבה ביכולתה להצביע על התבנית הפרשנית שהסיקור מציג בכל הנוגע לאלימות מינית נגד נשים.

עם חשיפת הפרשה לראשונה תיארו הכותרות הראשיות שנבחרו את האירוע בתמציתיות תוך כדי האשמת הנערים, ובערוץ הציבורי לוותה הכתבה בכותרת: "12 נערים חשודים שאנסו תיירת בת 19".[3] כבר בכותרת שנבחרה מתוארים האשמים כקבוצה הומוגנית תחת התיאור "נערים". הנתקפת מתוארת כ"תיירת בת 19", כלומר היא זרה, אף שגם הנערים הישראלים היו תיירים בקפריסין. ציון גילה, "19", מוצג מול תיאור החשודים כ"נערים" ללא גיל מדויק. מהנגדה זו נרמז כי גילה כמבוגרת יותר מהנערים מטיל עליה אחריות למה שאירע. בערוץ המסחרי הציגה מגישת החדשות את הפרשה תוך שימוש בשפה מילולית המייחסת לחשודים אשמה כבדה: "שניים עשר צעירים ישראלים, בני

17 ו־18, עצורים מהבוקר באיי נאפה שבקפריסין בחשד חמור לאונס קבוצתי".[4] תיאור העבירה כאונס קבוצתי חמור, ממקם את "אלקטרון האשמה" בסמוך לקבוצת הישראלים. מייד לאחר מכן מנסה הכתבת לאזן את האשמה בכך שהיא מביאה את גרסת החשודים כהכחשה מוחלטת לאשמה שמופנית כלפיהם. קוד השפה מתייחס לדמויות בפרשה ונע בין התייחסות לבני הנוער כקורבנות לתוקפים; כך גם בהתייחסות לתיירת כאשמה או כנתקפת. הסיקור התקשורתי משתמש בתיאור הנערים כפסיביים: "לקחו אותם", "עצרו אותם", "הוציאו אותם מהמיטה", כדי להפריך את האשמה, ונשען על טענתם של חלק מהחשודים שהכירו את הצעירה לפני האירוע והיו איתה בקשרים חבריים.

בקודים הלשוניים אפשר למצוא חוסר עקיבות במסר ובתבנית הפרשנית. כתבת הערוץ הציבורי מתארת את החשודים כ"ישראלים", "בנים". אין כוונתה להקשר המגדרי אלא במובן המשפחתי, כאילו היו הבנים של כולנו שנקלעו לסיטואציה שבה הפרטים עדיין לא ברורים. כאשר היא מציגה את אימו של אחד הצעירים, גבה מופנה למצלמה, קולה לא מעוות אך רועד מפחד ובכי. האם מעידה על אופיו הטוב של בנה ושוללת את האפשרות שההאשמות נכונות: "קיבלתי טלפון מהבן שלי: אמא העירו אותי והוציאו אותי מהמיטה בחמש בבוקר, ופתאום עצרו אותי, לא היה לי מושג על מה מדובר [...] בוכה לי בטלפון, הילד שלי בחיים לא יעשה דבר כזה, הוא לא מסוגל לפגוע באף אחד".[5] יתרה מזאת, הכתבת קושרת בין גיל הנערים לעובדה שהחשודים עומדים להתגייס בתקופה הקרובה לצה"ל. תוספת זו ממסגרת את קבוצת הנערים כצעירים שעומדים לתרום בעתיד הקרוב למדינה, כחלק מהקולקטיב הישראלי. קודים של השפה המילולית העולים בדברים אלה ממחישים כיצד "אלקטרון האשמה" מתרחק מהחשודים.

לצד השפה המילולית קיימים גם קודים ויזואליים שבהם מועברים מסרים בקשר שבין טקסט לתמונה. הכתבת לענייני אלימות מינית בערוץ הציבורי מדווחת על האירוע כאשר הוויז'ואל המוצג הוא של צעירות בעלות חזות בריטית (בלונדיניות, גוון עור בהיר ועיניים כחולות) רוקדות במועדון ומשרבבות את לשונן אל מול המצלמה. קישור חשדות לעבירת האונס בליווי תמונות של צעירות מבלות במסיבה, רוקדות ומפגינות מיניות, הוא חיבור שהפרשנות המרומזת בו גובלת בהאשמת הקורבן. צימוד ויז'ואל זה מציג את הנערות כקלות דעת, משוחררות מינית, פתייניות ובכך נע "אלקטרון האשמה" אל הצעירה. אף על פי שהנתונים מעידים כי רוב התקיפות המיניות נעשות בידי גברים עם היכרות מוקדמת עם הנשים הנתקפות (נבו, 2003; McMillan, 2013), השימוש ברמיזות ויזואליות על הצעירה הבריטית כנוטה לשתות אלכוהול ואף כיוצאת למרחב הציבורי בשעות החשכה מעיד עליה שהיא "מתגרה ופתיינית", ומצביע על אחריותה לאירוע התקיפה (להב, 2008; Cuklanz, 2000, 2015; Franiuk, Seefelt & Vandello, 2008).

הכתבת מהערוץ המסחרי דיווחה מקפריסין על רקע תחנת המשטרה וגדר תיל מאחורי גבה.[6] הדימוי הזה קושר את האירוע לעבירה חמורה. לכך נוסף קוד השפה המילולית של הכתבת אשר מעניק פרשנות מקלה לעבירה בתארה תלונה על אונס קבוצתי כ"מעשים

מגונים" ובמתן דגש על הכחשת הנערים והעובדה שהייתה היכרות מוקדמת, עד כדי רמיזה להאשמת הקורבן. כך נע "אלקטרון האשמה" מקבוצת החשודים לצעירה עצמה. אנו רואים שהקודים המיליוליים שנבחרו לתאר את העדויות החדשות המחזקות את הכחשת החשודים זוכים להדגשה בהגדרתם כ"אחלה חבר'ה", ובטענה "שהצעירה רקמה קשר אינטימי עם שניים מהנערים".[7] כך מקבלת חפותם של החשודים משנה תוקף וניתן דגש רב לעובדה שישנה היכרות קודמת אשר מוצגת כרלוונטית בין הצעירה לחשודים באונס. העובדה שהיכרות קודמת וקיום יחסי מין בהסכמה קודם למקרה האונס לכאורה ממוסגרים בשיח התקשורתי כמחזקת את הכחשת החשודים בדבר קיום אונס, היא בבחינת האשמת הקורבן ומקור לחיזוק מיתוסים קיימים על מהו "אונס אמיתי" (להב, 2006). בחדשות הערוץ המסחרי הוצגו למוחרת חשיפת המקרה בתקשורת הנערים כאשמים באופן ברור יותר מאשר יום קודם, והדגש היה על כך שמדובר ב"חשד חמור", "מקרה חריג", "חסר תקדים".[8] "אלקטרון האשמה" נמצא בקרבתם של הנערים החשודים, כלומר הסיקור התקשורתי גויס למטרה זו ובא לידי ביטוי בהעצמת ההתרחשויות.

העיתונאים ניסו לשחזר את הפרשה בעזרת שימוש חוזר של צילומי תקריב של אמצעי מניעה משומשים, בסמנטיקה רווית תיאורים והשערות אשר תרמה להעצמת הדרמטיזציה. כך למשל נכנסה כתבת חדשות הערוץ המסחרי בקפריסין למלון שבו האונס התקיים לכאורה, ביקשה לשחזר את המיקום המדויק של חדר המלון והסבירה כי מדובר בחדר מרוחק. והוסיפה: "גם אם היו צעקות ומכות לא היו יכולים לשמוע".[9] בכך הוטמעה בתודעה הציבורית סצנה דרמטית, קשה ורווית אלימות בנוגע למקרה האונס הקבוצתי ו"אלקטרון האשמה" נע לכיוון הנערים שהוצגו באופן אקטיבי ואלים. אך האלקטרון דינמי, ובדוגמה הבאה נראה שהדרמטיזציה מתעצמת תוך כדי הנעת "אלקטרון האשמה" הרחק מהצעירים, כאשר הכתב של הערוץ המסחרי ניצב באולם בית משפט ריק, ובאמצעות שיח רווי תיאורים, טון דיבור נמוך, ותנועות ידיים המצביעות על דבריו, במהלך המדמה דמיון מודרך, ניסה להחיות את הסצנה שהתקיימה בבית המשפט בעניינם של הצעירים תוך שהוא שחזר תמונה ויזואלית והסביר היכן כל אחד ישב וכיצד התנהג תוך מתן דגש על הקושי שלהם: "כאן באולם הזה, אולם מספר 1, התקיים הדיון בדלתיים סגורות, פה עמדו השבעה כשלראשם כיפה, ופה ישבו בני המשפחה. ראינו איך ההורים של החשודים בוכים ומתחבקים עם הילדים שלהם".[10]

עורך הדין של הנערים הופיע בכתבות תדיר ודיבר בגנות גרסתה של המתלוננת בשומרו על אינטונציה לוחמנית: "אני רואה לא סדקים בחומר החקירה אני רואה בורות [...] הגרסה של המתלוננת מתחילה להתפורר ולהתמוסס",[11] "אני שואל את עצמי שאלה פשוטה: כמה ד.נ.א היא יכלה להכיל באותו יום? עם כמה גברים היא קיימה יחסי מין באותו יום?".[12] הבחירה להציג את הטיעונים הספציפיים הללו של עורך הדין, הרחיקה את "אלקטרון האשמה" מהנערים והטילה ספק באמינותה של הצעירה, תוך כדי חיזוק מיתוס שקשר בין פעילותה המינית לאשמתה באירועי האלימות המינית. המיתוס

שהאישה היא הפתיינית במשוואה של יחסי מין נראה תקף גם באונס קבוצתי, כאשר מתייחסים לדימוי "הגרוע" של הבריטיות בערוץ הציבורי.[13] כן הוצג ריאיון שנערך עם אחד האבות שטען כי הכול נעשה בהסכמה והצביע על אי אמינותה ורצונה בכסף: "היא מושכת נערים בשביל לקבל כסף, אז היא הייתה איתם שישה ימים בהסכמה".[14]

"אלקטרון האשמה" נע בסיקור זה בין התוקפים לכאורה ובין הנתקפת. כאשר הם הוצגו כאשמים ולכן כאקטיביים, אלימים, חסרי חמלה ואכזריים; כאשר הם הוצגו כקורבנות הם פאסיביים, ילדים, קטינים ואפילו תמימים שנקלעו לסיטואציה שקרית שהיא פרי דמיונה של המותקפת. אפשר לראות זאת בסיקור התקשורתי, בתנועתיות מתמדת בין הקטבים על פני הרצף האליפטי של ההאשמה, כאשר "אלקטרון האשמה" נמצא בצידה של הנתקפת רוב סיקור הפרשה.

מסלול החוק מול הנורמה

אנו מסמנים את גרעין האטום במודל M.S.M כ"אונס קבוצתי הוא בבחינת טאבו חברתי". עם זאת בתקופת סיקור הפרשה התקשתה התקשורת להציע תבנית אחידה או נקודת מבט עקיבה לגבי נורמות וחוק בהקשר לאירוע. במהלך הסיקור נראה שה"אלקטרון" נע מהחוק הברור לנורמות חברתיות. הדיווח התקשורתי נע סביב חדרי החקירה, בית המעצר וההתפתחויות בחקירה והפך לסיפור מתח. הכתבת בערוץ המסחרי תיארה לצופים את החדר המרוחק שבו התרחש האירוע ובנתה סצנה של אירוע דרמטי,[15] צילום בקלוז אפ של המיטות, הסדינים ואמצעי המניעה. היא הציגה פרשנות מפורטת לתהליך איסוף הדנ"א מהזירה. חיפוש התוקפים הגדיל את הסצנה המדומיינת של מאבק שומרי החוק. הדרמה נוצרה באמצעות תיאור הסיטואציה כשדה קרב בין הנערים לתיירת, כאשר שני הערוצים הציגו זאת כקרב גרסאות,[16] "בין התיירת לקטינים".[17] ההמחשה ושחזור רגעים דרמטיים ספציפיים לא הסתיימו בזירת המעשה אלא עברו לבית המשפט, מה שהעניק חשיבות ובמה נוספת להיכרות קרובה עם החשודים ומשפחותיהם, תוך כדי התייחסות לנאשמים כילדים ולאופי העבודה של משטרת קפריסין: "הילדים יצאו ואמרו לנו איך המשטרה כאן חוקרת באופן איטי ביותר".[18]

כתבת אחרת התייחסה בעיקר לעובדה שהצעירים צילמו והפיצו את הסרטונים ברבים. בישראל קיים חוק הגנת הפרטיות שאחד מסעיפיו אוסר על הפצת סרטונים בעלי אופי מיני או מבייש, אך חוק זה אינו קיים בקפריסין. הכתבת העדיפה להציג את הסרטונים כמעשה לא מוסרי (על פי החוק הקפריסאי) ולא כמעשה של עבירה פלילית (על פי החוק הישראלי).[19] מסלול התנועה של הדיווח בתקשורת נע בין התנהלות חוקית של מערכת האכיפה למערכת הנורמות החברתיות ופרשנותן לפרשה. אפשר היה לראות שהסיקור נמצא קרוב לגרעין הערכי שבו אונס קבוצתי הוא בבחינה פגיעה בטאבו חברתי: "אונס כזה, אונס קבוצתי, זה חריג בקפריסין בכל קנה מידה אני ממש יכול לספר לך שגם הקהילה פה הישראלית כולם בהלם".[20]

המעבר מהעיסוק בחוק הקפריסאי, המשטרה המקומית ותנאי המעצר להתייחסות לנורמות החברתיות שעולות מן האירוע היה איטי, ובא לידי ביטוי במלואו רק עם שחרור הנערים. אפשר לראות זאת בשיח בין שני עיתונאים בערוץ הציבורי שדנו בנושא האשמה, האחריות והתייחסו לנורמות החברתיות כיום:

> לא רלוונטי בכלל שהיא רקדנית במועדון בכלל, לא רלוונטי.
> זה רע מאוד, זה נשמע גרוע מאוד, אז מה אם היא רקדנית במועדון [...] הוא סיפר את הסיפור איך הם הכירו, תשמע זה אבא דואג כשהילד שלך עצור במדינה זרה [...] קודם כל אני לא דן אף אחד, אתה יכול להגיד היא פגשה אותו במועדון, להגיד רקדנית במועדון זה כאילו חצי היתר לאנוס אותה. לא מקובל [...] אני מאמין בחיה ותן לחיות, אני ליברל, כל עוד זה בהסכמה תעשה מה שאתה רוצה, אבל אני חושב שזו אחריות הורית [...]
> היום מה יעשה הילד ולא יחטא? [...] אבל אלה ילדים למען השם, אתה מערבב את זה עם אלכוהול [...] וכל אחד רוצה להוכיח [...] ואני רוצה אותה ואותה ואותה אתה מייצר מצב מאוד מאוד לא בריא [...] זה חינוך מהבית.[21]

ההיבט המשפטי של הפרשה הזמין ראיונות עם משפטנים. באופן טבעי נתנה התקשורת במה נרחבת לעורכי הדין של הנערים שהציגו בראיונות טלוויזיוניים את הטיעונים להגנת הנערים ואת התנהלות המשטרה המקומית. מצד אחד הכתבים דיווחו על עבודתה היסודית של המשטרה כדי להגיע לחקר האמת, ומצד שני הם הציגו טענות שהשמיע עורך דינם של החשודים על התנהגות חריגה של המשטרה, כי אצל חלק מהקטינים נמצאו חבלות קשות על גופם. בעוד על טאבו חברתי אין שאלה לדיון, עצם הצגת טיעונים לכאן ולכאן הרחיקה את התקשורת מקבלת הטאבו ככזה שאין עליו עוררין.

התקשורת לא נקטה, אם כן, עמדה אחידה בסיקור הפרשה. מצד אחד היא התייחסה למשמעויות המעשה מבחינת החוק ואכיפתו, ומצד שני טשטשה את הגבולות המפרידים בין חוק למוסר ונורמות חברתיות, ואת הגבולות שבין אלימות מינית ליחסי מין הדדיים, ובכך ערערה את התפיסה הערכית שאונס קבוצתי הוא בבחינת טאבו. אם כך, השאלה בעקבות אופן סיקור הפרשה היא אם התרחש אונס קבוצתי או מין קבוצתי. התשובה לשאלה זו קובעת את המיקום של ה"אלקטרון" שנע בין עבירה על חוק ובין נורמות מוסריות שניתנות לפרשנויות חברתיות שונות.

מסלול סמנטי של מיצוב

סמנטיקה מתייחסת לחקר המשמעות הניתנת למילים ולביטויים שבאמצעותה אפשר לפרש את השיח. הסמנטיקה היא דרך שבה מוסר המסר מעביר את הערכתו (linguistic evaluation) על האירוע דרך בחירת האמצעים הלשוניים שבהם הוא מספר את הסיפור (קופפרברג, 2016). השימוש שנעשה בשפה, במשלב הלשוני ובביטוי הלשון מאפשרים לתקשורת לסווג את האירוע ולמצב אותו לפי תפיסת עולמה. כך למשל "פשע חמור"

נתפס אחרת בקרב הצופים מאשר "הסתבכות של קטינים". שני ביטויים אלה יוצרים פרשנות שונה אצל הצופים.

בחירת המילים מסמנת את מקומו של "האלקטרון הסמנטי" בכל אחת מהכתבות. בתחילת הפרשה הדגישו מהדורות החדשות של שני הערוצים את היותם "נערים" שגדלו במשפחות נורמטיביות, המיועדים להתגייס לצבא הגנה לישראל "ליחידות מובחרות" או במילים אחרות "מלח הארץ" (Levin & Barak-Brandes, 2014). הסיקור בשני הערוצים מיצב את קבוצת הנערים באופן הזה בדיווח המילולי ובהקשר הוויזואלי. מלבד הסמנטיקה בנוגע למיצוב החברתי של החשודים, התייחסו למשמעות היותם בני נוער בגיל ההתבגרות, גיל שלו מיוחסים מאפיינים של הרפתקנות, התנסויות ולקיחת סיכונים. מחקרים חדשים בפסיכולוגיה חברתית מראים שהמדיה יוצרת אשכולות שונים של ייצוגים סטראוטיפיים של בני נוער בהתאם למעמדם החברתי. בחלק מהאשכולות מיוצגים בני הנוער באמצעות דימוי חיובי ובחלקם באמצעות דימוי שלילי (Lepianka, 2015).

המדיה והתרבות הפופולרית מַבנים דימוי של בני הנוער כצעירים ורעננים ומצד שני כחברה היפר־צרכנית המונעת מיצרים ומדגישה את משבר גיל ההתבגרות. הנוער מוצג במונחים של FUN כחסר דאגות שבורח ממחויבות למסיבות, לצריכת אופנה ולפרסום. ייצוגים אלה מבליטים את חוסר האחריות של המתבגרים שעלולים להפוך לסכנה לחברה (Mazzarella, 2003).

סיקור הפרשה בערוץ הציבורי[22] החל בכתבת רקע ארוכה שמסגרה את האירוע כחלק מרצף של התרחשויות שכיחות באותם אתרי תיירות. "לא פעם הראשונה שאירוע בעל אופי מיני מתרחש בעיירת הנופש הזו". האזכור הציג את המקרה של 12 הצעירים כשלב בשרשרת התנהגויות לא מוסריות של צעירים ישראלים, שקבע במידה רבה את ההבניה התקשורתית של חומרת האירוע. התנהלותם השלילית של בני הנוער הוסברה כמאפיין של גיל הנעורים. רוב הצילומים היו צילומי אקסטרים לונג שוט (Extreme Long Shot), שצולמו על פי כללי הצילום ואסתטיקה של עולם הפרסום, אשר מדגישים את הפן המשוחרר והלא מחייב באותם מקומות בילוי שבהם הודגשה המיניות המתפרצת של הצעירים. מיניות זו באה לידי ביטוי בצעירות מתהלכות בבגד ים ביקיני וחוטיני, רוקדות ונהנות. צילומי הבריכות בהילוך איטי הדגישו את הדרמה שמאחורי אותה מסיבה מתמשכת באתרי הנופש בקפריסין. ברקע שמעו את קריינותה של הכתבת אשר ריאיינה עדים שמציינים שמדובר ב"חבר'ה טובים", "ילדים", "ששכבו עם הנערה בהסכמה ובאהבה". היה דיסוננס בסיקור בין הקריינות שמשדרת רשמיות וממלכתיות יחסית ותחושה של שייכות של הצעירים למדינת ישראל ובין התמונות ברקע שהציגו את הצעירים כפרועים וחסרי מעצורים.

יומיים לאחר פרסום האירוע השתנה הסיקור באופן ניכר. הוא התרחק מהקוטב שהציג את החשודים כ"ילדים של כולנו" ונע למיצובם בקבוצת "האחרים". זה קרה כתוצאה

מממצאים חדשים שהתחילו להתפרסם ואילצו את מערכות החדשות להשתמש במסגרות פרשנות אחרות. הצעירים החשודים היו למי שביצעו מעשה "אונס קבוצתי מזעזע".[23]

בשתי המהדורות סוקר האירוע בידי כתבים פליליים ששלחה המערכת לקפריסין. בערוץ המסחרי הודגש בעיקר קרב הגרסאות בין הצעירים ובין המתלוננת. מסגור זה בא לידי ביטוי גם בכיתוב בכותרת התחתונה: "האונס בקפריסין – קרב הגרסאות".[24] הדיווח של הערוץ הציג את גרסת הנערים בפי עורך דינם כשברקע אפשר היה לראות תמונות של הצעירים מובאים למעצר כאשר ראשם מכוסה לאחר שעבר טשטוש. תמונה זו יצרה הקשר אסוציאטיבי עם עולם הפשע ודפוסי סיקורו. דבריו של הכתב שתמלל את הגרסאות הצביעו על שינוי באופי הסיקור באומרו: "ואותו חשוד מרכזי נזכיר דני בן 17 הוא לא ממצמץ פעמיים והוא מגיב ואומר זה לא נכון".[25] הדגשת הביטוי "לא למצמץ פעמיים" והאופן שבו זה נאמר, רמזו על חוסר אמינות של החשוד.

בערוץ הציבורי היה מעבר מדיווח ממלכתי לדיווח שנוקט עמדה מוסרית ושיפוטית בשאלת התנהגותם של הנערים. הכיתוב היה חד משמעי: "גרסת המתלוננת מפורטת וכוללת תיאורים של אונס ברוטלי ואלים". מילים אלה חזרו גם בדיווח של כתב שהסביר כי מדובר ב"עדות מפורטת קשה מאוד לקריאה".[26] תמונות האילוסטרציה לא השאירו מקום לספק: קלוז אפ (close up) על המזרנים ואי סדר קיצוני בחדר שבו התרחש האירוע במלון. זאת ועוד, הכתבה כללה עדות של אחת מאימהות הצעירים שמדברת במבטא זר, פרט שהדגיש את זרותה ואת חוסר שייכותה, ובאופן טבעי גם של בנה, לישראל.

גם הדיווח על שחרורם של הצעירים הישראלים ממעצרם וחזרתם לישראל המשיך והדגיש את הקו שהחל להתגבש במהלך הסיקור: ממיצוב הפרשה בקוטב ה"מחבק" את הנערים נע הסיקור אל הקוטב המנוגד שיצר "הזרה" שלהם והפך אותם ל"אחרים" ולא שייכים.[27]

כאמור, הסמנטיקה לא כללה רק את התחום המילולי אלא התייחסה למבע הטלוויזיוני כמכלול שלם המורכב מאמצעים ויזואליים, פסקול, עריכה ובחירת מיקום לצילום. רגע החזרה של הנערים לישראל לאחר המעצר בקפריסין היה הרגע שבו הודגשה משמעות הסמנטיקה של הטקסט הוויזואלי. בשתי המהדורות הראו את הצעירים עם בני משפחתם בעת שהם חוגגים את השחרור. אף שפניהם היו מטושטשות אפשר היה להבחין בכך שחלק מהנערים והוריהם חובשים כיפות גדולות, פרט שמזוהה עם עולם הפשע כאשר הדיווח התקשורתי על חשודים ואסירים מראה אותם חובשים כיפה בעת שהם מובאים לדיון בבית המשפט או משוחררים ממעצר. צילומי החשודים והוריהם בנמל התעופה שבהם הם נראים רוקדים, שרים וחוגגים את שחרורם ממעצרם הממושך, שיר בעל הקשר דתי מובהק. בסמנטיקה של מיצוב זה נרקמת זהות ברורה של הקבוצה עם עולם הדת, "בורא העולם שבשמיים הראה את זה לכולם",[28] ענה אחד ההורים לכתב. דיווח דומה שודר במהדורה של הערוץ המסחרי באותו יום: צילומים שהראו את הצעירים ובני המשפחה רוקדים מחוץ לבית המעצר. בהמשך, צילומים מרחוק (Long Shot) עקבו

אחריהם לחניה. אחד הנערים או אחד מבני משפחתו פתח משקה מוגז שהתיז על שאר הצעירים וגם על המצלמה, כמו בחגיגה. הכתב ניסה לראיין את החשוד המרכזי ושאל: "מה הלקח שלכם מהפרשה"? הצעיר ענה: "להחתים בחורות על חוזה לפני שעושים דברים". מגישת המהדורה הוסיפה פרשנות: "האירוע הזה אף שהסתיים בהיפוך התיק מעלה כמה סימני שאלה על התנהלות בעייתית של הנערים באיי נאפה".[29] בסוף המהדורה חזרו לכתבת ששאלה את הנערים בשדה התעופה אם למדו לקח מהמקרה, התשובה הייתה ברורה ובוטה: "מה שחשוב שהאמת יצאה לאור, ואין על מה להתחרט!!".[30]

סיקור התקשורת את בני הנוער המעורבים עבר שינויים משמעותיים עם התפתחות הפרשה. בדומה לשני המסלולים הקודמים גם מסלול הסמנטיקה נע בין שני קטבים: הקוטב שמיצב את החשודים כ"חלק מאיתנו" והקוטב שעשה הזרה ומיצב את החשודים כאחרים. במסלול הסמנטי הדגש אינו על האמירה הישירה אלא על השימוש בשפה ובקודים הוויזואליים כדי לתת הערכה ופרשנות לאירוע.

דיון

המחקר בחן את הסיקור התקשורתי שקיבלה פרשת החשד לאונס קבוצתי בקפריסין באמצעות מודל ה־M.S.M המציג דיווח חדשותי כדינמי ומשתנה. המודל מאפשר לאתר בכל זמן את מיקום המסגור הספציפי בכל כתבה, "האלקטרון", במסלולים השונים. באופן כזה נותן הניתוח התקשורתי ביטוי למורכבות ולדינמיות של הסיקור. כאשר מוקד הדיווח והעמדה כלפי האירוע משתנים, מתקבל סיקור שאינו אחיד בהצגת הנורמות והערכים. היעדר הקוהרנטיות בעמדת התקשורת כלפי האירוע בולטת בתנועת "האלקטרון" בכל אחת משלוש הקטגוריות שנבחנו במחקר (אשמה, חוק ונורמה וסמנטיקה של מיצוב). באמצעות מודל M.S.M מתקבלת תמונה רחבה של סיקור אירוע כמכלול המאגד בתוכו "אייטמים" חדשותיים מגוונים מבחינת יוצר התוכן, המגיש, מועד השידור וכלי התקשורת. במחקר נבחן רצף של 14 ימים שבהם נמצאו שינויים משמעותיים בנקודת המבט התקשורתית שהוצגה במדיה. אבשלום גנוסר וצבי רייך (Ginosar & Reich, 2020) מתארים סוגים שונים של עיתונאים לפי מידת מעורבותם בסיפור: המשקיף המתעד, העיתונאי שמעניק פרשנות, העיתונאי התחקירן, העיתונאי שמסקר מנקודת מבטו האישית והפעיל החברתי המייצג אג'נדה. במקרה הבוחן הנוכחי כל הכתבות סוקרו דרך "העיתונאי המתעד" ו"העיתונאי המעניק פרשנות". נקודת המבט שבה הוצג הסיקור התקשורתי השתנתה בהתאם לכתב, לעורך, למגיש ולכלי התקשורת שבו שודרה הכתבה. כל עיתונאי מייצר דיווחים חדשותיים המעוגנים במקום, בזמן, במערכת מסוימת ובתרבות (וולפספלד, 2012). מאחורי כל אדם או כלי שמפיק טקסט תקשורתי עומדות הנחות, תפיסות, אידיאולוגיות ואינטרסים המשפיעים על התוצר התקשורתי במודע ושלא במודע. בשונה מהעיתונאי ה"אובסיבי" (Ginosar & Reich, 2020), המקדם אג'נדה חברתית ופוליטית כמו במאבק על מפגע אקולוגי (Corrigall-Brown

& Wilkes, 2012; Ben-Asher & Ben-Atar, 2016). המציאות אינה אמת אובייקטיבית אחת ולכן תמונת המציאות תלויה בנקודת השקפתו של יוצר המסר (רועה, 1994). לעיתונאים עצמם יש קשת דעות ועמדות שבאות לידי ביטוי במיוחד כאשר מושא הכתבה שנוי במחלוקת ציבורית. במקרה שתואר היינו מצפים שהטאבו החברתי החזק על אונס קבוצתי יביא למסגור האירוע באמצעות קול אחיד של התקשורת כמו שעושה העיתונאי ה"אובססיבי" (Ginosar & Reich, 2020). המחקר מצביע על כך שהתנועה של המסגור התקשורתי ביחס לאירוע מתנהלת אומנם סביב הטאבו, אבל היא נעה בין קטבים שונים ובכך מתבטל בעצם הקול האחד הברור והעקיב של המסר שהיא מעבירה.

ממצאי המחקר מציגים שלוש נקודות מבט שבאמצעותן אפשר לראות את התנועה הדינמית במודל M.S.M: (1) נקודת המבט התקשורתית; (2) הייצוג שניתן לאירוע (אונס או מין קבוצתי); (3) קירבה לדמויות המרכזיות באירוע.

נקודת המבט התקשורתית

התקשורת מציגה לכאורה חזות מאוזנת של שני הצדדים המעורבים בסכסוך. למעשה היא מונעת מכוחות הגמונים ובוחרת להציג את נקודת המבט שלהם (דור, 2001; וולפספלד, 2012). התקשורת אמורה לשמור על הנורמות החברתיות אך בפועל היא מונעת משיקולי רייטינג. היא בוחרת את האופן שבו מוצגים מושאי הסיקור וההתייחסות אליהם (וינר ושוורץ־אלטשולר, 2020; כנורי, 2008). שיקולי הרייטינג משפיעים גם על אופן הסיקור של אירועים אלימים בצורה דרמטית וברטוריקה טעונה שפונה אל הרגש (Richardson & Fullerton, 2016). הצלחתה של קבוצה להשיג סיקור תקשורתי אוהד קשורה ביכולתה "להביא את הסחורה" לתקשורת ולהשפיע עליה להבליט בסדר היום התקשורתי את מאבקה (וולפספלד, 2012; Ben-Asher & Ben-Atar, 2016). במקרה זה אפשר לראות כיצד במהלך סיקור ההתפתחויות ניתנו פרשנויות שונות לאירוע תוך כדי מתן דגש על קודים ויזואליים ומילוליים אשר סיפקו מנה גדושה של דרמטיזציה וסנסציה, מוטיבים אשר מאפיינים סיקור תקשורתי של עבירות מין (להב, 2008; Cuklanz, 2000, 2015; Franiuk, Seefelt & Vandello, 2008; Hindes & Fileborn, 2019; Sacks, Ackerman & Shlosberg 2018). גם במחקר זה נמצא כי קולה של הנפגעת לא נשמע אלא אם הוא סיפק מעין הצצה לפרטים אינטימיים אשר מעודדים את "הצהוב" שבסיקור ומובילים לרייטינג גבוה יותר (Hindes & Fileborn, 2019; Sela-Shayovitz, 2015). לא נמצאו הבדלים משמעותיים באופן הסיקור בין הערוץ הציבורי לערוץ המסחרי, וייתכן שהדבר נובע מהלחץ של שיקולי הרייטינג שמופעלים גם על הערוץ הציבורי.

הייצוג שניתן לאירוע: אונס קבוצתי או מין קבוצתי

התקשורת ממלאת תפקיד משמעותי באופן הסיקור של אונס קבוצתי, בהנצחת הדיכוי המגדרי, הגזע והמעמדות יותר מאשר בתיאור אונס יחיד (Pennington & Birthisel,

2016). ניכר שהשיח התקשורתי בהקשר לאונס קבוצתי מנציח אי שוויון מגדרי וחברתי על ידי דחיקתם לשוליים (marginalizing) והאשמת הקורבן (Sela-Shayovitz, 2015; McMillan, 2013), כאשר הסיקור התקשורתי בוחר לאמץ מיתוסים ישנים כדרכי פרשנות לאירועי אונס, הוא לוקח חלק בטקס העונש וההשפלה של נערות ונשים צעירות הנתפסות כמפרות את הנורמות המגדריות המסורתיות. בכך משמשת התקשורת כמנגנון חברתי המאיים עליהן ומנכיח את הפחד מאונס, כדרך להגביל ולרסן את התנהגותן (Pennington & Birthisel, 2016). נראה שהסיקור התקשורתי של פרשת איה נאפה כפי שנבדק במחקר הנוכחי מספק תמונת מציאות מעוותת לגבי מותר ואסור ביחסי מין בין גברים לנשים ומציע נקודות מבט משתנות בכל הנוגע לעבירות מין נגד נשים בדגש על אונס קבוצתי. ההתייחסות המשתנה של התקשורת לפשעי אלימות מינית באה לידי ביטוי בשיום (naming) לא נכון של המאורע, משקפת תפיסות אמביוולנטיות עמוקות ברמה התרבותית כלפי השאלה מהו אונס (Gavey, 2019) ואף מקטינות את האלימות שבפשע זה (Bavelas & Coates, 2016). ברגע שאירוע חמור כאונס קבוצתי זוכה לתיאורים שונים דוגמת "הסתבכות", "יחסי מין לא בהסכמה" או "מין קבוצתי", יש בכך העברת מסר שמקשה על הבחנה בין אלימות מינית ליחסי מין.

אף על פי שאונס קבוצתי אינו מאורע יוצא דופן אלא חלק מתופעה חברתית של אלימות כנגד נשים (Sela-Shayovitz, 2015; Pennington & Birthisel, 2016), איגודי הסיוע לנפגעות עבירות מין טוענים כי למרות העלייה בהיקף הדיווח בתקשורת על עבירות מין עדיין קיים פער בין האירועים בפועל ובין אלה המקבלים חשיפה תקשורתית (איגוד מרכזי הסיוע לנפגעות ונפגעי עבירה מינית, 2019). בעוד התקשורת מעלה את מקרי האונס בכלל והאונס הקבוצתי בפרט לסדר היום, הסיקור משמש כחרב פיפיות בכך שהוא מפיץ ומשמר מיתוסים קיימים אשר פוגעים במאבק באלימות כלפי נשים בכלל ובתפיסת הציבור את מקומן של נשים בחברה (למיש, 2007). העובדה שהתקשורת נעה כל העת בין פרשנות האירוע כאונס קבוצתי ובין פרשנות כהפקרות מינית הביאה לקו לא אחיד של הייצוג שניתן לאירוע. כאשר הכתבה נעה לכיוון האונס הקבוצתי הוצגו תמונות של חדר בית המלון שבו לכאורה התרחש האונס וזכו לפרשנות מלודרמטית תוך כדי שימוש בתצלומי תקריב (close up) של אמצעי המניעה (קונדומים משומשים זרוקים על הרצפה) ומזרנים רבים מסודרים על הרצפה. הקודים הוויזואליים הללו יחד עם רטוריקה קונפליקטואלית מספקים פרשנות של ריבוי תוקפים. השימוש החוזר של כלי התקשורת בעדויות שונות שמצביעות על היכרות קודמת של הצעירה עם חלק מתוקפיה היה אחד הגורמים שהשפיעו על סיווג המותקפת כאשמה בעבירה שבוצעה בה, כפי שצוין במחקרים קודמים (להב, 2008; נבו, 2003; Benedict, 1992). הצגת ההיכרות המוקדמת של חלק מהנערים הישראלים עם הנערה הבריטית מדגישה את הפן ההולל והמופקר שבמין קבוצתי, אך לא שבירה של טאבו חברתי. כך פשע של אונס קבוצתי אינו ממוסגר כאלימות מינית אלא כהפקרות מינית של הנערים ו/או של הצעירה.

השיח התקשורתי בטלוויזיה הישראלית הציג את בני הנוער כנהנתנים באתרי נופש בחו"ל, תוך מתן דגש על חזות של מיניות משוחררת או "סדום ועמורה". חלק בלתי נפרד מאשמתה של הנערה היה בהימצאותה במקום כזה ובהתנהגותה המינית. כל אלה יחד מרמזים לכאורה על אשמתה ומציעים תבנית פרשנית שבה "אלקטרון האשמה" נמצא בקרבת הצעירה. מעצם התנהגותה, מאי שמירתה על קודים מוסריים מגדריים, היא "הביאה את זה על עצמה". עובדה זו עולה בקנה אחד עם מחקרים אחרים (אלון־תירוש וברגר, 2019), המעידים שהתקשורת נוטה למסגר את קורבנות התקיפה מינית בהטלת ספק בגרסותיהן ובאמינותן, ואף ברמיזה על עבר מיני עשיר אשר מעיד על חוסר תמימות. זאת ועוד, הידיעה התקשורתית שהתיירת הבריטית עובדת כחשפנית באי, אף שאינה רלוונטית לעבירת האינוס, פורסמה שוב ושוב והיו והתייחסויות שונות ובעצם הציעה תבנית פרשנית של פרופיל הנתקפת כלא אמינה, לא תמימה ושיש להטיל ספק בגרסתה בדבר האונס (שם).

אפשר לומר אפוא שדרכי הסיקור התקשורתי של פרשת החשד לאונס קבוצתי בקפריסין חשפו טכניקה ישנה של האשמת הקורבן: הטלת ספק באמינותה, העצמת הקושי של משפחות הנערים בארץ ודחיקת דמותה של הנתקפת לשולי הסיקור התקשורתי. כל אלה מציגים כיצד "אלקטרון האשמה" נמצא ברובו של הסיקור בקרבתה של הנתקפת. עצם ריחוקו של "אלקטרון האשמה" מקבוצת הנערים ופרשנות הסיטואציה כהפקרות מינית ולא כאקט של אונס, מסייע למתוח את גבולות הנורמה המוסרית של אונס קבוצתי, ולפרשו גם כמין קבוצתי. כלי התקשורת אינם יכולים להתנער מאי הצבת גרסתה של הצעירה במרכז השיח באמתלה של שמירה על פרטיות, משום שיש דרכים אחרות, פרט להצבתה אל מול מצלמה, כדי לקבל תמונת מציאות שלמה של נרטיב האונס. לשם כך אפשר היה להיעזר במומחיות בתחום האלימות נגד נשים כדי לכל הפחות להבהיר מהי התנהגות מינית פוגענית (Cuklanz, 2015). בכל סיקור הפרשה לא הובאו פרשנויות של נשים (כגון ארגוני נשים, עובדות סוציאליות או משפטניות העוסקות בזכויות נשים) שיכולות היו לשפוך אור על תופעת האלימות נגד נשים בכלל ועל מקרה זה בפרט.

נראה אם כן, שאף על פי שפרשת איה נאפה התרחשה כשנתיים לאחר פרוץ קמפיין מי טו (MeToo) לתודעה הציבורית הגלובלית, אשר הנכיח את תופעת האלימות נגד נשים כתופעה חברתית, כשלו אמצעי התקשורת במסגור הפרשה כחלק מתופעה רחבה של אלימות נגד נשים. הם בחרו להציגו כאירוע יחיד "שלא נראה כדוגמתו בקפריסין". ממצא זה עולה בקנה אחד עם מחקרים קנוניים בתחום שנעשו עוד בשנות התשעים (Benedict, 1992; Meyers, 1997). נראה שלא רק שהסיקור התקשורתי במקרה איה נאפה לא נמנע מלשנות הרגלי סיקור ישנים, אלא הוא אף הגדיל לעשות ודחק את קיומה של הנפגעת אל מחוץ לגבולות השיח התקשורתי בישראל. הסיקור התקשורתי התמקד בנערים כקבוצה, בקשיים הרגשיים שעוברים עליהם ועל משפחותיהם, ובנאומי התוכחה של עורכי דינם, ועדכן בהתפתחויות תוך כדי מתן דגש על השפעת ההליכים

על מצבם של החשודים. סיקור אינטנסיבי זה נמשך עד שהנערים הגיעו לארץ. מסלול החוק והנורמה נע בין התייחסות לערכים ליברליים לערכים שמרניים (Cuklanz, 2015). הניתוח בעזרת מודל M.S.M נותן ביטוי לאי־עקיבות במסגור הפרשה ולכך שלאמיתו של דבר התקשורת לא גיבשה עמדה חד משמעית של הוקעת פגיעות מיניות. אף שהתקשורת מקבלת את הגרעין הקבוע שאונס קבוצתי הוא טאבו, עדיין אין היא מגלה עקיבות ביחס למשמעויות הנגזרות מאותו טאבו ולכך שאין מקום לפרשנות והגמשה, ובוודאי שלא לסלחנות.

קירבה ושייכות לדמויות המרכזיות באירוע

ההתייחסות לנערים הישראלים בתקשורת המקומית הושפעה מלכתחילה מתחושת הקירבה והשתייכותם הלאומית כנגד "זרותה" של הנערה הבריטית. לתפיסה זו הייתה נוכחות בכל אחת משלוש התמות שנבדקו במחקר. העובדה שמדובר בקבוצה של נערים ישראלים שנמצאו מחוץ לגבולות המדינה ותקפו על פי החשד צעירה שאינה ישראלית, הפכה את האירוע ל"פרשה" וקיבלה מקום מרכזי בסדר היום התקשורתי. הגרסה שלהם זכתה לבולטות בעוד הגרסה שלה למה שאירע נדחקה לשוליים עד כדי התעלמות מקיומה. הפעמים הספורות שבהן צוטטו דבריה היו כאשר המידע שמסרה היה בבחינת עדות אישית המעשירה את הסיקור התקשורתי בתיאורים גרפיים על גבול הפורנוגרפיים, שנתפס כמגביר את האפקט הסנסציוני שבאירוע התקשורתי (להב, 2008). בעוד אחד מכללי האתיקה של התקשורת הוא איזון בסיקור החדשותי בין הגרסאות של שני הצדדים באירוע "הגרסה שלו אל מול הגרסה שלה" (אלון־תירוש וברגר, 2019; דיין־גבאי, 2020), התמקדות השיח התקשורתי בקשיים שחשו מבצעי התקיפה (הנערים הישראליים) ולא בקורבן (הנערה הבריטית) סייעה ביצירת מצג הפוך שבו התוקף הפך לקורבן (דיין־גבאי, 2020). ג'וליה אוזגרבי (Osgerby 2004, 2020) טוענת שהתקשורת היא מוסד שמפרש ומייצר קודים טקסטואליים שבאמצעותם אפשר להבין את המציאות. הייצוג של המתבגרים הופך למעין אינטרפרטציה של תרבות ועולם הנעורים. כך נוצרים דימויים בעלי משמעויות חברתיות על גיל ההתבגרות והמתבגרים. בהתבוננות במסלול הסמנטיקה של המיצוב אנחנו מוצאים ש"האלקטרון הסמנטי" נע בין מיצוב הנערים כ"ילדים של כולנו" ובין מיצובם כקבוצת "האחר". השפה הנבחרת היא ביטוי לכוונות של מעביר המסר, לצרכן (Renkema, 2004). המסגור הראשוני של החשודים כ"הילדים שלנו", מראה כי התקשורת מיצבה את עצמה בקוטב שתמך בנערים והאשימה את הנערה הבריטית. הביקורת בסיקור התקשורתי על התנהגות הנערים נשמעה רק כאשר הנערים נחתו בארץ והתקבלו בחגיגות בשדה התעופה. התנהגותם המוחצנת של "הגיבורים השבים הביתה" יצרה הזרה בינם ובין התקשורת אשר החלה לסמן אותם ואת התנהלותם כ"לא מוסרית", כנוער שלא זכה לחינוך ראוי, וכך חזר "אלקטרון האשמה" לנערים. מחקרים קודמים (למשל Sela-Shayovitz, 2015) הראו כי במקרים של אנסים בעלי

רקע סוציו־אקונומי בינוני ומעלה, למשל "בנים מבתים טובים", התקשורת מדגישה את המוניטין שלהם ומקום רב יותר ניתן לדברי הסנגור שלהם. בתרחיש השכיח והדומיננטי הם אף מוצגים כ"ילדים תמימים" (ולא כבני נוער) תחת השפעת אלכוהול. מתיו ג'ונס, פנלה סטרקי וג'ודי הורם (Jones, Starky & Orme, 2003, pp. 55-56) טענו שהייצוגים התרבותיים הדומיננטיים נוטים למסגר את הצעירים כ"פחות רציונליים", כ"עבריינים" "בצרה", ב"סיכון". השפה משמשת כאמצעי ייצוג והבניה מרכזי שמשמש לביטוי אידיאולוגיות תרבותיות ומוסדיות. לכן יש למילים הנבחרות כוח לעצב את הסיפור העיתונאי לקהל (רועה, 1994). אופי הסיקור התקשורתי ממסגר את האירוע ומעניק לו משמעות. המסגור מסייע לקהל לעצב דעה על ההתרחשות (Gamson, 1996). אחד הממצאים המרכזיים במחקר מראה את המעברים הסמנטיים בסיקור התקשורתי שמעצב את סדר היום התקשורתי ובעקבותיו את סדר היום הציבורי ותפיסות חברתיות לגבי אירועים מסוג זה.

סיכום

מקרה הבוחן שהוצג במאמר מדגים את יתרונו של מודל M.S.M כאשר מדובר בסיקור של אירוע מורכב ובו מספר רב של כתבות עיתונאיות ונקודות מבט שמשתנות בהתאם לאילוצים מערכתיים, פרשנות אישית, שינוים בשיח הציבורי, זמינות של מקורות מידע ונסיבות פוליטיות. אפשר ליישם מודל זה גם בסיקור אירועים מורכבים אחרים כמו אירועים פוליטיים, חברתיים או מצבי חירום. יתרונו של המודל בעובדה שאפשר לנתח סיקור בודד ולראות את מיקומו היחסי לצד הגרעין הערכי המוסכם (למשל דמוקרטיה, שוויון בין המינים, זכויות אדם, התמודדות עם מגיפה עולמית או חשיבות חיי האדם). באמצעות המודל חוקרים יכולים למפות סיקור עיתונאי המוצג בתקשורת בהקשר לאותו אירוע מנקודות מבט שונות תוך כדי הבנה שהסיקור הכולל נמצא בתנועה בהקשר לעמדות המוצגות כלפיו בתקשורת. ביסודו של דבר מאפשר מודל זה להציב ערכי ליבה של החברה שאליה וממנה משדרים אמצעי התקשורת, ולבחון אם וכיצד הם ממשים את הערכים שאנו מצפים מהם לטפח בדיווחי החדשות. מחקרים מסוג זה עשויים לחזק את המופקדים על יצירת המסרים התקשורתיים לטפח אתוס המתבסס על חיזוק ושמירת הערכים שנמצאים בליבה של חברה שוויונית (פוירשטיין, 2016).

מגבלות המחקר וכיווני מחקר עתידיים

מודל ה־M.S.M נבחן במחקר זה רק על ערוצי הטלוויזיה ולא על כלי תקשורת אחרים (עיתון, רדיו, אינטרנט). בחינת המודל גם בכלי תקשורת אחרים יכולה לתת לו תוקף ולהרחיב ולחזק את ממצאי המחקר שהתבססו במקרה הנוכחי רק על הטלוויזיה.

במחקר זה זוהו במודל ה־M.S.M שלושה מסלולי תנועה ספציפיים במקרה הבוחן שהוצג. ייתכן שבבחינת מקרים אחרים יימצאו מסלולים נוספים שאפשר יהיה להוסיפם

למודל כמו לדוגמה מסלול של בולטות והדרה תקשורתית, לוקלי מול גלובלי, שסעים בחברה הישראלית, פטריארכליות מול ליברליות ושוויון, וכדומה.

נוסף על כך מחקר המשך יכול לבחון את ההבדלים בין כלי תקשורת המשדרים אירוע מורכב ממדינות שונות (במקרה הנוכחי בין ישראל, בריטניה וקפריסין). אפשר גם לערוך השוואה בין דיווחים תקשורתיים על פרשיות שונות העוסקות בנושא דומה בהקשרים שונים (לדוגמה להשוות בין פרשת איה נאפה בקיץ 2019 לפרשת האונס הקבוצתי באילת בקיץ 2020).

חשיבות המחקר הנוכחי אינה רק בתחום התקשורת אלא גם בשדה החברתי. סיקור אירוע הקשור בטאבו חברתי משמש כקרקע לדיון בגבולות המוסר ואמצעי לשמירת הסטטוס קוו ולאכיפת נורמות חברתיות וערכים מקובלים. במקרים אלה עשוי הסיקור התקשורתי לעורר דיון ציבורי בשאלת האחריות לבעיות הנדונות, ויכול להביא לשינוי במדיניות הציבורית.

הערות

1 להרחבה אפשר לצפות בסרטם של אורלי וילנאי וגיא מרוז, **איה נאפה – הצד שלה**, סרטם של **אורלי וגיא (22.4.2020)**, https://13tv.co.il/item/documentary/orli-and-guy/season-01/episodes/o68uz-2015569/

2 L. Loannidou & I. Magra, "British Woman Who Accused Israelis of Rape in Cyprus Is Spared Prison", *The New York Times*, 7.1.2020, retrieved from: https://www.nytimes.com/2020/01/07/world/europe/cyprus-uk-rape.html

3 **חדשות כאן, 17.7.2019.** https://www.kan.org.il/item/?itemid=55611 **(11:50–8:42).**

4 **חדשות ערוץ 12, 17.7.2019.** https://www.mako.co.il/mako-vod-channel2-news/main-newscast-ede9ba450e408610/ac4c268abdeab610/VOD-7435ec84b510c61026.htm?sCh=ee06c1307&pId=18https59923711733210 **(16:35–9:22).**

5 **חדשות כאן, 18.7.2019.** https://www.kan.org.il/program/?catid=1072 **(7:15–2:27).**

6 **חדשות ערוץ 12, 17.7.2019.** https://www.mako.co.il/mako-vod-channel2-news/main-newscast-ede9ba450e408610/ac4c268abdeab610/VOD-7435ec84b510c61026.htm?sCh=ee06c1307&pId=18https59923711733210 **(16:35–9:22)**

7 **חדשות ערוץ 12, 17.7.20199.** https://www.mako.co.il/mako-vod-channel2-news/main-newscast-ede9ba450e408610/ac4c268abdeab610/VOD-7435ec84b510c61026.htm?sCh=ee06c1307&pId=18https59923711733210 **(16:35–9:22).**

8 **חדשות ערוץ 12, 18.7.2019.** https://www.mako.co.il/mako-vod-channel2-news/main-newscast-ede9ba450e408610/ac4c268abdeab610/VOD-b4285278c660c61027.htm?sCh=ee06c13070&pId=1859923711733210 **(24:46–17:41).**

9 **חדשות ערוץ 12, 18.7.2019.** https://www.mako.co.il/mako-vod-channel2-news/main-newscast-b4285278c660c61027.htm?sCh=ee06c1307-ede9ba450e408610/ac4c268abdeab610/VOD&pId=18599237110733210 **(24:46–17:41).**

10 **חדשות ערוץ 12, 26.7.2019.** https://www.youtube.com/watch?v=jmXwlUrjO1w **(49:56–44:34).**

11 **חדשות ערוץ 12, 26 ביולי, 2019.** https://www.mako.co.il/news-channel2/Friday-Newscast-q3_2019/Article-1a7fb25742f2c61027.htm **(11:27–07:08).**

12 חדשות כאן, 26.7.2019. https://www.youtube.com/watch?v=jmXwlUrjO1w&ab_channel=%D7%9B%D7%90%D7%9F%D7%97%D7%93%D7%A9%D7%95%D7%AA-%D7%AA%D7%90%D7%92%D7%99%D7%93%D7%94%D7%A9%D7%99%D7%93%D7%95%D7%A8%D7%94%D7%99%D7%A9%D7%A8%D7%90%D7%9C%D7%99 (8:20-13:29).

13 חדשות כאן, 20.7.2019. https://www.youtube.com/watch?v=CWozQ_0OpSU (14:41-18:27).

14 חדשות כאן, 21.7.2019. https://www.kan.org.il/item/?itemid=55823 (22:12-24:35).

15 חדשות ערוץ 12, 18.7.2019. https://www.mako.co.il/mako-vod-channel2-news/main-newscast-ede9ba450e408610/ac4c268abdeab610/VOD-b4285278c660c61027.htm?sCh=ee06c13070733210&pId=1859923711 (17:41-24:46).

16 חדשות ערוץ 12, 20.7.2019. https://www.mako.co.il/news-channel2/Weekend-Newscast-q3_2019/Article-b8fadc169901c61027.htm?sCh=4fe06603e7478110&pId=25483675 (8:48-13:38).

17 חדשות כאן, 20.7.2019. https://www.youtube.com/watch?v=CWozQ_0OpSU&ab_channel=%D7%9B%D7%90%D7%9F%D7%97%D7%93%D7%A9%D7%95%D7%AA-%D7%AA%D7%90%D7%92%D7%99%D7%93%D7%94%D7%A9%D7%99%D7%93%D7%95%D7%A8%D7%94%D7%99%D7%A9%D7%A8%D7%90%D7%9C%D7%99 (14:41-18:27).

18 חדשות ערוץ 12, 26.7.2019. https://www.mako. co.il/news-channel2/Friday-Newscast-q3_2019/Article-1a7fb25742f2c61027.htm (7:08-11:27)

19 חדשות כאן 11, 22.7.2019. https://www.youtube.com/watch?v=pQ2ffPy0ZS8 (18:01-19:47)

20 חדשות כאן, 17.7.2019. https://www.kan.org.il/item/?itemid=55611 (8:42-11:50).

21 השבוע עם ירון דקל, 26.7.2019. https://www.youtube.com/watch?v=jmXwlUrjO1w&ab_channel=%D7%9B%D7%90%D7%9F%D7%97%D7%93%D7%A9%D7%95%D7%AA-%D7%AA%D7%90%D7%92%D7%99%D7%93%D7%94%D7%A9%D7%99%D7%93%D7%95%D7%A8%D7%94%D7%99%D7%A9%D7%A8%D7%90%D7%9C%D7%99 כאן (52:50-56:48).

22 חדשות כאן, 17.7.2019. https://www.kan.org.il/item/?itemid=55611 (8:42-11:50).

23 חדשות כאן, 19.7.2019. https://www.youtube.com/watch?v=aKkgObX3Zd4 (4:35-10:14). אולפן שישי, ערוץ 12, 19.7.2019. https://www.mako.co.il/mako-vod-channel2-news/ulpan-shishi-5956bb0b5d408610/c9fd3861073cb610/VOD-107488f7b7b0c61027.htm (38:04-41:15).

24 אולפן שישי, ערוץ 12, 19.7.2019. https://www.mako.co.il/mako-vod-channel2-news/ulpan-shishi-5956bb0b5d408610/c9fd3861073cb610/VOD-107488f7b7b0c61027.htm (38:04-41:15).

25 אולפן שישי, ערוץ 12, 19.7.2019. https://www.mako.co.il/mako-vod-channel2-news/ulpan-shishi-5956bb0b5d408610/c9fd3861073cb610/VOD-107488f7b7b0c61027.htm (38:04-41:15).

26 השבוע עם ירון דקל, 19.7.2019. https://www.youtube.com/watch?v=aKkgObX3Zd4&ab_channel=%D7%9B%D7%90%D7%9F%D7%97%D7%93%D7%A9%D7%95%D7%AA-%D7%AA%D7%90%D7%92%D7%99%D7%93%D7%94%D7%A9%D7%99%D7%93%D7%95%D7%A8%D7%94%D7%99%D7%A9%D7%A8%D7%90%D7%9C%D7%99כאן. (4:35-10:14).

27 חדשות ערוץ 12, 28.7.2019. https://www.mako.co.il/mako-vod-channel2-news/main-newscast-ede9ba450e408610/ac4c268abdeab610/VOD-3aef905f6e93c61026.htm?sCh=ee06c130707733210&pId=1859923711 (1:52-9:50).

28 חדשות כאן, 28.7.2019. https://www.kan.org.il/item/?itemid=56226 (7:29-13:54).

29 חדשות ערוץ 12, 28.7.2019. https://www.mako.co.il/mako-vod-channel2-news/main-newscast-ede9ba450e408610/ac4c268abdeab610/VOD-3aef905f6e93c61026.htm?sCh=ee06c130707733210&pId=1859923711 (1:52-9:50).

30 **חדשות ערוץ 12, 28.7.2019**. https://www.mako.co.il/mako-vod-channel2-news/main-newscast-ede9ba450e408610/ac4c268abdeab610/VOD-3aef905f6e93c61026.htm?sCh=ee06c130707&pId=1859923711 **(1:52–9:50)**.

מקורות

איגוד מרכזי הסיוע לנפגעות ונפגעי עבירה מינית (2019). "נתונים על פגיעה מינית בישראל 2018", בתוך: **דוח שנתי 2019: כן בבית ספרנו – חינוך לקידום מיניות הדדית ומניעת פגיעה מינית**. https://www.1202.org.il/centers-union/publications/reports/635-2019-annual-report-hebrew

אלון־תירוש, מ' וא' ברגר (2019). "מי ניצל מינית את מי? מסגורן של הנערות בסיקור העיתונאי של פרשת הזמר המפורסם והקטינות", **מגדר: כתב עת אקדמי למגדר ופמיניזם, 6**, https://www.migdarjournal.com/blank-6

דור, ד' (2001). **עיתונות תחת השפעה**, תל אביב: בבל.

דיין־גבאי, א' (2020). "'איזה מין נשיא': פרשת משה קצב כנקודת מפנה בשיח התקשורת על עבירות מין בישראל", **מסגרות מדיה, 19**, עמ' 43–70.

וולפספלד, ג' (2012). **תקשורת פוליטית: חמישה דברים שחייבים לדעת**, בית ספר סמי עופר לתקשורת, המרכז הבינתחומי הרצליה ועם עובד, תל אביב.

וינר, א' ות' שוורץ־אלטשולר (2020). **ריכוזיות בשוק התוכן העיתונאי־חדשותי** (מחקר מדיניות, 138), ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה. נדלה מתוך https://www.idi.org.il/media/14030/concentration-of-ownership-in-the-news-content-market.pdf

כנורי, ב' (2008). "הערכת איכות בתכנים טלוויזיוניים", עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן.

להב, ה' (2006). "שקופות: פטריארכיה ועריכה בטקסט עיתונאי – מקרה מבחן של סיקור אונס בעיתונות בישראל", עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב.

להב, ה' (2008). "'מקרה מזעזע': סיקור תקשורתי של תקיפות מיניות בישראל", **איגרתא, 10**, עמ' 7–43. https://www.tau.ac.il/institutes/herzog/igarta10.pdf

למיש, ד' (2007). "הפוליטיקה של הדרת מיעוט בתקשורת: דימויי נשים וסיקור האלימות נגדן", בתוך: ד' כספי (עורך), **תקשורת ופוליטיקה בישראל** (עמ' 185–207). ירושלים/תל אביב: מכון ון ליר/הוצאת הקיבוץ המאוחד.

מור, א' (2009). "ממדי החשיפה לאלימות מינית בקרב נשים בישראל ומאפייניה: הערכה ראשונית", **סוגיות חברתיות בישראל**, 7, עמ' 46–65.

נבו, ג' (2003). "היכרות קודמת והתנגדות כמרכיבים בהאשמת קורבן אונס: מודלים פונקציונליים ופסיכופיזיים", עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר־אילן.

נייגר, מ' (2008). "מודל לפרשנות טקסטים במדיה", בתוך: מ' נייגר, מ' בלונדהיים ות' ליבס (עורכים), **סיפור כסיקור: מבטים על שיח התקשורת בישראל**, ירושלים: מכון סמארט, האוניברסיטה העברית.

פוירשטיין, מ' (2016). **מדברים אקטואליה: אוריינות תקשורת**. תל אביב: מכון מופ"ת.

קופפברג, ע' (2016). **לגעת בשמיים: חקר טקסט ושיח המשלב שפה פיגורטיבית**. תל אביב: מכון מופ"ת.

קורן, א' (2019). "דיווח על פשיעה בעיתונות היומית בישראל", **קשר, 52**, עמ' 111–123.

רועה, י' (1994). **אחרת על תקשורת**. תל אביב: רכס.

Baaz, M. & M. Stern (2009). "Why do Soldiers Rape? Masculinity, Violence and Sexuality in the Armed Forces in the Congo (DCR)", *International Studies Quarterly*, 53 (2), pp. 495-518.

Bavelas, J. & L. Coates (2016). "Is it Sex or Assault? Erotic versus Violent Language in Sexual Assault Trial Judgments", *Journal of Social Distress and Homelessness*, 10, pp. 29–40.

Ben-Asher S. & E. Ben-Atar (2016). "The Attitude of the Local Press to Marginal Groups: Between Solidarity and Alienation", *Israel Affairs*, 22(2), (pp. 528-548), DOI:

10.1080/13537121.2016.1140344.

Ben-Asher, S., W. Wagner & E. Orr (2006). "Thinking Groups: A Rhetorical Enactment of Collective Identity in Three Israeli Kibbutzim", *Asian Journal of Social Psychology*, 9(2), pp. 112-122.

Benedict, H. (1992). *Virgin or Vamp: How the Press Covers Sex Crimes*, New York: Oxford University Press

Black, M.C., K.C. Basile, M.J. Breidinig, S.G. Smith, M.L. Walters, M.T Merrick, […] & M.R. Stevens, (2011). "The National Intimate Partner and Sexual Violence Survey: Summary Report 2010. *National Center for Injury Prevention and Control Centers for Disease Control and Prevention Atlanta, Georgia.* Retrieved from https://www.cdc.gov/ViolencePrevention/pdf/NISVS_Report2010-a.pdf

Brownmiller, S. (1975). *Against our Will: Men, Women and Rape*, New York: Simon and Schuster.

Corbin, J.M. & A. Strauss (1990). "Ground Theory Research: Procedures, Canons, and Evaliative Criteria", *Qualitative Sociology*, 13(1), pp. 3-21.

Corrigall-Brown, C. & R. Wilkes (2012). "Picturing Protest: The Visual Framing of Collective Action by First Nations in Canada", *American Behavioral Scientist*, 56(2), pp. 223-243.

Cuklanz, L.M. (2000). *Rape on Prime Time*, Philadelphia: University of Pennsylvania.

Cuklanz, L.M. (2015). "Mainstream Coverage Trials as News Events", in: idem (ed.), *Rape on Trial: How the Mass Media Construct Legal Reform and Social Change* (pp. 48-84), Philadelphia: University of Pennsylvania Press. DOI: https://doi.org/10.9783/9780812203998

Denzin, N.K. & Y.S. Lincoln (2008). *Strategies of Qualitative Inquiry*, vol. 2, Thousand Oaks, CA: Sage

Franiuk, R., J. Seefelt & J. Vandello (2008). "Prevalence of Rape Myths in Headlines and their Effects on Attitudes toward Rape", *Sex Roles*, 58, pp. 790-801.

Franklin, K. (2004). "Enacting Masculinity: Antigay Violence and Group Rape as Participatory Theater", *Sexuality Research and Social Policy*, 2, pp. 25-40.

Gamson, W. (1996). "Media Discourse as Framing Resource", in: A.N. Crigler (ed.), *The Psychology of Political Communication* (pp. 111-132). Ann Arbor: University of Michigan Press.

Gavey, N. (2019). "The Persistence of Masculine Point of View in Public Narratives about Rape", in: U. Andersson, M. Edgren, L. Karlsson & G. Nilsson (eds.), *Rape Narratives in Motion* (pp. 247-255). London and New York: Palgrave Macmillan, retrieved from: https://link.springer.com/book/10.1007%2F978-3-030-13852-3

Ginosar, A. & Z. Reich (2020). "Obsessive–Activist Journalists: A New Model of Journalism?", *Journalism Practice* (pp. 1-21), DOI: 10.1080/17512786.2020.1816488

Hindes, S. & B. Fileborn (2019). "'Girl Power Gone Wrong', #MeToo, Aziz Ansari, and Media Reporting of (Grey Area) Sexual Violence", *Feminist Media Studies*, 19, DOI:10.1080/14680777.2019.1606843.

Jones, M., F. Starkey & J. Orme (2003). "Framing Youth: Reviewing Locally Commissioned Research on Young People, Drug Use and Drug Education", in: *Researching Youth* (pp. 55-65). London: Palgrave Macmillan.

Lepianka, D. (2015). "The Representation of Youth in the Dutch News Media", *Young*, 23(4), pp. 277-292.

Levin, D. & S. Barak-Brandes (2014). "Belonging to Neo-tribes or Just Glocal Youth Talk: Jewish Israeli Adolescent Girls Representing themselves Facebook", *Northern Lights*, 12, pp. 69–85.

Mayseless, O. & G. Salomon (2003). "Dialectic Contradictions in the Experience of Israeli Jewish adolescents", in: F. Pajares & T. Urdan (eds.), *International Perspectives on Adolescence* (pp. 149-171). Greenwich, CT: Information

Mazzarella, Sharon R. (2003). "Constructing Youth: Media, Youth, and the Politics of Representation", in: A. Valdivia (ed.), *A Companion to Media Studies* (pp. 227-246), New Jersey: Wiley-Blackwell.

McMillan, L. (2013). "Sexual Victimisation: Disclosure, Responses and Impact", in: L. McMillan & N. Lombard (eds.), *Current Theory and Practice in Domestic Abuse, Sexual Violence and Exploitation* (pp. 71-86). London: Jessica Kingsley Publishers.

Meyers, M. (1997). *News Coverage of Violence against Women: Engendering Blame*, Thousand Oaks, CA: Sage.

Osgerby, B. (2004). *Youth Media*, London and New York: Routledge.

Osgerby, B. (2020). *Youth Culture and the Media: Global Perspectives*, London and New York: Routledge.

Pain, R. (2015). "Intimate War", *Political Geography*, 44, pp. 64-73.

Pennington, R. & J. Birthisel (2016). "When New Media Make News: Framing Technology and Sexual Assault in the Steubenville Rape Case", *New Media and Society*, 18(11), pp. 2435–2451. https://doi.org/10.1177/1461444815612407

Porter, L. & A. Laurence (2006). "Examining Group Rape: A Descriptive Analysis of Offender and Victim Behavior", *European Journal of Criminology*, 3, pp. 357-381.

Renkema, J (2004). *Introduction to Discourse Studies*, Amsterdam and Philadelphia: University of Tilburg, John Benjamins B.V.

Rentschler, C.A. (2014). "Rape Culture and the Feminist Politics of Social Media", *Girlhood Studies*, 7(1), pp. 65-82.

Richardson, C. & R.S. Fullerton (2016). *Covering Canadian Crime: What Journalists Should Know and the Public Should Question*, Toronto: University of Toronto Press, Scholarly Publishing Division.

Sacks, M., A.R. Ackerman & A. Shlosberg (2018). "Rape Myths in the Media: A Content Analysis of Local Newspaper Reporting in the United States", *Deviant Behavior*, 39(9), pp. 1237-1246.

Sela-Shayovitz, R. (2015). "'They Are All Good Boys': The Role of the Israeli Media in the Social Construction of Gang Rape", *Feminist Studies*, 15(3), pp. 411-428.

Shulman, S., S.J. Blatt & S. Walsh (2006). "The Extended Journey and Transition to Adulthood: The Case of Israeli Backpackers", *Journal of Youth Studies*, 9(2), pp. 231-246.

Simons, M. & J. Morgan (2018). "Changing Media Coverage of Violence against Women: Changing Sourcing Practices?", *Journalism Studies*, 19(8), pp. 1202-1217.

World Health Organization (2013). "Global and Regional Estimates of Violence against Women", *Department of Reproductive Health and Research, London School of Hygiene and Tropical Medicine, South African Medical Research Council.* https://www.who.int/reproductivehealth/publications/violence/9789241564625/en/

ההיבט המגדרי בקריירה הפוליטית של גולדה מאיר: ניתוח באמצעות תוכנית הטלוויזיה "חיים שכאלה"

גילעד גרינוולד

הקדמה

באיזו מידה בלטה סוגיית המגדר בחייה הפוליטיים והציבוריים של ראשת הממשלה הרביעית (1969–1974) של מדינת ישראל, והאישה היחידה שכיהנה בתפקיד עד כה, גולדה מאיר (שנות חייה: 1898–1978)? אף על פי שבסוגיה זו נכתבו מאמרים לא מעטים, ברובם היא לא נבחנה בהקשר של חייה הפוליטיים והביוגרפיה הציבורית שלה, אלא בדרך כלל התרכזו בפרק מסוים בחייה כאשת ציבור.

בשנת 1977, כשנתיים לפני מותה, שודרה בערוץ הראשון של רשות השידור דאז תוכנית הטלוויזיה "חיים שכאלה", שבה הייתה מאיר האורחת המרכזית.[1] התוכנית שודרה במקור בשני חלקים, בתאריכים 24 בינואר ו־31 בינואר 1977. היא צולמה במשך יותר משש שעות, וכשלוש שעות מתוכן שודרו בטלוויזיה. במהלך המשדר נסקרו אירועים שונים בחייה הפוליטיים של מאיר באופן כרונולוגי: החל בילדותה במילווקי שבארצות הברית, דרך סיפור עלייתה לארץ ישראל, מינויה לשגרירת ישראל בברית המועצות, ולאחר מכן לשרת העבודה ולשרת החוץ בממשלות דוד בן־גוריון, וכמובן עד להתמנותה לראשת הממשלה בשנת 1969. בין השאר הופיעו בתוכנית חבריה של מאיר, הקולגות שלה, אנשי הציבור והפוליטיקאים אשר היו סביבה לאורך הקריירה, כמו גם גורמי ההפקה ומנחה התוכנית, עמוס אטינגר. גם מאיר עצמה התבטאה ודנה בנושאים השונים. מפעם לפעם שב ועלה גם ההקשר המגדרי. במאמר זה אני מתרכז בהקשר זה.

יחסיה של גולדה מאיר עם תחום המגדר ועם התנועה הפמיניסטית היו מורכבים ואמביוולנטיים הן ברמת תפיסתה בדעת הקהל בארץ ובעולם, הן ברמת זיהויה את עצמה כמנהיגה או כפמיניסטית. אפשר לחלק את הספרות על מאיר בהקשר המגדרי לשלושה חלקים עיקריים: היסטורי, סוציולוגי ותקשורתי.

בהקשר ההיסטורי כתבו חוקרות וחוקרים שרוב פעולותיה של מאיר העידו על חוסר מחויבותה לתנועה הפמיניסטית. דפנה יזרעאלי טענה שמאיר חשה ניכור לתנועה זו, והתנגדה למאבקה של תנועת הפועלות בתקופת היישוב לשוויון בין המינים (Izraeli, 1981). חנה הרצוג ציינה כי מאיר הייתה למעשה "מינוי של ההנהגה הגברית של

ההסתדרות", והעדיפה את האינטרסים הלאומיים על פני האינטרסים של נשים ומאבקן לשוויון הזדמנויות (Herzog, 1996). לראיה, בכל שנות כהונתה כראשת הממשלה לא מונתה ולו שרה או חברת ממשלה אחת (הרצוג, 1999). לדעתה של אניטה שפירא מאיר לא הייתה פמיניסטית ולא הכירה בצורך במאבק הפמיניסטי. למרות זאת היא שימשה כסמל לנשים בכל רחבי העולם, ומעצם היותה מנהיגה אישה הקרינה מסר פמיניסטי מן המעלה הראשונה (שפירא, 2003). צבי טריגר טען כי מאיר העדיפה לקשור את עצמה בבריתות פוליטיות עם גברים ולא עם נשים, וכשלה בזיהוי ההטיה האידיאולוגית בתנועה הציונית, לפיה המאבק לבניין המדינה קודם למאבק לזכויות נשים (Triger, 2014). ומה לגבי תפיסתה של מאיר את עצמה כמנהיגה אישה או כאשת ציבור הפועלת במרחב המתאפיין בהגמוניה גברית? מאיר אומנם הרבתה לומר כי מינה מעולם לא היה מכשול בעבורה, אלא שאמירה זו לא הייתה מדויקת. במגרש הפוליטי מאיר אכן נתפסה לא אחת כ"נחותה" בהשוואה ליריביה הגברים; בעיקר במפלגות הדתיות והחרדיות (גולדשטיין, 2012).

ההקשר הסוציולוגי מתרכז בנורמות הפוליטיות והמגדריות שבהן צמחה ופעלה גולדה מאיר כמנהיגה יהודייה וישראלית. בנושא זה עלו טענות מעניינות. לדוגמה, נאמר כי הפמיניזם היה משמעותי ביותר בחייה האישיים של מאיר, אלא שהגישה האמביוולנטית שהיא אימצה ביחס אליו נבעה בעיקרה מן הדרישה החברתית מנשים בתקופת היישוב "להצניע את נשיותן" כדי שתוכלנה להשתלב בתפקידים הציבוריים (Triger, 2014).[2] לפי יוסי גולדשטיין מינה של מאיר פעל לטובתה דווקא בהיותה ראשת הממשלה, ובמידה רבה תרם לתדמיתה החיובית בקרב דעת הקהל. תדמית זו נבעה בחלקה מיכולותיה לבשל מזון בסיסי ולבצע את עבודות הבית בעצמה (2012). במילים אחרות, כראשת הממשלה אימצה מאיר במידה רבה את הנרטיב הפטריארכלי בחברה בישראל של שנות השבעים בהקשר של שיוך האישה לתחום הבית, ובמידה מסוימת אף הפיקה תועלת מדימוי זה. דוגמה טובה לכך היא כמובן המטפורה המפורסמת של "המטבחון של גולדה". לבסוף, יש שראו במינויה לתפקיד ראש הממשלה יוצא מן הכלל אשר אינו מעיד הכלל. כלומר שבדומה לאינדירה גנדי בהודו ולבנזיר בהוטו בפקיסטאן, מינוי זה היה מקרי למדי ולא העיד על בשלות מהותית של החברה בישראל למנהיגות לאומית של אישה. מה גם שמינויה של מאיר לא עורר דיון חברתי בסוגיית האפליה והפערים בין המינים, ולא השפיע על מעמד האישה בישראל ככלל (שפירא, 2003; Herzog, 1996).

בהקשר התקשורתי נשאל כיצד סוקרה, הוצגה ומוסגרה גולדה מאיר בנושא המגדר בעיתונות הישראלית לאורך הקריירה הציבורית שלה ככלל, ובזמן כהונתה כראשת הממשלה בפרט. במחקרי מצאתי כי במידה מסוימת סוקרה מאיר בתקשורת הישראלית במסגרות סיקור מגדריות מובהקות בזמן שהייתה מועמדת לתפקיד ראש הממשלה במערכת הבחירות לכנסת השביעית. בין השאר הושם דגש על הופעתה החיצונית ועל מלבושיה, היא הוצגה באופן עקיב כ"אם האומה" ותוארה כ"אנושית וחמה" (גרינוולד, 2018).

במחקר נוסף נבחן באופן היסטורי השוואתי סיקורה של מאיר בבחירות 1969 לעומת סיקורה של ציפי לבני, יושבת ראש מפלגת קדימה והמועמדת מטעמה לתפקיד ראש הממשלה בבחירות 2009. המחקר מצא שבחלוף השנים חלה הקצנה בסטריאוטיפיזציה של הצגתן של הפוליטיקאיות הבכירות בתקשורת הישראלית. עם זאת גם המחקר הזה הראה כי במידת מה סיקורה של מאיר היה אכן מוטה מן הבחינה המגדרית (Greenwald and Lehman-Wilzig, 2019).

המחקר המוגש כאן מבקש להצטרף למחקרי התקשורת אשר עסקו בייצוגה המגדרי של גולדה מאיר בעיתונות ובתקשורת בישראל. באמצעות צפייה בתוכנית הטלוויזיה "חיים שכאלה" וניתוח ביקורתי שלה, בחנתי אם נושא המגדר בלט בקריירה הפוליטית הציבורית של מאיר וכיצד, הן בהתייחסות של סביבתה לנושא זה הן בהתייחסותה שלה עצמה לנושא, כאורחת התוכנית. היתרון המובהק בשימוש בתוכנית "חיים שכאלה" כקורפוס המחקר נעוץ בהקיפה את הביוגרפיה של מאיר. בכך מאפשרת התוכנית לחוקר מבט מקיף וסקירה ביוגרפית יחידה מסוגה, לפחות בתחום חקר התקשורת.

סקירת הספרות: תקשורת, פוליטיקה ומגדר

אופן הצגתן של פוליטיקאיות ונשות ציבור בתקשורת ההמונים קשור בראש ובראשונה בדרך שהן נתפסות בחברה ובדעת הקהל ככלל. לפי ג'יימס קארי ישנם יחסי גומלין הדוקים בין הנורמות הרווחת בתרבות המשותפת ובין הייצוג התקשורתי של קבוצות חברתיות, של אישים ושל אירועים. עיתונאים, אנשי החדשות ומפיקים בעולם התקשורת נוטים לעשות שימוש בסמלים ובמשמעויות שמקובלים על הקהילה כדי לאשרר את המציאות כפי שבני האדם תופסים ומבינים אותה. לפיכך פעמים רבות מה שנקרא בעיתון או מה שנצפה במסך הטלוויזיה הוא שיקוף אותנטי של התרבות והחברה במקום ובזמן נתון (Carey, 1989).

אם כן, המגמה של סטריאוטיפיזציה מגדרית בתקשורת ההמונים (ראו למשל, למיש, 1994; צרפתי, 2018; צרפתי ולירן־אלפר, 2010) בהקשרים כגון פרסום ושיווק, עיתונות "צהובה" וז'נרים שונים של סדרות טלוויזיה וסרטי קולנוע, עשויה לשמש כנגזרת של השתרשות תפיסת העולם הפטריארכלית בחברה הכללית. נוסף על כך אפשר להסביר כך גם את ההטיה המגדרית כלפי פוליטיקאיות בתקשורת. ראשית, בדרך כלל הנראות של אותן פוליטיקאיות פחותה מזו של עמיתיהן הגברים, והן סובלות ממה שקרוי "הכחדה סמלית", כלומר הדרה עד כדי אי הופעה במרחב התקשורתי (Tuchman, 1978). שנית, פעמים רבות גם אופן הצגתן, כלומר המסגור שלהן, אינו ענייני ושם דגש על סוגיות לא רלוונטיות לתפקודן הפוליטי המקצועי (לירן־אלפר, 2009; Lachover, 2015).

כמה מהסוגיות הללו בולטות בספרות. ראשית, הפוליטיקאית משויכת פעמים רבות לתחום הבית ולפעילות בזירה המשפחתית. בחברה השבטית הגברים היו אחראים לביטחון הקהילה ולפרנסה בעוד הנשים שהו במרחב הפרטי, טיפלו בילדים ובעבודות

הבית. הטענה היא שחלוקה בינארית זו שועתקה גם לעידן המודרני, ולכן גם כיום הציפייה החברתית מנשים היא להיות מזוהות עם התפקיד הטיפולי. לפיכך התקשורת נוטה להקשות על פוליטיקאיות בשאלות הקשורות בטיפול בילדיהן ובאחריות למטלות הבית. פוליטיקאית שחורגת מנורמה זו נתפסת לעיתים כמי ש"בוגדת בתפקידה הטבעי הרגשי". כלומר לבחירת אישה בחיים הציבוריים יש מחיר חברתי קשה (Meeks, 2012; Trimble & Gerrits, 2013).

שאלה נוספת המעסיקה את התקשורת היא אם נשים כשירות דיין להנהגה. תפיסה פטריארכלית המעוגנת בגישות המזוהות עם ההגמוניה הגברית בחברה מצביעה על כך שפוליטיקאיות מעצם היותן נשים הן פסיביות, לא עצמאיות, לא החלטיות ואינן "חזקות" די הצורך להנהיג או לנצח בקמפיין פוליטי. זו נקודת מבט אשר מחזקת, מקבעת ומסדירה את הרעיון שנשים אינן ראויות להנהיג את החברה ברמה הפוליטית הלאומית. במילים אחרות, לעיתים התקשורת מפיצה דה לגיטימציה לרעיון של נשים בתפקידי הנהגה בכירים (Lawrence and Rose, 2009).

לתקשורת יש נטייה גם להבחין בין תכונות "גבריות" שאופייניות לכאורה לפוליטיקאים הגברים, ובין תכונות "נשיות" שמאפיינות את הפוליטיקאיות הנשים. תכונות "גבריות" כוללות מנהיגות, רציונליות, החלטיות, אסרטיביות ועצמאות. תכונות "נשיות", לעומת זאת, כוללות חמלה, רגישות, אנושיות, כנות, פסיביות ואלטרואיזם (Meeks, 2013). לתהליך של ייחוס תכונות אופי לפוליטיקאים על בסיס מגדרם יש משמעות עקיפה וסימבולית גם בכל הקשור בתפיסת כשירותן המנהיגותית המוטלת בספק של הפוליטיקאיות (Greenwald and Lehman-Wilzig, 2018).

"תוויות חלוציות" הן מסגרות סיקור שמציגות בתקשורת אירועים או אנשים כ"היסטוריים", כ"חדשים" או כ"שונים". העובדה שבמדינות רבות פוליטיקאיות ונשים במרחב הציבורי הן פורצות נורמות, מעודדת עיתונאים לתאר אותן לחיוב או לשלילה כחלוצות (גרינוולד, 2018; Meeks, 2013).

בניגוד לפוליטיקאים הגברים, במקרה של הפוליטיקאיות יש נטייה מובהקת יותר של התקשורת לשים דגש על חייהן האישיים, על יחסיהן האישיים בהקשר הזוגי והרומנטי, וכן על מראן החיצוני ועל מיניותן. דוגמאות אחדות לכך הן עיסוק באופנה, באיפור, באסתטיקה, במשקל ובדימוי הגוף של הפוליטיקאית. לעיתים הפוליטיקאית מוצגת אף כאובייקט מיני, פרקטיקה תקשורתית סנסציונית ובלתי אתית, אשר ממסגרת את הפוליטיקאית בהקשרים לא רלוונטיים בעליל לעבודתה המקצועית (Heldman, 2009).

לבסוף, התקשורת מייצרת חלוקה דיכוטומית גם בין נושאים שנתפסים כ"גבריים" ובין נושאים שנתפסים כ"נשיים". הנושאים ה"גבריים" וה"נשיים" קשורים אף הם בתפקידיהם המסורתיים של הגבר ושל האישה בחברה הפטריארכלית המסורתית. הפוליטיקאים הגברים נוטים להיות מזוהים בתקשורת עם תחומים "קשים", ובהם מדיניות חוץ, כלכלה וביטחון לאומי. אלה נושאים שבדרך כלל נמצאים בראש סדר היום הציבורי ונתפסים

כחשובים יותר לתפקוד החברה. הפוליטיקאיות, לעומתם, נוטות להיות מזוהות עם תחומים "רכים" אשר נתפסים כנחלתן הטבעית יותר, כגון חינוך, רווחה, פנאי ותרבות. אלה נושאים שבדרך כלל נדחקים לשולי החדשות, וכתוצאה מכך גם נתפסים כפחותים מבחינת חשיבותם הפוליטית הלאומית (Ingham, 2011).

המחקר הנוכחי

במאמר זה מוצג ניתוח תוכן איכותני של ייצוגה התקשורתי המגדרי של גולדה מאיר בתוכנית הטלוויזיה "חיים שכאלה" אשר שודרה בערוץ הראשון של רשות השידור בינואר 1977. "חיים שכאלה" הייתה סדרת תוכניות אירוח בטלוויזיה הישראלית ששודרה קרוב לשלושים שנה (בשנים 1972–2000), ועסקה בחייהם של אישים שונים בתולדות המדינה. פורמט התוכנית יובא לישראל מתחנת הטלוויזיה הבריטית BBC, מן התוכנית This is Your Life. ברוב המקרים נהגו להפתיע את אורח התוכנית,[3] וכאשר הוא נכנס לאולפן ישבו בקהל מכרים מתקופות שונות של חייו, וכל אחד מהם סיפר סיפור עליו. תחקירן התוכנית והמנחה שלה היה מגיש הרדיו והטלוויזיה עמוס אטינגר (סטארובינסקי, 2000). האישים הבולטים שהופיעו בתוכנית "חיים שכאלה" עם גולדה מאיר (חלקם בשידור עצמו וחלקם בהקלטות וידאו שהוכנו מראש) היו: הנרי קיסינג'ר, מזכיר המדינה האמריקני לשעבר; בני משפחתה של מאיר, ובהם אחותה, בתה, בנה ונכדיה; עזרא דנין, איש ה"הגנה"; זאב שרף, מזכיר ממשלת דוד בן־גוריון; הרולד וילסון, ראש ממשלת בריטניה לשעבר; חיים בר לב, הרמטכ"ל ושר לשעבר בממשלות ישראל, ועוד. הבחירה להתמקד בביוגרפיה של מאיר, כפי שזו הוצגה בתוכנית, נבעה מסיבות מספר:

(א) תוכנית זו הייתה מן המזוהות ביותר עם ראשית התמסדותו של מדיום הטלוויזיה בישראל. בשנות השישים והשבעים של המאה העשרים נתפסה הטלוויזיה כאמצעי אפקטיבי במיוחד להשפעה, לעיצוב ולהבניית התודעה בדעת הקהל. חוקרים אחדים אף ייחסו לטלוויזיה את השינוי הפרדיגמטי שחל בתחום חקר השפעות התקשורת, מתפיסת "מסורת ההשפעות המוגבלות" שאפיינה את שנות הארבעים והחמישים, לתפיסת "מסורת ההשפעות המתחזקות" שאפיינה את שנות השישים והשבעים (כספי, 1993).

(ב) כאמור, תוכנית זו אפשרה את בחינתם של היבטים מגדריים שונים בחייה האישיים ובקריירה הפוליטית הציבורית של מאיר כל שנות פעילותה ובעת כהונתה בתפקידים שונים. במובן זה שידור התוכנית הוא הזדמנות ייחודית להתחקות באופן אותנטי אחר תפיסתה המגדרית של מאיר בנקודות זמן מגוונות ועל ידי אנשים שונים בארץ ובעולם. זאת לא באמצעות חקר ארכיוני, נושא שכבר דובר בו רבות במחקרים היסטוריים, אלא באמצעות מחקר תקשורת מובהק המתרכז במסרים, הן ישירים הן מרומזים וסימבוליים שעוברים במסך הטלוויזיה.

(ג) בתוכנית באות לידי ביטוי במקביל שתי נקודות מבט על מאיר בהקשר המגדרי. ראשית, כאמור, נקודת המבט של סביבתה הפוליטית והאישית. שנית, ואולי חשוב מכך,

תפיסת העצמי של מאיר בכל הקשור למגדר, לפמיניזם ולהיותה מנהיגה אישה בתקופה שבה הדבר היה נדיר למדי. השידור בטלוויזיה מאפשר בחינה של עמדותיה האותנטיות של מאיר בהקשר זה משום שאין מדובר באוטוביוגרפיה כתובה, סדורה וערוכה, אלא באמירות ספונטניות יותר.

במסגרת המחקר נאספו כלל האזכורים המגדריים (מילוליים וויזואליים) אשר נכללו במשך שלוש השעות של שידור התוכנית. זאת בהסתמך על ספרות המחקר שתוארה בפרק התיאורטי. בשלב הראשון, כל אזכור ואזכור סודר בטבלה, ומוין לפי הקריטריונים הטכניים הללו: מספר סידורי; הדקה שבה נאמר/הופיע אזכור זה במהלך השידור; פירוט האזכור; מקור (כלומר, מפי מי נאמר הציטוט); והערות נוספות, אם ישנן (לדוגמה, תמונה חשובה שהוקרנה ברקע, תגובה רלוונטית של אדם בקהל למה שנאמר ועוד). בשלב השני סוכמו ומוינו כלל האזכורים על בסיס תוכנם לכדי שש תבניות חשיבה מגדריות עיקריות.

במילים אחרות, ניתוח התוכן האיכותני אשר נערך במחקר זה מבוסס על חילוץ דפוסים חוזרים מיחידת הניתוח, באמצעות עמידה על משמעותם העמוקה והסימבולית של ההתרחשויות ושל הטקסטים, מעבר לפשט המובא בהם (Ponterotto, 2006). ברוב האזכורים נמצא "מסגור מרכזי ודומיננטי אחד" (להב, 2008). כלומר, הם עסקו בנושא מגדרי מרכזי אחד. לעומת זאת מיעוט של האזכורים כלל נושאים מגדריים שונים, אשר כל אחד מהם מוין וסווג תחת תבנית חשיבה שונה. את הניתוח עשה כותב המאמר.

הממצאים

לוח 1 מציג את שש תבניות החשיבה המגדריות ביחס לגולדה מאיר שנמצאו בשידור תוכנית הטלוויזיה "חיים שכאלה". סך הכול היו בתוכנית 47 אזכורים מגדריים אשר מוינו לשש תבניות החשיבה המרכזיות הללו על בסיס התפלגות כמפורט להלן.

לוח 1: תבניות חשיבה מגדריות ביחס לגולדה מאיר בתוכנית הטלוויזיה "חיים שכאלה" (ינואר 1977)

תבנית החשיבה	מספר האזכורים	אחוז מתוך סך האזכורים
א. תחום הבית	18	38.30
ב. כשירות מנהיגותית	4	8.50
ג. תכונות "גבריות" מול תכונות "נשיות"	8	17.00
ד. תוויות חלוציות	7	14.90
ה. היחסים האישיים	6	12.80
ו. נושאים "נשיים"	4	8.50
סך הכול	**47 אזכורים מגדריים**	**100.00**

שקופית הפתיחה של תוכנית הטלוויזיה "חיים שכאלה" על רקע תמונתה של מאיר מבשלת במטבח ביתה. התמונה באדיבות "כאן 11"

תחום הבית

כפי שאפשר לראות מן הנתונים בטבלה, שיוכה של גולדה מאיר לתחום הבית היה הדפוס החוזר המשמעותי והבולט ביותר לאורך כל שידור התוכנית "חיים שכאלה". הוא שב ועלה בהקשרים מגוונים על ידי אנשים שונים וסביב התנהלותה של מאיר בכלל התפקידים הציבוריים והפוליטיים שמילאה לאורך השנים. ככלל, אפשר לחלק תבנית חשיבה זו לשתי תמות עיקריות. התמה הראשונה עסקה בכישוריה של מאיר כאם, כעקרת בית וכמארחת במרחב הפרטי המשפחתי שלה עצמה. התמה השנייה הייתה מורכבת, ואולי "מתוחכמת" יותר בכך שהיא ערכה קישור ישיר בין כישורים "נשיים" אלה ובין מנהיגותה הפוליטית הציבורית של מאיר.

בנושא המרחב הביתי האישי נשאלה מאיר על ידי מנחה התוכנית, עמוס אטינגר (דקה 30:55):[4] "הגברת מאיר, בכל המערכה הזאת של פעילות ציבורית, מחתרתית, מדינית, (האם) היה לך זמן גם לנהל חיי בית?". על כך השיבה מאיר (דקה 31:00):

> זה (ניהול חיי הבית) היה העיקר. בזה הצטיינתי. אני יכולה להגיד שעד שנכנסתי למשרד החוץ, בהחלט. כאשר הילדים היו קטנים, אין כל ספק. יום חמישי בערב היה ליל העבודה במטבח, מפני שהחלטתי ש[ב]ליל שבת ושבת, לא שומרים על כל המצוות, אבל צריך להיות שוני, ושוני גם במאכלים וגם בעובדה שבליל שבת אני לא יוצאת מהבית, אלא אם זו איזו חובה ציבורית. לדבר חברותי, אף פעם לא. האפייה הייתה בבית והבישול היה בבית וכביסה וגיהוץ. כל השנים. בשנים הראשונות גם אפיית חלות ועוגות.

משאלתו של אטינגר עולה בבירור הציפייה החברתית שהפוליטיקאית תנהל במקביל לחייה הציבוריים גם משק בית, ותתמסר לפחות במידת מה לטיפול בילדיה ולמילוי המטלות הנדרשות בזירה המשפחתית. מאיר לא מתחה ביקורת על ציפייה חברתית זו אלא הגדילה לעשות וטענה ש"זה היה העיקר", כלומר תחום זה היה לכאורה חשוב בעבורה יותר משליחותה הציבורית, וגם "בזה הצטיינתי", כלומר שלהבדיל מהתחום הציבורי, הרי בתחום זה ("הטבעי" יותר לאישה) חשה מאיר שלמה יותר עם הישגיה. על כן היא מפרטת באריכות חלק מן ההישגים הללו: אפייה, בישול, כביסה וגיהוץ.

במהלך הופעתה של ביתה של מאיר, שרה מאירסון־רחבי, בתוכנית, היא אמרה את הדברים הבאים (דקה 32:30):

> ההרגשה, ככה, הדומיננטית שלנו הייתה שאנחנו תמיד מתגעגעים לאימא. אבל גם כשהיא הייתה בארץ היא לא הייתה עקרת בית, ולכן אנחנו תמיד היינו מחכים, "מתי כבר אימא תחזור מהעבודה?", והיא הייתה חוזרת מאוחר, היו פעילויות וישיבות. אבל אני לא זוכרת הרגשה של התמרמרות על זה, אלא זה היה מובן מאליו שאמא עובדת. אני חושבת שאחי סבל מזה יותר, והוא נתן לזה הרבה יותר ביטוי. בתור ילד, אם היא הייתה צריכה ללכת הוא היה נעמד ליד הדלת ועוצר אותה, מפריע לה לצאת. הוא סבל מזה יותר ממני. אני חושבת שאנחנו קיבלנו, הייתי אומרת, מבחינה רגשית, די הרבה פיצוי על זה שמבחינה פיזית היא הייתה חסרה לנו. מפני שהיא הייתה, אולי בניגוד לדמות הציבורית שלה, אמא מאוד חמה וסלחנית, אולי לפעמים יותר מדי אפילו. מאוד רצתה לתת לנו והבינה אותנו. היא לא הייתה מסוג האימהות הקפדניות.

בציטוט אפשר להבחין בכמה היבטים מרתקים. ראשית, עולה ממנו בעוצמה החסך הרגשי שחש בנה של מאיר, מנחם מאירסון, כתוצאה מהיות אימו אשת ציבור. חסך זה בא לידי ביטוי בתיאורים כגון "הוא סבל מזה", "הוא נתן לזה ביטוי" ו"הוא היה נעמד ליד הדלת, ועוצר אותה, מפריע לה לצאת". תיאורים אלה מקפלים בתוכם את ה"איום" הנלווה לכאורה לבחירת האישה בחיים הציבוריים: היא, ובעיקר ילדיה, עתידים "לשלם מחיר" רגשי כבד על בחירה זו. מסר בולט נוסף שמועבר הוא שעל אישה שבוחרת במסלול הפוליטי "לפצות" את ילדיה על החסך הרגשי שלכאורה יצרה: "קיבלנו [...] פיצוי על זה שמבחינה פיזית היא לא הייתה [...] היא הייתה, אולי בניגוד לדמות הציבורית שלה [...] חמה וסלחנית [...] לא הייתה מסוג האימהות הקפדניות". בדברים אלה עולה הבחנה ברורה בין "גולדה מאיר הציבורית", שהייתה דמות קשוחה וקפדנית לכאורה, ובין "גולדה מאיר הפרטית", שהייתה דמות אם סלחנית ורחומה. כלומר, במידה מסוימת על הפוליטיקאית לגלם כמה דמויות במקביל (בחייה הפוליטיים והאישיים), ולגלות גמישות מחשבתית, רגשית והתנהגותית. את החזות ה"קשוחה" יותר עליה לשמור לחיים הציבוריים בלבד. לבסוף, בציטוט מדבריה של ביתה של מאיר עולה גם רגש מסוים של השלמה: "זה היה מובן מאליו שאמא עובדת". כלומר, למרות הסייגים והקשיים הייתה בסופו של דבר גם הכרה בחשיבות שליחותה הציבורית של הפוליטיקאית.

בפתיחת הדיון על הפרק האחרון בחייה הציבוריים של מאיר, כהונתה כראשת ממשלת ישראל, אמר מנחה התוכנית עמוס אטינגר (דקה 106:02): "ב־1 באוגוסט 1968 את מתפטרת מתפקידך כמזכירת המפלגה, עוזבת את הכל, ומקווה שחלום חייך עומד להתגשם, תוכלי לנוח מטרדות היום־יום ולהתמסר לפגישות עם בני המשפחה ועם חברים ברחבי הארץ". ציטוט זה מעניין במיוחד, בעיקר על רקע הביטוי "חלום חייך". כאן נרמז כי חלומה האותנטי הקמאי של הפוליטיקאית אינו להגיע לתפקיד הפוליטי הביצועי הרם ביותר (כנראה שאיפתו של כל מי שבוחר בנתיב הפוליטי), אלא דווקא "להתמסר לפגישות עם בני המשפחה". כלומר, המינוי של מאיר לתפקיד ראש הממשלה מוצג כאכזבה, או כשברו של חלום. אחרי שנים כה רבות בזירה הציבורית, זו הזרה כביכול לאישה, היא עמדה סוף־סוף "לשוב למקומה הטבעי" ולהתמסר למשפחתה ולחבריה בזירה הפרטית. חלום זה התנפץ על סלע המציאות לאחר ש"נאלצה" להחליף את לוי אשכול, ראש הממשלה שנפטר בפתאומיות, עם בחירת ועידת מפלגת העבודה בה לראשת המפלגה.

התמה השנייה אשר בלטה במסגרת תבנית החשיבה של "תחום הבית" הייתה, כאמור, הניסיון לקשור בין כישוריה של מאיר בתחום המשפחתי למנהיגותה הציבורית. אחד הדימויים החוזרים בהקשר זה היה "אם האומה". כך, למשל, התבטא הרולד וילסון, ראש ממשלת בריטניה לשעבר, על מינויה של מאיר לתפקיד ראש הממשלה (דקה 113:20): "גולדה, במובן ממשי מאוד, היא אם המדינה שלה. בתקופה זו של חרדה רבה וקשיים ולבטים, אני שמח מאוד שהיא הוחזרה לשמש כמעין אם מנחמת, אם תרצו, להנחות את מי שאחראים לרווחתה של ישראל". בדומה תיארה אסתר עיני, רעייתו של מנחם עיני, טייס חיל האוויר שנשבה במצרים בזמן מלחמת ההתשה, את פגישותיה עם מאיר יחד עם שאר נשות השבויים ואימהותיהם (דקה 146:00): "הינו מגיעות אליה נשים קטנות, אימהות, עצובות, בוכות, מתאוננות, כועסות, והייתה יושבת לפנינו אישה, אמא, מאוד מאוד הייתה לי נראית אישה ואמא יהודייה משהו, עבריה כזאת הייתה בשבילי... כל כך הינו מרגישות את עצמנו חלשות, ואותה לכל כך חזקה, מאוזנת... איפשהו הינו יוצאות (ממנה) עם הרגשה מחוזקת".

אולי בניגוד לציטוטים שהובאו בראש סעיף זה, שני ציטוטים מאלפים אלה מצביעים יותר על יכולתה של הפוליטיקאית לגייס את תכונותיה האימהיות כאישה לחיזוק תדמיתה הפוליטית המנהיגותית ופחות על ה"מחיר" החברתי שהיא משלמת עקב היותה אישה ואם שבחרה בנתיב הציבורי. התיאור של מאיר כ"אם המדינה שלה", כ"מנחמת", כ"אמא יהודייה", כ"חזקה", יוצר למעשה זיקה בין ה"כישרונות" הספציפיים והייחודיים האופייניים לנשים ולאימהות ובין יכולתה של מאיר להנהיג את מדינתה ואת עמה באפקטיביות.

נדמה שחיבור זה בין דמותה האימהית של מאיר ובין מנהיגותה הפוליטית היה פרקטיקה שקודמה בברכה גם בידי מאיר עצמה. כך, למשל, נימקה מאיר את בחירתה להתנגד לתוכנית החלוקה של ועדת פיל ב־1936 (דקה 23:30): "מה שעמד לנגד עיני

הוא מה אגיד לבני כאשר ישאל אותי: 'אמא, איך הסכמת לשטח כל כך קטן למדינה יהודית, ואין מקום ליהודים?'". כלומר, הגורם אשר הנחה את מאיר בהחלטה היסטורית זו לא היה השיקולים הרציונליים, אלא דווקא ה"אינטואיציה האימהית" שלה ומחויבותה לילדיה. כאמור, נראה שנוסף על סביבתה הפוליטית, גם מאיר עצמה הבינה כי לחיבור בין התכונה האימהית ובין הכשירות המנהיגותית עשויה להיות תרומה חיובית לתדמיתה הציבורית.

לבסוף, כמובן, בלטה באולפן גם המטפורה המפורסמת של "המטבחון של גולדה". חיים בר לב סיפר (דקה 114:00): "מבחינת האווירה במטבח של גולדה, זה היה קודם כל לרוב בביתה, וגולדה הייתה מגישה לנו תה, קפה, פירות. והמעניין שאיש מאיתנו לא סייע בידה בהגשה זאת". עוד אמר בר לב (דקה 116:00): "עוד כרמטכ"ל, כשזומנתי אליה הביתה לבדי או עם עוד מישהו, הייתי מנסה איכשהו להראות סמני התנדבות ופעילות (בעבודות הבית), אבל מהר מאוד נוכחתי לדעת שראש ממשלה – ראש ממשלה, אבל בעלת הבית בביתה זה עניין כשלעצמו". ציטוטים אלה מחדדים שוב את החיבור הכמעט סימביוטי בין האישי האימהי ובין הפוליטי המדיני בדמותה של מאיר. בניגוד לפוליטיקאי הגבר, אצל הפוליטיקאית אין חציצה בין שני המרחבים הללו. כפועל יוצא אין זה מופרך לגלות שישיבות הקבינט וההתייעצויות הרגישות ביותר מתקיימות במטבח ביתה הפרטי של הפוליטיקאית, בעודה מגישה מטעמים לשולחן. נוסף על כך הנוכחים כגברים אינם נדרשים "להתנדב" לסייע. מאיר, כאישה היחידה בקבינט וכמנהיגה, היא גם הדמות האוחזת באופן בלעדי באופי הטיפולי והאימהי, וקיים בה הצורך להעניק ("להגיש").

כשירות מנהיגותית

תבנית החשיבה של "כשירות מנהיגותית" התאפיינה בשאלה ששבה ועלתה בחלקו הראשון של השידור על חששה של מאיר מתפקיד ראש הממשלה בטרם התמנתה לו, ועל רגשי החרטה שחשה לכאורה בעקבות הסכמתה להתמנות לתפקיד. ראשית נשאלה מאיר בידי מנחה התוכנית אטינגר (דקה 04:07): "זכור לי המעמד של מרכז המפלגה, כאשר את כובשת את פנייך בידייך עם המינוי הזה (לראשות הממשלה). ממה חששת? מגודל האימה, מגדול המשא שהתפקיד מטיל עלייך?". לאחר מכן נשאלה (דקה 05:09): "האם במבט לאחור, אחרי כל השנים שהיית בתפקיד הזה, יש לך הרהור שני, אם היית צריכה לקחת את התפקיד או לא?".

ראוי לשים לב לבחירת המילים ולפעלים שנעשה בהם שימוש: "חששת", "גודל האימה", "גודל המשא", "הרהור שני". טרמינולוגיה זו מתכתבת באופן ישיר, גם אם לא מודע, עם התפיסה החברתית הפטריארכלית לפיה כשירותן של נשים להנהגה מוטלת בספק והן לוקות או חסרות לכאורה חוסן הנפשי ועצבי הברזל הנדרשים למנהיגות לאומית, ודאי במדינה עתירת בעיות וקשיים כמו ישראל.

מאיר באולפן "חיים שכאלה" מביטה בתמונתה מרגע בחירת ועידת מפלגת העבודה בה לראשת המפלגה ולראשת הממשלה (1969), כאשר ידיה מכסות את פניה.
התמונה באדיבות "כאן 11"

הפקפוק בכשירותה של מאיר בא לידי ביטוי בשני רבדים. הרובד הראשון הוא החשש והאימה שחשה כביכול בעת שנכנסה לתפקיד (ועל כך מעידות גם פניה הכבושות בין שתי ידיה כפי שמוצג בתמונה מס׳ 2). ברובד זה עולה בעקיפין גם שאלת המנהיגות האפקטיבית, שבתפיסה המודרנית המערבית מתכתבת אסוציאטיבית לא פעם עם גבריות, איפוק וביטחון עצמי מוחלט. לכן ייתכן שיש לשאול כאן גם כיצד מצופים המונהגים לחוש במצב שבו מנהיגתם נכנסת לתפקידה הרם מלווה ברגשות חרדה ואימה כה כבדים.

הרובד השני הוא החרטה. האומנם מאיר מהרהרת שנית אם הייתה צריכה ליטול את תפקיד ראש הממשלה? לצופה מן הצד שאלה זו עשויה להיראות תמוהה, תלושה או חסרת פשר. עם זאת לא מן הנמנע שהשאלה מהדהדת גם את הביקורת הציבורית והפוליטית על מאיר לאור תוצאות מלחמת יום הכיפורים, ביקורת שבחלקה הייתה (ובמידת מה עודנה) מעוגנת גם בהטיה ובסטריאוטיפיזציה מגדרית קשה כלפי מאיר.

מבחינת תשובותיה של מאיר לשאלות שנשאלה בידי אטינגר, מפתיע לגלות שלפחות במידת מה אימצה גם היא עצמה את הנרטיב כאילו כשירותה המנהיגותית הייתה מוטלת בספק: "יש אנשים, אולי, שמעלים על דעתם שהם יכולים להיות במעמד כזה (של ראש ממשלה), אני לא" (דקה 04:44); וגם: "עשיתי בהחלט לפי מיטב יכולתי. האם היכולת הזו הספיקה או לא, אני לא יכולה לשפוט" (דקה 05:45). בדבריה הקצרים של מאיר בסוגיית הכשירות, יש לשים לב כי השורש יכ"ל חוזר שלוש פעמים, ובכל שלוש הפעמים בהקשר של חוסר ביטחון, חסך במסוגלות או היסוס. ברקע כל אלה יש לזכור כי מאיר הייתה בעלת ניסיון פוליטי הן בתחום החברתי הן בתחום המדיני כאשר נכנסה לתפקיד ראש הממשלה. היסטורית היא נמנתה אולי עם הפוליטיקאים שהיו בעלי הניסיון הרב

ביותר בהיכנסם לתפקיד זה. כלומר, יש כאן בהחלט פער משמעותי בין הדימוי החברתי ותפיסת העצמי של מאיר מבחינת כשירותה לתפקיד ובין המציאות האובייקטיבית.

תכונות "גבריות" מול תכונות "נשיות"

במהלך שידור תוכנית הטלוויזיה "חיים שכאלה", השיח ייחס למאיר לסירוגין תכונות אופי "נשיות" ו"גבריות". מבחינת תכונות האופי ה"נשיות", הדפוס החוזר ביקש לזהות את מאיר עם אנושיות, חום, רגשיות ובלתי אמצעיות. כך לדוגמה אמר הנרי קיסינג'ר, מזכיר המדינה האמריקני לשעבר, על מאיר (דקה 07:16): "תמיד חשבנו עליה במונחים של קשרים מוסריים ואנושיים, ולא במונחים של יחסי כוחות מסורתיים בין מדינות ריבוניות". גם אסתר וכסלר, נציגת מועצת תנועת הפועלות בשיקגו שבארצות הברית (דקה 20:20), סיפרה: "החום שהקרינה, האישיות שלה, הורגשו על ידי כל מי שהיא שוחחה עמו [...] נעשינו משפחה אחת". דוגמה נוספת היא דבריו של שלמה הלל, מנהל מחלקת אפריקה במשרד החוץ, אשר סיפר על הצלחתה של מאיר ביצירת קשרים ענפים וחזקים עם מדינות אפריקה בזמן כהונתה כשרת החוץ (דקה 85:57): "היא הצליחה פה לקשור קשר שהוא באמת יוצא מן הכלל על ידי גישה בלתי אמצעית כמו שגולדה יודעת לעשות את זה [...] זו הגישה הבלתי דיפלומטית ביותר שהיא, בתור ראש הדיפלומטים, הייתה צריכה ללמד אותנו".

דברים אלה משקפים שני היבטים עיקריים. ההיבט האחד הוא, כאמור, ייחוס תכונות "נשיות" לפוליטיקאית כאדם. גם כאשר הפוליטיקאית מכהנת בתפקידים הבכירים ביותר במערכת הציבורית של מדינתה, היא עדיין בראש ובראשונה אישה. לכן היא בהכרח מתאפיינת ברגישות, בחמימות ובישירות. ייחוס תכונות אלה למאיר מתכתב כמובן גם עם תיאורה כ"אם האומה" או כ"אמא היהודייה/העברייה" בתבנית החשיבה של "תחום הבית". במקרה זה ישנה זיקה בין שתי תבניות החשיבה: תכונותיה ה"נשיות" של הפוליטיקאית נובעות מאישיותה האימהית וממחויבותה ליצוק אישיות זו גם לתפקידה הציבורי הבכיר.

היבט נוסף נעוץ בהרמז שתכונותיה ה"נשיות" של מאיר למעשה מסייעות לה לנהל מנהיגות פוליטית אפקטיבית ולהביא את מדינתה להישגים מדיניים. דבריו של קיסינג'ר מדגימים זאת היטב. לטענתו, כאשר נשא ונתן עם מאיר, הוא ראה בכך פחות "יחסי כוחות בין מדינות" ויותר "יחסים אנושיים". כלומר, מאחר שהפוליטיקאית היא בעלת מאפיינים וסממנים מן התחום האישי והרגשי, ואינה רק "נושאת ונותנת" ברמת ה"ריאל פוליטיק" הקיים בין מדינות ושחקנים בזירה הבין־לאומית, ביכולתה להניע מהלכים ולגייס בעלי ברית ביתר שאת. במובן זה לפוליטיקאית יש יתרון מובהק בהשוואה לעמיתה הפוליטיקאי הגבר.

דבריו של הלל מחזקים נקודה זו. לדבריו, מאיר לימדה אותם (את אנשי משרד החוץ) "גישה בלתי אמצעית ובלתי דיפלומטית". כלומר היא לימדה אותם לעשות שימוש בשיח

האישי הרגשי כדי להגשים ולהוציא לפועל את האינטרסים הלאומיים. במילים אחרות, זו גישה שאינה מתעלמת מן הצורך לנהל מדיניות ומנהיגות אפקטיבית בזירה הבין־לאומית, אלא מגייסת את התכונות ה"נשיות" כאמצעי להשיג מטרות אלה. במובן זה אפשר בהחלט לומר שהציטוטים שזיהו את מאיר עם תכונות אופי "נשיות" הדגישו למעשה את "נשיותה" כמעלה או משאב, ולא כחיסרון בכל הקשור לאפקטיביות המנהיגותית.

מנגד, אולי בהתכתב עם הדימוי ההיסטורי המפורסם יותר של מאיר כ"גבר היחיד בממשלה", ובמידה מסוימת בניגוד לממצאים שעלו בתבנית החשיבה של "כשירות מנהיגותית", לאורך תוכנית הטלוויזיה יוחסו לא פעם למאיר גם מה שמתואר בספרות כתכונות אופי "גבריות". קיסינג'ר אמר על מאיר כי היא "נושאת ונותנת בקשיחות רבה מאוד" (דקה 07:36). אטינגר אמר למאיר בהקשר של מלחמת יום הכיפורים, ש"אותם שהיו מקורבים אלייך באותן שעות מספרים שגילית קור רוח, עצבים חזקים ושליטה עצמית גבוהה" (דקה 140:30). באותו הקשר טען חיים בר לב כי "גולדה היא אישיות חזקה מאוד עם עצבים, עצבי ברזל" (דקה 143:40).

בחירת המילים כאן, אשר כללה תיאורים כגון "קשיחות רבה מאוד", "עצבים חזקים", "שליטה עצמית" ו"עצבי ברזל" מצביעה על כך שבעיני סביבתה אפיינו את מאיר תכונות הנדרשות למנהיגות כפי שזו נתפסת בחברה הפטריארכלית. עם זאת, בעצם האזכור והניסיון להדגיש ביתר שאת תכונות אלה בהקשר אליה, קיים גם מסר תת הכרתי או מרומז, לפיו הציפייה החברתית הבסיסית מפוליטיקאית איננה שהיא תצליח לעמוד בנדרש ממנה בעיתות משבר (כמו מלחמת יום הכיפורים). והנה דווקא מאיר "הפתיעה" והצליחה להפגין "שליטה עצמית". זאת, כאמור, למרות תכונות "היסטריות" אינהרנטיות כביכול באישה.

תוויות חלוציות

תבנית חשיבה זו כוללת התייחסות להיותה של גולדה מאיר אישה הן ככלל הן בניסיון להצביע על "חריגותה" או על "שונותה" בהקשר זה. כמו כן עקב פריצתה את הנורמה החברתית המקובלת והיותה אישה שהגיעה בסופו של דבר לתפקיד הפוליטי הביצועי הבכיר ביותר במדינתה.

בנושא זה היו שתי מגמות עיקריות. מגמה אחת הייתה קשורה לבולטות המגדר של מאיר כאשר ניהלה משאים ומתנים עם מנהיגים גברים בזירה הבין־לאומית. כך, לדוגמה, נשאל קיסינג'ר בידי אטינגר (דקה 08:07): "האם הפריע לך שאתה מנהל משא ומתן בדרג בכיר עם אישה?". גם מאיר עצמה סיפרה על המשא ומתן שניהלה עם מלך ירדן עבדאללה בטרם מלחמת העצמאות (1948), ועל ההבטחה שהאחרון נתן לה שמדינתו לא תיטול חלק במתקפה על ישראל (דקה 38:05):[5] "הייתה הבטחה מצדו, והוא אמר שעלי לזכור שלושה דברים: א', שהוא בדואי. ובדואי תמיד שומר על הבטחותיו. ב', הוא מלך, ומלך בוודאי שומר. ו־ג', הוא אף פעם לא התכחש להסכמה או להבטחה

שנתן לאישה. אחרי זה לא היה מה לדאוג יותר. הכל היה לגמרי ברור". כאמור, בשני ציטוטים אלה ישנה התייחסות ישירה לכך שמאיר היא "אחרת" בנוף הפוליטי, לשלילה (כמו במקרה של שאלתו של אטינגר) או לחיוב (כמו במקרה של שיחתה עם מלך ירדן, עבדאללה). זאת על אחת כמה וכמה בשנות הארבעים ובשנות השישים והשבעים של המאה העשרים. נוסף על כך נדמה שבשני האזכורים קיים גם ניסיון לטעון כי לשונותה של מאיר בהיבט המגדרי הייתה השפעה גם על טיב ואופי המסרים שהחליפה עם מנהיגים בזירה הבין־לאומית (ואולי זהו המקום לשוב ולהזכיר כי בניגוד לממצאים אלה ציינה מאיר עצמה במקומות אחרים, ויותר מפעם אחת לאורך הקריירה שלה, כי מינה "מעולם שיחק תפקיד").

הדגש העיקרי במגמה הנוספת שנמצאה כחלק מתבנית חשיבה זו היה לא רק על ייחודה של מאיר, אלא גם על יחידותה. כלומר, עובדת היותה פוליטיקאית אישה אחת בין פוליטיקאים גברים רבים. כך, למשל, תיארה מאיר את עצמה (דקה 12:40) כ"בחורה אחת בין כל כך הרבה בחורים". גם זאב שרף, מזכיר ממשלתו של דוד בן־גוריון, אמר כי מאיר מונתה לשרת העבודה מפני ש"בן־גוריון מאוד רצה שתהיה לפחות אישה אחת בממשלה" (דקה 60:02). בדברים אלה אפשר למצוא אולי את "תמונת הראי" לאמרה הנודעת בהקשר של מאיר, שהיא "הגבר היחיד בממשלה". נוסף על כך בדבריה של מאיר יש גם רמז לאפשרות שייתכן מאוד שהיא עצמה "חיבבה" את הרעיון שיש לה כמעט "בלעדיות" על הנושא המגדרי במרחב הפוליטי בתקופת היישוב ולאחר קום המדינה. בלעדיות זו מדגישה את פריצת הנורמה החברתית בידי מאיר לבדה, ומחדדת ומחזקת את "חלוציותה". בנקודה זו רצוי להזכיר כי גם בהיותה ראשת הממשלה נמנעה מאיר מלמנות שרות או חברות ממשלה נוספות פרט לה עצמה, פרקטיקה אשר זכתה לביקורת פוליטית ציבורית גם בזמן אמת. ביקורת זו בוטאה באופן חד משמעי, לדוגמה, על ידי חברת הכנסת וחברת מפלגתה דאז, שולמית אלוני.

היחסים האישיים

תבנית חשיבה זו מניחה כי מתוקף ה"טשטוש" המסוים הקיים בין המרחב הפרטי ובין המרחב הציבורי בכל הקשור לנשים, היחס לפוליטיקאית מתרכז פעמים רבות בנושאים לא רלוונטיים לתפקידה או לשליחותה הציבורית המקצועית ושם דגש על סממנים כמו הופעה חיצונית, מיניות ויחסים מן התחום הרומנטי האישי. גם מגמה זו נמצאה במובהק בשיח על מאיר בתוכנית הטלוויזיה.

הפקת התוכנית בחרה להביא כמה דוברים ששוחחו על מאיר במונחים של אטרקטיביות, משיכה מינית וחיזור רומנטי. כך, למשל, אחותה של מאיר, קלרה, אמרה (דקה 12:27) כי "תמיד היו גברים צעירים סביבה, ועד מהרה הם הציעו לה נישואים. היו זקוקים רק ליומיים, וביום השלישי כבר הציעו לה נישואים, כי היא הייתה מושכת מאוד". דברים בוטים יותר אמר דוד הכהן, חבר קבוצת מרחביה, שבה התגוררה מאיר בשנים 1921–1923,

ובה עבדה כקופאית בצרכנייה (דקה 19:00): "היא הייתה יפה מאוד ואמריקאית... יש בחורה יפה מאחורי הקופה, הייתי מציץ עליה". אף הרולד וילסון, ראש ממשלת בריטניה לשעבר, סיפר (דקה 111:00): "הגעתי לארוחת ערב שהיא נאמה בה, בכוונה לומר כמה מילים בעצמי, ובאופן טבעי, נישקתי אותה. אני לא מבין למה זה צריך להדאיג מישהו. אני מחבב אותה מאוד. היו שהציעו שלא ראוי למתוח ביקורת על עניינים שנוגעים למשיכה מינית. בכל מקרה, זה היה טבעי".

כאמור, בשלושת הציטוטים הללו יש התייחסות ישירה לתחום היחסים האישיים עם הפוליטיקאית. בכלל זאת קיים כאן אזכור של הופעתה החיצונית של מאיר: "היא הייתה מושכת מאוד", "יש בחורה יפה"; של מיניותה, ואף החפצה מסוימת שלה: "הייתי מציץ עליה", "נישקתי אותה", "עניינים שנוגעים למשיכה מינית"; וכן, של מערכות היחסים הרומנטיות של מאיר עם גברים: "תמיד היו גברים צעירים סביבה", "הציעו לה נישואים", "אני מחבב אותה מאוד". עם זאת, ייתכן שיש מקום לעשות הבחנה בין דבריהם של האחות קלרה וחבר הקבוצה הכהן, ובין דבריו של ראש ממשלת בריטניה וילסון. בעוד שני הראשונים התייחסו לתקופת נעוריה וצעירותה של מאיר, וילסון התייחס למאיר במונחים של משיכה מינית בעת שכיהנה כראשת הממשלה. לפחות מן הבחינה הזאת דבריו של וילסון מוטים וחמורים יותר. אפשר להסיק מהם שגם כאשר הפוליטיקאית מכהנת בתפקיד הביצועי הבכיר ביותר במדינתה, פעמים רבות היא עדיין נתונה למבט חברתי מחפצן אשר מתרכז לא בהישגיה המדיניים המנהיגותיים (או לפחות לא רק בהם), אלא בהיותה "מושכת" מן הבחינה המינית.

בניגוד לשאר תבניות החשיבה שתוארו עד כה מאיר הפנימה, ובמידה מסוימת אף קידמה בעצמה את יסוד ההטיה המגדרית כלפיה (למשל, בכל הקשור לעבודות הבית ולעובדת היותה "אישה יחידה" בין גברים רבים בזירה הפוליטית). דווקא בנושא היחסים האישיים דומה שהיא הרגישה פחות בנוח, וניסתה במידה רבה להדוף מעליה את זיהוי דמותה עם כל מה שקשור בהופעה החיצונית, במיניות, בחיזור הרומנטי ובתחום האישי בכלל.

דוגמה מובהקת לכך יש בתשובתה של מאיר לפנינה גוטמן, חברת קבוצת מרחביה, שהעידה כי "גולדה הייתה נוהגת לרקוד בקבוצת מרחביה בהתלהבות וברצון רב" (דקה 17:40). על כך השיבה מאיר כי "אין היה מדובר בריקודים סלוניים" (כלומר, אלה לא היו ריקודים בין גברים ונשים למטרות הנאה או תחביב), וכן כי "נו טוב, זה היה חלק מהחלוציות" (דקה 17:42). כלומר, בעוד גוטמן ניסתה למקד את השיחה בתחום האישי של כישורי הריקוד של מאיר והנאתה הרבה מתחביב זה, מאיר ניסתה להסביר את הריקוד או לשייך אותו דווקא לתחום הפעילות הציבורית. הוא לא הסב לה הנאה אישית, אלא היה "חלק מהחלוציות", כלומר חלק מן השליחות הלאומית, ההגשמה ובניין הארץ.

נושאים "נשיים"

עד כמה הייתה גולדה מאיר בעלת הבנה, מומחיות וידע בתחום הביטחוני (שנחשב מסורתית נושא "גברי"), ועד כמה הייתה כשירה לפיכך לכהן כראשת ממשלה במדינה שבה תחום זה הוא מן התחומים הבולטים והחשובים שעל סדר היום הציבורי? נדמה ששאלה זו העסיקה את הפקת התוכנית. זאת ביתר שאת סביב קבלת ההחלטות במהלך מלחמת יום הכיפורים (נושא שנדמה שמעסיק את דעת הקהל בישראל עד ימינו ומתחבר באופן כמעט סימביוטי לסוגיית מגדרה של מאיר בשיח הציבורי), אך לא רק בסוגיה זו.

עזרא דנין, איש ה"הגנה", סיפר בחלקה הראשון של התוכנית על שליחותו ערב מלחמת העצמאות יחד עם מאיר לשיחות החשאיות עם מלך ירדן, עבדאללה (דקה 39:50): "אמרתי לה (למאיר), 'אני ראיתי את המוות הרבה עשרות פעמים, אז יהיה עוד פעם אחת, זה כבר לא משנה. אבל למה את נוסעת? נסיעה מסוכנת, כמה מאות קילומטרים מעבר לקווי האויב, הצבא (הירדני) כבר מוכן למלחמה. למה את נוסעת?'". התשובה לשאלתו, אולי הכמעט רטורית, של דנין הייתה ברורה למדי: הן הוא הן מאיר נשאו בתפקיד רשמי ביישוב היהודי בארץ ישראל באותה תקופה, ומתוקף תפקיד רשמי זה נסעו בשליחותו של דוד בן־גוריון לשיחות עם המלך עבדאללה. על כן מפתיע אולי לגלות כי דנין תמה על כך שמאיר נסעה לשיחות יחד עימו, מפני שלדבריו זוהי "נסיעה מסוכנת".

אלא שכבר מראשית דבריו חשף דנין גם את הסיבה ל"הבדל" לכאורה בינו לבין מאיר, כפי שהוא רואה אותו. הוא, לעומת מאיר, "ראה את המוות עשרות פעמים". כלומר, מה שמכשיר אותו, הגבר, לשליחות מסוכנת זו הוא ניסיונו הצבאי הביטחוני, ניסיון אשר חסר לאישה, אף אם היא נושאת בתפקיד פוליטי או מדיני בכיר ביותר. נראה שדבריו של דנין מקפלים בתוכם הסבר מגדרי, ולמעשה מעלים בעקיפין את השאלה אם מאיר, כאישה חסרת ניסיון ביטחוני (שלא "ראתה את המוות"), "חזקה די הצורך" לנסוע למסע שכזה.

בדיון באולפן על מלחמת יום הכיפורים, טיעון מרכזי ששב ועלה בידי מאיר וסביבתה בהקשר של ניסיונה הביטחוני היה שאומנם אין לה הידע הצבאי, אבל יש לה "אינטואיציה" בתחום (למשל, דקה 139:40): "אין לי ידע צבאי יותר מאשר למישהו מהגנרלים, אבל משום מה היה לי דבר אינסטיקטיבי (הכוונה לכך שחשבה שצריך לגייס מילואים ערב מלחמת יום הכיפורים)". על כך השיב לה בר לב מן הקהל (דקה 139:52): "את מייסרת את עצמך. היו גנרלים, הם עשו הערכות ודו"חות, אז דווקא את היית צריכה להגיד, דווקא גיוס?".

בשני הציטוטים הללו אפשר לראות פער של ממש שעליו מצביעים הדוברים, בין אנשי הצבא, הגברים, אשר מתוארים ומזוהים עם המילים "ידע צבאי", "גנרלים", "הערכות", "דו"חות", ובין מאיר, אשר לגביה הטרמינולוגיה ובחירת המילים שונה בתכלית: "דבר אינסטינקטיבי", "מייסרת את עצמך", "דווקא את?". אם כן, בעוד מפקדי הצבא ובכירי מערכת הביטחון מאופיינים בידע, ברציונליות ובדרך חשיבה אנליטית, מאיר מאופיינת

באינטואיציות ("דבר אינסטינקטיבי") וברגשות ("מייסרת את עצמך"). זהו ביטוי מובהק לפרקטיקה הפטריארכלית הנודעת, לפיה נשים הן בעלות ערך ומסוגלות פחותים בכל הקשור לנושאים ה"גבריים" ולמידתם, נושאים המזוהים עם תפקידיו המסורתיים של הגבר, בין השאר בסיפוק הגנה וביטחון. עם זאת דברים אלה מצביעים גם על אירוניה מסוימת: לפי הציטוטים דווקא מאיר, האישה, הנעדרת מומחיות בתחום הצבאי ה"גברי", סברה שיש לגייס מילואים, בעוד הגנרלים "המומחים לנושא" הם אשר בסופו של דבר כשלו והובילו כביכול לאסון המלחמה.

דיון ומסקנות

מאמר זה מצטרף לשורת מאמרים אשר ביקשו לבחון את נוכחותו ומרכזיותו של הנושא המגדרי בקריירה הפוליטית הציבורית של ראשת ממשלת ישראל הרביעית, גולדה מאיר (ראו למשל, גרינוולד 2018; Triger, 2014).

מן הבחינה התיאורטית ממצאי המחקר מעניינים עקב העובדה שרובם המוחלט של המחקרים בתחום של תקשורת פוליטית ומגדר בדקו את ייצוגן התקשורתי של פוליטיקאיות בישראל ובעולם החל בראשית שנות התשעים של המאה העשרים (ראו לדוגמה, Kahn and Goldberg, 1991, אשר היו מן החלוצות בתחום), ולא בעבר הרחוק יותר. בהקשר זה מפתיע אולי לגלות כי תבניות החשיבה ומסגרות הסיקור אשר מחקרים אלה מצאו היו רלוונטיות גם בתקופות זמן מוקדמות בהרבה בהיסטוריה. במילים אחרות, נראה שהעוגנים התיאורטיים של פרדיגמת המחקר העיקרית בתחום של תקשורת פוליטית ומגדר נטועים באמצע המאה העשרים ואף בראשיתה. במובן זה ייתכן בהחלט שכדאי להמשיך ולבדוק במחקרי עתיד את ייצוגן ההיסטורי של פוליטיקאיות בתקשורת: החל בשולמית אלוני בישראל וכלה במרגרט תאצ'ר בבריטניה או אינדירה גנדי בהודו.

אמפירית נמצא, באמצעות הסקירה הביוגרפית של הקריירה של מאיר בתוכנית הטלוויזיה "חיים שכאלה", שהנושא המגדרי היה בולט ומשמעותי בחייה הפוליטיים של ראשת הממשלה. בסך הכול בשלוש שעות שידור התוכנית עלו 47 אזכורים מגדריים (שסווגו ככאלה בספרות המחקר). אזכורים אלה עוררו דיון מעמיק באולפן, שנטלו בו חלק הן מאיר עצמה הן סביבתה האישית והציבורית. ממצא זה עומד בניגוד מסוים לחלק ממחקרי העבר, אשר טענו כי סוגיית המגדר הייתה זניחה ושולית בקריירה הפוליטית של מאיר (ראו למשל, Izraeli, 1981).

בהיבט של תחום הבית נראה שהממצאים איששו טענות מחקרים קודמים, כאילו תדמיתה החיובית של מאיר כפוליטיקאית וכאשת ציבור הייתה טמונה גם ב"יכולתה לבשל מזון בסיסי ולבצע את עבודות הבית בעצמה" (גולדשטיין, 2012, עמ' 519). כך, לדוגמה, תוארה מאיר בתוכנית בידי חיים בר־לב כמי שהגישה לחברי הקבינט ("המטבחון של גולדה") בעצמה תה, קפה ופירות. בהקשר זה ייתכן שיש לתת את הדעת גם על רוח הזמן: קשה לדמיין מצב שבו ראשת ממשלה או מנהיגה פוליטית בישראל של ימינו

תנהג או תיתפס בצורה זו. כמובן, אין זה אומר שפוליטיקאיות כיום אינן נבחנות מנקודת המבט המגדרית (ומחקרים עדכניים מוכיחים שאכן כך, ראו למשל Lachover, 2015), אולם לתפיסה המגדרית או להטיה המגדרית יש נטייה "להסתגל" לתנאים ההיסטוריים ולמרחב התרבותי שבהם הן מתקיימות.

נראה שהן סביבתה של מאיר הן מאיר עצמה הבינו שהחיבור בין תחום הבית ובין תדמיתה הציבורית הועיל לה: ראש ממשלת בריטניה לשעבר וילסון תיאר את מאיר כ"אם האומה". מאיר עצמה טענה כי החלטתה הפוליטית שלא לתמוך בתוכנית החלוקה לא נבעה משיקולים רציונליים כי אם מדאגתה באשר ל"מה תגיד לבנה" כאשר ישאל אותה כיצד הסכימה לתוכנית כזאת. במילים אחרות, היה שימוש מתוחכם למדי ב"נשיותה" של הפוליטיקאית דווקא כמשאב ולא כחסם (קרק, 2009).

באשר ל"כשירותה המנהיגותית" של מאיר נמצא שבדומה לספרות העבר אשר בחנה מקרי בוחן אחרים, גם במקרה זה היה פער בין הניסיון הפוליטי הציבורי העשיר, היכולת המנהיגותית המוכחת וההישגים ה"אובייקטיביים" של הפוליטיקאית ובין הנטייה להציגה בתקשורת כחסרת ביטחון, כשירות וניסיון פוליטי (ראו למשל, Lawrence & Rose, 2009). אף שמאיר הגיעה לתפקיד ראש הממשלה לאחר קריירה פוליטית ומיניסטריאלית ארוכת שנים, היא נשאלה אם חששה עם כניסתה לתפקיד, ואם היא מתחרטת על החלטתה. זאת בעזרת שימוש בטרמינולוגיה סנסציונית, עם תיאורים כגון "גודל האימה" ו"גודל המשא". מעניין לגלות כי אף מאיר סיגלה לעצמה או הפנימה דרך חשיבה זו, וטענה שלא הייתה מסוגלת להעלות בדעתה שהיא "יכולה להיות במעמד של ראש ממשלה".

הדיון באולפן על תכונותיה ה"נשיות" כביכול של מאיר, ובהן אנושיות, חום ויחס בלתי אמצעי, מתכתב ישירות עם התמה המחקרית שתוארה שנים רבות לאחר כהונתה כ"פוליטיקה של נשים". תמה זו מניחה שהפוליטיקאית משנה את כללי המשחק הפוליטיים ה"גבריים" מיסודם, בכך שהיא יוצרת שינוי עמוק בנורמות ובקודים המקובלים בזירה הפוליטית. "פוליטיקה של נשים" היא "פוליטיקה אחרת", ומתוקף כך היא מאתגרת את הסדר החברתי הקיים (הרצוג, 1999). דוגמה מאלפת לתמה מחקרית זו אפשר למצוא בדבריו של שלמה הלל, מנהל מחלקת אפריקה במשרד החוץ, שטען כי "גולדה קשרה קשר (עם מדינות אפריקה) על ידי גישה בלתי אמצעית [...] ובלתי דיפלומטית". כלומר באמצעות שינוי הקודים המקובלים של הדיפלומטיה ויציקת תכונותיה ה"נשיות", הבלתי אמצעיות, לעבודה הפוליטית, הצליחה מאיר לקצור הישגים ולממש חלק מן המטרות והאינטרסים הלאומיים של מדינתה. פרקטיקה זו משמשת כביטוי נוסף לניסיון להציג את "נשיותה" של הפוליטיקאית דווקא כמשאב (ולא כמכשול) בכל הנוגע לעבודתה ולמנהיגותה האפקטיבית.

בנושא "תוויות חלוציות" מרתק לגלות כי מעבר לתפיסתה ההיסטורית הנודעת של מאיר בדעת הקהל כ"אישה יחידה" במערכת הפוליטית בישראל (ובהקשר זה, כאמור, ידועה כמובן האמירה האירונית שהצביעה עליה כביכול כעל "הגבר היחיד בממשלה",

גרינוולד, 2018), ניכר שגם מאיר עצמה חיבבה וקידמה זיהוי זה של תדמיתה הציבורית עם היבט ה"יחידות". כך, למשל, בחרה לתאר את עצמה במהלך המשדר כ"בחורה אחת בין כל כך הרבה גברים".

יתרה מזאת, נראה שמאיר סתרה אמירה מפורסמת שלה, לפיה מינה מעולם לא השפיע או מילא תפקיד במהלך הקריירה הפוליטית שלה (גולדשטיין, 2012). לדוגמה, היא טענה כי מלך ירדן, עבדאללה, אמר לה כי יעמוד בהבטחתו לה, משום ש"אף פעם לא התכחש להסכמה [...] שנתן לאישה". ממצא זה ממחיש שוב את היתרון שבבחירת תוכנית הטלוויזיה "חיים שכאלה" כיחידת הניתוח במחקר. זאת, כאמור, משום שהאמירות במהלך השידור הן ספונטניות ואותנטיות יותר מביוגרפיה או אוטוביוגרפיה כתובות וערוכות.

במסגרת תבנית החשיבה המכונה "היחסים האישיים", הופגן במהלך השידור יחס סטריאוטיפי ומוטה מגדרית בוטה וחריף כלפי מאיר בהקשר להופעתה החיצונית, מיניותה ויחסיה הרומנטיים עם גברים. מוטים במיוחד היו דבריו של ראש ממשלת בריטניה וילסון, אשר דיבר עליה במונחים של "עניינים הנוגעים למשיכה מינית". זאת, חשוב לשוב ולהזכיר, בהתייחסו לתקופה שבה כיהנה מאיר כראשת ממשלה. אולי לעומת שאר תבניות החשיבה שנתגלו במחקר זה, נדמה שבשאלת היחסים האישיים חשה מאיר פחות בנוח. לדוגמה היא הדפה את השיחה בנושא "כישורי הריקוד" שלה באומרה כי "זה (הריקוד) היה חלק מהחלוציות", ובהבהירה כי "אלו לא היו ריקודים סלוניים".

התפיסה שהמוטיב ה"נשי" קודם למוטיב המקצועי ולכל מוטיב אחר, מעוגנת תיאורטית בטענה שהיחס למגדר הוא מה שקרוי Master Status, או Master Identity. כלומר, שלהבדיל מתפקידיו האחרים של האדם, כגון מורה, רופא, אח, מטופל וכו', לתפקידים המיניים או המגדריים יש מהות פרטיקולרית נטולת הקשר מאורגן. במילים אחרות, התפקידים הללו משעתקים את עצמם ומסתגלים כמעט לכל הסיטואציות והמציאויות הפוליטיות והחברתיות הקיימות (Zimmerman & West, 1987, p. 128). מכאן קל אולי להבין מדוע גם במקרה שלפנינו הוצגה ראשת הממשלה גולדה מאיר כמי שהיא לפני הכול – אישה.

לבסוף, גם האמירה התיאורטית שהתקשורת נוהגת לעשות הבחנה דיכוטומית וברורה בין נושאים "גבריים" ל"נשיים" בכל הקשור להצגתן של פוליטיקאיות (Ingham, 2011), באה לידי ביטוי במידה זו או אחרת בשידור התוכנית. זאת בעיקר סביב השיח אשר נגע לידע הביטחוני הצבאי החסר לכאורה של מאיר לעומת שרי ממשלתה הגברים ומפקדי הצבא במהלך מלחמת יום הכיפורים. במסגרת זו, בעוד לגנרלים יוחסו מקצועיות ומומחיות בנושא הביטחוני, מאיר תוארה (ואף תיארה את עצמה) כמי שמסתמכת על "אינטואיציה" בלבד.

המסקנה המרכזית במאמר היא שבהסתמך על הסקירה הביוגרפית אשר הוצגה בתוכנית הטלוויזיה "חיים שכאלה", סוגיית המגדר הייתה נוכחת לאורך הקריירה הפוליטית הציבורית של ראשת הממשלה הרביעית. זאת, בין השאר, סביב זיהויה עם

תחום הבית, מסגורה בתכונות "נשיות" כגון אנושיות וחום, והתייחסות עקיבה ליחסיה האישיים. היבטים אלה מתכתבים ישירות עם התפיסה התיאורטית המרכזית של ימינו בתחומים של תקשורת פוליטית ומגדר, וייתכן מאוד שהם מרמזים על שורשיה ועל עוגניה ההיסטוריים של תפיסה זו.

הערות

1 לצפייה בתוכנית המלאה בערוץ ה־YouTube של כאן 11: https://www.youtube.com/watch?v=A0Ys8Yp_nB4

2 טענה זו עשויה להסביר את האמירה המיוחסת לדוד בן־גוריון בהתייחסו אל מאיר כאל "הגבר היחיד בממשלה".

3 בתוכנית שבה התארחה גולדה מאיר היא לא "הופתעה" על ידי ההפקה, אלא ידעה מראש על צילום התוכנית בהשתתפותה.

4 כל הציטוטים הם מתוך תוכניות הטלוויזיה "חיים שכאלה", אשר הופקה ושודרה ברשות השידור בינואר 1977.

5 כמובן, הבטחה שלימים הפר.

מקורות

גולדשטיין, י' (2012). **גולדה: ביוגרפיה**. באר שבע: הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן־גוריון בנגב.

גרינוולד, ג' (2018). "האומנם 'הגבר היחיד בממשלה'? השיח המגדרי סביב ראש הממשלה גולדה מאיר בבחירות לכנסת השביעית **בידיעות אחרונות** ו**בהארץ**", **קשר**, 51, עמ' 37–47.

הרצוג, ח' (1999). "נשים בפוליטיקה ופוליטיקה של נשים", בתוך: ג' רוזן (עורך), **מין, מגדר ופוליטיקה** (עמ' 307–355). תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

כספי, ד' (1993). **תקשורת המונים**, כרך א. תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.

להב, ה' (2008). **"מקרה מזעזע": סיקור תקשורתי של תקיפות מיניות בישראל**. תל אביב: מכון חיים הרצוג לתקשורת, חברה ופוליטיקה.

לירן־אלפר, ד' (2009). "נשיאה בכותרות: דליה איציק בשיח התקשורתי־ציבורי בישראל", בתוך: ה' זובידה וד' מקלברג (עורכים), **הדמוקרטיה הישראלית בת 60: מציאות וחזון** (עמ' 262–269). תל אביב: האגודה הישראלית למדע המדינה.

למיש, ד' (1994). "נשים יפות: סטריאוטיפים מכוערים: דימוי נשים", בתוך: י' הורניק וי' ליברמן (עורכים), **ניהול הפרסום** (עמ' 94–97). תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.

סטארובינסקי, י' (2000). "חיים שכאלה (1971–2000)", **אוחזר ב־12.08.2020, מן האתר**: https://www.ishim.co.il/m.php?s=%D7%97%D7%99%D7%99%D7%9D+%D7%A9%D7%9B%D7%90%D7%9C%D7%94

צרפתי, א' (2018). "מחאת הפייסבוק של הנשים החרדיות: 'לא נבחרות לא בוחרות'", **קשר**, 51, עמ' 59–68.

צרפתי, א' וד' לירן־אלפר (2010). "ברוך שלא עשני אישה? ניצני שיח נשי־פמיניסטי בעיתונות החרדית המסחרית", **קשר**, 40, עמ' 126–138.

קרק, ר' (2009). "איזה מין מנהיגה את?", **הד החינוך**, 83(4), עמ' 72–76.

שפירא, א' (2003). "גולדה: נשיות ופמיניזם", **ישראל**, 3, עמ' 57–68.

Carey, J. (1989). "A Cultural Approach to Communications", in: Idem, *Communication as Culture: Essay on Media and Society* (pp. 13-36). London: Routledge.

Greenwald, G. & S. Lehman-Wilzig (2018). "Non-systemic Factors Underlying Rapid Change in

Gender-biased Media Framing of Female Politicians: 2009 and 2013 Israeli Newspaper Election Coverage", in: O. Feldman & S. Zmerli (eds.). *The Psychology of Political Communicators: How Politicians, Culture, and the Media Construct and Shape Public Discourse?*" (pp. 165-184). New York: Routledge.

Greenwald, G. & S. Lehman-Wilzig. (2019). "Is She Still 'the Legendary Jewish Mother'? A Comparative Look at Golda Meir's and Tzipi Livni's Election Campaign Coverage in the Israeli Press", *Israel Affairs*, 25(1), pp. 42-64.

Heldman, C. (2009). *From Ferraro to Palin: Sexism in Media Coverage of Vice-Presidential Candidates.* Retrieved on 12.8.2020, from: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1459865.

Herzog, H. (1996). "Why So Few? The Political Culture of Gender in Israel", *International Review*, 2(1), pp. 1-18.

Ingham, H. (2011). "Job Creation and Labor Market Flexibility: Miracle or Mirage on the Polish Labor Market", *Industrial Relations Journal*, 42, pp. 339-357.

Izraeli, D. (1981). "The Zionist Women's Movement in Palestine, 1911-1927: A Sociological Analysis", *Signs*, 7, pp. 87-114.

Kahn, K.F. & E.N. Goldberg (1991). "Women Candidates in the News: An Examination of Gender Differences in U.S. Senate Campaign Coverage", *Public Opinion Quarterly*, 55(2), pp. 180-199.

Lachover, E. (2015). "Signs of Change in Media Representation of Women in Israeli Politics: Leading and Peripheral Women Contenders", *Journalism*, 1(18), pp. 1-18.

Lawrence, R.G. & M. Rose (2009). *Hillary Clinton's Race for the White House: Gender and the Media on the Campaign Trail*. Boulder, CO: Lynne Rienner Publishers.

Meeks, L. (2012). "Women Candidates for Executive Political Offices and News Coverage", *Journal of Communication*, 62, pp. 175-193.

Meeks, L. (2013). "All the Gender that's Fit to Print: How the *New York Times* Covered Hilary Clinton and Sarah Palin in 2008", *Journalism & Mass Communication Quarterly*, 90(3), pp. 520-539.

Ponterotto, J.S. (2006). "Brief Note on the Origins, Evolution and Meaning of the Qualitative Research Concept: Thick Description", *The Qualitative Report*, 11(3), pp. 538-549.

Triger, Z. (2014). "Golda Meir's Reluctant Feminism: The Pre-state Years", *Israel Studies Review*, 19(3), pp. 108-133.

Trimble, L. & B. Gerrits (2013). "Is it Personal? Gendered Mediation in Newspaper Coverage of Canadian National Party Leadership Contests", *The International Journal of Press-politics*, 18, pp. 462-481.

Tuchman, G. (1978). "The Symbolic Annihilation of Women by the Mass Media", in: J.W. Bennett, A. Kaplan-Daniels & G. Tuchman (eds.). *Hearth and Home: Image of Women in the Mass Media* (pp. 3-38). London: Oxford University Press.

Zimmerman, D.H. & C. West (1987). "Doing gender", *Gender & society*, 1(2), pp. 125-151.

מיאזור ועד נצרת: *עלונק* – ביטאון הנשים של המפלגה הקומוניסטית הישראלית בשנות החמישים של המאה העשרים

חגית כהן

הקדמה

בשנת 1953 פרסם תופיק טובי חבר הכנסת מטעם מק"י את מחשבותיו על חשיבותה של העיתונות המפלגתית לגיוס חברים חדשים לשורות המפלגה:

> עלינו להביא את דברינו לעם ולמעמד הפועלים "בשפה המובנת לו". [...] שפה פשוטה, עממית וחיה תמצא דרך לליבותיהם של ההמונים, תעורר למאבק ותחדיר בהם אימון בכוחם ותקווה בעתידם המאושר. אין להסתפק בתיאורים מדעיים ובסטטיסטיקות בלבד. [...] יש לתת תאור חי המושך את לבבות הקוראים. [...] יש להדק את הקשרים עם המוני הקוראים, יש להרבות בפירסום מכתבים של הקוראים, בכדי שהם יראו בעתונותנו את הבמה המבטאת את דרישותיהם ומשאלותיהם.[1]

דברים אלה ביטאו את החשיבות הרבה שייחסה מק"י לעיתונות המפלגתית כאמצעי ראשון במעלה להתגבר על בידודה הציבורי והפוליטי. מפלגה זו נוסדה בשנת 1948 מאיחוד של שלוש סיעות: קבוצתו של שמואל מיקוניס, המזכיר הכללי של המפלגה החל משנת 1947; קבוצת הקומוניסטים הערבים, מנהיגיה של הליגה לשחרור לאומי לשעבר שנותרו במדינת ישראל לאחר סיומה של מלחמת העצמאות; וקבוצת הקומניסטים העברים שנחשבו לסמן הימני בתנועה הקומוניסטית והיו קרובים לקונסנזוס הציוני.

בעקבות תמיכתה של ברית המועצות בהקמתה של מדינה יהודית ולאור השינויים ההיסטוריים שחלו בעולם היהודי לאחר מלחמת העולם השנייה, המירה מק"י את היחס האנטי־ציוני המסורתי שאפיין את המפלגה הקומוניסטית הפלשתינאית (פק"פ) מהקמתה בשנת 1919 לעמדה לא ציונית. חברי מק"י הגדירו עצמם כפטריוטים נאמניה של המדינה. נאמנותם באה לביטוי בתמיכה במפעלי ההתיישבות והעלייה שנתפסו בעיניהם חשובים והכרחיים מטעמים הומניטריים ולא מטעמים ציוניים. חברי מק"י אף נלחמו במלחמת העצמאות והעלו על נס את גבורתם והקרבתם של חבריה. אפשר אפוא להצביע על התקרבות קצרת ימים למפעל הציוני, שהחלה מסיומה של מלחמת העולם השנייה עד לכינונה של הכנסת השנייה בשנת 1951.[2] נאמנות יחסית זו של חברי המפלגה במלחמת העצמאות הביאה תחילה ליחס חיובי כלפיהם, אולם משנות החמישים ניהלה

מק״י מאבק נחוש נגד הממשל הצבאי ומדיניות הפקעת האדמות של הממשלה, דגלה במתן שוויון מלא לערביי ישראל ודרשה שהערבים שנטשו את כפריהם והמתגוררים בישראל יורשו לחזור אליהם.

הביקורת הבלתי מתפשרת של מק״י נגד הנהגת מפא״י, נאמנותה לברית המועצות ועמדותיה האנטי ציוניות הובילו לבידודה ולשלילת הלגיטימיות שלה בזירה הפוליטית. וכך, בעקבות אימרתו הידועה של דוד בן־גוריון ״בלי חירות ומק״י״, נדחקה מק״י לספסלים האחוריים של האופוזיציה. חברי הכנסת של מק״י הורחקו מוועדות הכנסת וממעגל מקבלי ההחלטות והיא נחשבה למפלגה נפקדת. הנהגת מק״י נאלצה לחפש זירות חלופיות חוץ־פרלמנטריות, שבאמצעותן תוכל להגיע לציבור רחב של תומכים ואוהדים. הקשר הישיר עם הציבור התנהל באמצעות חוגי בית, כנסים ושיתופי פעולה עם ארגוני שמאל נוספים, ואִפשר לעקוף את הדה לגיטימציה של מפלגת השלטון. אך בכך לא היה די ומק״י פנתה להרחיב את העיתונות המפלגתית שלה.[3]

בתקופת היישוב ולאחר קום המדינה הייתה העיתונות המפלגתית כלי רב עוצמה להעברת מסרים רעיוניים מוגדרים, לגיוס תמיכה ולהשגת הד ציבורי. הן מפלגות הקואליציה הן מפלגות האופוזיציה הקפידו להפיץ את עמדותיהן ולתקוף את המפלגות המתחרות. עבור מפלגות האופוזיציה שימשה העיתונות המפלגתית כבמה לעיצוב דעת הקהל ולהטמעת המפלגה כאלטרנטיבה פוליטית למפלגת השלטון. אומנם קוראי העיתונות המפלגתית היו ברובם מגויסים ומזוהים עם התנועה, אך היו עיתונים מפלגתיים שהצליחו לחרוג אל מעבר לחוג המפלגתי הצר ולהגיע אל קהל קוראים שאינו מזוהה באופן מובהק עם הקו המפלגתי.[4] כך למשל **קול העם**, עיתונה של מק״י שהיה מפברואר 1946 לעיתון יומי, אימץ טרמינולוגיה שלא היה בה כדי לעורר התנגדות במטרה להשיג לגיטימציה ציבורית ואהדה בקרב חוגים נרחבים ממחנה השמאל.

סיבה נוספת לחשיבותה של העיתונות המפלגתית הייתה חיזוק הקשר עם מחנה התומכים. עבור מפלגה אופוזיציונית כמו מק״י הייתה העיתונות הנבדלת צורך חיוני, נוכח הביקורת וההוקעה מצד העיתונות הכללית. העיתונות המפלגתית חיזקה את אמיתות הדרך, ניגחה את היריבים הפוליטיים, סיקרה באהדה את פעולותיה של המפלגה ושימשה כערוץ פתוח לקשר עם הקוראים. בשנת 1951 וברבע הראשון של 1952 פרסמה המפלגה כ־103,000 חוברות ופרסומים אחרים על בעיות היום־יום, חלקם אף תורגם לשפות העולים. לצד העיתון היומי **קול העם** הוחלט על הוצאה לאור של הביטאון **הדרך** והפצתו באופן סדיר. המפלגה הוציאה לאור את **אל־איתיחאד**, העיתון בלשון הערבית ואת **פריי ישראל**, כתב עת בלשון יידיש לענייני הגות, תרבות ואומנות. בשנת 1951 גייסה מק״י 16,000 לירות ישראליות במסגרת מגבית מיוחדת שנשאה את השם ״קרן העיתונות״, במטרה להמשיך ולפתח את עיתוניה של המפלגה.[5] בין פרסומיה היה גם ביטאון הנשים **עלונך: ירחון לאשה בבית ובחברה** (להלן: **עלונך**), שעומד במוקד מאמר זה.

עלונך החל להופיע בשנת 1951 ביוזמתו של ארגון הנשים של מק״י, ארגון נשים דמוקרטיות בישראל (להלן: אנד״י). הירחון נדפס בעברית, בערבית, ביידיש ובבולגרית במטרה לפנות אל המגזרים שאותם שאפה המפלגה לגייס. במאמר אבקש לברר כיצד השתקפה מציאות החיים הישראלית בביטאון הנשים הקומוניסטי, מה הייתה עמדתו בסוגיית השוויון המגדרי וקידום מעמד האישה, ואם חרט על דגלו מאבק על זכויות הנשים. מטרתי היא לעמוד על הזיקה בין הסוגיות המגדריות לסוגיות המעמדיות שעלו בירחון, ולעגן את **עלונך** הן בהקשר של עיתונות הנשים הישראלית שהתפרסמה בשנות החמישים הן בהקשר הנרחב של עיתונות הנשים הקומוניסטית שהופיעה ברחבי העולם.

הסעיף הראשון במאמר יעסוק בעיתונות הנשים הישראלית שהופיעה בשנותיה הראשונות של המדינה. הסעיפים השני והשלישי יעסקו בפעילותה של אנד״י ובדיוקן החברתי של הכותבות והקוראות של **עלונך**. בסעיפים הרביעי והחמישי אדון בנושאים ובסוגיות שנדונו בביטאון ואעמוד על הדימויים המגדריים שרווחו בו, ובסעיף השישי אעמוד על זיקתן של חברות אנד״י לברית המועצות. עד היום לא התפרסם מחקר אקדמי על הביטאון **עלונך** בהקשר הנרחב של עיתונות הנשים הישראלית ועיתונות הנשים הקומוניסטית הכלל עולמית. מאמר זה מתבסס על חוברות **עלונך** בעברית וביידיש שהופיעו משנת 1951 עד שנת 1958 ובא לשפוך אור על מעורבותן של נשים ישראליות קומוניסטיות במרחב הציבורי והפוליטי במדינת ישראל.[6]

עלונך: בין ביטאון לעיתון

לפי הגדרתה של הסוציולוגית חנה הרצוג, עיתון נשים הוא עיתון שנשים הן קהל היעד העיקרי שלו. ההגדרות החברתיות הרווחות של אישה או של עולם הנשים משקפות את הדימויים המגדריים השולטים בשיח החברתי והתרבותי. הדימויים הם תוצר של הבניה חברתית שמשתנה בהתאם לנסיבות הזמן והמקום ועימה משתנים גם עולמות התוכן הנקשרים בנשים ונשיות. הקיום הנפרד של עיתוני נשים עורר עניין מחקרי באשר לסיבות קיומם ולכוח חיותם. העמדות המחקריות בסוגיות אלה השתנו בהתאם להתפתחויות שחלו בפמיניזם במשך השנים.[7]

מנהיגות הגל השני של הפמיניזם בשנות השישים כבטי פרידן קבעו שעיתונות הנשים מייצגת תפיסה סטריאוטיפית ונחותה של הנשים ומשעתקת את דיכוין. עיתונות זו מנתבת אותן למרחב הביתי, והעיתון נחווה כחלק ממנגנון הדיכוי החברתי והמיני של הנשים. אולם עם השנים התגבשה התפיסה שעיתונות הנשים משקפת תופעה מורכבת יותר ואיננה אמצעי לדיכוי ולשליטה. יתר על כן, החלה להתפתח ביקורת על הנחות היסוד של הפמיניזם הקלאסי. הפמיניזם של שנות השמונים ראה בביקורת הפמיניסטית הקלאסית מידה רבה של התנשאות ואימוץ הגישה הפטריאכלית הקובעת מה טוב ומה נכון לנשים. ברוח ביקורת זו החלו חוקרות לבחון מה נשים עושות במדיום העיתונאי, התקשורתי. המחקרים הראו כי נשים צורכות את המדיה בצורה אקטיבית לצורכיהן.

עיתוני הנשים מספקים תחושה של חברות ומעניקים בידור, מידע ועצות. המחקרים דחו את הטענה הגורפת שעיתונות הנשים יוצרת דימוי סטריאוטיפי של האישה. עיתונות הנשים היא אומנם מרחב המשעתק דימויים מגדריים, אולם בה בעת היא משמשת גם כזירה לקריאת תיגר על המשמעויות החברתיות והמגדריות המקובלות.[8]

התפיסה שלנשים ולגברים עולמות חברתיים שונים השתקפה בעיתונות העברית מימיה הראשונים. מדור האופנה הראשון הופיע בעיתון **השקפה** של אליעזר בן יהודה ב־1904 וכתבה אותו חמדה בן יהודה. אולם העצות שניתנו לנשים ב**השקפה** על הליכות, טיפוח החן ומשק הבית היו פזורות בין דפי העיתון ולא רוכזו במדור נפרד.

בשנות השלושים של המאה העשרים החלו להופיע בעיתונות היומית העברית בארץ ישראל מדורי נשים. הראשון שמיסד נוהג זה היה העיתון **דאר היום**. מדורי הנשים עסקו בהדרכה ובמתן עצות כנהוג בעיתונות הנשים האירופית. בשנות הארבעים והחמישים הם עסקו גם בסוגיות הקשורות בתחיקה, בארגוני נשים ובזכויות הנשים וברווחתן לצד עצות כיצד לנהל את התפריט המשפחתי במשטר הצנע. המשותף למדורי הנשים היה העירוב בין דיון בסוגיות פוליטיות וחברתיות ובין עיסוק בנושאים נשיים מסורתיים כמו משק הבית, גידול ילדים ואופנה. המדורים לנשים בעיתונים היומיים הציגו עצמם במפורש כמדורים שקהל היעד המובחן שלהם הוא נשים. שמותיהם משקפים זאת: רובם ככולם כללו את המילים "אשה", "אם", "בית" או "משפחה", והטקסטים נוסחו על פי רוב בלשון נקבה.[9]

בתקופת היישוב הקדימו ביטאונים של ארגוני הנשים את העיתונים המסחרים. הראשון היה הירחון **האשה: לחייה ולענינה של האשה בארץ ישראל**, שיצא לאור בשנים 1926–1929 בעריכתה של חנה הלנה טהון, וביוזמתם של הסתדרות נשים עבריות בארץ ישראל וארגון הדסה שמימן את צאתו לאור. מטרת הירחון הייתה לעסוק בסוגיות הנוגעות לחיי הנשים מכל הזרמים הפוליטיים. העיתון כתב על עבודת נשים, נישואי קטינות, מעמד הנשים בפוליטיקה ועוד. בשנת 1934 החל להופיע הירחון **דבר הפועלת** בעריכתה של רחל כצנלסון, כביטאון הנשים של תנועת הפועלות ובזיקה גלויה לתנועת העבודה. מנהיגותיה של תנועת הפועלות ראו בו אמצעי לחיזוק הקשר בין חברות התנועה, מרחב לביטוי עמדותיהן ואמצעי לגיוס חברות. **דבר הפועלת** לא התכוון להיות עיתון נשים במובן המסורתי שלו, והמערכת שלו ובראשה רחל כצנלסון הסתייגה מתכנים קלילים. גם לוויצ"ו היה ביטאון משלה שהחל לצאת לאור בשנת 1948 תחת השם **ויצ"ו במדינת ישראל**, ומאוחר יותר יצא לאור דו ירחון בשם **במת האשה**, גם הוא מטעם ויצ"ו.[10]

בשנת 1947 החל להופיע עיתון הנשים המסחרי **לאשה**; עורכו הראשון של העיתון היה שמואל שניצר. מראשיתו היה העיתון רווחי ונועד לכסות את גירעונות **ידיעות אחרונות**. **לאשה** לקח חלק פעיל בעיצוב ההבניה המגדרית של נשים ישראליות, הן במיסוד תחרות מלכת היופי החל בשנת 1950, לאחר מכן בתחרות "עקרת הבית האידיאלית" ובמיסוד יום האם. בעקבות הצלחתו נעשו ניסיונות להוציא לאור שבועונים וירחונים

לנשים אך ללא הצלחה, עד להופעתו של העיתון **את** בשנת 1967 מטעמו של העיתון **מעריב**. בשנים הראשונות לקיומם נערכו עיתוני הנשים המסחריים בידי עורכים גברים משום שנתפסו כמפעל כלכלי רווחי שראוי להיות מנוהל בידי גבר "בר סמכא".[11]

למרות ההבדלים במטרות ובתכנים אפשר להצביע על נקודות דמיון והשקה בין ביטאוניהם של ארגוני הנשים לעיתוני הנשים המסחריים. כדי להרחיב את מעגל הקוראות כללו ביטאוני הנשים גם מדורי אופנה ועצות לעקרת הבית, ואילו העיתונים המסחריים נדרשו גם לסוגיות חברתיות ופוליטיות במטרה לפנות לציבור נשים משכיל. שניות זו באה לביטוי גם בביטאון **עלונך**.

ארגון נשים דמוקרטיות בישראל – אנד"י

עלונך יצא לאור כירחון משנת 1951 מטעמו של ארגון נשים פרוגרסיביות (אנ"פ). הארגון שנוסד בשנת 1948 התאחד שנה לאחר מכן עם ארגון הנשים הפלסטיני "אל נהדה אל נסאאיה אל דמוקרטיה" (התעוררות הנשים הדמוקרטיות), ושינה את שמו ל"ארגון נשים דמוקרטיות בישראל" (אנד"י). בשנת 1954 הצטרפו לאנד"י נשים שפרשו ממפ"ם ומספר חברות הארגון גדל. לאחר הפילוג במק"י בשנת 1965 שינה הארגון את שמו ל"תנועת נשים דמוקרטיות בישראל" (תנד"י). אנד"י השתייך לפדרציה הבין־לאומית של הנשים הדמוקרטיות והשתתף בכינוסים בין־לאומיים שנערכו מטעמה של הפדרציה. לאנד"י היו נציגות גם במועצת הפועלות.[12]

בכרוז שהופיע בשנת 1949 פרסמו הנשים את עקרונות הארגון לצד תוכניות פעולה. עקרונות אלה כללו דאגה לכל בני המשפחה: האשה, הילדים והנוער העובד. בחזית המאבק לשוויון האישה התחייב הארגון למאבק למען שוויון לנשים במדינת ישראל בתחומים הפוליטי, הכלכלי והתרבותי, וכן לשוויון לפני החוק והמשפט ולשכר שווה לנשים על עבודה שווה. הארגון קרא לשיתוף פעולה מלא בין נשים יהודיות לערביות בישראל ביצירת חזית מאוחדת, במאבק לשוויון האישה ובמאבק העולמי לשלום. כדי להקל על מצוקתם של ילדי השכונות ושל ילדי חיילים ועולים חדשים, הקים הארגון גני ילדים והתעתד לכונן מפעלים נוספים, כמו קייטנות ומועדונים. לצד החתירה לפתרון הסכסוך הישראלי־ערבי פעלו חברות הארגון גם בסוגיות מדיניות וצבאיות נוספות, ובהן: המאבקים נגד פיתוח ושימוש בנשק גרעיני בעולם ונגד מלחמת קוריאה. חברות הארגון ניהלו מאבק עיקש נגד חימוש הצבא המערב הגרמני ונגד עסקאות הנשק בין ישראל לגרמניה.[13]

סניפים של אנד"י היו בכל רחבי הארץ: בשלוש הערים הגדולות ירושלים, תל אביב־יפו וחיפה, ובערים וביישובים קטנים יותר כרמת גן, פתח תקוה, ראשון לציון, אזור, חדרה וקיבוץ יד חנה. בחיפה ובנצרת פעלו סניפים של החברות הפלסטיניות בהנהגתן של סמירה חורי ולולו סבג׳. אנד"י פעלה גם במעברות וביישובי עולים כגבעת אולגה, מעברת כפר אונו ומקומות נוספים.

הכותבות והקוראות של *עלונך*

בשער הירחון לא נדפסו שמות חברות המערכת או שמה של העורכת האחראית. חלק מן הכותבות חתמו בשמן פרטי, בראשי תיבות או בכינויים שונים כגון: "אמא של יעל". בדף האחרון של הירחון נדפס באותיות פטיט שמה של עורכת הירחון, רגינה ברוצקוס־גליקסון, שרטטת במקצועה. כותבות נוספות שהזדהו בשמן המלא היו רות לוביץ, מזכירת אנד"י בשנת 1952 וחברת הלשכה הפוליטית של המפלגה הקומוניסטית הישראלית; דבורה (דובה) יפה, המזכירה הארצית של אנד"י בשנות השישים, חברת מזכירות מועצת הפועלות וחברת ועדת הביקורת של מק"י; סוניה אידלברג, ממנהיגות אנד"י; ד"ר חנה סנה (רעייתו של משה סנה מנהיג המפלגה), שכתבה בענייני בריאות; אורסולה וסרמן, עיתונאית וסופרת; סמירה חורי, מנהיגת אנד"י בנצרת. אפשר היה לרכוש את הירחון אצל פעילות אנד"י ובקיוסקים.[14]

חלק מהכותבות שציינתי נמנו עם המשמרת הוותיקה של המפלגה הקומוניסטית, ובהיות המפלגה בלתי לגאלית הן ישבו בכלא הבריטי בגין פעילותן המפלגתית. רגינה ברוצקוס־גליקסון, בת לאחת המשפחות הנודעות בציונות הרוסית, נאסרה בידי משטרת המנדט וישבה בבית הכלא בבית לחם בשנת 1936 באשמת זיוף חותמות של הנציב העליון וקונסוליות זרות והחזקת פספורטים זרים. כך גם רות לוביץ, שנאסרה לתקופה ממושכת בגין פעילותה הקומוניסטית וישבה אף היא בכלא הנשים בבית לחם, לצד אסירות קומוניסטיות נוספות.[15] חלק מן הכותבות היו כמובן חברות אלמוניות של סניפי אנד"י בכל רחבי ישראל.

בשנים הראשונות להופעתו של הביטאון נעשה ניסיון ליצור מהדורה ייחודית ביידיש, שתיתן מקום נרחב יותר לסופרות ולמשוררות. הביטאון ביידיש היה גדול יותר מהחוברות שהופיעו בעברית. אולם בחלוף השנים נעשה הביטאון ביידיש זהה למהדורה בלשון בעברית גם בצורתו וגם בתכניו. חלק נכבד מחברות אנד"י נזקקו למהדורה ביידיש עקב שליטתן המוגבלת בעברית, במיוחד בריכוזי העולים החדשים שבהם פעל הארגון. כך עולה ממכתב ששלחה מזכירת אנד"י באזור חדרה בשנת 1960 לדובה יפה, המזכירה הארצית. ההקשר לשליחת המכתב היו ההכנות הנמרצות ליום האישה הבין־לאומי שמזכירת הסניף החרוצה, ששמה היה רוזה, הקדימה בביצוען וכך היא כתבה: "התכנית למסיבה (זה יהיה בגבעת אולגה). הקראת תוכן התזיסים לכבוד החג, אחר כך גם ריקודים כי יש לנו פטפון עם פלטות. אנחנו מוותרות על נואמת, מסיבה זו שבאולגה עוד לא מבינות החברות עברית, וביידיש זה קשה".[16]

מידע נוסף על הפרופיל החברתי של קוראות **עלונך** אפשר ללמוד מרשימות הנשים שהשתתפו בוועידות אנד"י וייצגו את מק"י במועצת הפועלות. בשנת 1954 השתתפו בוועידת אנד"י 457 צירות מ־48 יישובים ברחבי הארץ שעסקו ב־36 תחומי עיסוק. 230 נשים מבאות הכנס היו עקרות בית, 57 היו פועלות ו־37 היו גננות ומורות. מספרן של בעלות המקצועות החופשיים היה זעום: שבע רופאות וארבע עיתונאיות.[17]

פרויען ביולעטין עלונך (ביטאון הנשים **עלונך**) מס׳ 11 (אוגוסט 1953), מחיר 120 פרוטות. באדיבות הספרייה הלאומית, ירושלים

״מועצות עירוניות דמוקרטיות לטובת המוני העם״. **דער פרויען ביולעטין** (ביטאון הנשים) מס׳ 2 (10 בנובמבר 1950). באדיבות הספרייה הלאומית, ירושלים

מדורי העיתון והנושאים שעלו בו

נושאי פנים: בסבך המגדר, המעמד והלאום

הביטאון הִרבה לסקר ולדון במצוקות החיים במדינה הצעירה, והתמקד בבעיות נשים בריכוזי העולים, בשוק העבודה ובמגזר הערבי שהיה תחת עול הממשל הצבאי. בין הנושאים שנדונו לעיתים קרובות היו הסבל וקשיי הקיום של העולים במעברות. בכתבה שהתפרסמה **בעלונך** בשנת 1954 תיארה רות לוביץ את מצבן הבלתי נסבל של משפחות שמתגוררות כבר שש שנים במעברה, שהחמיר עקב גשמי החורף העזים. לוביץ תיארה את תנאי הקיום הקשים של יושבי המעברה הסובלים מתמותת תינוקות, רעב, קור, שחפת, הזנחה ועוני מרוד. וכך כתבה: ״נכנסנו לאחד הבדונים הראשונים. נשמע בכי ילד קורע לבבות, שעד מהרה הצטרפו אליו קולות בכי נוספים... אשה התרוממה מאחת הפינות בבדון והסבירה בקול כאוב: הם רעבים. אנחנו לא קונים בצרכניה אלא מעט לחם ושמן בלבד. אין לנו כסף בשביל לאכול. הילדים שלנו מחטטים בפחים אולי ימצאו פרוסת לחם״.[18]

במדור ״נשים כותבות״ התפרסמה כתבה מאת יהודית ולטר, המתארת את היחלצותן של חברות אנד״י מתל אביב ובני ברק לסייע למשפחה ממעברת פרדס כץ. המשפחה על שמונת ילדיה שבתה ליד הלשכה הסוציאלית בבני ברק בדרישה להגדלת הקִצבה הניתנת לה, שאינה מספיקה לצרכיה הבסיסיים ביותר. חברות אנד״י ארגנו את תושבי

המעברה להפגין ליד העירייה לאחר שהורי המשפחה נעצרו עקב ההפגנה הלא חוקית, ועמם נעצרו גם חברות אנד"י. בסופו של דבר פסק השופט להגדיל את הקצבה למשפחה. סוכם עם העובדת הסוציאלית על מתן הלוואה לקניית עז, סידור עבודה לאב וסידור הילדים הקטנים במעונות. אולם על פי הדיווח של יהודית ולטר, מלבד מתן ההלוואה לקניית העז אף אחת מן ההחלטות לא יצאה אל הפועל.[19]

נושא נוסף שעלה באופן קבוע בביטאון היה מצבה הקשה של האישה העובדת וקיפוחה בשוק העבודה. במדור "נשים מספרות" התפרסמו עדויות של נשים ממגזרים שונים, בהן סיפורה של הפועלת הקשישה מרים. מרים ר', חברת הסתדרות, פוטרה מעבודתה במפעל בגלל בריאותה המתדרדרת. היא התקשתה למצוא עבודה בגלל גילה ולכן נאלצה לעבוד במשק בית ובטיפול בילד במשכורת ירודה ובתנאי ניצול. גם גורלן של פועלות בית החרושת פרי ניר לא שפר עליהן. נשים אלה עבדו בקבלנות ונמצאו בסכנת פיטורין מדי יום ביומו אם לא הצליחו למלא את מכסתן.[20] מגזר נוסף שהוצג כסובל מניצול קשה היו עוזרות הבית הצעירות בנות 16 ו־17. הן המתינו בכיכר מגן דוד בתל אביב לגברת שתשכור את שירותיהן במחיר זעום, בדומה, כך על פי לשון הכתבה, "לשוק מכירת עבדים". גם מצבן של עובדות הצווארון הלבן כאחיות וכמורות היה בעייתי, משכורתן הזעומה לא די היה בה כדי לפרנס אותן ואת משפחתן. בתחתית ההיררכיה המקצועית נמצאה העובדת הערבייה, שסבלה הן מדיכוי מגדרי הן מדיכוי לאומי. כך נכתב בשנת 1957 לציון יום השנה התשיעי להקמת סניף אנד"י בנצרת:

> תנאי חייהן של הנשים הערביות קשים לאין ערוך מאלה של הנשים היהודיות, בגלל הממשל הצבאי. מקורות העבודה מצומצמים מאד (מסיק זיתים, חקלאות, טבק). לעיתים קרובות אין הן יכולות להגיע למקום העבודה מחוסר רשיון תנועה [...] האבטלה אוכלת בהן בכל פה בעיקר בין נשי הפליטים החיים מזה שמונה שנים בתנאים איומים. גם בשעה שהן עובדות מגיע שכרן למחצית משכרה של העובדת היהודייה ומשכרו של העובד הערבי.[21]

מן הכתבה עלה שגם מצבן של נשים ערביות בעלות מקצוע, כגון אחיות, קשה ביותר. למרות המחסור החמור באחיות מוסמכות הן אינן עובדות במקצוען רק משום היותן ערביות.[22]

הביטאון הרבה לתאר את מאבקן של חברות אנד"י למען נשים עובדות, ערביות ויהודיות. הוא סיקר בהרחבה את מאבקן להורדת יוקר המחיה, ואת המאמץ הרב שהשקיעו נציגות אנד"י בהסתדרות לקבלת נשים ערביות למועצת הפועלות. הביטאון דיווח על ועידת אנד"י שהתכנסה בחיפה בשנת 1954 כדי לדון בבעיותיה של האשה העובדת ובמעמדן האישי והמשפטי של נשים בישראל. בוועידה עלתה דרישה לתקן ולשפר את חוק האשה העובדת שאינו מבטיח, לדברי הדוברות, שוויון בשכר (שכר שווה בעד עבודה שווה). החוק מפלה את האשה בכל תחומי החיים, אף שישראל הצטרפה לאמנה הבין־לאומית המבטיחה שוויון זכויות מלא לגבר ולאשה. על פי לשון הכתבה, "החוק

המובא לכנסת אינו מבטיח זכויות אלמנטריות ביותר [...] החוק אינו מקנה חופשת לידה לעובדות משק הבית, לפועלות זמניות ולנשים העובדות בטיפול בילדים. החוק אינו מגן על זכויות הפעלת המזדקנת ועל ילדות עובדות".[23] צוטטה גם תגובתה של שרת העבודה גולדה מאיר בהתייחסה לחוק שהתקבל: "היינו צריכים לחשוב כיצד לעבד חוק שלא יהיה טוב עד לידי כך שהאשה תצא משוק העבודה". דברים ברוח דומה אמרה גם מזכירת מועצת הפועלות בבה אידלסון.

ביקורת נוקבת נמתחה גם על חוק הנישואין והגירושין, המפקיר את חיי המשפחה לשיפוטם היחיד של בתי הדין הרבניים, וגורם לאישה להיכנע למנהגים וסדרי חיים משפילים. הביטאון הרבה להעלות את הדרישה לחוקק חוק נישואין וגירושין חילוני.[24]

לצד הדיכוי הכלכלי וקיפוח נשים בשוק העבודה עסקו כתבות רבות בסבל האישה הערבייה ומשפחתה תחת הממשל הצבאי: מאסר ללא משפט של בני זוגן, שלילת אזרחות וגירושן מן הארץ. **עלונך** כביטאון שמאלי רדיקלי היה היחיד בין עיתוני הנשים שקרא לאחווה בין נשים ערביות ליהודיות, בניגוד ליחס הפטרוני שאפיין עיתוני נשים אחרים. חברות אנד"י ניסו לסייע לנשים הערביות באמצעים המצומצים שעמדו לרשותן. בכתבה שנשאה את הכותרת "נפגשתי עם הנשים הללו", תיארה רות לוביץ את המפגש עם אימו של ריזיק עבדו, שנכלא ללא משפט על השתתפותו בצעדת בני נוער בנצרת למען השלום.[25] במקרה זה צלחה כנראה השתדלותו של הארגון, כך אנו למדות מן הברכה לאם סדיקה עבדו, שהתפרסמה **בעלונך** לרגל שחרורו של הבן מהכלא.

פרשה אחרת שסוקרה בהרחבה בביטאון נגעה לניסיונו של השלטון הישראלי לגרש את מרים אשהב וילדתה מן הארץ. אשהב, ילידת הארץ ורעייתו של אזרח ישראלי, נחשבה כמסתננת ועמדה בסכנת גירוש מפני שבעיצומם של הקרבות ברחה עם ילדתה והסתתרה אצל אביה בחברון. גם במקרה זה הצליחו חברות אנד"י לסייע לה ולמנוע את גירוש האם והבת מישראל. אולם התלאות והרדיפות שהיו מנת חלקה של משפחת אשהב נמשכו גם לאחר מכן, כך עלה מדיווח קצר שהתפרסם בביטאון. לצד תמונתה של הבת איידה התפרסמו הדברים הבאים: "ילדה אשר עד היום לא קיבלה פנקס מזון. גם אחיה הקטן אשר נולד בארץ לא קיבל פנקס מזון קבוע. כל חודש מתרוצצת האם מרים אשהב למשרדים שונים כדי לקבל את המגיע לה ולילדיה. האם ניצלה עם ילדתה מגרוש לפני שנתיים. דעת הקהל אשר הרימה את קולה הצילה אותה מן הגרוש אך עד עתה לא קיבלה פנקס זיהוי. גורל משפחת אשהב הוא גורלן של אלפי משפחות ערביות".[26]

לאחר הטבח בכפר קאסם התארגנו חברות אנד"י לאסוף כספים עבור המשפחות השכולות. בידיעה שהתפרסמה בביטאון נמסר על פתיחתו של באזאר בתל אביב, בחיפה ובנצרת, שהכנסותיו תוקדשנה "לעזרת המשפחות השכולות בכפר קאסם". חברות אנד"י לא הסתפקו רק באיסוף תרומות וארגנו משלחת לכפר קאסם, כדי להיפגש עם המשפחות ולהביע הזדהות ותנחומים. אולם הממשל הצבאי לא איפשר להן להיכנס לכפר, והן נאלצו להביע את תנחומיהן באמצעות העיתונות.[27]

מהכתבות שהתפרסמו ב**עלונק** עלתה תמונה עגומה על מצבה של האישה בשנותיה הראשונות של המדינה. הדיכוי והקיפוח חצו בה גבולות מעמדיים, אתניים ולאומיים וקבעו את גורלן של נשים רבות, צעירות כמבוגרות.

נושאי חוץ: החתירה לשלום אזורי ועולמי

הביטאון הרבה לדווח על פעילותן של חברות אנד"י במאבק למען השלום במזרח התיכון. בשנת 1955 סיקר הביטאון בהרחבה ועידה ארצית נוספת שעסקה בחתירה ובמאבק לשלום בין ישראל לשכנותיה. הרקע לכינוס ועידת השלום היה ההחמרה במצב הביטחוני בישראל, והתגברות הקולות בציבור הישראלי שקראו לסיבוב שני ול"מלחמה מונעת". כך נכתב בדברי הוועידה: "נשים ואמהות! מול ההסתה המלחמתית, מול היאוש אשר רוצים להחדיר ללבנו, נעלה את תביעתנו, להפסיק מיד כל הכנות ותעמולה למלחמה מונעת! להפסיק את כל ההתקפות מעבר לגבול [...] יש לעשות צעדים מעשיים למשא ומתן ישיר ללא תנאים מוקדמים עם הארצות השכנות, משא ומתן שיהיה מבוסס על כיבוד הריבונות הלאומית של ישראל וכל הארצות הערביות".[28]

חברות אנד"י לקחו חלק בפעילותו של "הוועד הארצי למען שלום בישראל", שנוסד בישראל בשנת 1949 על ידי גופי שמאל שונים שבראשם עמדו מק"י ומפ"ם. הוועד היה חלק מהתארגנות בין־לאומית, ויזם פעולות ומבצעים לקידום השלום האזורי והעולמי. בשנת 1951 הפיץ הוועד עצומה שקראה לכריתת חוזה שלום בין המעצמות. בשנת 1954 ערך הוועד משאל עם אשר קרא להתנגד לחימושה של גרמניה, לצירופה של ישראל "לברית אזורית תוקפנית", ולמאבק למען שלום בין ישראל למדינות ערב, להסכם שלום שיבטיח את זכויותיהם ואת התפתחותם של כל עמי האזור בדרך של משא ומתן ישיר. הוועד פעל גם למען עצמאות אלג'יר ועל זכותה של קובה לקיים את ריבונותה כרצונה.[29] תחום מרכזי בפעילות הוועד היה מאבק לאיסור ניסויים בנשק גרעיני והקמת אזורים מפורזים מנשק גרעיני.

פעילות הוועד הייתה תולדה של האווירה ששררה בארץ בשנות החמישים: החשש הגדול בציבור מפני מלחמת עולם שלישית שעלולה לפרוץ עקב ההקצנה הבין־גושית; העימותים הצבאיים והמלחמות שבהן היו מעורבות המעצמות, כגון מלחמת קוריאה והודו סין, העצימו את הצורך במאבק אנטי־מלחמתי.[30] הוועד הפיץ את מסריו בהוצאה לאור של פרסומים שונים, ובהם גיליויי דעת, כרזות וברכות לשנה החדשה הנושאות מסרים פציפיסטיים. בביטאון **עלונק** נדפסו מעת לעת איורים, ציורים וצילומים אלה. חברות אנד"י אף לקחו חלק פעיל בהחתמה על העצומה למען השלום. זו התפרסמה בביטאון לצד פנקס השלום, ועליו איור של ילד ויונת השלום מאת רות שלוס. חברות אנד"י החתימו נשים על עצומת השלום בעוברן מבית לבית. שמותיהן של המחתימות המצטיינות שהצליחו להשיג מספר רב של חתימות, זכו למקום של כבוד ב**עלונק**, כפי שתואר בביטאון:

> מועצת אנד"י המייצגת אלפי נשים אשר חרדות לחיי ילדיהן ובטחון משפחותיהן וארצן, מקבלות בהתלהבות את קריאת "ועד השלום בישראל" לעריכת משאל עם למען השלום, ופונה לכל החברות להתגייס בכל מרצן לפעולות ההחתמה, ולשמש כבעבר סמל של לוחמות למען השלום. המועצה פונה לכל ארגוני הנשים להצטרף לפעולת ההחתמה, וקוראת את המוני הנשים להענות בחיוב לשלוש שאלות המשאל.[31]

חברות אנד"י השתתפו בהפגנות נגד חימוש הצבא המערב גרמני שהתקיימו בתל אביב, בחיפה, בירושלים וברמלה, ופרסמו עצומות וגילויי דעת שנשלחו לראש הממשלה. משלחות נשים ביקרו אצל חברי הכנסת ודרשו להעמיד על סדר היום את הסכנה הגלומה ב"החיאת הוורמאכט המסכן את שלום העולם ושלום עמנו".[32]

בדפי הביטאון התפרסמו דברי מחאה נגד חימוש הצבא המערב גרמני, וחידוש הקשרים הדיפלומטים עם גרמניה המערבית. כתבות רבות ב**עלונך** עסקו בפשעי הנאצים ובגורל היהודים בשואה. תחת הכותרת "נגד זיון גרמניה הניאו נאצית" הובאה עדותה של ניצולה מגטו לודז' על אקציית הילדים בגטו, לצד עדויות של אסירים יהודים ועדותו של קצין אס־אס על חלקו בהשמדה בתאי הגזים.[33] הממשל המערב גרמני הוצג בכתבות אלה כיורשו וכממשיכו של הממשל הנאצי. עלתה בהן גם ביקורת נוקבת על מדיניות הממשל הישראלי שלא ניאבק בהחלטה לאפשר את התחמשותו של הצבא המערב גרמני: "עוד יותר מעוררת חרדה העובדה כי לא הממשלה, לא הכנסת ושום גורם רשמי מצא לנחוץ להשמיע את המחאה והזעקה של מדינת ישראל ושל העם בישראל, נגד צעד זה המכוון להחיאת החיה הנאצית. כה רבים מאתנו אבדו את משפחותיהם או קרוביהם במחנות המוות הנאציים. כה רבים חוו על בשרם את הרדיפות והעינויים – האם נוכל לשכוח? לא נשכח ולא ניתן להשכיח".[34]

היבט נוסף בפעילותו של הוועד הארצי למען השלום היה המאבק נגד התחמשות גרעינית. חברות אנד"י לקחו חלק פעיל במאבק זה, כפי שעולה מפרסומי הארגון ומהדיווחים והכתבות שהופיעו ב**עלונך**. ב־9 בספטמבר 1957 שיגרו חברות אנד"י מכתב לבאי הכנס הלאומי לחקר מבנה האטום שהתקיים במכון ויצמן. הן דרשו ממארגני הכנס להטיל את כל כובד משקלם ולתבוע את הפסקתם של הניסויים הגרעיניים, וכך נכתב:

> הננו פונות אליכם כי חרדה גדולה בלבנו לגורל ילדינו, ועתיד הדור הצעיר נוכח הסכנות החמורות הנובעות מניסויים גרעיניים והכנת מלחמה אטומית [...] יתבע הכינוס הזה את הפסקתם המיידית של הניסויים הגרעיניים! תביעתכם זו תשתלב בתנועת מחאה אדירה בעולם, ותשפיע בכיוון השגת הסכם בין שלוש המעצמות בדבר הפסקתם המיידית של הניסויים הגרעיניים, על מנת להפסיק את הרעלת אוויר העולם בחומרים רדיואקטיביים ולסלק את סיום המלחמה האטומית.[35]

בעלונך התפרסמה כתבה שגינתה קשות את הניסוי בפצצת מימן שביצעה ארצות הברית, "שעם הפצצה בהירושימה פסקה מלנהל מלחמה והחלה עוברת להשמדת המין האנושי".[36] בשנת 1957 התכנסה אסיפה חגיגית של חברות אנד"י כדי לחגוג את סיומו

המוצלח של המבצע להחתמה נגד הניסויים בנשק גרעיני. נשים, הן במגזר היהודי הן במגזר הערבי, הצליחו לאסוף 20,000 חתימות נגד הניסויים וההתחמשות הגרעינית. גם במבצע החתמה זה, המצטיינת שהצליחה לאסוף אלף חתימות זכתה למקום של כבוד בדפי הביטאון.[37] פעילותן של חברות אנד"י במאבק נגד הנשק הגרעיני הייתה חלק מפעילות ציבורית רחבה במדינת ישראל בשנות החמישים. כבר בשנת 1950 חתמו למעלה מ־312,000 איש בארץ על עצומת שטוקהולם, שבה נקבע כי כל מדינה שתשתמש ראשונה בנשק גרעיני תיחשב כמי שביצעה פשעי מלחמה. שנה מאוחר יותר חתומו על עצומה דומה 400,000 אישה ואיש, כשמספר תושבי ישראל בשנת 1950 עמד על מיליון ומאתיים אלף.[38]

"אנו רוצות בשלום". **עלונק** מס' 3, שנה שישית (1955).
באדיבות הספרייה הלאומית, ירושלים

דמות האישה בעלונק

דמות האישה המשתקפת בביטאון היא של פעילה בסביבתה הקרובה ובחיים הפוליטיים. אישה רגישה לסבל המקופחים והמדוכאים, ועושה ככל יכולתה להיאבק בעוולות סביבה. כך למשל, בשכונת בקעה שבירושלים ארגנו חברות אנד"י את תושבי השכונה להשיג "סידורים מתאימים" מצד האפוטרופוס של הרכוש הנטוש, ו"למסור לאשה אלמנה מטופלת בילדים חנות דגים". בעוד נשים משכונת נחלאות התארגנו ודרשו ניקוי של

בורות השופכין בשכונה. חברות ירושלמיות אחרות סייעו לשתי נשים ערביות שהגיעו לעיר עקב מאסר בני משפחתן. בשכונת התקווה התארגנה משלחת של נשים והביאה לעירייה את תביעת התושבים להתקנת רשת ביוב בשכונה. ביאזור יזמו חברות הסניף המקומי עצומה שעליה חתמו 250 מתושבי היישוב, שקראה לרשות המקומית להעסיק רופאה מקומית. הביטאון תיאר בהרחבה את מעורבותן של הנשים במאבקים הציבוריים והפוליטיים של תקופתן בנושאים חברתיים וכלכליים ובנושאי חוץ וביטחון.[39]

מנגד, המרכיב המרכזי בזהותה של האישה כפי שעלה בביטאון היה אימהותה. רוב הדימויים החזותיים שהוצגו בביטאון, אם בדף השער או במדורים השונים, הציגו את האם עם ילדיה בסיטואציות שונות בבית ומחוץ לו. גם המסרים הפוליטיים שהוצגו בביטאון תווכו באמצעות הזהות האימהית: "אמהות למען השלום", "אמהות נגד ההתחמשות הגרעינית", "אמא הגיני עלי מפני הפצצה האטומית" וכדומה. ב"מגילת זכויות האשה בישראל", מסמך שפרסמה אנד"י בשנת 1954, נכתב במפורש באלה המילים: "הבה נתאחד להגנת זכויות האם כפועלת וכאזרחית". בביקורת על חוק הנישואין והגירושין העולה במסמך, מוגדרת האם "כמחנכת טבעית של הילדים".[40]

יתר על כן, בביטאון לא עלתה דרישה לחלוקה שווה עם הגבר בנטל גידול הילדים ותחזוקת הבית. מובן מאליו שמשק הבית ציפה לאישה העובדת בתום יום עבודה מפרך. בין המדורים הקבועים בירחון היה המדור לאופנה, לקוסמטיקה ולבישול. תחת הכותרת "כיצד לטפל בקמטים בפנים?" הונחו הקוראות כיצד לעסות את עור הפנים. לצד מתכוני בישול מזינים וזולים ניתנו גם עצות של חיסכון וצרכנות חכמה: כיצד לשמור על בגדי הילדים (לתפור טלאים במרפקים) וכיצד לחדש צאוורון של מעיל ישן שנשחק. היו גם עצות מועילות לניקיון הבית: כיצד לנקות כתמי שומן ולהעלים את כתמי פחם.

ההתמסרות לטיפוח הבית והמשפחה הוצגה כ"חובה קומוניסטית" המוטלת על חברת המפלגה. כך לדבריה של חברה אלמונית מסניף חיפה: "אינני שלמה כלפי אותן חברות החוצבות להבות בפעילותן המפלגתית, ואינן יודעות לגלות את האחריות המספקת לאנשים החיים בקרבתן הקרובה ביותר הזקוקים ביותר לדאגתן, אשר אינן מגלות את האחריות הקומוניסטית לבני משפחתן".[41]

לצד הקריאה לאקטיביות פוליטית ולמאבק על חקיקה מתקדמת ושוויון מלא לנשים, החזיקו כותבות הביטאון בדימויים המגדריים המסורתיים. הן עיגנו את האשה כמובן מאליו במרחב הביתי. עם זאת יש לזכור שהביטאון יועד להגיע לקהלים רחבים של קוראות. ייתכן שזו הייתה הסיבה להצגתם של מסרים קליטים ודימויים שגורים באשר למקומה של האישה בחברה. ואכן, כפי שהראתה שרון גבע, בשנות החמישים היה ברור לנשים שעבודתה של האישה מחוץ לביתה לעולם לא תבוא על חשבון משימות הבית. אישה שיצאה לעבוד מחוץ לבית הייתה צריכה לעבוד בשתי משרות, אחת משרה מלאה בהתנדבות והשנייה בשכר נמוך ביחס לממוצע במשק, ולרוב במשרה חלקית.[42] העבודה מחוץ לבית הוצגה כתורמת להתפתחותה האישית של האשה ולסיפקה העצמי.

אולם במקביל חזרה האזהרה שיש לתחום את שעות העבודה של האישה לבל תזניח את ילדיה. כפי שהסבירה בבה אידלסון, חברת הכנסת מטעם מפא"י ומזכירת מועצת הפועלות: "עבודת הבית היא חובה אינהרנטית לאשה, עליה למלא את חובותיה כלפי ילדיה ומשפחתה ולטפח את הבית".[43] התפיסות המגדריות **בעלונך** השתלבו אפוא במוסכמות המגדריות שרווחו במדינת ישראל. אולם הביטאון שאב את השראתו גם מן הדימויים המגדריים שרווחו בעיתונות הנשים הקומוניסטיות בברית המועצות ומחוץ לה בשנים אלה.

עלונך מס' 1, שנה שישית (1955).
באדיבות הספרייה הלאומית, ירושלים

"ראינו את שמי ישראל בסטלינגרד": דמותה של ברית המועצות בעלונך

עלונך, כביטאון קומוניסטי, הרבה לעסוק בחיי נשים בברית המועצות. החברה הסובייטית הוצגה בו כחברת מופת המקדשת את זכויות האישה ומאפשרת לה לממש את מלוא יכולותיה. חברות אנד"י פרסמו את רשמיהן מביקורים שערכו בברית המועצות. הביטאון נתן מקום גם לנאומים ולסקירות על חיי הנשים בברית המועצות מאת נציגות סובייטיות שביקרו בישראל כאורחות כבוד של אנד"י. בשנת 1954 ביקרה בברית המועצות משלחת של חברות אנד"י בהנהגתה של אסתר וילנסקה חברת הכנסת מטעם מק"י. הן סיירו

במפעלים ובקולחוזים, וביקרו במוסדות חינוך, במרפאות ובמעונות לילדים. בחזרתן פרסמו החברות את רשמיהן על דפי הביטאון.

תחת הכותרת "דאגה לילד שוויון לאשה", תיארה וילנסקה את "דאגתו האבהית" של השלטון לילדי ברית המועצות. רשת המעונות שמפעיל השלטון הסובייטי מינקות ועד גיל בית הספר מאפשרת לנשים לממש שוויון מלא בתחום התעסוקה, רכישת השכלה ופעילות ציבורית, וכל זאת במחיר מסובסד ובטיפול מקצועי ומיומן. מעונות הילדים, הסבירה וילנסקה, צמודים למפעלים ומאפשרים לאם העובדת והלומדת להפקיד את ילדיה במעון במהלך יום העבודה או אפילו לפרק זמן של שבוע.

השלטון הסובייטי רואה לנגד עיניו את רווחתה של האם העובדת כבר משלב הלידה וההנקה. "הרפואה הסובייטית מקדישה מאמצים רבים להגשים באורח המוני את שיטת הלידה ללא כאבים". לאורך כל תקופת ההיריון מקבלות הנשים הדרכה מפורטת, כיצד להתמודד עם כאבי הלידה על ידי תרגול גופני מתאים. גם בשלב ההנקה השלטון אינו זונח את האם העובדת. מקומות העבודה מאפשרים לאם המיניקה להתפנות להנקה ומקצרים את יום עבודתה. מערכת תומכת זו, הסבירה וילנסקה, מאפשרת לנשים לממש את מלוא יכולתן "ללמוד ולתפוס עמדות בחיים הציבוריים". יתר על כן, בברית המועצות קיים שוויון מלא בתחום השכר, על פי העקרון "שכר שווה בעד עבודה שווה ביו גברים לנשים".[44]

חברות המשלחת הרבו לתאר את הישגיהן המופלגים של הנשים הסובייטיות בתחום ההשכלה והמדע, וכיצד נחלצו מן הבערות שאפיינה אותן בתקופה הקדם מהפכנית. במהלך ביקורן בקולחוז סמוך למוסקבה פגשו האורחות ישישה שלמדה לקרוא לאחר המהפכה, "וכעת מבלי לקרוא שני עיתונים אינה יכולה". במהלך ביקורן באחד המפעלים התוודעו חברות המשלחת לאלמנת מלחמה ששמה מרוסיה, שהפכה מפועלת לא מקצועית למהנדסת מדופלמת לאחר שהשתלמה במכון ללימודי הנדסה.

כדי לסכם את התמורה המופלאה שהתחוללה בקרב נשות ברית המועצות, פרסמו חברות המשלחת ב**עלונך** נתונים מספריים על חלקן של הנשים הסובייטיות בשוק העבודה. מנתונים אלה עלה כי "בשנת 1917 היו ברחבי ברית המועצות רק 600 מהנדסים נשים [כך לשון הכתוב], בשנת 1948 250 אלף ובשנת 1952 450 אלף. 42% מבין חברי ועדי מקומות העבודה הן נשים, הן מונות גם 33.6% מכלל הנהלת ועדי הפועלים".[45] ברשימותיהן של חברות המשלחת אין זכר למחסור או למצוקה כלכלית. על פי התרשמותן אזרחי ברית המועצות חיים חיי שגשוג ורווחה תחת שלטון טוב ומיטיב, המזון מצוי בשפע ומחירו יורד מיום ליום: "לפי כל אלה עולה כי נקל להבין מדוע כה גדולה התנועה בחנויות, מדוע קונים עמלי ברית המועצות מכל טוב, החל בצורכי מזון וגמור במקררים חשמליים ומכשירי טלויזיה. מדוע מלאים תמיד עד אפס מקום בתי הקולנוע, התיאטרות, הספריות והמוזיאונים. מדוע נוסעים כל כך הרבה לטיולים ולבתי הבראה לבילוי החופשות".[46]

בית חרושת לסרקסורים בסטלינגרד

מאת לולו סבג'

בבית הספר הסובייטי

מאת סמירה חורי

ביקור משלחת אנד"י בברית המועצות, **עלונק** 5 (1954).
באדיבות הספרייה הלאומית, ירושלים

ברית המועצות הוצגה אפוא בביטאון כתמונת ראי הפוכה למציאות החיים הקשה שבמדינה ישראל. בחברת המופת הסובייטית גלומה הייתה הבטחה לעתיד טוב יותר, ועל חברות אנד"י הוטלה החובה להפיץ את הבשורה. במלוא 38 שנים למהפכת אוקטובר התפרסמה בדפי הביטאון ברכת אנד"י לנשים הסובייטיות, ובה נכתב כי "מולדתכן הפורחת והמבטיחה חיי אושר לנשים וילדים, משמשת לנו נשי ישראל אור במאבק לחיים טובים יותר".[47]

אולם הביטאון לא הסתפק רק בהדגשת הזיקה לברית המועצות, אלא סקר בהרחבה את קשריה של אנד"י עם ארגוני נשים קומוניסטיות ברחבי העולם. במדור "בין נשי העולם" התפרסמו דרך קבע ידיעות על מאבקן של נשים קומוניסטיות במשטרים "אימפריאליסטים ודכאניים", ומעורבותן בתנועות לשחרור לאומי. כך למשל נכתב בהרחבה על מאבקן של תנועות נשים באיראן וביוון נגד האימפריאליזם הבריטי והאמריקני, "השואף לנצל את אוצרות הטבע של ארצן ולסבכן במלחמה נגד ברית המועצות".[48]

אופיו האינטרנציונליסטי של אנד"י בא לביטוי גם בקשריו ההדוקים עם "הפדרציה העולמית של הנשים הדמוקרטיות" (הפענ"ד). הפענ"ד נוסד זמן קצר לאחר מלחמת העולם השנייה בכנס נשים שנערך בפריז. הארגון מנה מיליוני נשים מ־41 ארצות שנמנו עם ארגונים אנטי־פשיסטיים ופרו־סובייטיים. חלק ממנהיגות הפדרציה היו מנהיגות

ההתנגדות המזוינת לנאצים באירופה הכבושה, אחרות היו חברות פרלמנט ברפובליקות הסוציאליסטיות ובמדינות המערב. נמנו עימן גם סופרות, אומניות ומדעניות. הפדרציה קראה לשלום עולמי ולהשגת זכויות שוות לנשים בתחום החברתי, המשפטי והפוליטי. **בעלונך** התפרסמו כתבות מקיפות על פעילותה של הפדרציה ועל השתתפותן של חברות אנד"י בכינוסים שנערכו מטעמה מעת לעת. חברות אנד"י תרגמו לעברית את פרסומיה של הפדרציה בישראל, ואף יזמו מאבק ציבורי נגד הוצאתה של הפדרציה מוועדת האו"ם לענייני כלכלה וחברה שבה כיהנה כגוף יועץ.[49]

סיכום: *עלונך* כביטאון קומוניסטי

בשנת 1957 התפרסמה **בעלונך** כרזה לציון חמש שנים להופעת הביטאון. בכרזה הוצגו במקובץ דפי השער של עיתוני נשים קומוניסטיות וסוציאליסטיות מרחבי העולם, ובתוכם דף השער של **עלונך**. בפרסום הכרזה ביקשו עורכות הביטאון להדגיש כי **עלונך** שייך לרשת חובקת עולם של עיתוני נשים, החולקות יחד נאמנות אידיאולוגית ופוליטית. ואכן אפשר להצביע על מאפיינים משותפים לעיתוני נשים, שהתפרסמו בחסות המפלגות הקומוניסטיות בברית המועצות ומחוצה לה.

ארגוני השמאל ביססו את השקפותיהם בנושא זכויות הנשים על חיבורים של תיאורטיקנים שונים, שכתבו על עתידה ועל מקומה של האשה בחברה הסוציאליסטית. דיכוי הנשים בחברה נתפס על ידם כדיכוי כלכלי, שימצא את פתרונו לא במאבק בין המינים אלא במסגרת המאבק המעמדי. בחיבורו "מקורות המשפחה, הרכוש הפרטי והמדינה" (1884), קבע פרידריך אנגלס כי שעבודן של נשים נובע מהרחקתן מכוח העבודה והגבלתן למשק הבית. על פי השקפה זו, התפתחותה של תעשייה קפיטליסטית רחבה תיצור את התנאים שיאפשרו לנשים להיחלץ מהבידוד הכפוי בתחום משק הבית והן תצטרפנה לתהליך הייצור, ורק אז, טען אנגלס, תוכלנה נשים להיאבק בעליונות הגברית. הן תתארגנה למאבק למען שוויון ותצטרפנה למאבק המעמדי שבבוא העת יבשיל למהפכה שתשחרר אותן סופית משעבודן.[50]

מדורי הנשים בעיתונות הקומוניסטית עודדו אפוא נשים להצטרף לכוח העבודה ולממש את כישוריהן. כתבות רבות עסקו בבעיותיה של האשה בשוק העבודה, בדרישה לשכר שווה עבור עבודה שווה ולהתאמת סביבת העבודה לצרכיה וליכולותיה הגופניות של האשה. עם זאת חזרה ונשנתה התפיסה שהמאבק לשוויון האישה הוא חלק בלתי נפרד מהמאבק המעמדי. לא יעלה על הדעת שנשים תזנחנה את המאבק המעמדי ותתמקדנה אך ורק במאבק הפמיניסטי שהוצג כמאבק בורגני.

במחקרה על עיתונות נשים בברית המועצות, הצביעה לין אטווד על הניסיון לעצב את דמות האישה הסובייטית החדשה, וכיצד הציפיות ממנה ומדמותה עברו שינויים בהתאמה לתמורות הכלכליות החברתיות והפוליטיות שפקדו את ברית המועצות משנות העשרים ועד לשלהי משטרו של סטלין בשנות החמישים. בעיתוני הנשים הפופולריים "הפועלת"

ו"האיכרה" הופצו הדימויים המגדריים הרצויים לשלטונות. אטווד הראתה כיצד בשנות העשרים נעשה ניסיון לבטל את המחיצות המגדריות ולהניע נשים להשתחרר מהבית ולהשתלב במרחב הציבורי כיצרניות וכצרכניות. עיתוני הנשים עודדו את התפרקותו של התא המשפחתי הפרטי לטובת המסגרת הקומונלית, ובמקום להתעקש על נצחיות הנישואין הראו את הקלות של תהליך הגירושין. מסרים אלה עברו במגוון של סוגות עיתונאיות שבהן הוצגה האישה כבעלת ביטחון וערך עצמי, כאזרחית מלאה ובעלת ערך בחברה החדשה.[51]

דימויים מגדריים אלה השתנו בתקופת סטלין. המשפחה לא נעלמה כפי שחזו כמה מן התיאורטיקנים הרדיקליים, והתפרקותה גם לא נתפסה כיעד רצוי. המדינה לא הייתה מסוגלת לספק את שירותי המטבח והכביסה שהבטיחה כדי לשחרר את האישה מעול משק הבית. לאור המצב הכלכלי הנשים המשיכו מרצונן לספק בחינם למשפחותיהן את שירותי משק הבית. היה זה לא הגיוני לעודד אותן לזנוח את חובותיהן הביתיות. יתרה מזאת, תוכנית החומש הסתיימה במשבר שהביא לצניחה דרסטית בריבוי הטבעי, ולכן החלו לעודד את כינונה של המשפחה המסורתית בתקווה לעודד את הילודה וליצור יציבות בחיי הפרט לנוכח השינויים הרדיקליים.

אולם התיעוש האדיר לא אפשר לאישה להתמסר לבית. המדינה לא יכולה הייתה לוותר על הנשים ככוח עבודה, וציפו ממנה גם לעבוד כגבר וגם להתמסר לענייני הבית, העלו על נס את תכונותיה הטיפוליות ודיברו גם במושגים של המין החלש. יתר על כן, למרות המחויבות להתנערות מן העבר, הושפעו מוטיבים רבים בדמותה של האשה החדשה בתקופת סטלין מדימויים נשיים שרווחו בכנסייה האורתודקסית. על פי ההשקפה הכנסייתית הוצגה האם כדמות קדושה שמקריבה את עצמה. האיכרה החזקה והכול יכולה שבה בעת מקריבה את עצמה כאם, דימוי שרווח בספרות ובמיתוסים ברוסיה הקדם מהפכנית. הנטייה להלל ולהעלות על נס את דמות האם רווחה בתקופת סטלין, אולם בעוד שבתקופה הקדם מהפכנית העול הכבד שהושת על האישה הרוסיה היה מקור לרגשי אשם, במדינה הסטלינסטית נטייתן של נשים לעבודה קשה ולהקרבה עצמית הפכו לבסיס למעמדן השווה בחברה.

אטווד הראתה שלמרות השינויים שחלו בדמותה של האישה מתקופה לתקופה, ציפו תמיד מן האישה הסובייטית להתמסר לגידול הילדים ולחינוכם במסגרת המשפחה או הקולקטיב. היה זה תפקידה הבלעדי של האישה ולא של הגבר. יתר על כן, מחויבותה של האישה הסובייטית לקחת חלק שווה בחיי החברה והכלכלה, עוגנה בשיח פטריוטי לאומי ולא בשיח פמיניסטי.[52]

לעומת זאת בעיתונות הנשים הקומוניסטית במערב בשנות מלחמת העולם השנייה ובראשית שנות החמישים ניכרה התעוררות פמיניסטית. כותבות שונות טענו כי דיכוי נשים נובע גם ממקורות תרבותיים ולא רק ממקורות כלכליים, ומקורו הוא באופן שמחנכים בנים לעצמאות ובנות לתלות ולפסיביות. במכתבים למערכת ובכתבות שהתפרסמו

בעיתונות המפלגתית במערב דרשו נשים קומוניסטיות ממפלגתן לא להסתפק בניסוחים תיאורטיים אלא ליישם תוכניות אופרטיביות שמטרתן מאבק למען זכויות הנשים. כך לדוגמה ביומון הקומוניסטי האמריקני *The Daily Worker* התפרסמו כתבות ומכתבי קוראות שערערו על התפיסה המרקסיסטית, הגורסת כי דיכוי מעמדי הוא הגורם היחיד לשעבוד נשים. חברי המפלגה נקראו לקחת חלק מלא בעבודה בקרב ולמען נשים מתוך הבנה כי נדרשת שותפות מלאה. בביטאון התיאורטי של המפלגה, *Political Affairs*, התפרסמה בשנת 1948 הצהרה מטעמו של יושב ראש המפלגה ויליאם פורסטר הקובעת בין היתר כי "המפלגה רואה במאבק נגד ההגמוניה והשוביניזם הגברי מרכיב מרכזי באידיאולוגיה שלה והכריזה עליו מלחמה".[53]

אם כי לא מצאתי דיון ביקורתי דומה על מעמדה של האישה במפלגה הקומוניסטית הישראלית, חברות אנד"י לקחו חלק פעיל במאבק למען זכויות הנשים, ו**בעלונך** התפרסמו כתבות נרחבות על הדיכוי הכלכלי, הלאומי והאישי של נשים בישראל – ערביות כיהודיות, עולות כוותיקות. אני סבורה שלמרות התנאים הפוליטיים והחברתיים השונים, אפשר לעגן את **עלונך** בטווח שבין השמרנות שאפיינה את עיתונות הנשים הסובייטית בשנות החמישים ובין השיח הפמיניסטי שהתפתח בעיתוני המפלגה הקומוניסטית במערב בשנים אלה, שיח שהקדים את זמנו ובישר את הופעתו של הגל השני של הפמיניזם. בדפי **עלונך** שכנו בצוותא דימויים מגדריים סותרים על מקומה של האישה בתא המשפחתי ומכלול תפקידיה בחברה.

הערות

1 תופיק טובי, "המפלגה הקומוניסטית הישראלית בשירות מעמד הפועלים והמוני העם", הדו"ח הארגוני של הועד המרכזי לועידה ה־12 של מק"י, 1.6.1952–29.5.1952, מצוטט אצל לאה מירון, **כוכב אדום בדגל כחול לבן: יחסה של התנועה הקומוניסטית בארץ לציונות בתקופת הישוב ועם קום המדינה**, ירושלים: מאגנס 2011, עמ' 196 (להלן: מירון, **כוכב אדום**).

2 על התמורות שחלו בעמדותיה של התנועה הקומוניסטית בארץ ישראל בשלהי שנות הארבעים של המאה העשרים והתקרבותה לישוב היהודי ראו מירון, **כוכב אדום**, עמ' 173–161. על הקמתה של מפלגת הקומוניסטים העבריים באוקטובר 1947 ומצעה האידיאולוגי והפוליטי, ראו כרמית גיא, **חלום ושבר: ספורם של הקומוניסטים העבריים**, בן שמן: כתר, 2000, עמ' 165–167. על האיחוד עם המפלגה הקומוניסטית הפלשתינאית (פק"פ) בהנהגתם של שמואל מיקוניס, אסתר וילנסקה ומאיר וילנר, ועל הקרע בין הסיעות והוצאתם של הקומוניסטים העברים ממק"י ראו שם, עמ' 226–266. שמואל דותן, **האדומים בארץ ישראל**, כפר סבא: שכנא הסופר, 1991, עמ' 506–515. על הקמתה של הליגה לשחרור לאומי והסכמתה לתוכנית החלוקה של 1947 ראו אלי רכס, **המיעוט הערבי בישראל בין קומוניזם ללאומיות ערבית**, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, קו אדום, תשנ"ג, עמ' 27.

3 מירון, **כוכב אדום**, עמ' 190.

4 על עיתונות מפלגתית במדינת ישראל בשנותיה הראשונות ראו מרדכי נאור, "העיתונות בשנות החמישים", בתוך: צבי צמרת וחנה יבלונקה (עורכים), **העשור הראשון: תש"ח–תשי"ח**, ירושלים: יד יצחק בן־צבי, 1997, עמ' 217–219.

5 מירון, **כוכב אדום**, עמ' 192–197.

6 שרון גבע דנה במדור הנשים "לאשה ולאם" שהופיע ב**קול העם**, אך לא עסקה בביטאון **עלונך**. שרון

גבע, **האשה מה אומרת: נשים בשנות המדינה הראשונות**, ירושלים: מאגנס 2020 (להלן: גבע, **האשה מה אומרת**). על פעילותה של אנד"י במגזר הערבי ראו ת'עריד קעדאן, "אנד"י: הקמתו והתפתחותו של ארגון נשים – כיצד הוקם ארגון הנשים טרם הקמת המדינה, ומה היה הבסיס האידיאולוגי לפעילותו", בתוך: אמל ג'מאל (עורך), **הסכסוך: היבטים סוציולוגיים, היסטוריים וגיאו־פוליטיים**, מכון וולטר ליבך לדו־קיום ערבי יהודי, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2018, עמ' 71–92.

7 חנה הרצוג, "עיתונות נשים: מרחב משעתק או מרחב לקריאת תיגר?", **קשר**, 28 (נובמבר 2000), עמ' 43.

8 שם, עמ' 48–49.

9 שם, שם. על ראשית כתיבתן של נשים בעיתונות העברית ראו נורית גוברין, "נשים בעיתונות העברית־ההתחלות", **קשר**, 28 (2000), עמ' 8–20. על מדורי נשים בעיתונות הישראלית בשנות החמישים ראו גבע, **האשה מה אומרת**, עמ' 7.

10 על הירחון **דבר הפועלת** ומטרותיו ראו אצל בת שבע מרגלית שטרן, **גאולה בכבלים: תנועת הפועלות הארץ ישראליות, 1920–1939**, ירושלים: יד יצחק בן צבי תשס"ו, עמ' 156–168. על מיעוט הנשים בעיתונות הישראלית בשנות החמישים ומעמדן השולי במערכת העיתון ראו גבע, **האשה מה אומרת**, עמ' 9–10.

11 הרצוג, "עיתונות נשים", עמ' 49.

12 תמר גוז'נסקי, "כל אשה לנו אחות – 70 שנה להקמתו של ארגון נשים דמוקרטיות", **זו הדרך**, 34 (29.8.2018) http://maki.org.il/he/wp-content/uploads/2018/08/G34_2018.pdf (אוחזר ב־20.4.2020).

13 ארגון נשים פרוגרסיביות ע"י אגודת "תרבות לעם", "אל ציבור הנשים בישראל", 1.4.1949; איחוד נשים דמוקרטיות בישראל, מק"י מוסדות, מכל מס' 1, תיק מס' 3, ארכיון יד טבנקין (להלן: אי"ט), רמת אפעל.

14 "מודעת פרסומת – עלונך 6", **קול העם**, 11.1.1955, עמ' 3.

15 "משפט רגינה ברוצקוס", **דאר היום**, 31.12.1935, עמ' 8. רות לוביץ, **בחרתי לחיות במאבק: פרקי חיים**, תל אביב: הוצאת שחר 1985, עמ' 172–157.

16 רוזה לדובה יפה, חדרה, 12.1.1960, עמ' 1–2, איחוד נשים דמוקרטיות בישראל, מק"י מוסדות, מכל מס' 1, תיק מס' 3, אי"ט, רמת אפעל.

17 "מי ומי השתתף בוועידה־דו"ח מועדת המנדטים", **עלונך**, 1 (1954), עמ' 15.

18 רות לוביץ,"חורף שישי במעברה", שם, 6 (1954), עמ' 4.

19 יהודית ולטר, "סיפור על משפחה שובתת", שם, 4 (1955), עמ' 15. על פעילותה של מק"י בקרב העולים החדשים יוצאי עיראק, בולגריה, רומניה ופולין במעברות ובריכוזי העולים בערים, ראו תמר גוז'נסקי, **קומוניסטים מזרחיים: המערכה נגד אפליה עדתית ולמען זכות הדיור**, חיפה: פרדס, 2018. גוז'נסקי מתארת בספרה כיצד ארגנו חברי מק"י את תושבי המעברות והשכונות לפעולות מחאה כדי לשפר את תנאי הקיום הקשים בסיועם של עולים חדשים קומוניסטים יוצאי בולגריה, רומניה ועיראק. פעילים קומוניסטים במעברות גייסו אנשים לקיים עצרות, להגיש פטיציות, לשגר משלחות ולערוך הפגנות ושביתות שבת נגד תנאי השיכון והאבטלה. הפגנות אלה נערכו מדי שבוע בתל אביב בהנהגת חברי המפלגה הקומוניסטית. עדות לפעילותן של חברות אנד"י במעברת רחובות בארגון התושבים למאבק על תנאי הדיור, ראו שם, עמ' 71. על מאבקן של חברות אנד"י לפתיחת לשכת תעסוקה לנשים במעברת כפר אונו, ראו "עבודה לפועלות – מפעולות אנד"י", **עלונך**, 5 (1954), עמ' 15.

20 "כל אשה לנו אחות", **עלונך**, 1 (1954), עמ' 4–5; "מחיי האשה העובדת", **עלונך**, 1 (1955), [חסר מספר עמוד]. על נשים בעולם העבודה בישראל ראו דפנה יזרעאלי, "נשים בעולם העבודה", בתוך: דפנה יזרעאלי ואחרות (עורכות), **נשים במילכוד**, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 1982, עמ' 113–171. על תעסוקת נשים בישראל בשנות החמישים ראו גבע, **האשה מה אומרת**, עמ' 211–230.

21 "תשע שנים ליסוד סניפנו בנצרת: מפעולות אנד"י", **עלונך**, 1 (1957), [חסר מספר עמוד]. ראו גם סמירה חורי, "האשה הערביה במאבק לשוויון זכויות", **עלונך**, 3 (1954), עמ' 10. על בעיות התעסוקה של נשים ערביות ראו "בין פועלות ערביות", **עלונך**, 4 (1955), עמ' 10.

22 "תשע שנים ליסוד סניפנו בנצרת: מפעולות אנד"י", **עלונך**, 1 (1957), [חסר מספר עמוד].

23 רות לוביץ, "על זכויות האשה בישראל", **עלונך**, 3 (1954), עמ' 7, 15.

24 שם.

25 רות לוביץ, "נפגשתי עם נשים אלה", **עלונך**, 6 (1954), עמ' 6–7.

26 "אל תתנו להפריד בין האם לילדתה", **עלונך**, 4 (1954), עמ' 12; "אזרחות ישראלית למרים אשהב", **עלונך**, מס' 4 (1955) עמ' 11. ראו גם כרוז שפרסמו חברות אנד"י: "יתוקן העוול – יבוטל פסק הדין לגרוש אשתו וילדתו של האזרח עודה אל אשהב", מק"י מוסדות, איחוד נשים דמוקרטיות בישראל, מכל מס' 1, תיק מס' 1, אי"ט.

27 מפעולות אנד"י, **עלונך**, שנה שביעית, 1 (1957), [חסר מספר עמוד].

28 קול קורא של ועידת האמהות בישראל למען השלום, תל אביב, 15–16 ביוני 1956. ב־7 באוקטובר 1956 פרסמו חברות אנד"י כרוז "לאמהות ולנשים", שיצא נגד פעולות התגמול וקרא לממשלת ישראל: "לשמור באופן קפדני על הסכמי שביתת הנשק. לתרום תרומה ישראלית לפתרון בעיית הפליטים, לפתוח על ידי כך דרך למו"מ לשלום עם ארצות ערב, ולנהל מדיניות של עצמאות לאומית, נייטראליות ושלום, כי רק מדיניות זו תציל את השלום ואת מולדתנו מהרס ומחורבן". מק"י מוסדות, מכל מס' 1, תיק מס'1, אי"ט, רמת אפעל. על מדיניות הבטחון של ישראל לפני מלחמת סיני ולאחריה ראו מרדכי בר און, **שערי עזה: מדיניות החוץ והבטחון של ישראל, 1955–1957**, תל אביב: עם עובד, 1992.

29 במדור "בין נשי העולם" התפרסמה כתבה נרחבת על מאסרן וגזר דין מוות שהוטל על חמש חברות המחתרת הלאומית באלג'יריה. חברות אנד"י אף ארגנו משלחת מחאה לשגרירות הצרפתית עקב הפצצת כפר בתוניסיה שגרמה למותם של מאה אנשים חפים מפשע והכוונה להוציא להורג את חמש חברות המחתרת הלאומית באלג'יריה. "להצלת ג'מילה", **עלונך**, 1, שנה שמינית (1958), עמ' 14.

30 על עמדתה של מק"י בסוגיית מלחמת קוריאה ראו Sondra Miller Ruenstein, *The Communist Movement in Palestine and Israel-1919-1984,* London: Westview Press, 1985, pp. 321-323

31 "אנו קוראות לך להענות כן! כן! כן!. משאל עם להבטחת השלום תשי"ד 1954", **עלונך**, 4 (1954) [חסר מספר עמוד]. בעצומה הוצגו שלוש שאלות: "1. האם אתה תובע את מניעת זיונה מחדש של גרמניה? 2. האם אתה בעד שלום יציב בין ישראל למדינות ערב בדרך של משא ומתן ישיר, ללא מתווכים זרים וללא תנאים מוקדמים? 3. האם אתה בעד שלום ועצמאות של מדינת ישראל ונגד הצטרפותה לבריתות איזוריות תוקפניות?" על התגייסותן של חברות אנד"י בשכונת נוזהה א' שביפו להחתים על עצומת השלום בשכונות יפו ובמעברת אבו כביר, ראו "חוג הנשים בשכונת נוזהא א' ביפו", **עלונך**, 4 (1954), עמ' 4.

32 אורסולה ווסרמן, "נדבר־נא כעת כי זו העת", **עלונך**, 1 (1955), עמ' 2, 14. חברת משלחת, "במשלחת לכנסת", שם, עמ' 2. על יחסי ישראל גרמניה בשנות החמישים ועל הויכוח הציבורי והמשבר הפוליטי סביב סוגיית הקשרים עם גרמניה, ראו נעימה ברזל, "יחסי ישראל גרמניה־ממדיניות החרם ליחסים מורכבים", בתוך: חנה יבלונקה וצבי צמרת (עורכים), **העשור הראשון: תש"ח–תשי"ח**, ירושלים: יד יצחק בן־צבי תשס"א, עמ' 200–214. על התנגדותה הנחרצת של מק"י לכינון קשרים עם גרמניה המערבית, על טענתה כי מדובר ברתימת מדינת ישראל ל"מרכבה הקפיטליסטית־נאצית", ועל עמדתה בסוגיית השילומים מגרמניה, ראו יחיעם ויץ, **ישראל בעשור הראשון**, יחידה 10: **מחלוקות פוליטיות ואידיאולוגיות**, תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה 2001, עמ' 132–133. ראו גם Miller Ruenstein, *The Communist Movement*, pp. 319-321

33 "נגד זיון גרמניה הניאו נאצית", **עלונך**, מס' 6 (1954), עמ' 10–11; "פעולות א.נ.ד.י במאבקן נגד החיאת הוורמאכט הנאצי", **עלונך**, 3, שנה שישית (1955), עמ' 8.

34 "לא נשכח את אשר עוללו לנו הנאצים־קריאה לכל אשה", **עלונך**, 6 (1954), עמ' 9.

35 לכבוד הנשיאות ובאי הכנס הלאומי לחקר מבנה האטום – ועד האמהות בישראל, 9 בספטמבר 1957. ראו גם איחוד נשים דמוקרטיות, "קול קורא לאיסור נשק גרעיני, 15 במאי 1957", חוזר מס' 35 לקריאה ולעיון בכל סניפי וחוגי א.נ.ד.י – 27 באוגוסט 1957. מק"י מוסדות, איחוד נשים דמוקרטיות בישראל, מכל 1 תיק מס' 3, אי"ט.

36 אורסולה וסרמן, "אנו מוחות נגד על ניסוי בפצצת המימן – האנושות אינה מוכנה להישמד", **עלונך**, 3 (1954), עמ' 12. על המאבק הציבורי שהתנהל נגד נשק גרעיני בישראל בשנות החמישים ראו אדם רז, **המאבק על הפצצה**, ירושלים: כרמל 2015, עמ' 63–64, הערה 1.

37 איטה, "החתמנו להפסקת הניסויים בנשק גרעיני־כנס חגיגי לסיכום פעולות ההחתמה", **עלונך**, 1 (1958), [חסר מספר עמוד]. מבצע ההחתמה נגד השימוש בנשק גרעיני התבצע על ידי ועד האמהות נגד התחמשות גרעינית שהיה סניף מקומי של ארגון בין־לאומי בעל זיקה קומוניסטית.

38 יואל כהן, **המתריע מדימונה: ואנונו, ישראל והפצצה**, תל אביב: בבל 2004, עמ' 24.

39 "מפעולות אנד"י", **עלונך**, מס' 1 (שנה שלישית) 1954, [חסר מספר עמוד].

40 "מגילת זכויות הנשים בישראל־נתקבל בועידת הנשים בישראל", חיפה, 2.4.1954, **עלונך**, 4 (1954), עמ' 13.

41 חברה מסניף חיפה, "בעלי כמעט ואיננו בבית", **קול העם**, 19.8.1956, עמ' 3. מצוטט בתוך שרון גבע, **האשה מה אומרת**, עמ' 211.

42 גבע, שם, שם.

43 מצוטט בגבע, שם, שם.

44 אסתר וילנסקה, "דאגה לילד שוויון לאשה", **עלונך**, 5 (1954), עמ' 5.

45 "מספרים מדברים: מתוך שיחה עם חברות המשלחת־השתתפות נשים בחיי העבודה", שם, עמ' 12.

46 שם, שם.

47 "ברכת אנד"י לנשים הסוביטיות", שם, 4 (1955), עמ' 12.

48 "על מה הוצאה הפענ"ד מוועדת האו"ם", "מה נשמע בעולם", שם, 3 (1954), עמ' 14.

49 "נלאנו לראות דם נשפך ברחובותנו", "עם נשי העולם", שם, 1 (1955), עמ' 14.

50 Kate Weigan, *Red Feminism: American Communism and the Making of Women's Liberation*, Baltimore and London: The John Hopkins University Press, 2002, pp. 34-36 (להלן: Weigan, *Red Feminism*).

51 Lynne Attwood, *Creating New Soviet Woman-Women's Magazines as Engineers of Family Identity*, 1922- 1953, London: Macmillan Press, 1999, pp. 4-12

52 שם, עמ' 13–16.

53 Weigan, *Red Feminism*, pp. 70, 80-86

גיבורים טרגיים מודרניים: המאבק על המסגור התקשורתי ברטוריקה של ראשי המדינה שהואשמו בעבירות פליליות

תיקי בלס ואורי מלכין

מהן אסטרטגיות השכנוע שנקטו ראשי ממשלה שהואשמו בפלילים בישראל כדי להשפיע על השיח הציבורי? בחנו את הרטוריקה של ראשי הממשלה בנקודות זמן קריטיות: הצהרתו של אהוד אולמרט ערב כניסתו לכלא מעשיהו ב־15 בפברואר 2016, ונאומו של בנימין נתניהו לאחר הודעתו של היועץ המשפטי לממשלה על הגשת כתב האישום נגדו ב־21 נובמבר 2019. מדובר בשני ראשי ממשלה שהואשמו בפלילים בעודם מכהנים. עובדה זו לא רק מעניקה להם מעמד של ראשי מדינה בעלי עוצמה והשפעה על סדר היום הציבורי והתקשורתי, אלא מאפשרת גם לאפיין אותם כגיבורים טרגיים מודרניים. המטרה המרכזית של ההופעות התקשורתיות בנסיבות אלה הייתה להשפיע על דעת הקהל ולנסות להטותה לטובתם.

במאמר מוצג ניתוח של הרכיבים הרטוריים בשני נאומים מרכזיים שצולמו ושודרו בשידור חי באמצעי התקשורת: (1) הצהרתו של ראש הממשלה לשעבר, אהוד אולמרט, לפני כניסתו לכלא מעשיהו ביום 15 בפברואר 2016. (2) נאומו של ראש הממשלה דאז, בנימין נתניהו, לאחר הודעתו של היועץ המשפטי לממשלה על הגשת כתב האישום נגדו ביום 21 נובמבר 2019 (כתב האישום עצמו הוגש בינואר 2020).[1]

תכלית ההצהרות והנאומים התקשורתיים שנבחרו ונותחו הייתה להשפיע על סדר היום הציבורי והמסגור התקשורתי במקביל להליך המשפטי בבתי המשפט. בשני הנאומים תקפו המנהיגים את התקשורת, אף שנעזרו בה בניסיון לחזק את חפותם בשיח הציבורי. למרות קווי הדמיון, סגנונם של שני המנהיגים שונה זה מזה: אולמרט שמר בהצהרתו התקשורתית על ממלכתיות ואמונה במערכות המשפט והצדק, בעוד נתניהו העלה טענות על שחיתות וריקבון מערכות שלטון החוק ורדיפה על בסיס אישי ופוליטי. מצאנו כי בנאומו של נתניהו הושם דגש על רכיבי פתוס רטוריים, במטרה (כנראה) לעורר כעס והזדהות בקרב הצופים ולהניע אותם למחאה ולהתנגדות.

לשני המקרים משותפת העובדה שכתבי האישום הוגשו בעודם מכהנים בתפקידם. עובדה זו לא רק מעניקה להם מעמד של ראשי מדינות ('אנשי עלית') בעלי עוצמה רבה והשפעה על סדר היום הציבורי והתקשורתי, אלא גם מאפיינת אותם כגיבורים טרגיים במונחיו של אריסטו (2003).

אהוד אולמרט. צילום: עמוס בן גרשום, לע"מ

אף ששני המקרים אירעו בעת המודרנית, אנו טוענים כי בהופעותיהם התקשורתיות של המנהיגים אפשר למצוא רכיבים רטוריים קלאסיים ששורשיהם בימי התמסדות הדמוקרטיה ביוון העתיקה: אתוס, לוגוס ופתוס. אחת המטרות של ההופעות התקשורתיות בנסיבות אלה הייתה להשפיע על דעת הקהל ולנסות להטותה לטובתם. השערתנו הייתה שהטקסטים הללו יכללו נרטיבים כמו: "הנאשם כנרדף", "אכיפה בררנית" ו"תרומתו הציבורית של הנאשם גוברת על ההאשמות". ניתוח הנאומים מאשר השערה זו.

בשני המקרים תקפו האישים את התקשורת, אך בה בעת השתמשו בה להטות (או לנסות להטות) את סדר היום התקשורתי לטובתם בניסיון לחזק את חפותם בשיח הציבורי. עם זאת יש הבדלים בין הנאומים. בעוד אהוד אולמרט שמר על ממלכתיות ואמון במערכות המשפט והצדק, הדגיש נתניהו טענות על שחיתות וריקבון מערכות שלטון החוק ורדיפה על בסיס אישי ופוליטי. כמו כן מצאנו כי נתניהו נתן בנאומו דגש רחב על רכיבי הפתוס הרטוריים, וכי מטרה מרכזית בנאומו הייתה לעורר רגשי כעס בקרב המאזינים ולהניע אותם למחאה ולהתנגדות.

מדובר במחקר שיטתי של נושא המצוי בשיח חברתי שבו מעורבים לא אחת שיח יצרי, רגשי ורווי בדעות קדומות. מחקר זה מציע התבוננות אחרת באמצעות כלים אמפיריים. מצאנו שאפשר להשתמש במאפיינים הרטוריים הקלאסיים באופן שמאפשר את הגדרתם של ראשי המדינה הנאשמים בפלילים כגיבורים טרגיים מודרניים.

בנימין נתניהו. צילום: קובי גדעון, לע"מ

סקירת ספרות

הגיבור הטרגי

על פי אריסטו, הגיבור הטרגי משתייך למעמד הגבוה. הוא אדם תקיף, כריזמטי, קיצוני בדעותיו, בעל גאווה, בלתי מתפשר ודבק במשימתו בעקשנות. הוא גם מהיר חימה ונחרץ בדיבורו ובמעשיו. הגיבור הטרגי מביא את אסונו על עצמו. הוא חוטא בחטא ההיבריס (יוהרה וגאווה) בשל סערת נפש (אריסטו, 2003). בטרגדיה היוונית משתתפות דמויות נעלות ונטולות קונפליקט פנימי בנוגע למעשים שהן רוצות לבצע. הגיבור הטרגי בטרגדיה היוונית יחזור בו ממעשהו המביש רק בשלב מאוחר מדי.

הטרגדיה בהגדרתה נעה תמיד מהצלחה לכישלון. כלומר, גיבור הטרגדיה חווה נפילה מפסגת האושר וההצלחה אל הכישלון ואל הפורענות. סיפורי המיתולוגיה היוונית רצופים בגיבורים טרגיים: אנשים מצליחים, נשואי פנים, כריזמטיים ובעלי השפעה, שיום אחד – בגלל מחדל, מעשה או יד הגורל – מפנה להם אלת המזל עורף.

אריסטו טען כי העלילה (מבנה המעשים) בטרגדיה אינה מתקדמת באופן ליניארי אלא נהפכת על פיה, משתנה לחלוטין בנקודה מסוימת (הקרויה היפוך או מפנה) ומסתיימת בסבל בלתי נמנע. העלילה על פי אריסטו כוללת שלבים מספר:

1. טעות גורלית – המרטיה (Hamartia)
2. מעשה נורא
3. היפוך – פריפטאה (Peripeteia)
4. היוודעות, הכרה – אנגנוריזיס (Anagnorisis)
5. סבל – פתוס (Pathos)

חוקרת הספרות דורותיאה קרוק התבססה על ההגדרות של אריסטו, אך הציגה מבט אחר על הטרגדיה היוונית. היא הגדירה ארבעה שלבים בטרגדיה: המעשה המביש והלא מוסרי; הסבל והייסורים הבאים על הגיבור, שבתחילה אינו מודע למקור הסבל; הידיעה (ההארה) שגורמת לגיבור להבין את חומרת חטאו; והאישור מחדש: הסקת מסקנות והדגשת מוסכמות החברה. קרוק הדגישה כי הגיבור הטרגי הוא אדם נעלה, כריזמטי, שחוטא בחטא ההיבריס ובכך מביא את אסונו על עצמו. לדבריה הוא לוחם נגד כוחות גדולים ממנו בצורה מעוררת כבוד, וגורלו המר נגזר ברגע שעשה את המעשה המביש (קרוק, 1972).

יוון היא מולדתה של הטרגדיה, ובה התפתחה גם תורת השכנוע. הראשונים שעסקו בתורת הנאום, הרטוריקה, היו פילוסופים יוונים.

הרטוריקה

הרטוריקה, לפי אריסטו, היא אומנות השכנוע – הכישרון לגלות את כל האמצעים האפשריים לשכנוע בכל נושא שהוא. אריסטו הבחין בדרכים שונות לשכנוע: אתוס, פתוס ולוגוס – בפנייה אל ההיגיון של השומעים, בפנייה אל הרגש ובאמצעות שימוש בלוגיקה (אריסטו, 2002).

הרטוריקה עונה על הצורך האנושי לשלוט ולהשפיע. היא עושה זאת באמצעות מסרים משותפים וכלי הבעה משכנעים. במילים אחרות, הרטוריקה מבצעת שימוש מניפולטיבי בסמלים, בערכים, באמונות ובמיתוסים במטרה שיופנמו בקרב פרטים וקהילות (שם). מנהיגים מעבירים בנאומיהם מסרים מילוליים לצד מסרים לא מילוליים, הנתמכים בשפת גוף תואמת (Grebelsky-Lichtman, 2010), במטרה להשיג את יעדי הרטוריקה.

יוסי בר טען כי במהלך השנים גרם השימוש לרעה במיומנויות הרטוריקה להתדרדרותה ולתפיסתה כשם גנאי. הוא הזכיר דמגוגים שניסו להלהיב ולרגש את קהל מאזיניהם ולהביא אותם לעשייה ללא מחשבה מעמיקה בסיוע רכיבים רטוריים. לדבריו, הדמגוג מנסה לטשטש את הבעיות על ידי שימוש בסמלים ובסיסמאות, ערפול משמעויות וגירוי רגשות שאינם בהכרח מבוססים על עובדות (בר, 2009).

רטוריקה של מנהיגים

בר מציין שני סוגי רטוריקה: רטוריקה ארגומנטטיבית ורטוריקה סימבולית (שם; ראו גם אצל גירץ, 1990; Burke, 1969). כמו כן הוא מבחין בין רטוריקה לדמגוגיה. לדבריו, "מטרת הדמגוגיה לפתות את הנמען לנהוג בניגוד לאינטרסים ולערכים שלו" (בר, 2009, עמ' 2). נדיר צור מסביר בספרו **רטוריקה פוליטית** שהפסיכולוגיה הפוליטית "תופסת את הרטוריקה של מנהיגים פוליטיים כתהליך המתחולל בראשם של המונהגים, ומושפע משורה של גורמים פסיכולוגיים כגון: האופן שבו תופסים המונהגים את מנהיגיהם, תביעותיהם מהמנהיגים, הערכתם בדבר יכולתם לספק את תביעותיהם, תהליכים של

שינוי עמדות אצל פרטים או קבוצות ותהליכים בעת קליטת מסרים רטוריים והפנמתם" (צור, 2004, עמ' 15).

צור מחזק את הקביעה כי הרטוריקה עונה על הצורך האנושי לשלוט ולהשפיע וכי היא מתבססת על מסרים משותפים ועל כלי הבעה משכנעים, ובדומה לאריסטו מדגיש את השימוש במניפולציות, בסמלים, בערכים, באמונות ובמיתוסים להטמעת המסרים בקרב פרטים וקהילות. הוא מניח שהאדם הוא יצור חברתי וכי בני האדם חיים בצוותא. ניסיונם, תפיסותיהם והאינטרסים שלהם נקשרים אלה באלה במשא ומתן ובאמצעות השפעה, שכנוע וביקורת (שם, עמ' 67).

בעידנים המודרני והפוסט־מודרני הרטוריקה היא כלי מרכזי בתהליכים חברתיים. המשתמשים בה שואפים ליצור מציאות חדשה יותר מאשר לחשוף מציאות קיימת. היא משמשת להתאמת דעות מקובלות לעמדות פרטיות יותר מאשר לתהליכי שכנוע מורכבים, התובעים הוכחות ושלבי הפנמה שיטתיים.

צור טוען שהרטוריקה מניפולטיבית ומתעניינת פחות באמיתות של הדברים. "בהיותה אמנות היוצרת תמונות עולם אחדות לאותה מציאות, היא עשויה 'להעשיר', בכוחו של שכנוע, משאבים וסטנדרטים חברתיים, למרות שאלה אינם בנמצא, ובכך לגוון את הבסיסים להתארגנויות חברתיות" (שם, עמ' 68). הוא מזכיר את ההרָסתֶטיקה (אומנות המניפולציה הפוליטית) וטוען כי אומנות ההרסתטיקה אינה מחייבת שכנוע או דין ודברים עם מתחרים, כדוגמת הרטוריקה, אינה מציגה טיעונים שקשה להפריכם או לסתור אותם ואינה מפעילה מבעים מרגשים ואסתטיים. אך אומני ההרסתטיקה מנצלים נסיבות ומצבים חברתיים ופוליטיים מזדמנים כדי להשיג את מטרותיהם וכדי לגבור על מתחריהם או כדי לזכות בעוצמה.

רטוריקה אינה אומנות דיבור בלבד. היא מופעלת גם באמצעות תקשורת לא ורבלית כגון שפת גוף, הבעות פנים, קצב דיבור. זו רטוריקה קדם לשונית. גם תפאורה מגמתית המתלווה לנאום – פריטי לבוש, שימוש במפות, באיורים או בסרטונים, שינוי קצב הדיבור והדגשת מילים מסוימות – היא חלק אינטגרלי מהרטוריקה (שם).

הפילוסוף הבלגי חיים פרלמן ביקש אף הוא לשפר ולהוסיף למעמדה של הרטוריקה. לדבריו, רטוריקה היא פרדיגמת חשיבה רציונלית שמהותה פנייה לנמען כדי לשכנעו בנימוקים ובהסברים. לפי פרלמן, כל מהלך רטורי מחייב נקודת הסכמה בין הצדדים (meeting of the minds), שכן ללא הסכמה בסיסית איש אינו טורח לשכנע בנימוקים רטוריים. מן הניסיון הרטורי לשכנע את הנמען אפשר ללמוד שהרטוריקה היא כלי רציונלי. אולם לוגיקה כשלעצמה אינה מספיקה לדיון רציונלי, שכן לדעת פרלמן היא צורה ולא תוכן. בתחומים רבים עשויה הלוגיקה להניב מסקנות תקפות אך שקריות (לדוגמה: כל העכברים הם מכרסמים, כל העכברים הם בני תמותה, לכן: כל בני התמותה הם מכרסמים). יתרה מכך, כיוון שאי אפשר לקודד מספרית ולהצרין תחומים רבים

(למשל דיונים ערכיים), אפשר לומר שלפי פרלמן הרטוריקה היא הכלי היחיד המאפשר את השגת האמת בתחומים רבים (פרלמן, 1984).

כדי שהרטוריקה תשמש כלי רציונלי למציאת האמת, נדרש פרלמן להגדיר מחדש את המושג "אמת". על פי ההגדרה המסורתית אמת היא טיעון בעל פן אחד בלבד (בעוד הטיעון ההפוך לו הוא שקר); והוא בוחר להמיר את המושג בתפיסת האמת הפלורליסטית. תפיסת אמת פלורליסטית רואה דעות שונות כחלק מאותו עולם, כעשויות להיפגש, ועל כן קוראת לדון בהן ולהתעמת עימן באמצעות העלאת נימוקים רציונליים ובשכנוע (שם).

בהמשך לכך טען פרלמן כי עמדות מנוגדות עשויות להיות הגיוניות באותה מידה וכי יש לבחון באופן רציונלי את טיב הנימוקים שעליהם הן מתבססות כדי להכריע ביניהן. לפי תפיסת האמת היחסית, דעות שונות מצביעות על אמיתות שונות שאינן "נפגשות", ואין טעם בדיון רטורי בנוגע להן, שכן דיון כזה מביא לאחת משתי אפשרויות: או שתקבל את הדעה המנוגדת לדעתך או שלא. לעומת זאת תפיסת אמת פלורליסטית רואה דעות שונות כחלק מאותו עולם ועל כן קוראת לדון בהן ולהתעמת עימן באמצעות העלאת נימוקים רציונליים ושכנוע.

הרטוריקה מחייבת פנייה אל נמען כלשהו. הנמען עשוי להיות קהל פרטיקולרי או הקהל האוניברסלי – כלומר, כל בר דעת באשר הוא. פרלמן מצא שתפקידה של הרטוריקה חשוב בעיקר בהיותה כלי הכרחי להצלת הדיון האתי. לתפיסתו הדיון הערכי נמצא במשבר מאז תחילת המאה העשרים, עקב הזהות שהתגבשה בין מדע לרציונליות. הוא הזהיר מפני סובייקטיביזם קיצוני – ספקנות ערכית הגורסת שאין אפשרות להעדיף תפיסת מוסר אחת על פני השנייה ולפיכך הכול מוסרי ואין טעם בדיון מוסרי. מנגד הזהיר מפני אבסולוטיזם – התבססות על אינטואיציה ודבקות באידיאולוגיות ללא צורך בנימוק. כלומר, הסתמכות על בעלי אינטואיציות בעיניים עצומות. לדבריו הרטוריקה החדשה מנסה להציג את הדיון המוסרי כדיון רציונלי חרף מוגבלותו בסיפוק תשובות אבסולוטיות. כך או כך, תורת הרטוריקה מתייחסת להקשרים שבהם המסר מהדהד או נכשל בכך, בקרב הנמענים (כהן־מסיקה, 2015), ובימינו אף אפשר לקבוע שככל שהרטוריקה קיצונית יותר כך סביר להניח כי היא תהדהד ותשפיע יותר על סדר היום הציבורי (וולפספלד, 2012, עמ' 110).

אתוס, לוגוס ופתוס

הפילוסופים היוונים ניתחו את הטקסטים הרטוריים בהתבסס על שלושה רכיבים מרכזיים: אתוס, לוגוס ופתוס (קורזון, 1997). השימוש בשלושת הרכיבים נועד לשפר את יכולתו של הנואם לשכנע את קהל המאזינים.

אתוס (מיוונית: התנהגות, אופי) הוא מערכת של אמונות, סטנדרטים, ערכים ועקרונות מנחים המאפיינת קבוצה, אומה או תנועה רעיונית. האתוס מייצג את אמינותו של הדובר, את האתיקה. כדי לעניין את הקהל ולגרום למעורבותו בנושא מסוים, הדובר חייב להציג

עצמו כמי שאפשר לסמוך עליו, כבעל ניסיון רב בנושא. האתוס פונה, בדרך כלל, אל האינטליגנציה של הקהל, אל התפיסות, האמונות, המוסר והמידות הטובות. הוא שואב את כוחו, בין השאר, ממיתוסים.

לוגוס הוא שימוש בלוגיקה, בחשיבה, בראיות ובעובדות כדי לתמוך בוויכוח. הלוגוס פונה אל הרציונליות של דעת הקהל. אסטרטגיות לוגוס משמשות, לעיתים קרובות, לחיזוק ההשפעה שיש לפתוס על הקהל. הלוגוס מציע טיעון לוגי שמתבסס על חשיבה, ראיות, עדויות ועובדות, נתונים סטטיסטיים ואמיתות אוניברסליות.

פתוס (מיוונית: סבל או חוויה רגשית) הוא פנייה לרגשות ולאמונות עמוקות של הקהל כדי למשוך אותו לנושא. לעיתים קרובות גורם פתוס לקהלים לגלות עניין אישי במידע. מטרתו לשנות את דעתם של קהל המאזינים או הצופים באמצעות הצגת דברים רגשנית, במיוחד בפנייה לרגשות צער או רחמים, להטיות ולדעות קדומות של הקהל. לעיתים קרובות מדובר בניסיון לעורר תחושות אהדה, חמלה וצער אצל המאזינים (שם).

רטוריקה בתרבות

האנתרופולוג קליפורד גירץ (גירץ, 1990), חסיד הרטוריקה הסימבולית, טען כי התרבות היא מערכת סדורה של משמעות ושל סמלים שעל פיה מתנהלת האינטראקציה החברתית. התמקדות בממד הרטורי של נאומים קשורה גם לחקר הסמלים. גירץ הגדיר את האדם כ"הומו סימבוליקוס". סמלים באים לידי ביטוי בטקסים, בשירים, במילים נבחרות ובאובייקטים ומעניקים משמעות למצבים מורכבים. כן טען כי בחינת הרטוריקה הסימבולית (כולל התייחסות לשפה ולאסטרטגיות לשוניות, כגון מטפורות, אנלוגיות, מיתוסים, חזרות תחביריות ומילים נרדפות) מסייעת בניתוח התהליך ובבניית אסטרטגיות שכנוע.

החוקר האמריקני קנת ברק, אף הוא מחסידי הרטוריקה הסימבולית, טען שרטוריקה מַבנה מציאות, יוצרת הזדהות רגשית וסמלי מפתח ואלה מגבירים את הסולידריות ואת השיתוף בין אנשים ומאפשרים צבירת כוח. הסמלים מעצבים תמונה של מציאות חברתית מורכבת, וחשיבותם רבה בעיתות משבר. ברק הגדיר את האדם כחיה שמשתמשת או אינה משתמשת בסמלים (Burke, 1969, p. 491).

מאפייני הרטוריקה בעידן המודרני ורטוריקה של מנהיגים בישראל

לטענתו של צור מאמצע שנות השבעים נפוצה הטלרטוריקה, שמפעילה אמצעי שכנוע מרחוק בערוצי הטלוויזיה. לדבריו, "רטוריקה זו נוקטת, בין השאר, טכניקות מניפולטיביות, סמויות ברובן, כמו מבעים תת הכרתיים, דוגמת בימוי מגמתי או שתילת הבזקי תמונות טעונות במסרים במהלך סרט תמים למראה וכן דרכי פיתוי והבטחות לעתיד טוב יותר, לנחשפים לרטוריקה זו אשר ייענו למסריה" (צור, 2004, עמ' 66–67). צור מבחין בין תקשורת מילולית (שעיקרה טקסט) לתקשורת לא מילולית (הכוללת למשל תנועות גוף או הבעות פנים). כן הוא מבחין בין רטוריקה חוץ־לשונית המשמשת להעברת מסרים,

כגון צילום, פיסול וציור, לרטוריקה פארא־לשונית המלווה את השיח המילולי כחלק מפעולת הדיבור. למשל, תפאורה מגמתית מאחורי נואמים, פריטי לבוש, שימוש במפות ושינוי בקצב הדיבור.

בעשור האחרון התפתחה רטוריקה משולבת רב תחומית באמצעות האינטרנט: שילוב של כתב, תמונות, גרפיקה, קליפים או סרטונים, דיבור ואמצעים חוץ לשוניים וקדם לשוניים. צפירה גרבלסקי־ליכטמן, שבדקה, בין היתר, הופעות של הלימה ושל אי הלימה בין המסר המילולי לזה הלא מילולי (שפת גוף), טענה כי הופעת מנהיגים בטלוויזיה וברשתות חברתיות מדגישה את הכריזמה ואת הסגנון האישי שלהם ומסייעת בהבנייתם. לדבריה קיימים מקרים שבהם אפשר לזהות פערים בין המסר המילולי של המנהיגים לשפת הגוף שלהם. לטענתה, "אחד ההקשרים שנמצא מאופיין במצבי אי הלימה [...] דן במצבים של הונאה, הטעיה, הסתרת מידע ושקר. כמו כן נמצא שכאשר בני אדם משקרים הם בוחרים בקפידה את המילים שלהם אך רגשותיהם האמיתיים 'מודלפים' בצורה לא מילולית, בעיקר בטון הדיבור או בשפת גוף" (גרבלסקי־ליכטמן, 2012, עמ' 101–102). במחקר שערכה מצאה כי במקרים של חוסר התאמה בין המסרים המילוליים לשפת הגוף, נתפס הדובר בקרב הצופים כלא אמין דיו וכלא משכנע.

נדיר צור (2004) הבחין בכמה סוגים של רטוריקה: (1) רטוריקה אינפורמטיבית – מסירת מידע על אירועים בעבר או בהווה. (2) רטוריקה מגייסת – העברת מסרים במטרה לגייס תמיכה במדיניות עתידית יזומה. (3) רטוריקה אפולוגטית – העברת מסרים המתרצים או מסבירים כישלון מנהיגותי או מדיניות שגויה. (4) רטוריקה טקסית – רטוריקה שמטרתה לגבש את הציבור ולטפח בו ערכים וסמלים משותפים במטרה להשפיע על תהליכי הזדהות.

בסוף המאה העשרים פחתה השפעתו של המנגנון המפלגתי כגורם מתווך בין מנהיגים לציבור בישראל, דבר שהביא לפריחתה של התקשורת האלקטרונית ולשימוש בספינים ובגימיקים על ידי נבחרי ציבור (ראו וולפספלד, 2012).

הרטוריקה של המנהיגים שינתה פניה בישראל כמו גם במדינות דמוקרטיות נוספות. תהליכים פוליטיים החלו להיראות כמו מקבצים של תעמולה ושל השפעה. בהופעותיהם התקשורתיות והפומביות, טוען צור, ביקשו מנהיגים בישראל להבנות מציאות שאינה קיימת, לייפות מצבים וליצור משאבי טרנסקציה חדשים באוכלוסייה (צור, 2004, עמ' 238). צור ניתח את תוכנם של 202 נאומים שנשאו בכנסת שישה ראשי ממשלה (דוד בן־גוריון, לוי אשכול, גולדה מאיר, יצחק רבין, מנחם בגין ויצחק שמיר) ומצא כי בעיתות שגרה נטו המנהיגים להפעיל רטוריקה אינפורמטיבית ורטוריקה מגייסת. לעומת זאת במצבי לחץ (בעיקר מלחמות) הם הרבו להפעיל רטוריקה מרדימה ואינפורמטיבית (שם). רחל לנדאו מצאה כי בנאומיהם של פוליטיקאים רבים בישראל, בהם ראשי הממשלה בגין, שמעון פרס ושמיר וחברי הכנסת והשרים אבא אבן ושולמית אלוני, בלט השימוש במילות איחוי לשוני כגון: "ו", "אבל" ו"אולם" (לנדאו, 1998). מחקרים אחרים עסקו

בניתוח רטוריקה של מועמדים לראשות הממשלה במערכות בחירות (גרץ, 1983; וימן ומרמור, 2001; ניר, 1998) וחלקם אף התמקדו באופן ספציפי בבנימין נתניהו, תוך כדי השוואת תכני נאומיו להיבטים רטוריים בנאומיהם של מנהיגים יהודים מהעבר שהשתייכו לזרם המרכזי בציונות, ככל הנראה מרצון להידמות ולאמץ את מאפייניהם הלאומיים והפטריוטים כאמצעי לגיוס ההמונים (בלום־קולקה וליבס, 1998; לביא, 2016; לשם, 2017; נאור, 2014; שושני, 2004).

מתודולוגיה

הרטוריקה של מנהיגים המואשמים בפלילים נועדה לנתב את המסגור התקשורתי, לצמצם את העבירות המיוחסות להם בעיני הקהל ולהשפיע על סדר היום. היא מסייעת לשכנע ולכן עשויה להכיל טיעונים משפטיים. בחנו באילו אמצעים רטוריים השתמשו המנהיגים להוכחת חפותם בסיוע כלי מחקר איכותני: חקר הטקסט והשיח (רטוריקה) וניתוח תוכן קטגוריאלי תמטי. כלי המחקר התבססו על שיטת התיאוריה המעוגנת בשדה.

חקר הטקסט והשיח: במטרה לגלות מה עומד מאחורי נאומי המנהיגים שהוגשו נגדם כתבי אישום פלילי, בחרנו לנתח את נאומי הנבחרים על פי אפיונים רטוריים קלאסיים כפי שהוזכרו בפרק סקירת הספרות: אתוס, לוגוס ופתוס.

ניתוח תוכן קטגוריאלי תמטי: ניתוח נוסף בחן את הטקסט לפי ניתוח תמטי, שניסה לאתר חזרתיות של נרטיבים או של מילים בטקסט. בין היתר נבחן השימוש של הנואמים באסטרטגיות רטוריות מוכרות, כגון שאלות רטוריות, אנלוגיות, חזרה והדהוד של מילים ושל ביטויים, השהיות בנאום, מילים טעונות שמשובצות בנאום בתדירות גבוהה, והצגה מופרזת ומוגזמת של טיעונים במטרה להגחיך אותם.

אנו סבורים כי ניתוח הנאומים על בסיס שני כלי המחקר מייצר מודל התורם להבנה מעמיקה וטובה יותר של נאומים שנושאים מנהיגים המואשמים בפלילים ומאפשר הבנה עמוקה יותר של תופעה חברתית זו. הסתייעות בכלים אמפיריים סייעה בניתוק הנאום מהקשריו.

מקרי הבוחן

במחקרנו נבחרו:

1. הצהרתו של אהוד אולמרט ערב כניסתו לבית הכלא בגין העבירה הפלילית שבה הורשע (2015). מקרה זה נבחר מפני שאולמרט לא נשא נאום ולא קיים מסיבת עיתונאים מיד לאחר הגשת כתב האישום כנגדו.
2. נאומו של ראש הממשלה בנימין נתניהו לאחר הודעת היועץ המשפטי לממשלה על הגשת כתב אישום נגדו (2019).

ממצאים

נאום אולמרט – אתוס, לוגוס ופתוס

נאום אולמרט כלל 351 מילים. קידוד הטקסט לפי אתוס, לוגוס ופתוס בעזרת שני מקודדים, גילה חלוקה מאוזנת יחסית בין שלושת הרכיבים הרטוריים, כאשר הרכיב הדומיננטי ביותר היה הלוגוס (פנייה להיגיון של המאזינים).

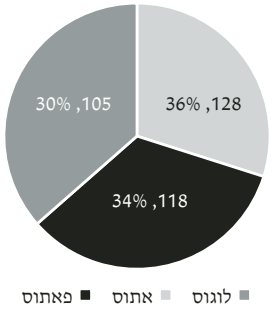

נאום אולמרט

להלן דוגמאות לרכיבי האתוס בנאומו של אהוד אולמרט: "בהיותי **ראש ממשלה** הופקדה בידיי האחריות העליונה לשמירת ביטחונם של אזרחי ישראל". "עמדה לי זכות גדולה לשרת את הציבור **כחבר כנסת, כשר, כראש עיריית ירושלים וכראש ממשלת ישראל**" (ההדגשות שלנו).

נראה שאולמרט התייחס לתפקיד ראש הממשלה כתפקיד בעל אחריות עליונה ואף הודה לנמענים על שבחרו בו. הוא הגדיר את פעילותו כראש עיר ובהמשך כראש ממשלה כפעילות של שליח ציבור שנפלה בחלקו הזכות לפעול למען האזרחים ולמען התושבים. לצד תיאור התארים והתפקידים שבהם שימש, מובלטת גם אסופת המילים: "הופקדה בידיי האחריות", "עמדה לי הזכות" ו"זכיתי לשרת".

להלן דוגמאות לרכיבי הלוגוס בנאומו של אולמרט: "בשעה זו חשוב לי פעם נוספת לומר, **כפי שאמרתי בבית המשפט ומחוצה לו**, שאני כופר מכול וכול באישומי השוחד שיוחסו לי". "במהלך פעילותי הענפה עשיתי **גם טעויות**, למרות שלדעתי הן **לא היו בעלות אופי פלילי**". "אני מבקש באותה נשימה **להעלות את האפשרות** שכדור השלג המשפטי בענייני הלך ותפח משלל סיבות נוספות **שאינן משפטיות בלבד**". נראה שאולמרט ניסה בדבריו להביא לפני הציבור טיעונים משפטיים לוגיים ולהציג את טענותיו בבית המשפט כעובדות. כן ניסה לרמוז שהוא נרדף ושהשיקולים שהובילו להרשעתו אינם ענייניים.

להלן דוגמאות לרכיבי הפתוס בנאומו של אולמרט: "אתם ודאי משערים בנפשכם עד כמה השינוי הזה **כואב ומוזר עבורי, עבור משפחתי ועבור יקיריי ואוהדיי**". "**בלב כבד**

מאוד אני מקבל על עצמי את גזר הדין. אין אדם העומד מעל החוק". "**החיים מזמנים לי היום מבחן לא פשוט ואני הולך לקראתו בעצב גדול**. אבל האהבה, התמיכה וההזדהות שאני זוכה להן בימים אלה מחזקות אותי לקראת הבאות".

בניגוד לשימוש ברכיבי האתוס בנאומו, בדוגמאות אלה עשה אולמרט שימוש במילים שמטרתן ליצור הזדהות ואמפטיה עם מצבו האישי כאדם. ייתכן שהדבר נובע מכך שבשלב שבו נישא הנאום לא היה משקל רב למעמדו הציבורי כראש ממשלה. הגיוני לשער שהוא ניסה בדבריו לעורר רגש ולהעביר את העובדות לשיפוט מחדש של הציבור.

נאום אולמרט – ביטויים חוזרים

ביטויים חוזרים	מילים לדוגמה	כמות פעמים בנאום
שימוש בלשון יחיד גוף ראשון	אני, אותי, עליי	36
התייחסות לציבור ולדעת הקהל	ציבור, דעת הקהל	8
התייחסות לגזר הדין	השורש אס"ר/סה"ר (סוהר, מאסר) ומקביליו: כלא, סורג ובריח	6
תיאור הליכים משפטיים	אישום, גזר דין, חקירות	5

אולמרט השתמש במובהק בביטויים המקובלים מתחום הענישה הפלילית: סוהר, מאסר, סורג ובריח. גם את ההליכים המשפטיים הזכיר בטרמינולוגיה רשמית: חקירות, אישום, גזר דין. בולט במיוחד השימוש שעשה בגוף ראשון יחיד (אני, אותי, עליי) – הדבר נועד לכמה מטרות: הדגשת תפקידו הרם (חיזוק רכיבי האתוס), שיכנוע בטיעוניו המשפטיים (חיזוק רכיבי הלוגוס) יצירת אמפטיה, רגש והזדהות עם מצבו (חיזור רכיבי הפתוס).

נאום אולמרט – סמלים ודימויים

דימויים	סורג ובריח, כדור השלג המשפטי, כשתשקוט הסערה, מבחן לא פשוט
סמלי שלטון וממשל	חבר כנסת, שר, ראש עיריית ירושלים, ראש ממשלת ישראל, הדמוקרטיה הישראלית
מילים אוטופיות	שלום, שמחה ורווחה

מניתוח הסמלים והדימויים שאולמרט בחר לנאומו ניכר הפער שבין מעמדו הגבוה בעבר, המתבטא בשימוש בסמלי שלטון וממשל ובמילים אוטופיות, ובין מעמדו העתידי הנחות כאסיר, שאותו תיאר באמצעות דימויים מעולם שלטון החוק.

נאום נתניהו – אתוס, לוגוס ופתוס

נאום נתניהו כלל 1,624 מילים. קידוד הטקסט לפי אתוס, לוגוס ופתוס בידי שני מקודדים גילה מתן מקום נרחב לרכיבי הפתוס (53%) והלוגוס (43%).

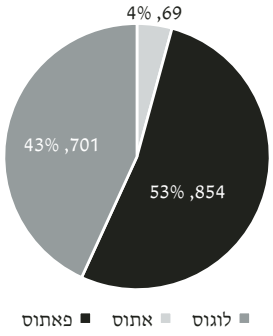

נאום נתניהו

להלן דוגמאות לרכיבי האתוס בנאומו של בנימין נתניהו: "אני נותן את החיים שלי למען המדינה שלנו. אני נלחמתי בשבילה, נפצעתי בשבילה, נאבק בשבילה בשנים האחרונות, **גם בזירות הבין־לאומיות וגם כאן כדי להפוך אותנו לכח עולמי**, ממש כך". "במדינה שלנו, שנלחמתי בשבילה, שנפצעתי בשבילה, שנאבקתי בשבילה, **שהובלתי אותה להישגים חסרי תקדים וששמתי אותה יחד איתכם במקום כל כך מכובד על מפת האומות**". "**אני אמשיך להוביל** את המדינה לפי החוק, בדיוק כפי שכתוב, **אמשיך להוביל את המדינה** באחריות, במסירות, תוך דאגה לביטחון ולעתיד של כולנו ולמען המדינה שלנו".

בניגוד לנאומו של אהוד אולמרט, שם מובא תיאור התפקידים שמילא (בהדגשת היותו ראש ממשלה), אצל נתניהו אין תיאור ישיר של משרותיו הציבוריות, אלא תיאור כללי של תפקידו כאיש ציבור שמנהיג את הממשלה, מוביל את מדיניות הפנים של המדינה ומנסה להשפיע ולקדם גם את מדיניות החוץ של מדינת ישראל. אף שהתייחסנו לדוגמאות הנ"ל כרכיבי אתוס בנאומו של נתניהו, יש בהן גם מאפייני פתוס שנועדו לעודד רגש לאומי, ליצור הזדהות, פטריוטיזם וגאווה לאומית בקרב המאזינים. השימוש המתוחכם בפתוס המתחזה לאתוס מאפיין מאוד את נאומיו של נתניהו, אשר מתיימר במרבית נאומיו להציג את פעולותיו כהישגים לאומיים־קולקטיביים (לשם, 2017).

להלן דוגמאות לרכיבי הלוגוס בנאומו של נתניהו: "אני פונה גם ליריבים פוליטיים הגונים, שמבינים שכדי שהמדינה שלנו תשגשג, תפרח, כדי שהמדינה שלנו תתקיים, **צריך פה שלטון חוק אמין וחסר פניות**". "אתם יודעים **שהציבור איבד בהם אמון**. הוא מאבד בהם אמון כל הזמן... כשסיכלו את הכהונה של **רובי ריבלין ויעקב נאמן** כשרי משפטים, כשסיכלו את כהונתו של גיבור ישראל **רפאל איתן** (רפול) לשר המשטרה או כאשר סיכלו את מועמדותו של **גל הירש** עכשיו למפכ"ל המשטרה, כשמטייחים וסוגרים את התיק החמור של פרקליטת המחוז, **רות דוד**, שקיבלה מתנות יקרות בתמורה להתערבות בתיקים של מי שנתן לה את המתנות. כאשר מסכלים את הכהונה של השופטת **הילה גרסטל** למבקרת הפרקליטות, שאמרה על כך שהפרקליטות חולה ושהעומד בראשה,

שי ניצן, לא ראוי לכהן שם". "חוקרי המשטרה לוקחים את הטלפונים הסלולריים של הדוברים שלי **בלי צו בית המשפט**, בניגוד לחוק, כשהם יודעים שזה **בניגוד לחוק**, אותם חוקרים **שבכוונת מכוון לא חקרו** את עשרות חברי הכנסת שהגישו את החוק לסגירת 'ישראל היום'".

מטרת רכיבי הלוגוס בנאומו של נתניהו היא לערער את אמון הציבור במוסדות אכיפת החוק (משטרה, פרקליטות, בתי המשפט). לשם כך הוא מציג דוגמאות שמטרתן להוכיח כי קיימת אכיפה בררנית בניגוד לחוק, וכי אנשי ציבור כמוהו נרדפים בשל "ציד מכשפות". נתניהו מציג גם דוגמאות של אנשי ציבור אחרים, מוכרים ומעורכים, שלטענתו נרדפו על ידי מערכת המשפט, וכן ציטוטים של אנשים ממערכת המשפט המעידים על אופיה המושחת של המערכת. הדוגמאות שהביא נתניהו ניסו לרמוז שרוב הנרדפים על ידי מערכת המשפט משויכים לצד הימני של המפה הפוליטית (טענות על חוסר איזון ועל אכיפה בררנית).

להלן דוגמאות לרכיבי הפתוס בנאומו של נתניהו: "הערב אנחנו עדים לניסיון של **הפיכה שלטונית** נגד ראש ממשלה, בעלילות שווא ובהליך חקירות **מזוהם ומגמתי**". "כל ימי נאבקתי עבור המדינה, עברתי קרבות קשים, התרגלתי לשלם מחירים כבדים. אבל מה שקרה בתהליך **החקירות המזוהם** נגדי, תהליך שכלל תפירת תיקים, יצירת עבירות חדשות, התהליך הזה הגיע לשיאו היום. הוא **מזעזע המוני אזרחים בישראל ושוב, לא רק בצד הימני של המפה. התהליך המזוהם** הזה מעורר שאלות נוקבות לגבי אמון הציבור במשטרה". "**מה עוד מסתירים** מן הציבור בנוגע לימים של גיוס עדי המדינה והדריכו אותם לעדות שקר? אתמול הוטלה פצצה נוספת – שמענו שגם על עד המדינה השני שעליו בנוי תיק 4000 **המפוברק**, מומו פילבר, עשו תרגיל של חקירה חסוי וחמור. פורסם שגם פה היה **תרגיל סחיטה עברייני**". "אני חושב שכל מי ששומע את זה צריך להיות **מזועזע**. באיזו דמוקרטיה, באיזו מדינת חוק קורים דברים כאלה? איפה זה קורה? איפה יכול להיות דבר כזה? אני מכיר משטרים שזה קורה בהם, אבל באיזו דמוקרטיה קורים דברים כאלה ובאיזה דמוקרטיה פרקליט המדינה מוציא אימיילים לשופטים מכהנים ומתדרך אותם כיצד לדבר בתקשורת, בעיקר לדבר נגד ראש הממשלה? **מה עוד אנחנו לא יודעים? איזה עוד אימיילים נשלחו**". "**תיקי החקירה המזוהמים** נגדי שוחקים בצדק את אמון הציבור במערכת והם צריכים להדאיג כל אזרח. **חייבים לשים לזה סוף. הציבור זכאי לחקירות נקיות** שמחפשות את האמת ורק את האמת... ועכשיו עושים לי את מה שעשו למנדלבליט ובעוצמות הרבה יותר גדולות. אני גם מטרה יותר גדולה". "**כדי להפיל ראש ממשלה צריך לעבוד הרבה יותר קשה**, לעשות דברים הרבה יותר קשים. הרבה יותר מעוותים, מגמתיים, מזוהמים... כל אחד מכם מכיר את התחושה כשנעשה לך עוול נוראי וכאשר אתה עומד מולו חסר אונים".

בניגוד לשימוש שעשה אהוד אולמרט ברכיבי הפתוס לטובת יצירת רגשי חמלה ואמפטיה בקרב המאזינים, עשה נתניהו שימוש ברכיבי הפתוס לעורר רגשות כעס, זעזוע

ואימה מהמתרחש במדינה. הוא ניסה להותיר במאזינים את ההרגשה כי מערכות שלטון החוק פועלות בצורה לא עניינית ומסתירות את מניעיהן מפני הציבור. כן ביקש לטעון כי מערכת המשפט מנסה להביא להפיכה שלטונית בניצול ציני של שלטון החוק ובפגיעה חמורה בהחלטות הדמוקרטיות של העם, שהוא עצמו משמש נציגו בממשלה ובכנסת. למעשה, בנאומו של נתניהו יש רק דוגמה אחת לרכיב פתוס שדומה במטרתו לרכיבים אלה בנאומו של אולמרט. בדוגמה זו ניסה נתניהו להדגיש את דמותו כאדם וכאיש משפחה, אולם המשך הפסקה מלמד כי מטרת הדוגמה ליצור רגשי כעס ולא רק הזדהות:

> מה שאני עובר עכשיו זה לא קל, וגם אני בן אדם. מה שעוברת משפחתי זה קשה מנשוא. יום יום, ערב ערב, שופכים את דמי ואת דמם של רעייתי ובני, בארסיות וברשעות שאין כדוגמתן. ואני לא אסתיר מכם. זה קשה לי. ואני גם לא אסתיר מכם שיעצו לי להרכין ראש, לנטוש את העקרונות שלי, להתאתרג. כך אמרו לי, תתאתרג. אבל תחושת הצדק והאמת בוערת בי. אני לא מוכן להשלים עם העובדה שבמדינה שלנו יהיה זיהום חקירות כזה, תהיה אכיפה בררנית כזאת ועיוות דין כזה.

נאום נתניהו – ביטויים חוזרים (שורשים)

ביטויים חוזרים	מילים לדוגמה	חזרות
זה"מ	הליך מזוהם, חקירות מזוהמות	32
חק"ק, חק"ר	חוק, חוקרים	28
סח"ט	סחיטה באיומים	6
שק"ר	עדות שקר, השקר מנצח	5
תפ"ר	תפירת תיקים, תפירת חליפה	4

אצל נתניהו, בדומה לאולמרט, בולט השימוש במילים המביעות את שלטון החוק. אולם בולט ניסיון להטמיע בתודעת הציבור את התפיסה שכתב האישום מבוסס על עדויות שקר, על סחיטה, על איומים ועל תפירת תיקים. נתניהו חזר וטען, 32 פעם, שכל ההליך בעניינו מזוהם.

נאום נתניהו – סמלים ודימויים

דימויים	תפירת תיקים, תהליך מזוהם, תפירת חליפה, סחיטה באיומים, שופכים את דמי
סמלי שלטון	דמוקרטיה, שלטון החוק, הפרקליטות, היועץ המשפטי לממשלה, חוקרים, שופטים
אוטופיה	שוק חופשי, שוק הדעות, דין וחשבון, ביקורת, בדיקה, צדק

הדימויים שנתניהו השתמש בהם לקוחים מהעולם העברייני (תפירת תיקים, סחיטה באיומים). נתניהו כיוון את חיציו אל סמלי השלטון: פרקליטות, חוקרים, היועץ המשפטי

לממשלה, שופטים. נראה שהוא ניסה להציג עצמו כמי ששלטון החוק חשוב בעיניו, אלא שערכים דמוקרטיים בסיסיים חסרים בכתב ההאשמות נגדו וכי ההליך כולו הוא פגום, מזוהם ופרסונלי.

נאום נתניהו – שאלות רטוריות

מאפיין בולט מאוד בנאומו של נתניהו הוא השימוש הנרחב בשאלות רטוריות, לדוגמה: "מה עוד מסתירים מן הציבור בנוגע לימים של גיוס עדי המדינה והדיחו אותם לעדות שקר?" "ודווקא אותי מאשימים בסיקור חיובי?" השימוש בשאלות רטוריות בנאומו של נתניהו נועד לעורר שאלות בקרב הציבור ולשרת את המסר של אכיפה בררנית ושל רדיפה אישית.

ניתוח תמטי – השוואה

נוסף על ניתוח על פי רכיבי אתוס, לוגוס ופתוס בביטויים חוזרים, בסמלים ודיונים ובשאלות רטוריות, ערכנו ניתוח תמטי של הנאומים שמטרתו לעמוד על הדומה ועל השונה שביניהם. הניתוח התמטי מצא שלוש תמות משותפות, ארבע תמות שקיימות בנאומו של נתניהו ולא קיימות בנאומו של אולמרט, ותמה אחת שקיימת בנאומו של אולמרט ולא קיימת בנאומו של נתניהו.

	תמה	נאום אולמרט	נאום נתניהו
1	הליך משפטי מזוהם	✓	✓
2	מחיר אישי – הקרבה אישית	✓	✓
3	פיאור עצמי	✓	✓
4	רדיפה אישית מטעם חוקרי המשטרה (אני מאשים)		✓
5	רדיפה אישית מטעם התקשורת וחברי כנסת מהשמאל		✓
6	אביר איכות השלטון		✓
7	דיבור בשם הציבור		✓
8	תמיכה בתהליכים דמוקרטיים וקבלת פסק הדין	✓	

להלן דוגמאות לכל אחת מהתמות:

תמה ראשונה: טענות על הליך משפטי מזוהם

התמה הראשונה המשותפת לשני הנאומים מתבטאת בניסיונם להציג את ההליך הפלילי בעניינם כהליך המבוסס על רדיפה אישית, שאינו הליך הוגן ואינו תקין מבחינה חוקית ודמוקרטית. בהתבסס על תמה זו הנואמים כופרים בחשדות המיוחסים להם. להלן דוגמאות לתמה:

אהוד אולמרט	בנימין נתניהו
אני מבקש באותה נשימה להעלות את האפשרות שכדור השלג המשפטי בענייני הלך ותפח משלל סיבות נוספות שאינן משפטיות בלבד.	אני מכבד מאוד את רשויות המשפט בישראל. יצא להם שם עולמי ובצדק. אבל אני חושב שצריך להיות עיוור כדי לא לראות שמשהו לא טוב קורה אצל חוקרי המשטרה ואצל אנשי הפרקליטות. הערב אנחנו עדים לניסיון של הפיכה שלטונית נגד ראש ממשלה, בעלילות שווא ובהליך חקירות מזוהם ומגמתי. בוודאי שמתם לב שההחלטה של היועץ המשפטי מתפרסמת דווקא היום, במהירות שיא חסרת תקדים, הייתי אומר בעיתוי הרגיש ביותר של המערכת הפוליטית מאז קום המדינה. ממש כשם שכתב החשדות פורסם גם כן כמה שבועות לפני הכרעת הבוחר, בבחירות הקודמות. בזמן הרגיש ביותר של הכרעת הבוחר. אני מכבד מאוד את רשויות המשפט בישראל. יצא להם שם עולמי ובצדק. אבל אני חושב שצריך להיות עיוור כדי לא לראות שמשהו לא טוב קורה אצל חוקרי המשטרה ואצל אנשי הפרקליטות. הערב אנחנו עדים לניסיון של הפיכה שלטונית נגד ראש ממשלה, בעלילות שווא ובהליך חקירות מזוהם ומגמתי. בוודאי שמתם לב שההחלטה של היועץ המשפטי מתפרסמת דווקא היום, במהירות שיא חסרת תקדים, הייתי אומר בעיתוי הרגיש ביותר של המערכת הפוליטית מאז קום המדינה. ממש כשם שכתב החשדות פורסם גם כן כמה שבועות לפני הכרעת הבוחר, בבחירות הקודמות. בזמן הרגיש ביותר של הכרעת הבוחר. אני חושב שהעובדות הללו ממחישות עד כמה התהליך הזה נגוע בשיקולים זרים. הוא נועד להפיל ראש ממשלה של הימין. הוא נועד להפיל אותי. אותי שבניגוד לרבים מיריביי בשמאל ובניגוד לתקשורת המגויסת רוצה לראות כאן שוק חופשי, לא רק בכלכלה, אלא גם בשוק הדעות, בתקשורת. ראש ממשלה שמאמין בישראל חזקה וגדולה. ולא במדינה חלשה, מצומקת, מרכינת ראש. וגם לגבי החקירות המזוהמות שנוהלו נגדי. בתהליך המזוהם הזה לא חיפשו את האמת, חיפשו אותי. תיקי החקירה המזוהמים נגדי שוחקים בצדק את אמון הציבור במערכת והם צריכים להדאיג כל אזרח. חייבים לשים לזה סוף. הציבור זכאי לחקירות נקיות שמחפשות את האמת ורק את האמת. הדרך היחידה לשקם את אמון הציבור במערכת היא להקים ועדה חיצונית בלתי תלויה שתחקור את השיטה ותשים לה סוף. הגיע הזמן לחקור את החוקרים. והגיע הזמן לחקור את הפרקליטות שמאשרת את החקירות המזוהמות הללו.

אהוד אולמרט	בנימין נתניהו
	אני רוצה לצטט דברים נכוחים שנאמרו בעניין זה על ידי מישהו אחר. הוא אמר: "התנהלות זו של הפרקליטה המטפלת בתיק מעלה חשש כבד שהעניין שלי לא נבחן על ידה באובייקטיביות וללא משוא פנים. ושהמטרה שלה הייתה להשפיע על עתידי". אם מעשים אלה, שחצו כל קו אדום אפשרי, לא מגיעים לכדי ביצוע עבירות פליליות של מרמה, הפרת אמונים ושיבוש הליכי משפט, אינני יודע עבירה פלילית מהי. זה שוחד. הם קיבלו סיקור חיובי תמורת פעולה שהם עשו, פעולה שלטונית. הם אפילו לא נחקרו. לזה אני קורא אכיפה בררנית על סטרואידים. לזה קוראים תפירת תיקים. ואכן אני חייב להגיד להם, תופרים פה חליפה מיוחדת רק בשבילי".

תמה שנייה: מחיר אישי – הקרבה אישית

התמה השנייה המשותפת לשני הנואמים היא ההקרבה האישית שאפיינה אותם ואת בני משפחתם בשנים ששימשו בתפקידים ציבוריים כנבחרי ציבור. בהתאם לתמה זו, ניסו הנואמים לרמוז כי הם נרדפים רדיפה בררנית וחד צדדית (ומופלה) אך ורק בשל היותם אנשי ציבור, הן בידי המערכת המשפטית הן בדי אמצעי התקשורת.

אהוד אולמרט	בנימין נתניהו
אתם ודאי משערים בנפשכם עד כמה השינוי הזה כואב ומוזר עבורי, עבור משפחתי ועבור יקיריי ואוהדיי. במהלך פעילותי הענפה עשיתי גם טעויות, למרות שלדעתי הן לא היו בעלות אופי פלילי. על חלקן אני משלם היום מחיר יקר. בלב כבד מאוד אני מקבל על עצמי את גזר הדין. אין אדם העומד מעל החוק.	מה שקרה בתהליך החקירות המזוהם נגדי, תהליך שכלל תפירת תיקים, יצירת עבירות חדשות, התהליך הזה הגיע לשיאו היום. זו הפעם הראשונה, בתולדות ישראל ובכל העולם, שחוקרי משטרה ופרקליטות חוקרים את היחסים בין התקשורת ובין הפוליטיקאים, אבל חוקרים רק אדם אחד – אותי. אין אדם אחד שלא יודע כמה תקשורת שלילית קיבלנו אני ומשפחתי. יותר מכל פוליטיקאי אחר בתולדות המדינה. ודווקא אותי מאשימים בסיקור חיובי? זה עוול שזועק לשמיים. מה שאני עובר עכשיו זה לא קל, וגם אני בן אדם. מה שעוברת משפחתי זה קשה מנשוא. יום יום, ערב ערב, שופכים את דמי ואת דמם של רעייתי ובני, בארסיות וברשעות שאין כדוגמתן. זה קשה לי.

תמה שלישית: פיאור עצמי

התמה השלישית המשותפת לשני הנאומים היא תמה של פיאור עצמי של הנואמים ושל מעשיהם בתפקידם הציבורי כראשי ממשלה. להלן דוגמות:

אהוד אולמרט	בנימין נתניהו
בהיותי ראש ממשלה הופקדה בידיי האחריות העליונה לשמירת ביטחונם של אזרחי ישראל. עמדה לי זכות גדולה לשרת את הציבור כחבר כנסת, כשר, כראש עיריית ירושלים וכראש ממשלת ישראל. זכיתי לקחת חלק בשלל מהלכים מרתקים ומשמעותיים בחברה הישראלית, ושנותיי כשליח ציבור ממשיכות למלא אותי בתחושת סיפוק וגאווה.	אזרחי ישראל. אני נותן את החיים שלי למען המדינה שלנו. אני נלחמתי בשבילה, נפצעתי בשבילה, נאבק בשבילה בשנים האחרונות, גם בזירות הבינלאומיות וגם כאן, כדי להפוך אותנו לכוח עולמי, ממש כך. ואני גאה, גאה מאוד בהישגים שלנו.

בנאומו של בנימין נתניהו נמצאו ארבע תמות נוספות שלא נמצאו בנאומו של אהוד אולמרט. התמות הן:

תמה רביעית: רדיפה אישית מטעם חוקרי המשטרה (אני מאשים)

"יש אינסוף דוגמאות מטלטלות על זיהום החקירה המגמתית וזיהום התהליך שהתנהל בענייני".

"אותם חוקרי משטרה שהפעילו לחצים פליליים על עדים כדי שידברו נגדי, הם אותם חוקרים שבכוונת מכוון לא חקרו את עשרות חברי הכנסת שהגישו את החוק לסגירת 'ישראל היום' ותמכו בו".

"אבל פה תפרו חליפה מיוחדת ראשונה בעולם. ראשונה בהיסטוריה, רק בשבילי. זו הפעם הראשונה בתולדות הדמוקרטיות, בתולדות ישראל ובכל העולם, שחוקרי משטרה ופרקליטות חוקרים את היחסים בין התקשורת ובין הפוליטיקאים, אבל חוקרים רק אדם אחד – אותי... יש דין אחד לאחרים ודין אחד לנתניהו".

תמה חמישית: רדיפה אישית מטעם התקשורת וחברי כנסת מהשמאל

"43 חברי כנסת תמכו בחוק כדי לסגור עיתון ואני רוצה לבשר לכם, 42 מתוכם לא נחקרו, אף אחד מהם לא נשאל אפילו שאלה אחת על הסיקור המלטף שקיבלו **בידיעות אחרונות**, סיקור מלטף שהם קיבלו תמורת אקט שלטוני, תמיכתם בסגירת העיתון המתחרה".

"אין אדם אחד שלא יודע כמה תקשורת שלילית קיבלנו אני ומשפחתי. יותר מכל פוליטיקאי אחר בתולדות המדינה. ודווקא אותי מאשימים בסיקור חיובי? הרי זה עוול, זה אבסורד. זה עוול שזועק לשמיים".

תמה שישית: אביר איכות השלטון

"אני אמשיך להוביל את המדינה לפי החוק, בדיוק כפי שכתוב, אמשיך להוביל את המדינה באחריות, במסירות, תוך דאגה לביטחון ולעתיד של כולנו ולמען המדינה שלנו, למען הדמוקרטיה שלנו, למען שלטון החוק, למען הצדק, צריך לעשות דבר אחד. צריך סוף סוף לחקור את החוקרים".

תמה שביעית: דיבור בשם הציבור

"התהליך הזה הגיע לשיאו היום. ואני אומר לכם, אני שומע את זה. הוא מזעזע לא רק אותי. הוא מזעזע המוני אזרחים בישראל ושוב, לא רק בצד הימני של המפה. כי התהליך המזוהם הזה מעורר שאלות נוקבות לגבי אמון הציבור במשטרה וגם ביחס לעבודת הפרקליטות".

מטרת התמות בנאומו של נתניהו הייתה לחזק את תדמיתו כמי שנרדף אישית בידי גורמי אכיפת החוק (חוקרי המשטרה), מתנגדים פוליטיים ואמצעי התקשורת. הוא נמנע מלתקוף ישירות את השופטים והתמקד בהחלטה להגיש נגדו כתב אישום. עם זאת ניסה לשכנע בהיותו נקי כפיים ומכבד את שלטון החוק (ייתכן שמסר זה ממוען לשופטים). התמה האחרונה פונה ישירות לציבור ועושה שימוש בשם הציבור כדי ליצור מסר של אחדות גורל בינו ובין מאזיניו. התמה הזאת נועדה לעורר אמפטיה ורגש מקרב הציבור (ובשל כך יכולה להיחשב כחלק מרכיבי הפתוס שבנאומו).

תמה אחת שקיימת בנאומו של אהוד אולמרט ואינה קיימת בנאומו של בנימין נתניהו היא תימת קבלת הדין.

תמה שמינית: תמיכה בתהליכים דמוקרטיים וקבלת פסק הדין

"בלב כבד מאוד אני מקבל על עצמי את גזר הדין. אין אדם העומד מעל החוק".
"היום אני ראש ממשלה לשעבר שעומד לרצות עונש מאסר. זהו מהלך חריג וחמור, שיש מי שיראו בו אישור לכוחה של הדמוקרטיה הישראלית".
"אני מאמין שגם לכך זקוקה הדמוקרטיה הישראלית".

מטרת התמה להראות שאולמרט מקבל את גזר הדין אף שאינו מסכים עם העובדות שבגינן הורשע. אפשר לומר שגישתו היא ממלכתית ומכילה יותר מגישתו של נתניהו, אשר מתגלה כגישה לעומתית.

דיון

אם נחזור להגדרות של אריסטו, אנו רואים כאן שני אישים בעלי מעמד רם ונישא (ראשי ממשלה) שכתב האישום שהוגש נגדם מעיד כי עשו מעשה מביש ולא מוסרי (במקרה של נתניהו, שמשפטו מתנהל בימים אלה, יש להוסיף את המילה לכאורה) וחטאו בחטא ההיבריס ובעקבות זה נגרם להם סבל. אהוד אולמרט, שכבר הורשע בבית משפט, הגיע לשלבי ההארה והאישור מחדש, הסקת המסקנות והדגשת המוסכמות החברתיות – במונחיה של קרוק (1972).

אם נתניהו יעבור את כל שלבי משפטו ויימצא זכאי, הוא לא יוכל להיכלל בהגדרה המסורתית של גיבור טרגי. אולי יש מקום לריענון ההגדרה כך שתכלול אנשים רמי מעלה שנחשדו בכך שחטאו, שכן החשד עצמו גורם להם סבל רב. שלב הסבל נמשך גם במהלך המשפט, אולם הזיכוי הופך את הקערה על פיה – הגיבור הטרגי יעבור היפוך (פריפטאה) חוזר. לא ברור מה יהא במקרה זה מקומו של שלב ההארה והאישור מחדש (קרוק, 1972). אם כך יקרה, נתניהו לא יישא בתואר "טרגי" ויחזור להיות גיבור, מגה גיבור – כזה שנלחם במערכת ויכול לה, או בלשונו: גיבור "על סטרואידים".

בהופעותיו התקשורתיות מנצל נתניהו את יכולתו הרטורית לשכנוע הנמענים בצדקת דרכו, הן דרך הרגש הן דרך ההיגיון (בר, 2009). ניתוח נאומו לפי המאפיינים האריסטוטליים (אריסטו, 2002) מצביע על כך שלמעלה ממחצית נאומו (53%) מבוסס על פתוס. הלוגוס תופס 43 אחוז מהנאום. רק ארבעה אחוזים מהנאום הוקדשו לאתוס, כלומר לאמינות הדובר. יש הטוענים שהאתוס של הנואם מושפע מתפיסתו על ידי קהל מאזיניו, הנמענים (כהן־מסיקה, 2015).

נתניהו עושה שימוש רב ברטוריקה סימבולית (גירץ, 1990). הוא בוודאי מודע לכך "שהרטוריקה מבנה מציאות, יוצרת הזדהות רגשית וסמלי מפתח שמגבירים את הסולידריות והשיתוף בין האנשים על מנת לצבור כוח" (Burke, 1969). הוא מטמיע את הסימבוליקה בדבריו על ידי חזרות תחביריות ועל ידי שימוש במילים נרדפות ובמטאפורות (גירץ, שם).

נתניהו משתמש ברטוריקה מניעה (צור, 2004), שתפקידה לגייס את דעת הקהל לצידו, בד בבד עם רטוריקה שמזכירה את התיאולוגיה הפוליטית של בגין ושל מנהיגים ציוניים ולאומיים מההיסטוריה. הוא עושה שימוש בשיח דתי או מעין דתי שמטרתו "ליצור מסילות לתודעתו של קהל נמעניו" (לביא, 2016, עמ' 44). באופן דומה הוא משתמש במילים טעונות שמטרתן עידוד הזדהות ורגש (השרש זה"מ נלווה תמיד למילה חקירה ומופיע 32 פעמים בנאום נתניהו). נתניהו טוען שהוא נרדף אישית בידי חוקרי המשטרה ואנשי שמאל, ומציג עצמו כאביר שלטון החוק, מרחיק עצמו מכתב האישום ומתוצאותיו ומדבר בשם הציבור: "הציבור זכאי לחקירות נקיות", "התהליך הזה מזעזע המוני אזרחים בישראל" (צור, 2004).

במקרה של אהוד אולמרט ניכר שימוש ברטוריקה אינפורמטיבית ואפולוגטית, המנסה להסביר ולתרץ את מעשי העבר. כן נעשה שימוש ברטוריקה טקסית, בניסיון לקבל את גזר הדין בשימוש במסרים ממלכתיים: "אין אדם העומד מעל החוק". השימוש המאוזן ברכיבי האתוס, הלוגוס והפתוס בנאומו של אולמרט מעיד אף הוא על תפיסה ממלכתית ועל רצון לפנות אל הציבור בגישה מאוזנת ולא ברצון לעורר כעס או מרד בשל טענות לעינוי דין – כפי שנתניהו פועל במילותיו.

השוואה לפי התמות

התמה הראשונה, הטוענת להליך משפטי מזוהם, מובעת במילים "אכיפה בררנית וניסיון הפיכה שלטונית". נתניהו השתמש בביטויים אלה וחזר והדגיש פעמים מספר שהליך החקירות נגדו היה מזוהם. נוסף על כך הוא גייס את הציבור לצידו ("כל מי ששומע את זה צריך להיות מזועזע"). לפי משנתו של גירץ (1990) העובדה שהשורש זה"מ חזר על עצמו בנאום נתניהו 32 פעם מלמדת שהיא סמלו של הנאום. לפי ברק (Burke, 1969) מילה זו ושכמותה מַבנות את המציאות, יוצרות הזדהות רגשית ומגבירות את הסולידריות (כנראה בקרב תומכי נתניהו).

אהוד אולמרט, לעומת זאת, לא עשה שימוש במילים טעונות ואף הודה בטעויות עבר. הטיעון החריף ביותר שהעלה הוא האפשרות של ניפוח העבירות שעשה מעבר לכל פרופורציה ("אני מבקש להעלות את האפשרות שכדור השלג המשפטי בענייני הלך ותפח משלל סיבות נוספות"). בניגוד לנתניהו, הוא לא רק לא טען להפיכה שלטונית, לאכיפה בררנית ולהליך מזוהם, אלא ביקש בנאומו להרגיע ולאזן. אפשר לקבוע שבעוד נתניהו ירה חיצי זעם וביקש להבעיר את השטח נגד מערכת המשפט, אולמרט שאף למטרה הפוכה בתכלית.

התמה השנייה עוסקת במחיר האישי. גם אולמרט וגם נתניהו דיברו על מחיר שהם ומשפחתם שילמו. אולמרט עמד לרצות את עונשו בבית הכלא והדגיש את סיום תפקידו הציבורי, ואילו נתניהו שב ודיבר על הליך מזוהם של תפירת תיקים נגדו, על חוקרי משטרה שהפעילו לחצים על עדים כדי שידברו נגדו ועל אכיפה בררנית. הוא לא שכח להזכיר שתהליך זה "מזעזע המוני אזרחים בישראל".

בצורה גרפית אפשר לתאר את השימוש של אולמרט בתמה זו כשבלול המתכנס לתוך ביתו, ואילו את השימוש של נתניהו כדורבן השולח קוצים.

התמה השלישית היא פיאור עצמי – רק על עצמי לדבר ידעתי. אולמרט ציין שהייתה לו הזכות לשרת את הציבור כחבר כנסת, כשר, כראש עיריית ירושלים וכראש ממשלת ישראל ולשמור על ביטחון האזרחים בניסיונות להביא עתיד של שלום ושל שמחה. מטרתו הייתה להטמיע במאזינים את הטענה שלא מגיע לו להיענש בחומרה ואולי גם להפחית מחומרת המעשים. לעומתו נתניהו הזכיר שהוא נאבק בשביל המדינה גם בשדה הקרב (כלוחם בסיירת מטכ"ל) וגם בזירות בין־לאומיות, שבהן דאג לשים את ישראל

על מפת העולם. אך נדמה שבנאומו נועדה תזכורת זו להכין את הקרקע למשפט הבא: "אני לא אתן שבדמוקרטיה שלנו יהיה זיהום חקירות כזה". נראה שההחלטה להדגיש את ההיסטוריה הצבאית והמדינית של נתניהו נועדה לשכנע את הציבור בטענה שהוא נרדף בידי יריבים פוליטיים ומעונה בדין וכי פגיעה בו אינה פגיעה אישית בלבד, אלא פגיעה באמון הציבור ובנבחריו.

התמות הנוספות הופיעו רק בדברי נתניהו. הוא טען לרדיפה אישית של חוקרי המשטרה: "יש אינסוף דוגמאות מטלטלות על זיהום החקירה המגמתית וזיהום התהליך שהתנהל בענייני"; לרדיפה אישית מטעם התקשורת וחברי כנסת מהשמאל: "כמה תקשורת שלילית קיבלנו אני ומשפחתי – יותר מכל פוליטיקאי אחר בתולדות המדינה... יום יום, ערב ערב, שופכים את דמי ואת דמם של רעייתי ובני בארסיות וברשעות". מדובר ברטוריקה סימבולית (גירץ, 1990) לצד רטוריקה מניעה (צור, 2004).

נתניהו (בהיותו ראש ממשלה מכהן) הבטיח לאזרחי ישראל כי ימשיך להוביל את המדינה "לפי החוק, באחריות ובמסירות", וטען כי למען הצדק ולמען הדמוקרטיה "צריך סוף סוף לחקור את החוקרים". טענות אלה מתכתבות עם משנתו של הפילוסוף חיים פרלמן (1984) העוסקת במונח "אמת פלורליסטית".

נתניהו דיבר בשם הציבור ואל הציבור, השתמש במילים טעונות ובקריאות חוזרות ("תהליך מזוהם", "מזעזע המונים") – רטוריקה סימבולית, לפי גירץ (1990). בהצהרתו הוא המשיך לחזק את המסר של הטחת אשמה בחוקרי המשטרה. כפי שהבהיר ברק (Burke, 1969), רטוריקה כזאת המבנה מציאות, יוצרת הזדהות רגשית כמו גם שיתוף, מגבירה את הסולידריות בקרב הנמענים ומחזקת את כוחו של המנהיג.

בניגוד למסר של נתניהו קיבל עליו אהוד אולמרט – שכבר הורשע בבית המשפט ושעמד לרצות עונש מאסר – את פסיקת השופטים וחיזק את הדמוקרטיה. אולמרט לא האשים ולא תקף. בהופעה קצרה ושקטה הוא קיבל עליו את הדין. יש להזכיר כי תגובה זו של אולמרט מנוגדת גם לתגובתו של אריה דרעי, שלאחר שהורשע בעבירות דומות (בשנת 1999), הפיץ קלטת "אני מאשים". בקלטת הסביר דרעי לציבור הישראלי את גרסתו לאירועים שבהם הורשע (ליאון, 2012). נזכיר שוב הבדל נוסף בין הנואמים, והוא העיתוי שבו נאמרו. אולמרט נשא את הדברים לאחר גזר דין ולפני ביצועו, נתניהו נמצא עדיין בשלב שבו הוחלט על הגשת כתב אישום, אולם המשפט בענייננו טרם החל.

סיכום

המחקר עסק בניתוח הדרך שבה ראשי ממשלה הנאשמים בפלילים הגנו על עצמם באמצעי התקשורת במטרה לחזק את חפותם בשיח הציבור. בשני הנאומים נמצאו רכיבים רטוריים קלאסיים, ששורשיהם בימי התמסדות הדמוקרטיה ביוון העתיקה: אתוס, לוגוס ופתוס. מטרתם של הנאשמים בפלילים זהה למטרותיהם של הנואמים ביוון העתיקה: להשפיע על דעת הקהל ולנסות להטותה לטובתם. על כן אין זה מפתיע שמצאנו במקרי הבוחן

שימוש נרחב בכל הרכיבים הרטוריים, בעיקר ברכיבי הלוגוס והפתוס. אלא שבעוד אהוד אולמרט שמר על איזון בין כלל הרכיבים הרטוריים, בלט השימוש של בנימין נתניהו ברכיב הפתוס בנאומו, במטרה ברורה לעורר רגשות שליליים בקרב הקהל ולחזק את תימת הרדיפה האישית.

המחקר מצא תימות משותפות לשני מקרי הבוחן: טענות על הליך משפטי מזוהם, עיסוק במחיר האישי ופיאור עצמי, אולם גם הבדלים בין המקרים. בהצהרתו של אהוד אולמרט נמצאו תמיכה בתהליכים דמוקרטיים וקבלת פסק הדין. בנאומו של בנימין נתניהו בלטו רכיבים רטוריים הטוענים לרדיפה אישית מטעם חוקרי המשטרה, התקשורת וחברי כנסת מהצד השמאלי של המפה הפוליטית. כן בלטו הצגתו כאביר איכות השלטון ודיבור בשם הציבור. המחקר מצא שימוש במילים חוזרות בנאומו של נתניהו, שנועד לחזק את התמות הבולטות בנאום: שימוש בשורש זה"מ ובשורש סח"ט כמו גם במילים "שקר" ו"תפירה" (בהקשר של תפירת תיקים). בנאומו של אולמרט בלטו השימוש בביטויים המתארים את התהליכים המשפטיים ואת גזר הדין, התייחסות לציבור ולדעת הקהל ושימוש רב בגוף יחיד ראשון – אלה מעידים על גילוי אחריות מבחינתו. בשונה מנאומו של נתניהו, בנאומו של אולמרט קיים שימוש נרחב יותר ברכיב האתוס. הסבר להבדל זה יכול להיות העובדה שאולמרט נשא את נאומו כשלא שימש כבר כראש הממשלה, ולכן נדרש להזכיר לציבור את מעמדו הקודם ולעמוד על תפקידיו הציבוריים בעבר, ואילו נתניהו נשא את נאומו בעודנו נושא בתפקיד ראש הממשלה. ההתייחסות לרכיבי האתוס קיימת גם בנאומו של נתניהו, אולם במוצנע. רכיבי האתוס בנאומו של נתניהו נועדו למסגר אותו כראש הממשלה הטוב ביותר שהיה לישראל: קשרי החוץ שיש למדינה בנסיקה, למדינה הישגים כלכליים כמו גם מדעיים שהוא זוקף לזכותו ("סטארט אפ ניישן"). האתוס בנאומו של נתניהו לא נועד להזכיר לציבור שהוא משמש בתפקיד ראש ממשלה, אלא להוכיח לציבור שבעוד הוא נלחם בשביל המדינה ונפצע למענה, תופרים לו תיקים ומחפשים אותו על זוטות (פאר, 2019). גם אצל אולמרט אזכור הביוגרפיה אינו תמים, אולם נועד למטרות מרוככות יותר.

סיבה נוספת להבדלים בין הנאומים נובעת מהשלב המשפטי שבו נישאו. אולמרט נשא את נאומו לאחר קבלת גזר הדין ולפני כניסתו לכלא לביצוע עונש המאסר. בניגוד לקודמיו (השר אריה דרעי והנשיא לשעבר משה קצב), אולמרט לא הטיל את חיציו במערכת המשפט במישרין, ונראה כמי שמקבל את גזר הדין – אם כי בלב כבד. במילים מרומזות טען אולמרט שניסו לתפור לו תיק ושאולי החמירו בפסק הדין: "במהלך פעילותי הענפה עשיתי גם טעויות, למרות שלדעתי הן לא היו בעלות אופי פלילי [...] כמו כן חשוב לי להדגיש כי אף אחד מהאישומים בהם הורשעתי אינו מיוחס לפעילותי בתקופה בה כיהנתי כראש ממשלה". המסלול שאולמרט תיאר – מעיסוק במגוון תפקידים ציבוריים לבית מאסר – מסמל, במידה רבה, את המסלול של הגיבור בטרגדיה היוונית במונחי אריסטו (אריסטו, 2003).

נתניהו נשא את נאומו ביום ההחלטה של היועץ המשפטי לממשלה לאשר לפרקליטות להגיש כתב אישום נגדו, דהיינו עוד טרם נפתח רשמית ההליך המשפטי בעניינו. בכך ניסה להציג עצמו כגיבור קלאסי הנלחם בכוחות גדולים ממנו. נוסף על השימוש הבולט והנרחב ברכיבי הפתוס הרטוריים, נשמעו חלקים רבים בנאומו כדמגוגיה: שיטת שכנוע מניפולטיבית להעברת מסרים בהתבסס על פנייה לרגש הפחד (גרבלסקי־ליכטמן, 2012). נוסף על כך השתמש נתניהו ברטוריקה מניעה, במטרה להניע את התומכים לחשוב ולומר כי "אין כלום".

סיבה נוספת לשימוש ברכיבי פתוס ולוגוס בנאומו של נתניהו הייתה למטרות טקטיות. הוא תקף את רשויות החוק (משטרה, פרקליטות) – כנראה כדי להכין את הקרקע לערעור על פסיקת השופטים במקרה שיימצא אשם או כפנייה לשופטים עצמם באמצעות התקשורת. בהקשר זה אפשר לומר שנתניהו לא חשש לעבור על חוקי הסוביודיצה (סעיף 41 לחוק בתי המשפט תשי"ז–1957: "לא יפרסם אדם דבר על עניין פלילי התלוי ועומד בבית משפט, במטרה להשפיע על ההליך או על תוצאותיו, אם יש בפרסום כדי להשפיע על מהלך המשפט או תוצאותיו"). הוא סבר כנראה שהסיכוי להשפיע על השופטים דרך דעת הקהל רב מהסיכוי שיוגש נגדו כתב אישום נוסף בגין עבירת סוביודיצה. בשנת 2013 התבטאה שופטת בית המשפט העליון אסתר חיות בנושא ואמרה כי בשל העדיפות לחופש הביטוי ובשל ריבוי אמצעי התקשורת, אכיפת חוק זה אינה אפשרית בימינו וכי מדובר ב"אות מתה" בספר החוקים (יועז, 2013).

אנו סבורים כי המודל שעיצבנו, ניסחנו וגיבשנו בהתבסס על שני מקרי הבוחן, יכול לשמש כלי עזר לניתוח הופעותיהם של פוליטיקאים ושל אישי ציבור נוספים, אם וכאשר ייקלעו לסיטואציה דומה. ככל שהמאזין יהיה מודע יותר לטכניקות ולמניפולציות הדרמטיות שהפוליטיקאים נוקטים בהופעותיהם, כך יוכל לזהות אותן ולהיזהר מהן.

אנו מקווים שהאבחנות העולות ממחקר זה יוכלו לשמש בסיס (בשילוב מקרי בוחן נוספים, גם מחוץ לישראל) לבניית מודל ביקורתי שלפיו המאזין, בעיקר המאזין הצעיר, יוכל לבחון בתבונה את הזדהויותיו הפוליטיות ולהבין כיצד הפוליטיקאים מנסים לשלוט בהן.

נספחים

נספח 1: הצהרתו של ראש הממשלה לשעבר, אהוד אולמרט, לפני כניסתו לכלא מעשיהו, 15 בפברואר 2016 (תמלול מתוך יוטיוב)

הבוקר אכנס לכלא לרצות את עונשי. שומריי מהיחידה לאבטחת אישים ילוו אותי לשם וסוהרי בית הסוהר ישמרו עליי לאורך תקופת המאסר. בהיותי ראש ממשלה הופקדה בידיי האחריות העליונה לשמירת ביטחונם של אזרחי ישראל – והיום אני הוא זה שעומד להיסגר מאחורי סורג ובריח. אתם ודאי משערים בנפשכם עד כמה השינוי הזה כואב ומוזר עבורי, עבור משפחתי ועבור יקיריי ואוהדיי.

בשעה זו חשוב לי פעם נוספת לומר, כפי שאמרתי בבית המשפט ומחוצה לו, שאני כופר מכול וכול באישומי השוחד שיוחסו לי. כמו כן חשוב לי להדגיש כי אף אחד מהאישומים בהם הורשעתי אינו מיוחס לפעילותי בתקופה שבה כיהנתי כראש ממשלה.

עמדה לי זכות גדולה לשרת את הציבור כחבר כנסת, כשר, כראש עיריית ירושלים וכראש ממשלת ישראל. זכיתי לקחת חלק בשלל מהלכים מרתקים ומשמעותיים בחברה הישראלית ושנותיי כשליח ציבור ממשיכות למלא אותי בתחושת סיפוק וגאווה.

במהלך פעילותי הענפה עשיתי גם טעויות, למרות שלדעתי הן לא היו בעלות אופי פלילי. על חלקן אני משלם היום מחיר יקר, אולי יקר מדי. בלב כבד מאוד אני מקבל על עצמי את גזר הדין. אין אדם העומד מעל החוק.

בחרתי מרצוני לשרת כאיש ציבור, מסלול שיש בו הרבה אתגר וסיפוק בצד מחירים כבדים. אחד מהם הוא היווצרות של תדמית שלא משקפת נכונה את המורכבות של חיי, אישיותי והבחירות שלי. לדאבוני הוצמדה לי בשנים האחרונות תווית של מושחת.

תקופת כהונתי כראש ממשלה הסתיימה בטרם עת ובצילן של חקירות משטרה והיום אני ראש ממשלה לשעבר שעומד לרצות עונש מאסר. זהו מהלך חריג וחמור, שיש מי שיראו בו אישור לכוחה של הדמוקרטיה הישראלית.

אני מבקש באותה נשימה להעלות את האפשרות שכדור השלג המשפטי בענייני הלך ותפח משלל סיבות נוספות שאינן משפטיות בלבד. אולי כשתשקוט הסערה והעיסוק במה שסובב אותי יחזור לפרופורציה נורמלית, יקבלו חלק הדברים פרשנות אחרת וממדים שפויים יותר. אולי במרחק הזמן יוכל הציבור לבחון את הרגע העגום הזה במבט ביקורתי ומאוזן.

אני מאמין שגם לכך זקוקה הדמוקרטיה הישראלית.

אני מקווה שאז רבים יכירו בכך שבתקופת כהונתי כראש ממשלה נעשו ניסיונות תקינים ומבטיחים לפתוח פתח לתקווה ולעתיד טוב יותר של שלום, שמחה ורווחה.

ולסיום אומר כך: החיים מזמנים לי היום מבחן לא פשוט ואני הולך לקראתו בעצב גדול, אבל האהבה, התמיכה וההזדהות שאני זוכה להן בימים אלה מחזקות אותי לקראת הבאות.

תודה רבה לכם.

נספח 2: נאומו של ראש ממשלת ישראל, בנימין נתניהו, לאחר ההודעה על הגשת כתב האישום כנגדו, 21 בנובמבר 2019 (תמלול מתוך פייסבוק)

אזרחי ישראל. אני נותן את החיים שלי למען המדינה שלנו. אני נלחמתי בשבילה, נפצעתי בשבילה, נאבק בשבילה בשנים האחרונות, גם בזירות הבין־לאומיות וגם כאן כדי להפוך אותנו לכוח עולמי, ממש כך. ואני גאה, גאה מאוד בהישגים שלנו.

אבל אני חייב להגיד לכם שזהו יום קשה מאוד. ואני יודע שזה קשה להרבה מאוד אנשים שתומכים בי ואוהבים אותי. ואני רוצה לומר לכם כמה דברים מלב אל לב.

אני מכבד מאוד את רשויות המשפט בישראל. יצא להם שם עולמי ובצדק. אבל אני חושב שצריך להיות עיוור כדי לא לראות שמשהו לא טוב קורה אצל חוקרי המשטרה ואצל אנשי הפרקליטות.

כי הערב אנחנו עדים לניסיון של הפיכה שלטונית נגד ראש ממשלה, בעלילות שווא ובהליך חקירות מזוהם ומגמתי. בוודאי שמתם לב שההחלטה של היועץ המשפטי מתפרסמת דווקא היום, במהירות שיא חסרת תקדים, הייתי אומר בעיתוי הרגיש ביותר של המערכת הפוליטית מאז קום המדינה. ממש כשם שכתב החשדות פורסם גם כן כמה שבועות לפני הכרעת הבוחר, בבחירות הקודמות. בזמן הרגיש ביותר של הכרעת הבוחר. אני חושב שהעובדות הללו ממחישות עד כמה התהליך הזה נגוע בשיקולים זרים. הוא נועד להפיל ראש ממשלה של הימין. הוא נועד להפיל אותי. אותי שבניגוד לרבים מיריביי בשמאל ובניגוד לתקשורת המגויסת רוצה לראות כאן שוק חופשי, לא רק בכלכלה, אלא גם בשוק הדעות, בתקשורת. ראש ממשלה שמאמין בישראל חזקה וגדולה. ולא במדינה חלשה, מצומקת, מרכינת ראש.

אבל אני פונה היום כאן לא רק לתומכיי. אני פונה גם ליריבים פוליטיים הגונים, שמבינים שכדי שהמדינה שלנו תשגשג, תפרח, כדי שהמדינה שלנו תתקיים. צריך פה שלטון חוק אמין וחסר פניות.

כל ימיי נאבקתי עבור המדינה, עברתי קרבות קשים, התרגלתי לשלם מחירים כבדים. אבל מה שקרה בתהליך החקירות המזוהם נגדי, תהליך שכלל תפירת תיקים, יצירת עבירות חדשות, התהליך הזה הגיע לשיאו היום. ואני אומר לכם, אני שומע את זה. הוא מזעזע לא רק אותי. הוא מזעזע המוני אזרחים בישראל ושוב, לא רק בצד הימני של המפה. כי התהליך המזוהם הזה מעורר שאלות נוקבות לגבי אמון הציבור במשטרה וגם ביחס לעבודת הפרקליטות.

אתם יודעים, וזה כבר נבדק, שהציבור איבד בהם אמון. הוא מאבד בהם אמון כל הזמן. ובצדק. וזה אגב תהליך שחיקה שהתחיל לפני שנים. כשסיכלו את הכהונה של רובי ריבלין ויעקב נאמן כשרי משפטים, כשסיכלו את כהונתו של גיבור ישראל רפאל איתן (רפול) לשר המשטרה או כאשר סיכלו את מועמדותו של גל הירש עכשיו למפכ״ל המשטרה, עכשיו, יום לפני המינוי. כשמטייחים וסוגרים את התיק החמור של פרקליטת

המחוז, רות דוד, רות דוד שקיבלה מתנות יקרות בתמורה להתערבות בתיקים של מי שנתן לה את המתנות.

כאשר מסכלים את הכהונה של השופטת הילה גרסטל למבקרת הפרקליטות שאמרה, היא אמרה, השופטת, על כך שהפרקליטות חולה. ושהעומד בראשה, שי ניצן, לא ראוי לכהן שם. כל אלה אינן סתם תקלות. זו שיטה, זה תהליך מזוהם וחייבים לשים לזה סוף.

אני יודע שכל ביקורת שאנחנו נשמיע, יגידו "איך אתה מעז לעשות את זה, אתה פוגע בשלטון החוק". על מה אתם מדברים? כשיש רצף כזה אתם צריכים לדרוש לחקור את החוקרים.. כי הגיע הזמן שהציבור יקבל תשובות לכל המקרים הללו, וגם לגבי החקירות המזוהמות שנוהלו נגדי. בתהליך המזוהם הזה לא חיפשו את האמת, חיפשו אותי.

החוקרים לא לחצו על העדים שיגידו את האמת. הם רמסו אותם בסחיטה באיומים כדי שיגידו שקר, מה שהחוקרים רצו לשמוע, לא מה שהיה. הם לקחו את ניר חפץ, אחד משני העדים המרכזיים שעליהם בנוי כל תיק 4000 המפוברק, והפעילו נגדו סחיטה באיומים כמו בעולם פשע ואיימו עליו: "נהרוס לך את המשפחה, ניקח לך את כל הנכסים. הילדים שלך לא ידברו אתך יותר". זה לא המצאות. זה בפרוטוקולים.

אבל הסתירו את הסחיטה הזאת מהיועמ"ש ואחר־כך הטילו על הסחיטה צו איסור פרסום. למה? מה יש להם להסתיר מן הציבור? האם הפרקליטה המלווה ליאת בן־ארי ידעה על כך? האם פרקליט המדינה אישר זאת?

התרגיל הפלילי הזה של סחיטה באיומים כדי לחלץ הפללות שווא מעדי מדינה, אני רוצה שתדעו, נודע לנו רק במקרה. פשוט טעות. הכניסו קצת חומר בטעות ואחרת לא היינו יודעים על זה. גם אתם לא הייתם יודעים מזה. מה עוד מסתירים מן הציבור בנוגע לימים של גיוס עדי המדינה והדיחו אותם לעדות שקר? ובכן, רק אתמול הוטלה פצצה נוספת – שמענו שגם על עד המדינה השני שעליו בנוי תיק 4000 המפוברק, מומו פילבר, גם עליו עשו תרגיל של חקירה חסוי וחמור. פורסם שגם פה היה תרגיל סחיטה עברייני.

וכמובן שגם במקרה זה התרגיל הוסתר מאיתנו. הרי אם זה לא חמור מספיק, זו בדיוק אותה השיטה שראינו גם במקרה של חקירה מזוהמת אחרת שהייתה קשורה בי. חוקר משטרה בכיר, לא סתם חוקר משטרה, חוקר משטרה בכיר איים על עובדת בית במעון ראש הממשלה, סבטלה גורדצקי, שתיתן עדות שקר נגד, ואם לא – היא תלך לכלא. הוא אמר לה, וזה ציטוט: "תגידי שנתניהו שלח אותך להתלונן על עד המדינה מני נפתלי, אחרת תגמרי בנווה תרצה". אתם שומעים מה הולך כאן? מאיימים על אישה שבאה להתלונן נגד עד המדינה מני נפתלי על הטרדה מינית ואומרים לה: אם לא תתני עדות שקר נגד ראש הממשלה את הולכת לכלא, הלילה.

אני חושב שכל מי ששומע את זה צריך להיות מזועזע. באיזו דמוקרטיה, באיזו מדינת חוק קורים דברים כאלה? איפה זה קורה? איפה יכול להיות דבר כזה? אני מכיר משטרים שזה קורה בהם, אבל באיזו דמוקרטיה קורים דברים כאלה? ואני רוצה לשאול אתכם עוד

שאלה: מה הם עושים נגד זה? כלום. לא עשו כלום. ובאיזה דמוקרטיה פרקליט המדינה מוציא אימיילים לשופטים מכהנים ומתדרך אותם כיצד לדבר בתקשורת, בעיקר לדבר נגד ראש הממשלה? מה עוד אנחנו לא יודעים? איזה עוד אימיילים נשלחו?

יש אינסוף דוגמאות מטלטלות על זיהום החקירה המגמתית וזיהום התהליך שהתנהל בענייני.

אני אתן לכם את הדוגמה האחרונה, אתם שמעתם עליה, חוקרי המשטרה לוקחים את הטלפונים הסלולריים של הדוברים שלי בלי צו בית המשפט, בניגוד לחוק, כשהם יודעים שזה בניגוד לחוק, הם פשוט מצפצפים. אבל באותה העת, אותם חוקרי משטרה שהפעילו לחצים פליליים על עדים כדי שידברו נגדי, הם אותם חוקרים שבכוונת מכוון לא חקרו את עשרות חברי הכנסת שהגישו את החוק לסגירת **ישראל היום** ותמכו בו. 43 חברי כנסת תמכו בחוק כדי לסגור עיתון ואני רוצה לבשר לכם, 42 מתוכם לא נחקרו, אף אחד מהם לא נשאל אפילו שאלה אחת על הסיקור המלטף שקיבלו **בידיעות אחרונות**, סיקור מלטף שהם קיבלו תמורת אקט שלטוני, תמיכתם בסגירת העיתון המתחרה.

הרי לפי הפרקליטות והיועץ המשפטי, מה ששמענו הערב, זה שוחד. זה שוחד. הם קיבלו סיקור חיובי תמורת פעולה שהם עשו, פעולה שלטונית. הם אפילו לא נחקרו. אף לא אחד מהם. אבל למה לא חקרו אותם? כלום. התשובה היא גם במקרה הזה – לא עשו כלום. לזה קוראים אכיפה בררנית. לזה אני קורא אכיפה בררנית על סטרואידים. לזה קוראים תפירת תיקים. ואכן אני חייב להגיד להם, תופרים פה חליפה מיוחדת רק בשבילי. החליפה הזאת שאני לובש היא מהקולב בחנות, אבל פה תפרו חליפה מיוחדת ראשונה בעולם. ראשונה בהיסטוריה רק בשבילי. זו הפעם הראשונה בתולדות הדמוקרטיות, בתולדות ישראל ובכל העולם שחוקרי משטרה ופרקליטות חוקרים את היחסים שבין התקשורת ובין הפוליטיקאים, אבל חוקרים רק אדם אחד – אותי. גם פרקליט המדינה אמר שזה תקדים. הוא אמר שזה תקדים, זה נכון, פעם ראשונה. אבל צריך להתחיל מאינשהו. ומאין מתחילים? אתם יודעים. יש דין אחד לאחרים ודין אחד לנתניהו. אין אדם אחד שלא יודע כמה תקשורת שלילית קיבלנו אני ומשפחתי. יותר מכל פוליטיקאי אחר בתולדות המדינה. ודווקא אותי מאשימים בסיקור חיובי? הרי זה עוול, זה אבסורד. זה עוול שזועק לשמיים.

תיקי החקירה המזוהמים נגדי שוחקים בצדק את אמון הציבור במערכת והם צריכים להדאיג כל אזרח. חייבים לשים לזה סוף. הציבור זכאי לחקירות נקיות שמחפשות את האמת ורק את האמת. הדרך היחידה לשקם את אמון הציבור במערכת היא להקים ועדה חיצונית בלתי תלויה שתחקור את השיטה ותשים לה סוף. הגיע הזמן לחקור את החוקרים. והגיע הזמן לחקור את הפרקליטות שמאשרת את החקירות המזוהמות הללו.

שוב, אני מכבד את משטרת ישראל, את השוטרים, אני מכבד את הפרקליטים. יש מאות כאלה. אבל צריך להבין שאלה שסורחים במשטרה ובפרקליטות הם לא מעל החוק. הביקורת עליהם איננה איום על שלטון החוק, היא תנאי לשלטון החוק. בדמוקרטיה אין

מישהו שהוא מעל ביקורת. אין מישהו שלא חייב לתת דין וחשבון. קוראים לזה לא רק שקיפות אלא גם accountability. דין וחשבון, ביקורת, בדיקה.

אני רוצה לצטט דברים נכוחים שנאמרו בעניין זה על ידי מישהו אחר. הוא אמר: "התנהלות זו של הפרקליטה המטפלת בתיק מעלה חשש כבד שהעניין שלי לא נבחן על ידה באובייקטיביות וללא משוא פנים. ושהמטרה שלה הייתה להשפיע על עתידי". אם מעשים אלה, שחצו כל קו אדום אפשרי, לא מגיעים לכדי ביצוע עבירות פליליות של מרמה, הפרת אמונים ושיבוש הליכי משפט, אינני יודע עבירה פלילית מהי

לא אני אמרתי את הדברים האלה. מי שאמר אותם זה אביחי מנדלבליט, כאשר נוהלה נגדו חקירה על ידי אותו פרקליט מדינה שי ניצן. ועכשיו עושים לי את מה שעשו למנדלבליט ובעוצמות הרבה יותר גדולות. אני גם מטרה יותר גדולה. אני ראש ממשלה. כדי להפיל ראש ממשלה צריך לעבוד הרבה יותר קשה, לעשות דברים הרבה יותר קשים. הרבה יותר מעוותים, מגמתיים, מזוהמים.

לצערי מנדלבליט פשוט לא עמד בלחץ של שי ניצן וכמה פרקליטים אחרים. גם הוא נכנע לאותה מערכת שהוא יצא בעבר נגדה, בחורמה רבה. כל אחד מכם מכיר את התחושה כשנעשה לך עוול נוראי וכאשר אתה עומד מולו חסר אונים. מה שאני עובר עכשיו זה לא קל, וגם אני בן אדם. מה שעוברת משפחתי זה קשה מנשוא. יום יום, ערב ערב, שופכים את דמי ואת דמם של רעייתי ובני, בארסיות וברשעות שאין כדוגמתן. ואני לא אסתיר מכם. זה קשה לי. ואני גם לא אסתיר מכם שיעצו לי להרכין ראש, לנטוש את העקרונות שלי, להתאתרג. כך אמרו לי, תתאתרג. אבל תחושת הצדק והאמת בוערת בי. אני לא מוכן להשלים עם העובדה שבמדינה שלנו, שנלחמתי בשבילה, שנפצעתי בשבילה, שנאבקתי בשבילה, שהובלתי אותה להישגים חסרי תקדים וששמתי אותה יחד אתכם במקום כל כך מכובד על מפת האומות – אני לא אתן שבמדינה שלנו, בדמוקרטיה שלנו, יהיה זיהום חקירות כזה, תהיה אכיפה בררנית כזאת ועיוות דין כזה.

אני לא אתן לשקר לנצח. אני אמשיך להוביל את המדינה לפי החוק, בדיוק כפי שכתוב, אמשיך להוביל את המדינה באחריות, במסירות, תוך דאגה לביטחון ולעתיד של כולנו ולמען המדינה שלנו, למען הדמוקרטיה שלנו, למען שלטון החוק, למען הצדק, צריך לעשות דבר אחד. צריך סוף סוף לחקור את החוקרים.

תודה לכם."

נספח 3: רטוריקה אינפורמטיבית ורטוריקה מגייסת – השוואה

	אולמרט	נתניהו
רטוריקה אינפורמטיבית – מסירת מידע על אירועים בעבר או בהווה	✓	✓
רטוריקה מגייסת – העברת מסרים על מנת לגייס תמיכה במדיניות עתידית יזומה	×	×
רטוריקה מניעה – העברת מסרים להנעה ודרבון המונהגים לפעולה	×	✓
רטוריקה אפולוגטית – העברת מסרים המתרצים/מסבירים כישלון מנהיגותי או מדיניות שגויה	✓	×
רטוריקה "מרדימה" – מסרים שנועדו להסיט את תשומת הלב של הציבור	✓	✓
רטוריקה טקסית – רטוריקה שמטרתה לגבש את הציבור ולטפח בו ערכים וסמלים משותפים במטרה להשפיע על תהליכי ההזדהות	✓	×

הערות

1 בחרנו להשוות בין המקרים, חרף העובדה שהנאומים נישאו בשלבים שונים של ההליך המשפטי. בחירה מודעת זו נבעה מרצוננו לבחון את הנושא מנקודות זמן שונות של ההליך המשפטי, כמו גם לאור מגבלות שעדיין לא מאפשרות לנתח נאום של נתניהו לאחר קבלת פסק הדין (ההליך המשפטי של נתניהו מתקיים בימים אלה והוא עדיין בחזקת חשוד שטרם הוכחה אשמתו).

מקורות

אריסטו (2002). **רטוריקה** (תרגם גבריאל צורן). תל אביב: ספריית פועלים.

אריסטו (2003). **פואטיקה** (תרגמה שרה הלפרין). תל אביב: ספריית פועלים.

בלום קולקה, ש׳ ות׳ ליבס (1998). "קרב עם מנצח ידוע מראש", **פנים**, 7, עמ׳ 10–18.

בר, י׳ (2009). **צריך לדעת לדבר: חשוב מה אתה אומר, לא פחות חשוב איך אתה אומר**. רמת השרון: שיג ושיח, האגודה הישראלית לתרבות הדיון.

גירץ, ק׳ (1990). **פרשנות של תרבויות** (תרגם יהואש מייזלר). ירושלים: כתר, 1990.

גרבלסקי־ליכטמן, צ׳ (2012). "הקשר בין הלימה ואי־הלימה מילולית ולא מילולית ובין תגובות של עיתונאים ופרשנים: הופעותיו הטלוויזיוניות של חסן נסראללה במלחמת לבנון השנייה", **מסגרות מדיה**, 9, עמ׳ 99–131, הרצליה: האגודה הישראלית לתקשורת.

גרץ, נ׳ (1983). "מעטים מול רבים: רטוריקה ומבנה בנאומי הבחירות של מנחם בגין", **סימן קריאה**, 16/17, עמ׳ 106–114.

וולפספלד, ג׳ (2012). **תקשורת פוליטית: חמישה דברים שחייבים לדעת**. הרצליה: בית ספר סמי עופר לתקשורת, המרכז הבינתחומי הרצליה.

וימן, ג׳ וג׳ מרמור (2001). "הפנייה הרגשית בתעמולת הבחירות בישראל", **פוליטיקה**, 7, עמ׳ 63–78.

יועז, י׳ (2013). "חיות: עבירת הסוביודיצה הפכה לאות מתה; יש לשקול לבטלה", **גלובס**, 8.7.2013, https://www.globes.co.il/news/article.aspx?did=1000860316

כהן־מסיקה, ח׳ (2015). "שקיעתו של טיעון השלום הדמוקרטי", עבודת מוסמך, האוניברסיטה הפתוחה.

לביא, ד׳ (2016). **צופן בגין: סוד קסמו הרטורי של מנחם בגין ב"נאום השילומים"**. ירושלים: כתר ספרים.

ליאון, נ׳ (2012). ״הקלטת היא המסר: פונדמנטליזם, תקשורת וגיוס פוליטי בתנועת ש״ס״, **תרבות דמוקרטית**, 14, עמ׳ 201.
לנדאו, ר׳ (1998). **הרטוריקה של משלב הנאום הפוליטי בישראל**. תל אביב: עקד.
לשם, ב׳ (2017). **נתניהו: בית ספר לשיווק פוליטי**. בני ברק: מטר.
נאור, א׳ (2014). ״דת ולאום בתפיסת הימין הציוני: מז׳בוטינסקי לבגין״, **זהות יהודית** (עורכים: א׳ מעוז, וא׳ הכהן). תל אביב: הפקולטה למשפטים, אוניברסיטת תל אביב.
ניר, ר׳ (1998). ״רטוריקה אלקטורלית בישראל: העימותים הטלוויזיוניים״, **בקורת ופרשנות**, 24, עמ׳ 81–111.
פאר, ד׳ (2019). ״האתוס של נתניהו, המילים הטעונות של חד״ש־תע״ל: על אמצעי שכנוע של קמפיינים פוליטיים בכתיבה המשפטית״, [עורכת דנה פאר] מתוך הבלוג **משפט פשוט – מחשבות על הלשון המשפטית**, 24.3.2019.
פרלמן, ח׳ (1984). **ממלכת הרטוריקה: רטוריקה והעלאת טיעונים**. ירושלים: מאגנס.
צור, נ׳ (2004). **רטוריקה פוליטית: מנהיגים ישראלים במצבי לחץ**. בני ברק: הקיבוץ המאוחד.
קורזון, ד׳ (1997). ״הוא ידע את החומר אבל נכשל במבחן: הזמנה למחיאות כפיים בנאומים דיפלומטיים״, **בלשנות עברית**, 42–41, עמ׳ 108–95.
קרוק, ד׳ (1972). **יסודות הטרגדיה**. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
שושני, ר׳ (2004). ״אנטומיה של ביקורת הסוציאליזם אצל ז׳בוטינסקי״, בתוך: אבי בראלי ופנחס גינוסר (עורכים), **איש בסער: מחקרים ומסות על זאב ז׳בוטינסקי**. קריית שדה בוקר: מכון בן־גוריון לחקר ישראל, הציונות ומורשת בן־גוריון.

Burke, K. (1969). *A Rhetoric of Motives*. Berkeley: University of California Press.
Grebelsky-Lichtman, T. (2010). "The Relationship of Verbal and Nonverbal Behavior to Political Stature: The Political Interviews of Israel's Prime Minister Ariel Sharon", *Journal of Political Marketing*, 9(4), pp. 229-253.

"אם אני נמושה אתה נפולת": הסכסוך בין יצחק רבין לשמעון פרס, סיקורו העיתונאי והשפעתו על תוצאות הבחירות לכנסת התשיעית ב־1977

ערן אלדר

סיבות חברתיות, כלכליות וביטחוניות הביאו במאי 1977 לקריסתה של ההגמוניה השלטונית של מפלגת העבודה, ממשיכת דרכה של מפא"י ההיסטורית.[1] בבחירות לכנסת התשיעית ספגה מפלגת העבודה מפלה צורבת ונדחקה אל ספסלי האופוזיציה כאשר מנחם בגין בראשות הליכוד הועלה למעלת ראש הממשלה. אחת הסיבות למפלתה של מפלגת הפועלים הוותיקה הייתה הסכסוכים הפנימיים החריפים הבלתי פוסקים בתוך המפלגה, שבין היתר שיתקו את המנגנון שלה והבאישו את ריחה בעיני הציבור הישראלי, סכסוכים שנמשכו מראשית שנות השישים ועד ערב הבחירות הגורליות. בשנות השבעים בלט במיוחד הסכסוך בין שמעון פרס ליצחק רבין, שביקשו להמשיך את דרכם של המייסדים בצמרת המפלגה. סכסוך זה, ששורשיו עוד בשנות החמישים, סוקר בכלי התקשורת בישראל, בעיקר בעיתונות הכתובה, והייתה לכך השפעה על מעמדה של המפלגה ועל יכולתה להמשיך להוביל במערכת הפוליטית הישראלית. מאמר זה עוסק בשורשי הסכסוך, במהותו, באופן סיקורו בתקשורת הישראלית ובהשפעתו על תוצאת הבחירות במאי 1977.

תחילת הסכסוך בשנות החמישים, כאשר רבין ופרס החלו מפלסים דרכם אל צמרת המנהיגות הביטחונית בישראל. בסוף דצמבר 1953 זכו שניהם בקידום משמעותי, האחד במסלול האזרחי והשני במסלול הצבאי: הממשלה אישרה את מינויו של שמעון פרס למנכ"ל משרד הביטחון, ויצחק רבין נתמנה על ידי הרמטכ"ל הנכנס, משה דיין, לראש אגף הדרכה בצה"ל. באפריל 1959 מונה רבין לתפקיד ראש אגף המבצעים וב־1961 לסגן הרמטכ"ל. שמעון פרס מונה בדצמבר 1959 לסגן שר הביטחון ובתקופת כהונתו פיתחה ישראל את "שביט 2", רקטה ששימשה בעיקר לצורכי הרתעה מול מצרים, כמהלך של מלחמה פסיכולוגית.

העיתונאי אורי דן, שליווה את השניים שנים רבות, טען כי הוויכוחים ביניהם בתקופה זו "לא יצאו החוצה" משום שפרסומם נחסם על ידי הצנזורה הצבאית החמורה, "אולם הם נסובו על נושאים ענייניים, מקצועיים, צבאיים וסביב בעיות אישיות".[2] דן טען כי כאשר היו ויכוחים על רכש צוללות או ציוד עבור חיל האוויר, מצאו עצמם פרס ורבין

רבין ופרס, ינואר 1963. צילום: משה פרידן, לע"מ

לא אחת בעמדות מנוגדות כאשר כל אחד מהם מנסה לרתום לצידו את הרמטכ"ל או את מפקד חיל האוויר. שמעון פרס ביקש לעודד את היחסים עם צרפת, שם רקם קשרים עם הצמרת הביטחונית, ואילו רבין גרס שיש לפתח אוריינטציה אמריקנית. בינואר 1963 כמעט הצליח שמעון פרס לטרפד את מינויו של רבין לרמטכ"ל כשטען באוזני ראש הממשלה בן־גוריון כי רבין "הססן" וכי במינויו לתפקיד הצבאי הרם "מוסרים הצבא לידי ארגון מפלגתי".[3] בן־גוריון, כך על פי הביוגרף שלו מיכאל בר־זוהר, חיבב את רבין עוד מימי מלחמת העצמאות והיו שטענו כי יחסו הושפע מחברותו עם הוריו, נחמיה ורוזה רבין.[4] פרישתו של בן־גוריון ביוני 1963 וכהונתו של לוי אשכול כראש הממשלה חיזקו את מעמדו הצבאי והפוליטי של רבין והוא מצא שפה משותפת עם אשכול בכל עניין שבו היה חלוק עם פרס. בפיצול מפא"י בשנת 1965, כאשר בן־גוריון ותומכיו בני הדור הצעיר של המפלגה, ובהם פרס ומשה דיין, הקימו את רפ"י, מצא עצמו רבין מזוהה פוליטית עם אשכול. מצב זה העמיק את התהום הפעורה בין רבין ופרס. צבי דינשטיין, שהחליף את פרס בתפקיד סגן שר הביטחון משנת 1966, ואשכול, היו חסרי ניסיון בתחום הביטחון ונשענו על רבין שהפך למעשה לשר הביטחון בפועל.

מה היה מקור היחסים המשובשים בין רבין לפרס? היו כמה גורמים טבעיים למתיחות זו. עם כינון ממשלת רבין בשנת 1974 נוצר לראשונה מצב בישראל שבו ראש הממשלה הוא איש צבא לשעבר, בעל ותק וניסיון עשיר ומעמד סמכותי בתחום זה, בעוד שר הביטחון פרס הוא אזרח, שניסיונו רב במערכת הביטחון, אך בעיקר בהיבטים המשקי והאזרחי. רבין העדיף להפקיד את תיק הביטחון בידי יגאל אלון ואת תיק החוץ בידי פרס, אולם פרס וחטיבת רפ"י התנגדו לכך, ובלי רפ"י אי־אפשר היה להרכיב ממשלה.[5]

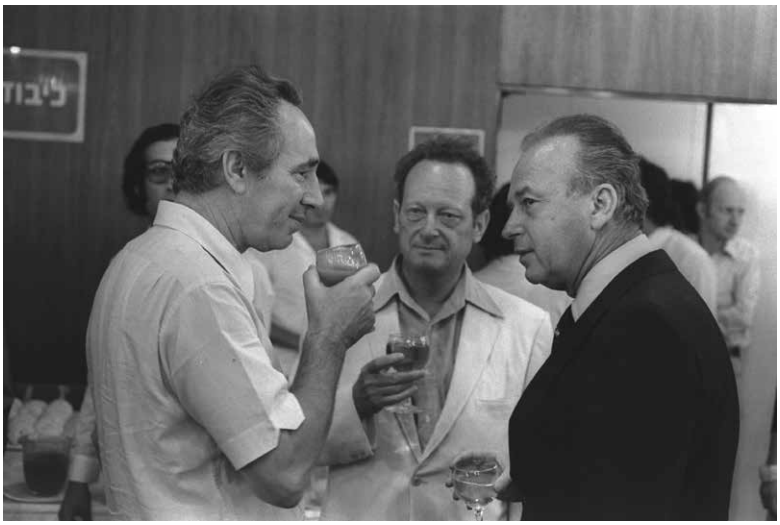

רבין, פרס ויגאל אלון, ספטמבר 1974. צילום: יעקב סער, לע"מ

מקור שני למתיחות היה הפער הקטן בתוצאות ההצבעה בין השניים בהתמודדות על ראשות הממשלה. החשש מפני התמודדות מחודשת היה נעלם לו הצליח רבין ליצור לעצמו מעמד בלתי מעורער כראש המפלגה, אולם הדבר לא עלה בידו. מקור נוסף למתיחות נבע מחילוקי דעות בין רבין לפרס בשאלת השטחים שכבש צה"ל במלחמת ששת הימים. רבין תמך בעקרון הפשרה הטריטוריאלית עם ירדן על פי עקרונות "תוכנית אלון";[6] פרס, שהיה ניצי ממנו, תמך בגישת "הפשרה הפונקציונלית",[7] שדגלה בהתנחלות יהודית בגב ההר.[8] רבין אף טען כי פרס פעל בניגוד למדיניות הממשלה שבה כיהן, בעודדו התנחלות בכל מקום.[9]

את היחסים העכורים ביניהם תיאר רבין לימים בספרו האוטוביוגרפי **פנקס שירות**. על פי רבין, יחסיהם עלו על שרטון כבר בשלב מוקדם של ההיכרות ביניהם ובשנת 1974, כשפרשה גולדה מראשות הממשלה, כך סיפר רבין, ביקש ממנו פרס, בעת פגישה לארוחת צוהריים במסעדה ירושלמית, "הסכם ג'נטלמני" להתמודדות הוגנת שיקבע כי מי שינצח – השני יקבל את ההכרעה ויפעל בכפיפות לו. רבין, שהסכים לכך, כתב: "כבר אז הכרתי את פרס, את אופיו ואת תכונותיו. לא האמנתי לאף מילה אחת שלו. היה מנוי וגמור אתי, שאם פרס יבחר לראשות הממשלה – כף רגלי לא תדרוך על מפתנה".[10] בפרק אחר בספר, שנקרא "סכסוכים בצמרת", כתב רבין כי פרס – וכינה אותו בשם שילווה אותו אחר כך שנים רבות, "חתרן בלתי נלאה" – מיום שהפסיד בהתמודדות הראשונה איתו על ראשות הממשלה באפריל 1974, היה מנוי וגמור כי הוא וראשות הממשלה ראויים זה לזה ואין להפריד. על פי רבין, הנחת היסוד של פרס הייתה כי בינו ובין ראשות הממשלה קיים מחסום אחד בלבד והוא יצחק רבין – שהרי שלטונו

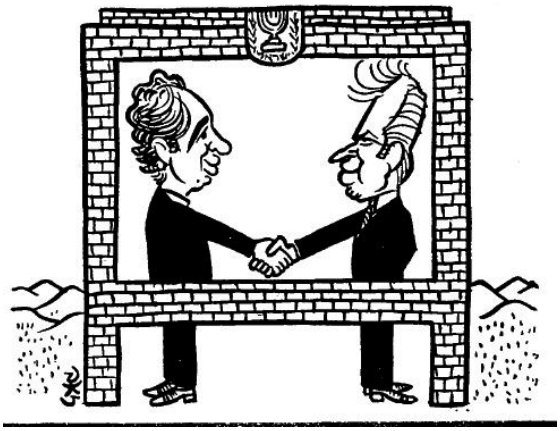

מעריב, 21 במאי 1976

של המערך גם כך מובטח. "די לו, איפוא, לסלק אותי מדרכו ולהישבע אמונים כראש הממשלה מעל לדוכן הרם של הכנסת", כתב רבין בספרו, שגרם אי נחת רבה ליריבו.[11]

דב גולדשטיין, שחיבר עם רבין את הספר **פנקס שירות**, קבע לימים כי אם שמעון פרס נטר לרבין, הרי שיחסו של רבין לפרס היה בבחינת "שנאה מטורפת".[12] רבים מחברי המפלגה, גם תומכי רבין, ראו בספר ובתוכנו, כמו גם ביריבות בין השניים, מקל בגלגלי המפלגה. ב־12 באוגוסט 1979, כשנתיים לאחר המהפך הפוליטי וזמן מה לפני פרסום הספר כשרק כמה קטעים ממנו פורסמו בטלוויזיה, ושטלטל את המפלגה ובעיקר הזיק לה, נערך דיון בעניינו בישיבת לשכת מפלגת העבודה. רבין ופרס היו נוכחים והמתיחות הייתה גדולה. "אינני רואה מקום לדיון על זכותו של חבר לכתוב את אשר הוא חושב ומרגיש לנכון", קבע רבין בפתח הישיבה.[13] "אנו איננו זקוקים לאישורך על מה לדון", ענה לו פרס בהתרסה וקבע: "אי אפשר להתעלם שנוצר מצב פוליטי חדש".[14] משה ברעם, שר העבודה לשעבר בממשלת רבין, אמר בישיבה לרבין כי "אמרת שהאמת צריכה להאמר. עם האמת אפשר להחריב הרבה [...] עשית דבר אשר ערער את שיווי המשקל שלנו".[15] אהרן ידלין, שר החינוך לשעבר, טען כי "נושא הדיון הוא איך לכבוש את יצר ההתאבדות שתוקף אותנו מידי פעם [...] קיבלנו את העונש ההיסטורי".[16] הוסיף חבר הכנסת משה שחל, לימים שר האנרגיה והתשתית: "לא רק נפשו של הציבור קצה בוויכוח האישי המתמשך הזה, גם רבים בתוך המפלגה לא מעוניינים בהמשך הוויכוח".[17]

במסלול ההתנגשות בין השניים היו לא מעט אירועים; הבולט שבהם היה מינויו של אריק שרון בשנת 1975 ליועצו הביטחוני של ראש הממשלה, שהתפרש כמעין הבעת אי אמון בשר הביטחון וברמטכ"ל. מאז היו עליות ומורדות ביחסי השניים והמפסידה העיקרית מכך הייתה מפלגת העבודה. מערכת היחסים המעורערת לא הוסיפה לתדמיתה של מפלגת השלטון והחלו נשמעים קולות, גם בין נאמני המפלגה, שסברו כי מוטב למפלגה להתאוורר ולהתרענן על ספסלי האופוזיציה. הליכוד ביקש לנצל רגע שפל

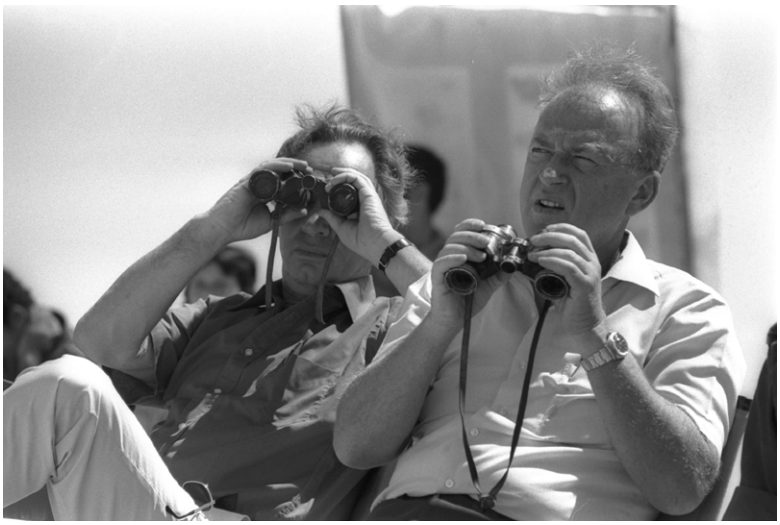

פרס ורבין בתרגיל של חיל השריון בסיני, יולי 1976. צילום: יעקב סער, לע"מ

זה של מפלגת העבודה, וחבר הכנסת משה נסים העלה ב־13 במאי 1976 הצעה לדיון בסדר יומה של הכנסת בעניין תפקודה של הממשלה נוכח היחסים בין ראש הממשלה לשר הביטחון. ההצעה נדחתה.

יריבות זו בין האישים העיקה בשנים 1974–1977 יותר מכול על המפלגה, שסבלה גם מחוליים אחרים, ובהם משבר תקציבי עמוק ואובדן דרך אידיאולוגית. בעקבות שיחת הפיוס בין השניים במאי 1976 קטנה הלהבה, אולם גם במפלגה וגם מחוץ לה הרושם הכללי היה שהקונפליקט בין שני האישים הוא כה עמוק, עד שאין מקום לדיבורים על יישובו המוחלט, כי אם לכל היותר על צינונו הזמני. "זאת אינה מחלוקת בין שניים. זוהי מחלוקת הקורעת את לבה ונשמתה של מפלגת העבודה", קבע חבר הכנסת יצחק בן־אהרן.[18] "זהו סכסוך ששורשיו הרבה יותר עמוקים מן הנראה לעין [...] אני חוזה התדרדרות גדולה יותר באמינותה של המפלגה בעם וגם בקרב חברי הממשלה עצמם. זוהי התדרדרות העשויה בהחלט לסכן את מעמדה של המפלגה בבחירות הבאות", קבע חבר הכנסת מרדכי בן פורת. הוא אף טען כי סכסוכי העבר במפלגה מעולם לא הגיעו לממדים כאלה וכי חלק מהאשמה מוטלת על כתפי התקשורת המנגישה ומעצימה את היריבות: "היו בהחלט דברים מעולם, אבל תרבות הוויכוח היתה אחרת. בעבר נטו הסכסוכים להישאר במסגרות מצומצמות בין אישים שמטרתם היתה אחת ויחידה: הגשמת אידיאולוגיה מסויימת לטובת המדינה. לא היו מעורבים בסכסוכים עיתונים וכלי תקשורת [...] היום כל אלה מעורבים בסכסוך והם מנפחים אותו איש־איש לפני נטיית לבו. הסכסוך היום הופך לנחלת העולם. זה החמור שבתופעה".[19] חבר הכנסת יוסי שריד טען כי לדעתו הסכסוך "איננו אלא יריבות אישית המנסה לשוות לעצמה

אופי של חילוקי דעות מהותיים", ואילו ד"ר אהוד שפרינצק מהחוג למדעי המדינה באוניברסיטה העברית קבע כי "המפלגה צריכה להיות מודאגת מאוד" מכמה סיבות, שהעיקרית שבהן היא ערעור המעמד הציבורי כתוצאה מהקונפליקט האישי הפתוח בין שני מנהיגיה הבכירים. לכן למפלגת העבודה צריך להיות עניין בכיבוי השריפה מהר ככל האפשר ובסילוק הנושא מהכותרות הראשיות.[20] גם הפעולה הצבאית המרשימה באנטבה ביולי 1976, שבמהלכה שחרר צה"ל למעלה ממאה נוסעים ואנשי צוות ישראלים וזרים שנחטפו בידי מחבלים במטוס אייר פראנס שעשה את דרכו מתל אביב לפריז דרך אתונה, הפכה לחלק מהסכסוך בין רבין לפרס. עוזריהם של השניים התנצחו בפומבי מי משני המנהיגים יזם את הפעולה ומי נתן את ההוראה האחרונה לביצועה.[21] רבין החל אז להשמיע את הטיעון, וחזר עליו בספרו האוטוביוגרפי, שחלקו של פרס במבצע הנועז היה שולי, אפילו מפריע. באותו שלב אמר פרס לשר התחבורה ומקורבו גד יעקבי כי ברור לו שהיחסים עם רבין הגיעו לפרשת דרכים. "לא אוכל להיות חבר בממשלה שבראשה עומד רבין", אמר.[22] בישיבה בעניין האוטוביוגרפיה של רבין בשנת 1979 התייחס שר המשפטים לשעבר, חיים צדוק, לעניין אנטבה וטען כי "שמעון היה מהרגע הראשון הדוחף למבצע הצבאי. יצחק היה המכביד, הבולם, המקשה קושיות חמורות".[23]

הסיקור התקשורתי של הסכסוך בין יצחק רבין לשמעון פרס היה שונה מסיקור פרשיות פוליטיות אחרות, מפני שכלל יצרים אישיים ומאבק בין־אישי חריף ובלתי מתפשר בסגנון שהפוליטיקה הישראלית לא הכירה קודם לכן. היו קודם לכן עוד סכסוכים חריפים בין פוליטיקאים, למשל הקונפליקט בין בן־גוריון לפנחס לבון, בין בן־גוריון למשה שרת ובין בן־גוריון ללוי אשכול וגולדה מאיר.[24] אולם דור המנהיגים החדש שתפס את צמרת ההנהגה ונטל מידי המייסדים את הגה השלטון, הושפע מהפוליטיקה העולמית, ויריבויות פוליטיות שהוגדרו עד סוף שנות השישים כקונפליקטים בעלי נופך אידיאולוגי הפכו מאמצע שנות השבעים לקונפליקטים אישיים, למלחמות אגו וכבוד. העיתונים היומיים, בהם **מעריב**, **ידיעות אחרונות** ו**דבר** עסקו בפרשה בשני מישורים במקביל. האחד, במישור הרציני, כסכסוך פוליטי רב השפעה ומשמעות שיש לו גם זיקה מפלגתית וגם כלל־ציבורית ותוצאותיו עשויות להשפיע על הנעשה במדינה. משום כך זכה הסכסוך לכותרות גדולות בעיתונות היומית ולפרשנות פוליטית בהתאם. השני, במישור הרכילותי־סאטירי, כמעין אירוע משני בחשיבותו, קוריוזי במשמעותו, שההתייחסות אליו היא גם ביקורתית־סאטירית וגם מבודחת. יחסי הגומלין בין המערכת התקשורתית לפוליטית הם טעונים ורוויי מתח מעצם טבעם,[25] ובשל אופיו הדמוקרטי של המשטר בישראל יכולים היו העיתונים היומיים לקחת את הסכסוך לכיוונים שונים, לעיתים מנוגדים, ולדווח עליו פעם כעל חדשות אקטואליה רבות השפעה ופעם כאירוע משני נלעג, שמציג את ההנהגה הישראלית בעליבותה.

ממשלת רבין הראשונה: "מתלהטים היצרים"

אחוזי ההצבעה בבחירות לכנסת השמינית שהתקיימו ב־31 בדצמבר 1973, כחודשיים לאחר מלחמת יום הכיפורים, היו גבוהים במיוחד. נתבדו ההנחות שהובעו בשלבים השונים של מערכת הבחירות, כאילו מבוכת הציבור בעקבות המלחמה תגרום להימנעות המונית מהצבעה. מספר בעלי זכות הבחירה בבחירות לכנסת השמינית עמד על 2,037,475 מצביעים.[26] מספר המצביעים בפועל היה 1,601,098, כלומר כ־78.5 אחוז מכלל בעלי זכות הבחירה. אחוז החסימה עמד על 15,668 קולות. 21 רשימות הציגו מועמדותן לכנסת, מהן לא עברו את אחוז החסימה 11 רשימות. הרשימות שזכו במקום בכנסת היו: המערך (מפלגת העבודה הישראלית ומפלגת הפועלים המאוחדת, 51 מנדטים), הליכוד (גח"ל, הרשימה הממלכתית, המרכז החופשי ופעילי ארץ ישראל השלמה, 39 מנדטים), המפד"ל (החזית הדתית הלאומית, עשרה מנדטים), החזית הדתית התורנית (חמישה מנדטים), הרשימה הקומוניסטית החדשה (ארבעה מנדטים), ליברלים עצמאיים (ארבעה מנדטים), התנועה לזכויות האזרח (שלושה מנדטים), רשימה ערבית לבדואים וכפרים (מנדט אחד), רשימת קידמה ופיתוח (מנדט אחד), מוקד (מנדט אחד). בבחירות לכנסת השביעית שהתקיימו באוקטובר 1969 קיבל המערך 56 מנדטים ואילו גח"ל, שעתה הפך למפלגת הליכוד יחד עם רשימות אחרות קיבל, 26 מנדטים.

תוצאות הבחירות הדליקו נורה אדומה בצמרת המפלגה. ב־31 בינואר 1974 נערכה ישיבת מרכז מפלגת העבודה ובה סוכמו תוצאות הבחירות לכנסת השמינית והמשא ומתן הקואליציוני שבא בעקבותיהן. מזכיר מפלגת העבודה, אהרן ידלין, פתח את הישיבה וקבע כי "יצאנו ממערכת בחירות זו בשלום. אבל השאלה של עתיד ההגמוניה הפוליטית במדינה עומדת בפנינו בכל חריפותה ואנו מצווים לאזור אומץ כדי להפיק לקחים". המפלגה שילמה בבחירות אלה "עבור שגיאות שבוודאי עשינו בכל תחומי החברה" ושגם מלחמת יום הכיפורים השפיעה על החלטת הבוחר, אולם חלק מהאשמה מוטל על כתפי חברי המפלגה בשל המחלוקות הפנימיות. "אנחנו גם שילמנו ומשלמים בגלל היריבות הפנימית המיותרת", קבע ידלין והוסיף: "מוכרחים להיות בתוכנו חילוקי דעות וחילוקי דעות נוקבים גם בשאלות מדיניות, גם בשאלות כלכליות־סוציאליות ובוודאי גם לגבי סדרי החיים הפנימיים ואני אינני מצפה ליחסי חברות אידיאליים", אולם אז סייג את דבריו וטען כי "דרושה פרופורציה סבירה ונסבלת [...] ואנחנו איבדנו את הפרופורציה הזאת. הפסקנו לנהל ויכוח עם יריבים ואנחנו מנהלים ויכוח רק עם עצמנו [...] צריך להסיר מעל חיי המפלגה כל רמז לפילוג ולהתפצלות. אסור שאיחודנו יהיה איחוד על תנאי".[27]

ב־10 במארס 1974 כתבה גולדה לנשיא זלמן שזר כי בהתאם לחוק יסוד הממשלה, ובעקבות המשימה שהטיל עליה ב־30 בינואר להרכיב ממשלה, היא מודיעה לו כי הרכיבה ממשלה.[28] ההסכם הקואליציוני נחתם באותו יום בין המערך, המפלגה הדתית לאומית והמפלגה הליברלית העצמאית. הממשלה החדשה דמתה בהרכבה המפלגתי לזו שקדמה לה, אולם היו שינויי אישים ניכרים. בממשלה זו כיהנו לראשונה כנציגי מפלגת

העבודה יצחק רבין בתפקיד שר העבודה, אהרן יריב בתפקיד שר התחבורה, חיים צדוק בתפקיד שר המשפטים, יהושע רבינוביץ בתפקיד שר השיכון ואהרן אוזן בתפקיד שר החקלאות. אשר לגולדה מאיר, אבא אבן, משה דיין, פנחס ספיר, ישראל גלילי ויגאל אלון, הם חזרו לכהן בממשלה החדשה באותם תפקידים שכיהנו בהם בממשלה הקודמת. עובדה זו יצרה בציבור תחושה שמפלגת העבודה לא הסיקה מסקנות של ממש ממחדל המלחמה; הדבר בא לידי ביטוי בהמשך הפגנות המחאה נגד הממשלה, שלא פסקו. ואכן הייתה זו הממשלה קצרת הימים ביותר בתולדות המדינה. ב־1 באפריל הגישה ועדת אגרנט, שבחנה את כשלי מלחמת יום הכיפורים, את הדו"ח הראשון שלה. הדרג הצבאי, ובראשו הרמטכ"ל דוד אלעזר, נמצא אחראי למחדלי המלחמה. גולדה זכתה לשבחים ובהתנהלותו של דיין לא נמצא דופי. ובכל זאת ניקר הספק. "האם האחריות הציבורית על המחדלים בצבא כפי שנתגלו בחומרה רבה בדו"ח הביניים מסתיימת אצל הרמטכ"ל או נמצאת גם למעלה ממנו?", שאל העיתונאי דניאל בלוך **בדבר**.[29] גולדה מצידה הקפידה להימנע מכל נקיטת עמדה בשאלת האחריות המיניסטריאלית. לשכתה פרסמה הכחשה לידיעה שפורסמה באחד מעיתוני הבוקר על תוכנה של שיחה שהתקיימה בינה ובין שר הביטחון, שבה אמרה כביכול כי עקרון האחריות המיניסטריאלית חל על הממשלה כולה ולא על שר אחד בלבד. לשכת המשמרת הצעירה במפלגת העבודה דנה ב־4 באפריל בדו"ח החלקי של ועדת אגרנט וקראה לממשלה להמשיך ולבצע את המסקנות האופרטיביות הכלולות בו. כיוון שוועדת אגרנט החליטה לא להגיש מסקנות הנוגעות לדרג הפוליטי, קבעה לשכת המשמרת הצעירה כי נוסף על עקרון האחריות הקולקטיבית של הממשלה יש להשתית את עבודתה גם על עקרון האחריות המיניסטריאלית האישית של כל אחד מחברי הממשלה בנוגע לנושאים שבתחומי אחריותו. מזכירות החוג לליבון בעיות חברה ומדינה במפלגת העבודה קראה להתפטרותו של דיין בשל אחריותו למעשי הפיקוד העליון של צה"ל. החוג קרא גם לחוגים אחרים ולחברי מפלגת העבודה לתת יד למאבק אשר יבטיח כי המפלגה והממשלה יסיקו את המסקנות הפוליטיות והאישיות המתחייבות מן הטרגדיה של מלחמת יום הכיפורים.

ב־9 באפריל זימנה גולדה אליה לפגישה משותפת את נציגי שלוש החטיבות שהרכיבו את מפלגת העבודה במגמה להגיע להסכמה שתחלץ את המפלגה מן המשבר החמור ותבטיח את יציבותה של הממשלה. אהרן ידלין, מזכיר מפלגת העבודה, טען כי הוא אינו רואה שום מוצא מוסכם מן המבוי הסתום שאליו הגיעה המפלגה. חטיבת מפא"י לשעבר שללה מהלך הכרוך בהתפטרותה של הממשלה וחייבה את המשך כהונתה של ממשלת גולדה תוך חילופי תפקידים בתוכה, לרבות במשרד הביטחון. חטיבת רפ"י לשעבר עמדה על כך שיש לקבל את דו"ח ועדת אגרנט כפי שהוא, ואם יש ליישם את האחריות הפרלמנטרית, הרי שהיא צריכה לבוא לידי ביטוי באחריות קולקטיבית של הממשלה על ידי התפטרותה. חטיבת אחדות העבודה קיימה אף היא התייעצויות פנימיות לא־פורמליות אבל לא קיבלה החלטות ולא סיכמה דבר. נשמעה הדעה כי על המפלגה להחליט על תפקוד חדש של שרים

בממשלה, מבלי שתתפטר כולה. הוויכוח על מסקנות הדו"ח החלקי הפך עתה לוויכוח פוליטי על עתידה של מפלגת העבודה. התברר כי ההתארגנות היא עדיין חטיבתית וכי כל הניסיונות לטשטש את החטיבות ולבטל אותן הביאו להגברת החטיבתיות. למוחרת, ב־10 באפריל, הגישה גולדה את התפטרותה אך ציינה שאין בדעתה לפרוש מן החיים הפוליטיים. היא המליצה למפלגתה ללכת לבחירות חדשות בהקדם. התפטרותה של ראש הממשלה הייתה כמעט צפויה ובכל זאת הפתיעה. נראה שהיה זה המוצא היחיד נוכח המשבר החמור שמפלגת העבודה נקלעה אליו. מבחינת מעמדה הציבורי הייתה שעת ההתפטרות נוחה יותר לגולדה מאשר שבועות קודם לכן משום השבחים הרבים שזכתה להם מחברי ועדת אגרנט על התנהלותה במלחמת יום הכיפורים. התפטרותה נבעה מלחצים פנימיים בעיקר, מביקורת מבית של החוגים והחטיבות; במיוחד השפיעה עליה דרישתה המפורשת של המשמרת הצעירה שתתפטר.

עתה נוצרה מחלוקת בצמרת מפלגת העבודה ובמערך בין המצדדים בהליכה לבחירות חדשות ובין התומכים בהרכבת ממשלה חדשה בראשות מועמד חדש של מפלגת העבודה. הנטייה הייתה לאפשרות השנייה, והייתה לה תמיכה רחבה בחטיבות מפא"י ורפ"י לשעבר. במגעים לא־פורמליים בין גורמים שונים במפלגת העבודה הסתמנה נטייה לנסות ולגבש תמיכה במועמדותו של שר האוצר ספיר לראשות הממשלה הבאה, אולם הלה סירב להציג מועמדותו. מפלגת העבודה ניצבה לפני מבחנה הגדול והגורלי ביותר בתולדותיה: להיות מסוגלת להציע ראש ממשלה חדש שיהיה ביכולתו ללכד את כל חלקי המפלגה והמערך ולעשות זאת בזהירות ובמהירות מרבית. היא הייתה חייבת עתה להיענות גם לתביעותיהן של תנועות המחאה שקמו לאחר מלחמת יום הכיפורים, ופירוש הדבר היה קיום בחירות פנימיות במפלגת העבודה עם פתיחת השורות לפני כל מי שרוצה להצטרף אליה ולהתמודד. באירוע זה השתרשה התפיסה שהלגיטימציה של מנהיג המפלגה ומועמדה לראשות הממשלה טעונה מנדט ברור מצד חברי מפלגתו.[30]

העיתונות דנה גם בחלופות אפשריות לשלטון תנועות הפועלים. יגאל עילם טען **בדבר**: "מעולם לא הועמדה ברירה פוליטית אמיתית לפני הבוחר הישראלי", ו"רק מצב של תיסכול וייאוש טוטאלי יכול היה להעלות את המפלגה הרוויזיוניסטית או את יורשותיה אל השלטון במחנה הציוני או במדינת ישראל".[31] דניאל בלוך הזהיר מפני פילוג חדש: "אולי הפעם לראשונה מאז יום כיפור יגבר השכל הישר על יצר ההרס העצמי במפלגת העבודה".[32] ב־21 באפריל החליט מרכז מפלגת העבודה לבחור מועמד להרכבת ממשלה חדשה. שני המועמדים היו השרים יצחק רבין ושמעון פרס. הייתה זו ההתמודדות הראשונה בין שני הפוליטיקאים. רבין נחשב מועמד בעל יוקרה שלא היה מעורב במחדל וגם לא ב"מלחמת הגנרלים", רמטכ"ל מנצח ושגריר בעל מוניטין שחזר לישראל ערב המלחמה. רק דבר אחד דבק בו: השמועות שערב מלחמת ששת הימים לקה בהתמוטטות עצבים, שמועות שקיבלו אישוש עתה לפני הבחירות מעזר ויצמן, איש הליכוד שהיה אז סגנו. ויצמן קרא לחברי מפלגת העבודה להעדיף את המועמד שהתמודד נגד רבין, שמעון

פרס. על רבין, כך אמר להם, אי־אפשר לסמוך שלא יתקפל תחת לחץ.[33] ביום הבחירות אף פורסם **בהארץ** מסמך שחיבר ויצמן על התמוטטותו של רבין, ובו טען כי רבין אינו יכול לעמוד בלחצים. היחלצות אריאל שרון, אז קצין מהולל לא פחות מוויצמן, לטובת רבין הקהתה את עוקצו של הסיפור ולא הייתה לו השפעה ממשית.

העימות בין יצחק רבין לשמעון פרס היה כמעט בלתי נמנע. הוא נבע בראש ובראשונה ממשבר ההנהגה במפלגת העבודה לאחר מלחמת יום הכיפורים. אומנם גם לפני המלחמה חששו מנהיגי מפלגת העבודה ממאבק ירושה אם תפרוש גולדה מאיר, אולם עיתויה של הפרישה גרם לכך שכל המועמדים לירושה לא נאבקו עליה – אם משום שידעו שבמצב שנוצר אין להם כל סיכוי ואם משום שסירבו, כל אחד וטעמו עימו. וכך במקום שלושת המתמודדים הטבעיים – פנחס ספיר, משה דיין ויגאל אלון – ובמקום עוד מתמודדים בכוח שהוזכרו קודם לכן כמועמדי פשרה, אבא אבן וחיים צדוק, הופיעו בזירה שני מועמדים חדשים שאיש לא חזה את מועמדותם, לפחות לא בשלב הראשון אחרי גולדה. לימים כתב רבין על נקודת זמן זו: "הייתי 'ירוק' במפלגה [...] לא הייתי מעורה בחיי המפלגה ולא הכרתי מקרוב את עסקניה [...] רק בינואר נכנסתי לכנסת. במארס נבחרתי לראשונה לכהן כשר ובאפריל להתמודד על ראשות הממשלה [...] את האפשרות שפרס יכהן כראש הממשלה מטעם מפלגת העבודה ראיתי בחומרה רבה. לא יכולתי להשלים עמה [...] ראיתי פגם מוסרי ממדרגה ראשונה שמפלגת העבודה תציע למשרה הפוליטית הבכירה בישראל מועמד שלא לבש את מדי צה"ל".[34]

אהרן ידלין פתח את ישיבת מרכז המפלגה ב־22 באפריל 1974 בקביעה כי "אנו מתקרבים לאחד הרגעים הדרמטיים בחיי המפלגה" – בחירת מועמד חדש לתפקיד ראש הממשלה. הוא טען כי בכל התמודדות יש מתח ובכל התייצבות של מחנה מול מחנה "מתלהטים היצרים" ואף על פי כן ההתמודדות והצורך בהכרעה הן לכבוד למפלגה. ידלין טען כי "שני המועמדים [פרס ורבין] קבלו על עצמם לנהוג כבוד איש ברעהו ולשמור על כללי המאבק ההוגן". עוד הוסיף כי "אני מביע את בטחוני שכך יהיה גם לאחר ההכרעה".[35] ידלין הגדיר את השניים כ"חניכיה של ארץ ישראל, מבוני עוצמתה הבטחונית והמדינית של המדינה".[36] חבר הכנסת מרדכי סורקיס, מפורשי מפא"י ומקימי רפ"י לשעבר, שהיה עתה חבר כנסת מטעם מפלגת העבודה, טען כי "אנחנו מכירים אותם הרבה שנים, שניהם נחמדים", אולם "הייתי רוצה לשמוע מה ההבדל בין האחד לשני [...] אני מציע למרכז לשמוע את כל אחד מהם בנושאים שונים".[37] לעומתו קבע חבר הכנסת יצחק בן אהרן כי "אין לנו משטר נשיאותי. אנו בוחרים שליח המפלגה שיקיים את המצע החברתי ואת דרכה. אין אנו בוחרים חבר שיביא אתו את תוכניתו, את דרכו, את השקפתו".[38] חבר הכנסת מאיר זרמי, שטען כי "אינני מכיר אישית את שני המועמדים ואינני יכול לדבר על תכונותיהם האישיות", קידם את השניים בברכה וטען כי הצגת מועמדותו של פרס היא תרומה חיובית "לליכודה של המפלגה" ואילו הצגת מועמדותו של רבין היא "תרומה של אמון למרכז הנוכחי".[39] בדבריו התייחס זרמי

למבנה הפנימי של המפלגה המאוחדת, שהורכבה מחטיבות מפא"י, אחדות העבודה־פועלי ציון ורפ"י, שעדיין שמרו על זהותן גם בתוך מפלגת העבודה וטען כי "אינני מזהה את רבין כאחד החברים לחטיבות. הוא חבר מפלגת העבודה ובכך, אם נבחר בו, נפגין את נכונותו של המרכז להרים למשרה הרמה ביותר אדם חדש ובכך נפגין שאנחנו כמרכז מוכנים להתרענן ולרענן את עצמנו".[40] אחר כך הדגיש זאת שוב וקבע כי יצחק רבין נקי "ממערכת ההתפלגות החטיבתית ויכול ליצור מערכת יחסים חדשה בתוך המרכז". הוא אף ציין כי ועדת אגרנט שבחנה את כשלי מלחמת יום הכיפורים קבעה כי רבין "נקי ממנה, הן מבחינת האחריות הקולקטיבית והן מבחינת האחריות האישית". משום דברים אלה קרא זרמי לחברי המרכז לבחור ברבין כמועמד הממשלה לראשות הממשלה.

בין הדוברים היו גם חברי מפלגה שתמכו בפרס. חבר המפלגה ישראל גרנית, שבאותה שנה התמודד נגד זרמי על תפקיד המזכיר הכללי של המפלגה והפסיד, תמך בשמעון פרס וקבע בעניין ההתפלגות החטיבתית שהייתה בעוכרי המפלגה ויצרה בה שסעים, כי בחירה בשמעון פרס יהיה בה "משום ביטוי לכיסופי אחדות המפלגה, ודווקא בגלל הדבר המיוחד, שהיום איננו שוקלים שום שיקול חטיבתי לגבי אדם שהיה בעבר מזוהה עם חטיבה". בסיכום דבריו קבע כי בחירה בשמעון פרס כמועמד המפלגה לראשות הממשלה היא "צעד אדיר להסרת מחיצות ולביטול חטיבות".[41] עוזי ברעם, שכיהן עד 1970 כמזכיר הכללי של המשמרת הצעירה של מפלגת העבודה, היה יושב ראש מחלקת דור ההמשך בסוכנות היהודית ותמך ביצחק רבין, קבע כי רבין הוא "אישיות שהיא מעל למחלוקת הכאובה של מחיצות חטיבתיות מיותרות" וכי אחרי שייבחר תוכל המפלגה "ללכד שורותיה, לפעול כגוף מלוכד, פלורליסטי אבל לא מפוצל ארגונית לחטיבות".[42] גם שר האוצר פנחס ספיר, שפרש מהחיים הפוליטיים חודשיים לאחר מכן, ביוני 1974, תמך ברבין. "צר לי לקבוע כי דווקא בזמן האחרון נתגלו במפלגה יותר ויותר סימנים של חטיבתיות ושל כיתתיות", קבע ספיר וטען כי "דווקא משום כך נעים לי במיוחד כי האיש שאנו מציגים היום לבחירה [יצחק רבין] אינו מסומן בתו של כיתתיות, מעולם לא היה מעורב ביריבות, בחשבונות בין חטיבתיים הוא ניצב בלי חשבונות ומשקעים ובלי התחייבויות".[43] ספיר טען כי בחירה ברבין תוכיח לציבור כי "אנו ערים וקשובים לתביעות הציבור, לרצונותיו ולמאוויי ליבו".[44] על כך ענה לו חבר הכנסת יצחק נבון, מתומכי שמעון פרס, גם הוא מחטיבת רפ"י, כי אכן מועמדו "היה מעורב בכל מני דברים במפלגה", אולם הייתה זו "מעורבות ישרת־דרך, לא כיתתית, אף כי בנסיבות השתייכה לחטיבה".[45]

לאחר מכן התקיימה ההצבעה. מתוך 611 בעלי זכות בחירה השתתפו בבחירות 558 בעלי זכות בחירה. מספר הקולות הכשרים היה 552, לאחר ששישה הצביעו בפתקים ריקים. יצחק רבין זכה ב־298 קולות ושמעון פרס ב־254 קולות ולפיכך נבחר יצחק רבין. החוקר אשר אריאן קבע כי רבין זכה בהצבעה משום שהרקע הפוליטי־סיעתי שלו היה מובהק פחות מזה של שמעון פרס, שהיה מזוהה עם רפ"י.[46] ראשון קיבל את זכות הדיבור

פרס המובס. "אין לי שום תלונות על התוצאות", אמר והוסיף: "אני בטוח שיצחק רבין ואנכי נצא חברים עוד יותר קרובים ממערכה זו מאשר נכנסנו אליה". הצהרה זו זיכתה אותו במחיאות כפיים. אחר כך הצהיר פרס כי הוא מכיר את רבין "כמעט מנוער" וכי "אם אינני טועה נתגלו ביננו פעם אחת חילוקי דעות רציניים. וזה משום שהוא אוהב כל כך הרבה לצלם".[47] פרס תיאר כיצד ערכו השניים סיור באפריקה בשנת 1963, מעט לפני שרבין נתמנה לרמטכ"ל. רבין, שאהב לצלם, היה מצויד בשתי מצלמות והתמהמה לפני כל מפל מים שנקרה בדרכו והרגיז את פרס, שלא התעניין בכך כלל. בדצמבר 1963 מונה רבין לרמטכ"ל ושמעון פרס כיהן עדיין כסגן שר הביטחון בממשלת אשכול לאחר פרישתו של בן־גוריון. "עבדנו יחד, ומצאנו לשון משותפת וכך גם יהיה בעתיד", קבע פרס והוסיף: "אעזור לו כמיטב יכולתי".[48] אחריו דיבר רבין, שפתח את דבריו במילים "חברות, חברים יקרים וידידי שמעון", אולם בהמשך הדברים הזכירו פעם אחת בלבד כשקבע: "נלך גם שנינו יחד, אתה שמעון ואני, כחלק של החבורה ההולכת מלוכדת לאורך הדרך".[49]

תוצאות ההצבעה על בחירת מועמד מפלגת העבודה להרכבת ממשלה היו בבחינת מאורע היסטורי בתולדות המפלגה. מהרגע הזה חששו רבים במפלגה וביקשו לדחותו ככל האפשר – יום ההתמודדות על הירושה. אולם בשל האווירה החיובית ששררה במפלגה היו שתיארו אותו כיום היציאה מעבדות לחירות. עתה היה זה זמנו של הדור החדש במנהיגות המפלגה. המעבר, שנראה חד, דילג על דור הביניים של משה דיין ויגאל אלון וכניסתה של מפלגת העבודה אל עידן חדש הייתה בבחינת תהליך ששום רגרסיה אינטרסנטית או מנגנונית לא תוכל לבלום אותו. המירוץ הפתוח להשגת מועמדות לראשות הממשלה אפשר למגוון דעות וגילים להשתתף בו ובסופו של דבר הותיר בו עד לקו הסיום שניים מבולטי הדור החדש, כשהאחד, רבין, טרם השלים שמונה חודשי פעילות פוליטית לאחר שנים ארוכות שבהן מילא תפקידים ממלכתיים, צבאיים ודיפלומטיים והשני, פרס, היה ותיק ממנו בפעילות הפוליטית והמפלגתית, אולם היא הייתה עד כה מוגבלת משום המשטר החטיבתי שהיה נהוג בה. "לא עוד 'ריצת אמוק' לקראת התפוררות והתאבדות, אלא ראשיתו של תהליך הבראה והתגברות על המשבר", פירש דניאל בלוך את המצב בדבר.[50]

לאחר ההצבעה במרכז המפלגה נדמה היה כי במפלגת העבודה מנשבות רוחות של פיוס וכי תחושות התאוששות ותקווה החליפו את המבוכה והתסכול. שמעון פרס הסביר בריאיון כי המאבק על צמרת המפלגה התנהל בסגנון חדש, והתחרות התנהלה בהגינות כמעט מוחלטת ובלי נימת זלזול ביריב. פרס טען, "בפעם הראשונה התנהלה תחרות פוליטית בתום אנושי".[51] עוד טען, "העניין החטיבתי והסיעתי שהוא הדבר הקשה ביותר במפלגה, מתקרב לקיצו".[52] ואכן תוצאות ההצבעה לימדו שפרס קיבל קולות רבים גם מקרב יוצאי מפא"י, מה שהביא להפיכתו למספר שניים במפלגה. האצת התמוטטות המשטר הסיעתי הייתה תוצאה חשובה של בחירות אלה ומבחינת פרס היה זה הישג

משמעותי משום שהיה שייך לחטיבה הקטנה ביותר. למעשה הייתה זו הפעם הראשונה שבה כמעט נוצח מועמד ה"מנגנון" הוותיק והאיתן.[53]

לקראת סוף שנת 1975 החלו להיווצר סדקים משמעותיים ראשונים ברקמת היחסים העדינה בין שני הפוליטיקאים, שהשפיעו על המפלגה. לפני שחל קרע מוחלט ביניהם הרבו השניים להיפגש להתייעצויות בשבתות בביתו של רבין. הריחוק מאנשים, מדו"חות וממברקים ואווירת יום המנוחה נסכו רוגע על שיחות אלה.[54] היה זה השקט שלפני הסערה. לקראת סוף שנת 1975 החל רבין, בעיקר בשיחות פרטיות, למתוח ביקורת על הנעשה במערכת הביטחון תוך שהוא עוקץ בעיקר את פרס. היו שסברו כי האשם בליבוי המתיחות היה אריק שרון, יועצו של ראש הממשלה, שלא חדל מלטפטף ולהפיץ דברי ביקורת כנגד הרמטכ"ל וכנגד שר הביטחון. המתיחות לא נבעה ממחלוקות על עמדות מדיניות, שהרי בתקופת המשא ומתן על הסדר הביניים הגיעו רבין ופרס לכלל הבנה שאפשרה להעביר את ההסדר ברוב "מוחץ" במרכז מפלגת העבודה. המתיחות נבעה מהבדלי גישה לנושאים הקשורים במשרד הביטחון ובמערכת הביטחון. עימות פומבי בין השניים היה עתה עניין של זמן. מקורה של המתיחות היה בעובדה שבעוד ראש הממשלה היה איש צבא ותיק ומנוסה, שר הביטחון היה אזרח, ורבין חש כי הוא מבין יותר בענייני צבא וביטחון משר הביטחון. ההישג הפנימי החשוב ביותר בוויכוח על הסדר הביניים היה בשבירת אחדותה של חטיבת רפ"י לשעבר, והחשש היה כי המתיחות הנוכחית, אם תגבר ותפרוץ החוצה, תקים לתחייה את רפ"י. ב־1 בנובמבר 1975 נכתב בעיתון **עמדה** בעריכתו של מנחם ברינקר, שיצא לאור בין השנים 1974–1979 ושימש במה סוציאליסטית לביקורת המדיניות, החברה והתרבות בישראל, כי המתיחות בין ראש הממשלה יצחק רבין לשר הביטחון שמעון פרס הולכת וגוברת, וכי "מקורות פנימיים" במפלגת העבודה יודעים לספר כי רבין מרבה למתוח ביקורת על המתרחש במערכת הביטחון בשיחות פרטיות.[55] רבין, בעצתו של שר האוצר, יהושע רבינוביץ, ביקש לקצץ את תקציב הביטחון וטען כי יש להגביל את ההוצאות, ואילו שר הביטחון תבע להגדיל את תקציבו ב־300 מיליון לירות וטען באוזני עורכי העיתונות כי בעקבות הצמצומים התקציביים יפוטרו 4,000 עובדים מן התעשייה הצבאית והאווירית.

רגע משבר נוסף ביחסים בין השניים אירע בתחילת שנת 1976. ב־26 בינואר יצא ראש הממשלה רבין לביקור ממלכתי בארצות הברית כדי לקדם את תוכנית רכש הנשק בעיקר. פקיד ישראלי בכיר, שבעיתונות כונה "המקור הבכיר", ושלמעשה היה ראש הממשלה עצמו שדיבר עם העיתונאים, מתח ביקורת על רשימת הרכש המופרזת, לדעתו, שהוגשה לארצות הברית ועל בקשות ישראל מארצות הברית שהיו מוגזמות. הדברים זכו להד תקשורתי גדול בעיתונות בישראל והביכו את צמרת מפלגת העבודה. מעבר לכך, ההערכה הייתה כי הדברים בעניין ניפוח רשימות הרכש הישראליות עלולים להזיק לבקשות ישראליות לרכש ולסיוע צבאי בעתיד. הביקורת בעיתונות, גם מצד אוהדי תנועת העבודה, קוננה על חוסר סמכותיות בצמרת השלטון בישראל. **בדבר** נכתב כי

דברי "המקור הבכיר" עוררו תמיהה משום ש"הם מביעים מביקורת על עניין שראש הממשלה היה שותף לו".[56] שמעון פרס ביקש שלא להגיב מייד על הדברים, אולם ב־3 בפברואר בתוכנית "רבותי העיתונות" ששודרה בגלי צה"ל דחה את הרעיון שיתפטר מתפקידו בעקבות דברי "המקור הבכיר" ואמר כי "תוכניות היסוד של בקשות רכש של ישראל מובאות בדרך כלל לאישורה הממשלה כולה, ומובן שראש הממשלה שותף להגשת בקשות לרכש מארצות הברית".[57] במערכון בתוכנית הטלוויזיה "ניקוי ראש" באותו שבוע הוצגה בובה מקרטון של ראש הממשלה רבין כשהיא נקרעת לגזרים על ידי מבקריו. הכוונה הייתה לתקוף את מבקריו של רבין בזמן שהותו בארצות הברית, ובמיוחד את שמעון פרס, אולם המערכון הובן אז כיוצא נגד רבין. "הגיע הזמן לבטל את התוכנית המזוכיסטית העולה הון תועפות למשלם המיסים", כתב ראובן חופי, אזרח כועס, במדור מכתבים למערכת של **ידיעות אחרונות**, שהוקדש כולו למכתבים נגד צוות התוכנית.[58]

בסוף מארס 1976, קצת יותר משנה לפני הבחירות הכלליות של 1977, החלה העיתונות לדון באפשרות של חילופי השלטון בישראל. דניאל בלוך **בדבר** אף ציין כי חילופי שלטון עשויים להיות רצויים וכי השלילה שבשלטונה הממושך של מפא"י ומפלגת העבודה גלויה לכול: "הסתאבות, גילויי שחיתות כלכלית, פרשת החובות והנכסים, תופעות של 'בוסיזם', פרוטקציוניזם משגשג, משטר של 'שמור לי ואשמור לך', עסקונה של אומרי הן שרמתם בינונית".[59] הוא גם קבע כי ליצחק רבין ניתן אשראי עצום שלא נוצל כראוי, והצליח לנבא את העתיד כשקבע כי לקראת הבחירות לא יובטח המשך כהונתו ומולו יתמודדו שמעון פרס ואבא אבן. לקראת בחירות 1977 התחדדה היריבות בין רבין לפרס וגברה המתיחות. פרס התקשה ככל הנראה לקבל את מרותו של רבין, המבוגר ממנו בשנה אחת בלבד. המתיחות בין ראש הממשלה רבין ובין שר הביטחון פרס הייתה עתה סוד גלוי. המתיחות הגיעה לשיאה כאשר בישיבת לשכת מפלגת העבודה לקראת אמצע מאי 1976 תקף פרס בחריפות רבה את רבין על כך שהוא מדליף לעיתונות מישיבות ממשלה והביא לראיה מאמר של יואל מרכוס בעיתון **הארץ**, המתבסס על שיחה שערך עם "מקור פנימי יודע דבר בירושלים".[60] פרס טען כי כל הסימנים והעובדות מצביעים על כך שקרוב לוודאי שהמקור הפנימי הבכיר אינו אלא ראש הממשלה עצמו. בייחוד זעם פרס על ההאשמה שהשתמעה מפי המקור הבכיר, כי שר הביטחון או מקורביו שותפים לחתירה נגד ראש הממשלה באמצעי התקשורת, וכי שר הביטחון יושב על הגדר. הישיבה הסתיימה בחילופי דברים קשים בין השניים. המזכיר הכללי של המפלגה מאיר זרמי ושר האוצר יהושע רבינוביץ ניסו לכבות את השרפה ופעלו למניעת משבר פנימי במפלגת העבודה. הייתה זו משימה לא קלה. לשכת ראש הממשלה טענה כי אין מקום לביקורת על עצם זכותו של ראש הממשלה להתבטא בפומבי, וכי יש להכיר בכך שראש הממשלה הוא ראשון בין שווים. לעומת זה נודע כי פרס מתכוון להגיב על כל התבטאות של ראש הממשלה נגדו. העיתונות הרבתה לדווח

על העימות בין השניים. דווח למשל כי האופוזיציה ידעה לנצל את המשבר במפלגת העבודה וכי יושב ראש סיעת הליכוד, חבר הכנסת משה נסים, הגיש ב־13 במאי הצעה דחופה לסדר היום של הכנסת בדבר "אבדן כושרה של הממשלה לתפקד עקב היחסים העכורים בין ראש הממשלה ושר הבטחון".[61] בעיתון המפלגתי **דבר** כתב דניאל בלוך ב־16 במאי כי "מפלגת העבודה היא המפסידה העיקרית ממערכת היחסים המעורערים בממשלה". העיתונאי שראה ביריבות הפנימית הזו "יצר הרס עצמי", ציין כי המתיחות הגואה בין פרס ורבין היא כבר "סוד גלוי" וכי "אינה מוסיפה לתדמיתה של מפלגת השלטון ומתרבים הקולות בהם של נאמני הנאמנים הסבורים כי מוטב לה למפלגה להתאוורר ולהתרענן על ספסלי האופוזיציה".[62]

ב־18 במאי 1976 דיווח העיתונאי מ' שמריהו ב**מעריב** כי "במגעים לא רשמיים" שהתקיימו בין חברי כנסת מחטיבת מפא"י לשעבר הובעו "אי נחת ודאגה" מן המצב שנוצר בהנהגת המפלגה בשל העימות בן שר הביטחון ובין ראש הממשלה. העיתונאי ידע לדווח כי במגעים אלה נשקלה אפשרות לחתור לחילופים בהנהגת המדינה והמפלגה, אם יימשך המצב. "לדעת התובעים רוויזיה יסודית ומהירה ביחסים האישיים בקרב עסקני מפא"י לשעבר, רווחת הדיעה כי ראש הממשלה יצחק רבין הרחיק לכת בערעור היחסים עם שר הבטחון מר שמעון פרס, אם כי מייחסים חלק מן האחריות למצב שנוצר גם לשר הבטחון", נכתב.[63] העיתונאית מירית שם־אור פרסמה מאמר־סיפור ובו דיווחה בלעג על "יצחק'לה ושימע'לה" שני ילדי גן שהיו "הילדים הכי שקולים והכי נבונים בכל הגן" ושעתה הם רבים ביניהם. תמליל חילופי הדברים ביניהם ששמה בפיהם כלל התבטאויות קשות של האחד כלפי השני: "'נמושה אחת!' התרתח יצחק'לה. 'אם אני נמושה אתה נפולת', החזיר לו שימע'לה. 'ואתה גם מקור בכיר ועוד דברים כאלה'".[64] למוחרת, ב־19 במאי, יום לאחר פגישת הפיוס של רבין ופרס, עסקה העיתונות בעניין זה בהרחבה. כתב **מעריב** דיווח כי רבין ופרס נפגשו בלשכת ראש הממשלה בתל אביב ושיחתם נמשכה למעלה משעה. נדונו בה המקרים וההתבטאויות שיצרו את המתח ביחסים ו"נבחנו דרכים לטהר את האווירה". השניים סיכמו, כך דווח, כי בעתיד יימנעו מלמתוח ביקורת פומבית איש על רעהו ויסדירו את יחסיהם האישיים בשיחות בארבע עיניים.[65] העיתונאי לוי יצחק הירושלמי כתב כי "הרעמים והברקים" ביחסים שבין השניים ממחישים תופעה "קשה יותר מאשר חוסר אהבה בין השניים". הוא טען כי "מלחמת המילים" בין שני מנהיגי מפלגת העבודה היא סממן "לאובדן דרך משותפת, אם היתה כזאת בעבר", בין שני האישים.[66] כתב **ידיעות אחרונות** דיווח כי "חוגים במפלגת העבודה" הביעו סיפוק מקיום הפגישה בין השניים אולם העריכו כי "ההבנה המחודשת בין רבין ופרס לא תאריך ימים", והיו שטענו כי "מדובר בפיוס של כמה שבועות בלבד".[67] הסאטיריקן דידי מנוסי עקץ גם הוא את המפלגה ואת המערכת הפוליטית כולה בטורו המחורז ב**ידיעות אחרונות**. תחת הכותרת "מלחמות היהודים", כתב: "רבין נגד פרס, פרס נגד יגאל, יגאל נגד אבן, אבן נגד הרצוג, הרצוג נגד דיניץ, דיניץ נגד בגין, בגין נגד

אריק [...] וכולם חד־גדיא".[68] ב־21 במאי סיכם העיתונאי יוסף חריף את ניסיון הפיוס בין השניים וקבע כי "איש חושד בזולתו, איש אינו סובל את זולתו וכל אחד מאמין שהוא מוכשר מזולתו [...] היו הזדמנויות רבות לפיוס של אמת ביניהם. אם לא עלה הדבר נראה שיש משהו ב'הרכב הכימי' של שני האישים שאינו מסוגל להתחבר".[69] בקריקטורה שאייר זאב, הקריקטוריסט של **מעריב**, נראו רבין ופרס לוחצים ידיים כשרגליהם פונות לכיוונים מנוגדים, מה שבא להמחיש שהפיוס אינו אלא העמדת פנים.

את רחשי לב המצביעים ביטאו דעות שהתפרסמו במדורי המכתבים בעיתונות. ב־20 במאי פורסמו בעיתון **מעריב** מכתבי קוראים המתריעים מפני השלכות הסכסוך בין פרס ורבין. "זאת הפעם הראשונה בתולדות הממשלות בישראל ששרים מתקיפים בקולי קולי זה את זה [...] אין זה מוסיף כבוד לא לשרים ולא למפלגת העבודה [...] מפלגת העבודה תעמוד במצב קשה בבחירות הבאות לכנסת והדבר רק יחזק את שאר המפלגות", כתב ראובן סלם מרמלה.[70] קורא אחר, יעקב זכאי מתל אביב, כתב: "מה שכואב לאזרחי המדינה הוא לראות שהמאבק [בין פרס ורבין] גולש החוצה, אל כלי התקשורת וראש הממשלה אינו נמנע מעקיצות בפומבי [...] את חילוקי הדעות ביניהם יכולים הם ליישב בצנעה ולא בכלי התקשורת".[71]

לקראת הבחירות לכנסת התשיעית: "חשבונות קטנים ואוויליים"

הבחירות לכנסת התשיעית תוכננו להתקיים ב־1 בנובמבר 1977. אולם כבר בספטמבר 1976 עלה הרעיון בחוגים שונים במפלגת העבודה, ובעיקר באלה שתמכו בראש הממשלה רבין, להקדימן לסוף החורף ותחילת האביב. משום כך נערכו המחנות במפלגה לעימות הצפוי. יצחק רבין זיהה בשמעון פרס יריב עיקש. הוא ידע כי פרס שאפתן ואופטימי, שתי תכונות שאכן ליוותה כל חייו. הוא ראה כיצד פרס מפלס את דרכו בפוליטיקה ללא חת וידע כי לפניו מאבק מר. משום כך הציע לפרס באוגוסט 1976 בסודיות ובתיווכו של דוב צמיר, ראש מטה ההסברה של מפלגת העבודה שהיה מקובל על שניהם, הסכם ארוך טווח, ועל פיו יסכים פרס שלא להתמודד על ראשות המפלגה ובתמורה יהיה שותף בכיר בכל ההכרעות המפלגתיות, בקביעת האסטרטגיה של המפלגה ויעסוק גם בתחומים שונים שאינם במסגרת אחריותו המיניסטריאלית. השניים שוחחו, אבל לא הגיעו לכלל הסכמה.[72] הפערים ביניהם היו עמוקים והאיבה האישית טשטשה כל אפשרות לפשרה. באוקטובר 1976 שוב עלו יחסיהם של רבין ופרס על שרטון לאחר ריאיון שנתן יצחק רבין לעיתון **הארץ**.[73] באותו יום נערכה שיחת הבהרה בין השניים בניסיון להפיג את המתיחות שבאופן כללי הוחרפה שוב בסתיו 1976, אולם בחוגי המפלגה רווחה הדעה כי המתיחות עדיין לא פגה וספק אם תפוג. בחוגי צמרת העבודה ראו בדאגה גוברת את המתיחות הגוברת בין השניים והובע בהם חשש מתסיסה ומהתגבשות של גושים במפלגה סביב השניים. פרס טען אז כי יש במפלגת העבודה חברים ועסקנים הרוצים להביא לעימות בינו ובין רבין וכי גם **הארץ** שותף לדבר, אולם הוא מבקש להימנע

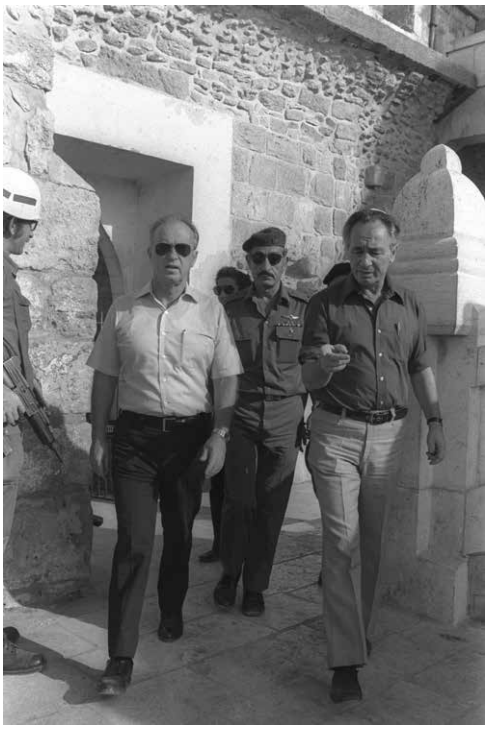

שמעון פרס ויצחק רבין בביקור במערת המכפלה, אוקטובר 1976.
צילום: יעקב סער, לע"מ

מעימותים מיותרים. "העימות בין יצחק רבין לבין שמעון פרס הוא כמעט בלתי נמנע", כתב העיתונאי דניאל בלוך **בדבר** ב־15 באוקטובר 1976, והוסיף כי העימות בין השניים נובע, בראש ובראשונה, "ממשבר הנהגה במפלגת העבודה לאחר מלחמת יום הכיפורים". עוד קבע בלוך כי יצחק רבין "עדיין לא ביסס מעמד בלתי מעורער במפלגת העבודה" וכי מאז מלחמת יום הכיפורים "פסה כאריזמה מן ההנהגה".[74] **בידיעות אחרונות** כתב העיתונאי ישעיהו בן פורת כי "ראש הממשלה חושד בשר הבטחון שמן היום הראשון הוא לא השלים עם מעמדו הבכיר. ומאז הוא חותר תחתיו בעקביות במגמה להשמיט מידיו את ראשות הממשלה". הוא תיאר כיצד ישבו רבין ופרס זה לצד זה בעצרת לרגל יום הולדתו התשעים של דוד בן־גוריון וקבע: "חבל שלא נמצא שם מישהו בעל סמכות מוסרית, שיאמר להם לשניהם שחובה עליהם לעשות כל המאמץ הנפשי והאינטלקטואלי הדרוש כדי להתעלות מעל לחשבונות קטנים ואוויליים".[75]

מצבה של המפלגה היה ברור לכול, ובכינוסים שונים לקראת סוף שנת 1976 ביקשו חברי המפלגה ופעילים מרכזיים לדון בדרכה. תחושת ההתפוררות שפקדה את המפלגה חייבה לקבוע מנהיגות מובילה, אולם עדיין לא היה ידוע מועד הבחירות הפנימיות.

"דרושה לנו מפלגה חדשה, רעננה, בעלת חזון, הנכונה לקבל הכרעות אמיצות בתחום האישי ובתחום העניני, מפלגה שתפתח את שעריה לבני הדור הצעיר, ללא מחסום חטיבתי", קונן אורי גורדון, ממקימיה של המשמרת הצעירה במפלגת העבודה.[76] מזכירות המשמרת הצעירה בירושלים הצהירה על תמיכתה בביטול מוחלט של החטיבות במפלגה ובעיקרון היסודי שהנציגים במוסדות המפלגה, בהסתדרות ובסוכנות ייקבעו בדרך של בחירות דמוקרטיות אמיתיות. המזכירות מתחה ביקורת במיוחד על אנשי אחדות העבודה המנסים לשמור בציפורניהם על "החומות הישנות של הנציגות החטיבתית".[77]

אולם היו שסברו כי המשבר הממושך במפלגת העבודה, הנותן אותותיו גם בחברה הישראלית, לא יבוא לקיצו בוועידת המפלגה. עתה לא היה ברור אם מדובר במאבק בין־אישי במפלגה או בהתמודדות על קו רעיוני מדיני. בכל שנות ההגמוניה של תנועת העבודה כמעט לא ארבה לה סכנה מבחוץ. הסכנות היחידות לשלטונה היו סכנות פנימיות – הפילוג מאחדות העבודה לפני קום המדינה, פרשת לבון, פילוג רפ"י – ועתה היו אלה המריבות הפנימיות בתוך המפלגה. החומרה שבמשבר הנוכחי הייתה שלראשונה קמה אלטרנטיבה מחוץ לתנועת העבודה שהיה לה סיכוי. במשרד ראש הממשלה נתקבלו מכתבים מאזרחים מודאגים, מרביתם חברי מפלגה מתלבטים. "מעולם לא הייתה יוקרת המפלגה והממשלה כה ירודה ומשפילה כבימים אלה", כתב א' מש, חבר המפלגה מחיפה. "בשבילי זה יהיה זעזוע עמוק אם לא אוכל להצביע בעד רשימת המפלגה – המערך, לכנסת הבאה נוכח המצב המחריד לגילויו השונים [...] לכדו את המפלגה מבפנים, בטלו מיד את החטיבתיות המשחיתה, הפסיקו את הסכסוכים האישיים", כתב מדם ליבו.[78] דניאל בלוך כתב מאמר שכותרתו "האם יש סיכוי להצלת מפלגת העבודה", והיה פסימי מתמיד: "האם הדבר אפשרי? ספק רב [...] הלוואי ונתבדה".[79]

שלושה מטוסי אף־15 עשו את דרכם מארצות הברית לישראל דרך אירופה בצוהרי יום שישי 10 בדצמבר, וכשנחתו בישראל נתקבלו בבסיס חיל האוויר בטקס רב רושם שהשתתפו בו ראש הממשלה, הרמטכ"ל רב אלוף מוטה גור וכ־3,000 מוזמנים. עוד לפני הטקס התריע שר הדתות, ד"ר יצחק רפאל, כי הטקס המתקיים בערב שבת עשוי להתארך ולחלל את השבת ותבע מראש הממשלה לבטלו. הטקס שהתקיים כמתוכנן התארך בשל המפגן האווירי שערכו הטייסים האמריקנים, אולם הסתיים לפני כניסת השבת. עם זאת עלה חשש כי שרי הממשלה וראשי הצבא חיללו את השבת. המפלגות החרדיות הגישו הצעת אי־אמון בממשלה ב־14 בדצמבר, אולם היא נכשלה מפני שהיו לה 48 תומכים בלבד. רבין ראה זאת בחומרה והחליט על פיטורי שלושת שרי המפד"ל, שר הפנים יוסף בורג, שר הדתות יצחק רפאל ושר הסעד זבולון המר. במהלך זה יצר רבין מצב שלממשלה לא היה רוב וב־21 בדצמבר הודיע על התפטרות הממשלה. הכנסת החליטה על פיזורה ועל קיום בחירות כלליות ב־17 במאי 1977.

ההתמודדות במפלגת העבודה על המועמדות לראשות הממשלה הייתה עתה בבחינת עובדה פוליטית. היו שחששו כי המאבק הצפוי על ראשות המפלגה עשוי לפצלה

ולהעכיר את אחדותה. חטיבת אחדות העבודה התייצבה כולה לצידו של רבין, אם כי העדיפה את יגאל אלון. חטיבת רפ"י התייצבה, למעט האגף החיפאי שפרש ממנה, לצד פרס, אם כי היו שהעדיפו את משה דיין. חטיבת מפא"י הייתה מפולגת בתמיכתה בין שלושת המועמדים, אולם הממסד הוותיק שיוצג בידי גולדה מאיר ויהושע רבינוביץ התייצב לימין יצחק רבין. ההערכה הייתה כי בהתמודדות במפלגת העבודה יפעלו בראש ובראשונה שיקולים אישיים. על רקע ירידת מעמדה של מפלגת העבודה וקרנה ועליית כוחות חדשים, היא ניצבה בדילמה קשה. עוד קודם לכן היו בצמרת ההנהגה התמודדויות פנימיות אישיות, למשל בין בן־גוריון לשרת, בין בן־גוריון ללבון ובין בן־גוריון לאשכול, אך הן לא נערכו כה סמוך לבחירות, ולא באווירת סכנה לעצם קיום השלטון בידי המפלגה. היריבות בין פרס לרבין הייתה קשה והיו שטענו, "טוב שידעו כי איש מהם לא יצא נשכר מההשמצה ההדדית שמטבע הדברים תלך ותדרדר".[80]

גולדה מאיר ידעה כי ההתכתשויות בין רבין לפרס הן לרועץ למפלגה, וכי רק ויתור מצד פרס עשוי אולי לשקם את תדמיתה של המפלגה המסוכסכת. בפגישה שנערכה בבית מרכז המפלגה בתל אביב הבהירה גולדה את עמדתה. פרס טען לאחר הפגישה כי לדעתו אין סתירה בין ליכוד המפלגה ובין הלגיטימיות של בחירת מועמדים לראשות הממשלה. עתה התפצלו הכוחות בשני המחנות ובכירי המפלגה יצאו בהצהרות לתקשורת בעניין התמיכה במועמד הראוי מבחינתם. דיין הודיע בחדשות ליל השבת בטלוויזיה על תמיכתו בפרס וטען כי רבין "הוא ראש ממשלה לא טוב". חבר הכנסת יצחק בן־אהרן הצהיר על תמיכתו ברבין וקרא למתן את היריבות והעימותים במפלגה. פרס השאפתן, שראה בבחירות לכנסת התשיעית הזדמנות פז להיכנס לנעלי פטרונו הנערץ דוד בן־גוריון, לא הסכים להסיר את מועמדותו ואף טען כי שינוי עשוי להטות את הכף לטובת המערך. ההתמודדות בתוך מפלגת העבודה על ראשות הממשלה הייתה עתה עובדה קיימת, חלק בלתי נפרד מההוויה הפוליטית שלה והאפילה על כל נושא ויכוח אחר. נשמעו קולות במפלגה, שחששו ממלחמת רבין־פרס, שקראו ל"פייר פליי", ללא השמצות אישיות ולהתמודדות נקייה.

אולי בשל עברו הצבאי המהולל, אולי בשל אישיותו המופנמת, צבר רבין אוהדים רבים ואפשר שהיה פופולרי יותר מפרס, יריבו הלוחמני. אהרון גבע ביקש לנתח את היריבות בין השניים במאמר **בדבר**. הוא טען כי יש הרואים בהתמודדות בין השניים אסון וסכנה למפלגה, אולם אפשר להפוך אותה למקור כוח משום שרק במפלגת העבודה, בניגוד לשאר המפלגות שכבר היה ידוע מי יעמוד בראשון, מתקיים "מאבק דמוקרטי של ממש". הוא קבע כי יצחק רבין מבטא את הקונסנזוס המדיני של מפלגת העבודה יותר משמעון פרס הניצי, וכי מטרתו של רבין היא "פשרה טריטוריאלית טובה ככל האפשר". בהשוואה ביניהם טען גבע כי רבין "מחונן בכושר ניתוח מזהיר" ו"בעוד פרס הוא אמן יחסי הציבור, רבין אינו יודע מה זה".[81] חבר הכנסת מטעם מפלגת העבודה, ישראל קרגמן, הוסיף כי פרס "הצליח להכניס לשורות המפלגה אוירה של התגוששות

פרס ורבין בוועידת המפלגה, 23 בפברואר 1977. צילום: יעקב סער, לע"מ

אישית ולא אידאית, מכיוון שאצה לו הדרך לראשות השלטון".[82] ב־5 בפברואר 1977 הודיעו שני המועמדים לראשות הממשלה, רבין ופרס, כי הסכימו על כך שההתמודדות על תפקיד זה תהיה בוועידת מפלגת העבודה הקרובה וכי הצבעה חשאית של הצירים תתקיים ב־23 בפברואר, ביום השני לוועידה. בשני המחנות התכוננו להכרעה, וככל שקרב מועד הוועידה ומועד ההתמודדות בין רבין לפרס, גברה הפעילות בשני המחנות, בעיקר בהודעות שני המטות על הזדהויות ותמיכות של אישים וגופים. רבין ופרס היו בטוחים בניצחונם ובניצחון המפלגה בבחירות, השתתפו בכינוסים רבים ופגשו פעילים.

יצחק רבין ושמעון פרס היו שונים מאוד באופיים. רבין היה מופנם וביישן, פרס היה מוחצן וחברותי. רבין נמנע משיחות טלפון עם הצירים בוועידה, פרס לעומתו הרבה בשיחות וכך הצליח לסחוף פעילים רבים לטובתו. עם מותו של ספיר באוגוסט 1975 איבד רבין את תמיכת אחת הדמויות המרכזיות והמשפיעות ביותר במפלגה, אולם נשען עדיין על תמיכתה של גולדה וזכה לתמיכת התנועה הקיבוצית. אולם צירים רבים עדיין התלבטו בין השניים. פרס זכה לתמיכת מחנה נלהב של צעירים שסגנונו החדשני דיבר אליהם, רבין זכה לתמיכה בלתי מסויגת מצד ותיקי מפלגת העבודה.

בלילה שבין 23 ל־24 בפברואר נודעו תוצאות ההצבעה: יצחק רבין נבחר כמועמד המפלגה לראשות הממשלה. מבין 3,018 בעלי זכות ההצבעה השתתפו 2,870. לרבין ניתנו 1,445 קולות לעומת 1,404 קולות לפרס. 16 נמנעו.[83] לאחר פרסום התוצאות נודע לפרס כי הדרוזים והערבים שהבטיחו לו תמיכתם, שינו את הצבעתם עקב לחצם של אנשי רבין. התוצאה הצמודה הבהירה לרבין עד כמה רב כוחו של פרס במפלגה. פרס לא חשש מקריאת תיגר על המנהיג, אולם הוא נזהר שלא לתקוף אישית את רבין, מחשש

שמאבק גלוי וחסר פשרות יערער את מעמדה של המפלגה ואת בסיס כוחה. במאמר המערכת של **מעריב** נכתב כי "המאבק הצמוד בין שני המועמדים שהיה רווי מתח עצום ומלווה לעתים ביטויי יריבות אישית קשים, הגיע אתמול לשיאים [...] חרף המרירות שבה לווה המאבק הפנימי, היו גם התרוממות רוח וסיפוק רב בוועידה".[84] הקריקטורה היומית **במעריב** לעגה למפלגת העבודה. נראתה בה ספינה שקועה בקרקעית הים כשמסביבה דגים ועשב ים, ומאחד מחלונותיה מלח מבשר לעמיתו היושב על הירכתיים: "שמעת? הודיעו שאנחנו ממשיכים עם הקברניט הקודם". תיאור מצבה של המפלגה כספינה שכבר שקעה במצולות, היה מדויק בשעה זו שלפני מערכת הבחירות לכנסת התשיעית. **בדבר** קרא חבר הכנסת ישראל קרגמן לפרק את שני המטות של רבין ופרס ו"לשחרר את המפלגה מצרת החטיבות".[85] מכתב במדור "מכתבים למערכת" בעיתון **דבר** ביטא את הלך הרוח הציבורי הן בנוגע לחטיבתיות והן בעניין היריבות העיקשת. "חידלו מנקמנויות אישיות ואל תראו בכוח השררה את המטרה העליונה [...] נהגו בחברות כנה ואמיתית לטובת המפלגה ולטובת העם", כתב הקורא נפתלי זלינגר מנתניה.[86]

כשלושה שבועות לאחר ניצחונו של רבין על פרס בוועידת המפלגה פרסם העיתונאי דן מרגלית, כתב עיתון **הארץ** בארצות הברית, ידיעה בדבר חשבון דולרים על שמה של לאה רבין בבנק האמריקני "נשיונל בנק" שבוושינגטון. באותה תקופה אסר החוק על אזרח ישראלי להחזיק חשבונות בבנקים במדינות זרות או מטבע זר בסכום של יותר מ־450 דולר. פרסום זה הוביל למה שכונה "משבר הדולרים" שבעקבותיו התפטר רבין מראשות הממשלה ב־7 באפריל ובכך סלל את דרכו של יריבו פרס אל הצמרת. ב־10 באפריל בישיבה דרמטית גם אם קצרה של מרכז המפלגה, נבחר בנוכחות ראש הממשלה יצחק רבין שר הביטחון שמעון פרס למועמד מפלגת העבודה לראשות הממשלה ולראשות הרשימה לכנסת. פרס נבחר ברוב גדול בהצבעה גלויה. נגדו הצביעו שמונה ו־18 חברים נמנעו. פרס היה המועמד היחיד ואת מועמדותו הציע זרמי בשם "הוועדה המסדרת", שהמליצה עליו פה אחד. לאחר היבחרו נשא פרס דברים על המערכות הצפויות למפלגה בבחירות ולקראת המשא ומתן המדיני הצפוי ואף הביע צער על פרישתו של רבין בנסיבות שבהן פרש. איש לא הזיל דמעה מהתרגשות. כשנשאל כעבור ימים אחדים, אם הוא סבור כי רבין צריך להמשיך לכהן בתפקידו, ענה פרס, "צריך לנהוג, כמובן, בהתאם להוראות החוק. באופן אישי עלי להגיד שהייתי נזהר מאוד שלא להוסיף נימה אישית למצב הקונסטיטוציוני שנוצר".[87] מעמדו של רבין היה עניין עדין שפרס לא שש לדבר עליו עם התקשורת. בריאיון שנתן ליואל מרקוס הוא ביקש שלא להרחיב בנושא, ורק ציין כי אם ירצה רבין להתמודד בעתיד על ראשות הממשלה, הרי שהוא "בעד דמוקרטיה במפלגה".[88]

מפלגות ואישים רבים נאבקו במערכת בחירות זו על עתידם הפוליטי והאישי. מלבד המאבק המדיני הרעיוני על אופייה של הממשלה הבאה, הייתה דרמה אישית רבה במערכת בחירות זו. "התעמולה המבקשת להיות שווה לכל נפש מערפלת לעתים את

הבעיות, מטשטשת את ההבדלים הרעיוניים ומעדיפה את הפרסונליזציה של הפוליטיקה. ההנחה היא כנראה שהאנשים חדלו להאמין בעקרונות ולפיכך הם מצפים למושיעים", כתב יהודה גוטהלף במאמר כמה ימים לפני הבחירות.[89] על כף המאזניים היו מוטלים גורלות רבים של תנועות ושל אישים כשמעל לכול ריחפה התהייה: האם תשמור מפלגת העבודה על מקומה המרכזי במדינה והאם יצליח שמעון פרס לשמר את ההגמוניה של תנועת העבודה ולהרכיב ממשלה לאחר הבחירות?

בחמשת הימים האחרונים לפני הבחירות החלה מורגשת התעוררות במטה הבחירות של המערך. בין 13 במאי ל־15 בו הופיע שמעון פרס בכחמישים אספות ואירועי בחירות שונים. אלפי מסבירים גויסו לפעולות הסברה והתקיימו קרוב ל־7,500 עצרות, כינוסים המוניים וחוגי בית.[90] ביום שלפני הבחירות יצא פרס לסיורי שטח. סיורי בחירות מסוג זה היו דבר חדש בפוליטיקה הישראלית ובעיתונות דווח שהוא מאמץ את "השיטה האמריקנית". אחר הצהריים נסע פרס ישירות מישיבת הכנסת בירושלים אל רחוב דיזנגוף האופנתי בתל אביב, שם לחץ את ידי העוברים והשבים ובעלי העסקים. משם נסע פרס לשכונות עבר הירקון. בפחות משעתיים ביקר בשכונות נאות אפקה, מעוז אביב, הדר יוסף, רמת החיל ונווה שרת, ולחץ את ידי התושבים. בחלק מהמקומות זכה לקריאות עידוד, אולם שמע גם לא מעט קריאות בגנות מפלגתו. למוחרת, ב־17 במאי 1977, הלכה ישראל לקלפי ואל המהפך הפוליטי הראשון בתולדותיה. מפלגת העבודה נדחקה לאחר בחירות אלה אל ספסלי האופוזיציה.

סיכום

במאמר שפרסם אברהם וולפנזון בעיתון **דבר** במאי 1978, שנה לאחר הבחירות לכנסת התשיעית, הוא ציין כמה סיבות שלדעתו הביאו לקריסת ההגמוניה של מפלגת הפועלים בבחירות אלה. בין היתר ציין את מלחמת יום הכיפורים, "מחדל החינוך הרעיוני", אובדן הדרך האידיאולוגית וגילויי השחיתות. סעיף מיוחד, אם כי קצר, הקדיש למה שכינה "אבדן הסולידאריות בצמרת" וציין כי "משעה שאבדה הסולידאריות בצמרת גזרה על עצמה תנועת העבודה ירידה מתמדת מבחירות לבחירות".[91] וולפנזון התכוון כמובן לסכסוכים הבין־אישיים שקרעו את המפלגה מבפנים, ובראשם הסכסוך בין יצחק רבין לשמעון פרס, שביסס את המחנאות במפלגה והזיק לתדמיתה הציבורית, עד כדי מיאוס. כשנה אחר כך כתב יצחק רבין בספרו האוטוביוגרפי כי המפלגה קצרה ב־17 במאי 1977 את "פרי הבאושים של החתרנות, הסכסוכים והפילוגים".[92] גם שמעון פרס רמז לכך בנתחו את הסיבות למפלה. הוא ראה את המפלגה עצמה אשמה במפלתה ובמיוחד האשים את הפלגנות שבה. "דיברנו בקולות שונים ובטונים רבים", הסביר.[93] לידידו הסופר א"ב יהושע שלח פרס מכתב אישי וציין בו את "משחקי הכוח" המתנהלים עדיין במפלגה גם לאחר הבחירות, כאחת מהסיבות להפסד הבחירות.[94]

עד כמה הייתה אחראית המנהיגות עצמה למפלה? האם היריבות התוך־מפלגתית וההתנגדויות לעומדים בצמרת המפלגה היו זרז למהפך הפוליטי? הסכסוכים הפנימיים כרסמו בגוף המפלגה ובסמכותו של העומד בראשה. דמותו של יצחק רבין כמנהיג שיורש את כיסאותיהם של בן־גוריון, אשכול וגולדה נראתה חיוורת והעימותים החוזרים ונשנים שהתקשורת שיקפה ובעצם כך יצרה דעת קהל, הזיקו לתדמית המפלגה כולה והזכירו לציבור את ההתנצחויות החריפות של ותיקי המפלגה בעשור הקודם. הציבור מאס בכך. נוסף על כך נגע השחיתות והסיאוב, שהציבור כולו, בהם גם חלק מתומכי המפלגה, ראה כסימפטום לשלטון ממושך מדי של מפלגה הגמונית. בכתבה עיתונאית שהתפרסמה בעיתון **ידיעות אחרונות** עשרה ימים לאחר הבחירות, ניתח העיתונאי יוסף שביט את הסיבות לכישלון בבחירות. הוא טען כי ההתמודדות הפנימית בין פרס לרבין "הוגדרה בזמנה על ידי שופרות מפלגת העבודה כהישג ראוי לשמו, כצעד בדרך לדמוקרטיזציה המלאה", אולם בפועל טענו הפעילים שאיתם שוחח לצורך כתיבת מאמרו כי בסופו של דבר "הושגה מטרה הפוכה בדיוק". יצחק בן אהרן, שהתראיין לכתבה זו, טען כי "לעיני הציבור נערכה התמודדות לא על תוכנית חברתית־רעיונית־פוליטית, אלא על יסודות אישיים טהורים – מי יפה יותר, מי נואם טוב יותר, מי מוצלח יותר".[95] החוקר שמואל נח אייזנשטדט קבע כי לחילופי השלטון עקב הבחירות במאי 1977 הסברים רבים, רובם מתרכזים בשתי תופעות: זו האלקטורלית־פוליטית וזו הדמוגרפית. אולם נוסף על כך טען כי קו הסבר אחר, שכיח למדי, נוטה להדגיש את "הפרשיות והשערוריות למיניהן וכן את דמותה של מנהיגות 'המערך'".[96]

העיתונות הכתובה שיקפה דרך קבע את המאבק בצמרת והמחלוקות המרות בין רבין ופרס תפסו לא אחת את הכותרות הראשיות בעיתונים, את עמודי הפרשנות וגם הסאטירה. התייחסות זו, שלוותה לעיתים קרובות בעוקצנות ובסרקזם כלפי השניים, השפיעה על דעת הקהל, על ציבור הבוחרים, ובסופו של דבר באה לידי ביטוי בקלפי במאי 1977 במצטבר עם הסיבות הנוספות שהביאו בבחירות אלה לקריסתה של ההגמוניה של מפלגת הפועלים. פרס עצמו טען כי השפעתם של כלי התקשורת הפכה גדולה ומשמעותית כשקבע כי "בכל העולם הדמוקרטי עומדות ממשלות פרלמנטריות ונשיאותיות בהתמודדות מתמדת עם אמצעי התקשורת, החושפים כל קמט וממאיסים כל קוצר יד. אולי זה תפקידם, אבל הם פוגעים במשמעת העצמית".[97]

המאבק בין שני הפוליטיקאים רבין ופרס שיבש את חיי המפלגה גם בשנים שאחרי המפלה של שנת 1977. לאורך כל שנות השמונים וגם בראשית התשעים, כאשר נדמה היה כי השניים מפויסים, בשלים לעבודה משותפת וכי האיבה ביניהם פסה. ביולי 1983 פרסם פרס מאמר בנושא "הקווים האדומים" שייקבעו בין סוריה וישראל אחרי יציאת צה"ל מלבנון. המאמר גרר מאמר תגובה של רבין על הצעותיו של פרס המבטאות "אבדן כיוון ודרך". בעיתונות המפלגתית דווח כי ב"חוגי צמרת העבודה" קיימת תסיסה ודאגה מהתפתחות הוויכוח בין השניים, "העשויים להחליש את המפלגה והמערך" בהתמודדות

עם הליכוד.[98] "זה יגרור מאמר תגובה של שמעון פרס, כפי שהובטח לנו. חד־גדיא. ואתא שמעון ונשך ליצחק, דהיכה לשמעון", כתב באופן מבודח העיתונאי אריה כנרתי **בדבר** והוסיף, ספק רציני ספק מלגלג, כי "האם שוב סיבוב חדש רבין־פרס מחכה בשער למערך ולאוהדיו? האם כבר סולקו כל החשבונות עם הליכוד, עם הממשלה ומדיניותה? האם הכל כבר בסדר בארץ, בירושלים, בחברון, ביו"ש, בעזה ובלבנון? האם כבר אפשר להתפנות ל'מלחמות היהודים' בבית, בתנועת העבודה?".[99]

הערות

1 להרחבה, ראו: ערן אלדר, **הדרך ל־'77', קריסתה של הגמוניית מפלגת הפועלים, 1965–1977**, תל אביב: עם עובד (ספריית אופקים), 2018 (להלן: אלדר, **הדרך ל־'77'**).

2 אורי דן, "השורשים העמוקים של הריב בצמרת", **מעריב**, 21.5.1976.

3 יומן בן־גוריון, 11.1.1963, **ארכיון בן־גוריון**.

4 מיכאל בר־זוהר, **בן גוריון**, כרך ג, תל אביב: זמורה ביתן, 1987, עמ' 1434.

5 בספרו האוטוביוגרפי כתב רבין: "לא ראיתי בשמעון פרס איש מתאים ביותר לכהן כשר הבטחון. הוא היה חסר כל נסיון צבאי ונסיונו בענייני רכש לא היטה את הכף לזכותו. אולם הבחירה לא היתה בידי [...] נכנעתי בלב כבד ומסרתי את תיק הבטחון בידי פרס. עוד אצטער על כך". יצחק רבין, **פנקס שירות**, תל אביב: מעריב, 1979, כרך שני, עמ' 421 (להלן: רבין, **פנקס שירות**).

6 תוכנית מדינית שהגיש שר העבודה יגאל אלון לראש הממשלה לוי אשכול ביולי 1967. בתוכנית הציע שהשטחים שנכבשו במלחמת ששת הימים יחולקו בין ישראל ובין ישות אוטונומית בשליטת תושבי השטחים הפלסטינים או בקונפדרציה עם ממלכת ירדן. התוכנית מעולם לא התקבלה באופן רשמי.

7 גישה של משה דיין ושמעון פרס שמשמעותה הייתה השארת השטחים בשליטת ישראל ומתן זכויות אוטונומיות לפלסטינים.

8 דן סואן, **שמאל, ימין: מחלומות חירות וצדק ללאומנות: סיפורה של החברה הישראלית**, חיפה: פרדס, 2015, עמ' 324.

9 שם, עמ' 327.

10 רבין, **פנקס שירות**, כרך שני, עמ' 417.

11 שם, עמ' 534.

12 מיכאל בר־זהר, **שמעון פרס: הביוגרפיה המלאה**, תל אביב: ידיעות ספרים, 2016, עמ' 418.

13 דברי יצחק רבין, ישיבת לשכת מפלגת העבודה, 12.8.1979, **ארכיון מפלגת העבודה**, תיק ב' 2-025-86-1979 (להלן: אמ"ע).

14 דברי שמעון פרס, שם.

15 דברי משה ברעם, שם.

16 דברי אהרן ידלין, שם.

17 דברי משה שחל, שם.

18 שלמה גינוסר, "פוליטיקה ויצרים בסכסוכי צמרת", **דבר**, 21.5.1976.

19 שם.

20 שם.

21 מירון מדזיני, **גולדה: ביוגרפיה פוליטית**, תל אביב: משכל, 2008, עמ' 625.

22 מתי גולן, **פרס**, ירושלים ותל אביב: שוקן, 1982, עמ' 195.

23 דברי חיים צדוק, ישיבת לשכת מפלגת העבודה, 12 באוגוסט 1979, **אמ"ע**, תיק ב' 86-1979-025-2.

24 להרחבה בסכסוכים פוליטיים אלה, ראו: אלדר, **הדרך ל־77'**, עמ' 23–76.
25 דן כספי ויחיאל לימור, **המתווכים: אמצעי התקשורת בישראל 1949–1990**, תל אביב: עם עובד, 1992, עמ' 134.
26 http://main.knesset.gov.il/mk/elections/Pages/ElectionsResults8.aspx
27 דברי אהרן ידלין, פרוטוקול ישיבת מרכז המפלגה, 31 בינואר 1974, **אמ"ע**, תיק 109–1974–23–2.
28 גולדה מאיר לזלמן שז"ר, **ארכיון המדינה**, תיק א־7030/8 (להלן: א"מ).
29 דניאל בלוך, "שאלת האחריות הציבורית נותרה פתוחה", **דבר**, 4.4.1974.
30 השיטות לבחירת מנהיגי המפלגות עברו תהליך הדרגתי של דמוקרטיזציה. דוד בן־גוריון נחשב ל"מנהיג טבעי", משה שרה נבחר בבחירה לא פורמלית במוסדות המפלגה וכך גם לוי אשכול; גולדה מאיר זכתה לאשרור על ידי מרכז המפלגה. להרחבה בנושא ראו: יצחק גל־נור ודנה בלאנדר, **המערכת הפוליטית בישראל**, א, תל אביב: עם עובד, 2013, עמ' 513.
31 יגאל עילם, "המערך חייב להציע הנהגה חדשה", **דבר**, 14.4.1974.
32 דניאל בלוך, "הבחירה: מועמד מוסכם או פילוג", שם, 14.4.1974.
33 דוד לנדאו, **אריק: חייו של אריאל שרון**, אור יהודה: דביר, 2015, עמ' 117.
34 יצחק רבין, **פנקס שירות**, עמ' 418.
35 דברי אהרן ידלין, פרוטוקול ישיבת מרכז המפלגה, 22 באפריל 1974, **אמ"ע**, תיק 110–1974–23–2.
36 שם.
37 דברי מרדכי סורקיס, שם.
38 דברי יצחק בן אהרן, שם.
39 דברי מאיר זרמי, שם.
40 שם.
41 דברי ישראל גרנית, שם.
42 דברי עוזי ברעם, שם.
43 דברי פנחס ספיר, שם.
44 שם.
45 דברי יצחק נבון, שם.
46 אשר אריאן, **פוליטיקה ומשטר בישראל**, תל אביב: זמורה ביתן, 1990, עמ' 135.
47 דברי שמעון פרס, פרוטוקול ישיבת מרכז המפלגה, 22 באפריל 1974, **אמ"ע**, תיק 110–1974–23–2.
48 שם.
49 דברי יצחק רבין, שם.
50 דניאל בלוך, "נצחונה של מפלגת העבודה", **דבר**, 23.4.1974.
51 אליהו אגרס, "החטיבתיות מתקרבת לקיצה – ראיון עם שמעון פרס", שם, 26.4.1974.
52 שם.
53 אבא אבן, **פרקי חיים**, תל אביב: ספריית מעריב, 1978, עמ' 562.
54 גולן, **פרס**, עמ' 170.
55 "קיסם, שר הבטחון מגייס את האבטלה", **עמדה**, 1.11.1975.
56 נחום ברנע, "פמליית רה"מ נסערת מפירסום ההתקפה על מערכת־הבטחון", **דבר**, 1.2.1976.
57 דבר שמעון פרס, "רבותי העיתונות, גלי צה"ל", 3.2.1978, **ארכיון גלי צה"ל**.
58 "גבול הטעם הטוב, מכתבים למערכת", **ידיעות אחרונות**, 22.2.1976.
59 דניאל בלוך, "האשראי של מפא"י", **דבר**, 26.3.1976.
60 "הדלפה" הוא מונח שגור בעגה העיתונאית שחל על ידיעה המתפרסמת ללא ציון מפורש של מקורה. ההדלפה היא מנגנון לא פורמלי להפצת מידע שיש בו עניין חדשותי, כאשר המפיץ אינו מוכן להיחשף ולקבל אחריות לתוכן הדברים. להרחבה, ראו: דינה גורן, **תקשורת ומציאות: מושגי יסוד בתקשורת המונים**, ירושלים: כתר, 1986, עמ' 207.

61 "דורש דיון בכנסת על הריב בין פרס ורבין", **מעריב**, 14.5.1976.
62 דניאל בלוך, "לאן מובילה המתיחות בין רבין ופרס", **דבר**, 16.5.1976.
63 מ' שמריהו, "ראשי מפא"י דנים ב'חילופים' אם ימשך ריב רבין־פרס", **מעריב**, 18.5.1976.
64 מירית שם־אור, "הולכים מכות בגן", שם, 18.5.1976.
65 מ' שמריהו, "רבין ופרס החליטו להימנע מהתנצחות ובקורת פומבית", שם, 19.5.1976.
66 לוי יצחק הירושלמי, "תעודת זהות, בקשה", שם, 19.5.1976.
67 אריה אבנרי, "רבין ופרס קיימו פגישת פיוס ויצאו 'במצב רוח משופר'", **ידיעות אחרונות**, 19.5.1976.
68 דידי מנוסי, "מלחמות היהודים", שם, 19.5.1976.
69 יוסף חריף, "לא שיחת פיוס אלא שיחת הבהרה", **מעריב**, 21.5.1976.
70 ראובן סלם, "מכתבים למערכת, חיכוכי רבין־פרס פוגעים במפלגת העבודה", שם, 20.5.1976.
71 יעקב זכאי, שם.
72 רוברט סלייטר, **יצחק רבין: ביוגרפיה**, ירושלים: עידן, 1977, עמ' 268.
73 "רבין: אם ירצה פרס להתמודד על ראשות הממשלה – עליו להתפטר מתפקידו כשר", **הארץ**, 8.10.1976.
74 דניאל בלוך, "האם ניתן למנוע את העימות רבין־פרס?", **דבר**, 15.10.1976.
75 ישעיהו בן פורת, "רבין־פרס: טענות מול טענות", **ידיעות אחרונות**, 15.10.1976.
76 אורי גורדון, "משבר המנהיגים והערכים", **דבר**, 18.11.1976.
77 החלטת מזכירות המשמרת הצעירה בנושא המצב במפלגה, מפלגת העבודה הישראלית – מחוז ירושלים, המשמרת הצעירה, **א"מ**, תיק ג־8־6755.
78 א' מש ליצחק רבין, 11.10.1976, **א"מ**, תיק ג־6775/8.
79 דניאל בלוך, "האם יש סיכוי להצלת מפלגת העבודה", **דבר**, 26.11.1976.
80 זלמן יואלי, "הפסקת תעמולת ההתמודדות – תנאי למועמדות רבין ופרס", שם, 3.1.1977.
81 אהרון גבע, "רבין – מועמד המבטא קונצנזוס", שם, 2.2.1977.
82 ישראל קרגמן, "מבחנה המוסרי של 'העבודה'", שם, 6.2.1977.
83 אריה ארד, "רבין ניצח: נבחר מועמד 'העבודה' לראשות הממשלה", שם, 24.2.1977, **אמ"ע**, תיק: 120־21־1977־2.
84 "יומן מעריב, אחרי קרב לפני המערכה", **מעריב**, 24.2.1977.
85 "רבין: הישג – כן; הישג גדול – לא", **דבר**, 25.2.1977.
86 נפתלי זלינגר, "מכתבים למערכת, יבוטלו החטיבות לאלתר", שם, 6.3.1977.
87 "שמעון פרס בשיחה עם מערכת **דבר**", שם, 15.4.1977.
88 יואל מרקוס, "שיחה עם שמעון פרס: כך אנהג כראש הממשלה", **הארץ**, 15.4.1977.
89 יהודה גוטהלף, "עיקר וטפל במערכת הבחירות", **דבר**, 13.5.1977.
90 דורית גפן, "יומן בחירות 77", **על המשמר**, 13.5.1977.
91 אברהם וולפנזון, "שבע סיבות ל"מהפך" (ב')", תנאים לתיקון השגיאות", **דבר**, 17.5.1978.
92 רבין, **פנקס שירות**, עמ' 564.
93 שמעון פרס, "אם נאבק – נתגבר", **דבר**, 27.5.1977.
94 שמעון פרס לא"ב יהושע, 10.12.1977, **אמ"ע**, תיק: 2־932־1974־1196.
95 יוסף שביט, "אנטומיה של כשלון", **ידיעות אחרונות**, 27.5.1977.
96 שמואל נח אייזנשטדט, "הרהורים על שינוי המפה הפוליטית", **מולד**, כרך ח, חוברת 39־40 (1980), עמ' 9.
97 אם נאבק – נתגבר", **דבר**, 27.5.1977.
98 אריה כנרתי ושלמה גינוסר, "החשש מחידוש ההתמודדות יועלה מחר בלשכת ה'עבודה'", שם, 13.7.1983.
99 אריה כנרתי, "רבין־פרס – סיבוב חדש?", שם, 14.7.1983.

חוק אחד, נרטיבים רבים: מסגור הדיונים על חוק הלאום בעיתונות הכתובה והאינטרנטית בעברית ובערבית

מוטי גיגי, יובל גוז'נסקי ואליאב גוטמן

מבוא

"זהו רגע מכונן בתולדות הציונות ותולדות מדינת ישראל. 122 שנה אחרי שהרצל פרסם את חזונו, קבענו בחוק את עקרון היסוד של קיומנו. ישראל היא מדינת הלאום של העם היהודי" (אלון וכהנא, 2018, פסקה 3). כך קבע ראש הממשלה בנימין נתניהו מעל בימת הכנסת, עם אישור החוק המכונה "חוק הלאום". מנגד קבע ח"כ איימן עודה, ראש הרשימה המשותפת: "כמו שבכפר קאסם נאמר שזו פקודה לא חוקית בעליל ודגל שחור מתנוסס מעליה, גם בחוק הרשע הזה, דגל שחור מתנוסס" (כהן, 2018, פסקה 10). בין שתי תפיסות קוטביות אלה, עסק המחקר המוצג כאן בסיקור של כלי התקשורת בישראל את הדיון הציבורי והדיונים בכנסת סביב "חוק יסוד: ישראל – מדינת הלאום של העם היהודי" (להלן: חוק הלאום).

במחקר נבחנו הסיקור של חוק הלאום והדיון הציבורי מעל דפי העיתונות הכתובה והאינטרנטית בישראל בשלוש השנים שבטרם חקיקתו. נבדקו 540 כתבות בנושא חוק הלאום שפורסמו בשבעה כלי תקשורת (מודפסים ומקוונים) מרכזיים בעברית (465 כתבות) ובערבית (75 כתבות). קורפוס הכתבות מתחיל במארס 2015, עם הקמת הממשלה ה־34 של ישראל, ונמשך עד מועד אישור החוק בהצבעה בכנסת, ב־19 ביולי 2018. מטרות המחקר לבחון כיצד סיקרו עיתונים הפונים לקהלים מגוונים חוק שנוי במחלוקת זה, וכיצד מוסגר הדיווח בעיתונים בעברית ובערבית.

הסיקור העיתונאי של הפוליטי

הטיה מרכזית בסיקור תקשורתי היא הטיית הייצוג. המושג "ייצוג" מתבסס על ההנחה שקיימים קשרי גומלין ומשא ומתן תמידי בין המציאות הסמלית לזו החברתית. דרך הייצוג, שהוא דימוי המשעתק כביכול את המציאות האובייקטיבית, מקבל הציבור מידע על העולם. השפעתה של המציאות הסמלית – קרי הייצוג – על המציאות החברתית מובילה לשימור או לשינוי הסדר החברתי הקיים, שמבוסס על יחסי כוח בין קבוצות בחברה (קמה ופירסט, 2015). באמצעות מסגור דימויים והבנייתם, מציגה התקשורת לפני הקוראים לא את המציאות החברתית הניטרלית והאובייקטיבית, אלא את תוצאתו של

מאבק בלתי פוסק על משמעויות, שבתורו מַבנה היררכיה של ערכים. כל סיפור תקשורתי מבוסס על מסגור שממיין עבור הנמענים את ה"טוב" וה"רע" וקובע מה בעל חשיבות ומה זניח, ובכך קובע ומקבע גבולות של שיח ציבורי ומייצר נרטיב מסוים (Hall, 1997).

בישראל המסגור בא לידי ביטוי בין היתר בהכחדה סמלית, קרי היעדר של ייצוג או ייצוג מזערי (Gerbner & Gross, 1976; קמה ופירסט, 2015), על רקע אתני ומעמדי. התייחסותה של התקשורת לזהות אתנית ומעמדית מתאפיינת בשימוש בסטריאוטיפים ובהכחדה סמלית, כמו שתיארו דהאן ואחרים (2012) במאמרם הסוקר קבוצות שובתים מרקעים שונים בישראל. מחקרם העלה כי עולמות תוכן בעלי משמעויות שונות יצרו מובחנות תקשורתית, שבאה לידי ביטוי בתבניות חוזרות של מיון המידע וארגונו ובהבניה סימבולית המתעדפת קבוצות שובתים ממעמד גבוה על פני שובתים ממעמד נמוך.

מגמות גלובליות משפיעות אף הן על הטיות הסיקור התקשורתי. דוגמה לכך היא תופעת "מירוץ הסוסים" שמקורה בארצות הברית, ושאת מאפייניה אפשר לזהות בתקשורת הישראלית. דן כספי (Caspi, 1996) מצביע על תופעה המנכיחה את קיומו של "הכפר הגלובלי" בדמות סיקור חדשותי של קמפיין בחירות הנקרא The New Style, שבמסגרתו נוצרת סטנדרטיזציה על פי אמות מידה שהתפתחו בארצות הברית. במסגרת הסיקור מיוצגים הפוליטיקאים המועמדים על ידי סמלים של מירוץ, ובמקום להתמקד בתוכן או בפועלם בעבר, נסוב השיח התקשורתי על פולחן או רצח אופי של המועמדים הראשיים ומתמקד בתחרות שכל עניינה הוא "מי ינצח".

גדי וולפסלד וגבי וימן (2001), שניתחו את סדר היום התקשורתי בשנים 1996–1999, תיארו כיצד גופי התקשורת מתמצתים שיח פוליטי מורכב ובעל היסטוריה ארוכה לכדי "אירוע" יחיד שבו הדרמה היא מרכז ההתרחשות. במסגרת סיקור כזה ממוסגרת תקופה ארוכה כהופעה חד־פעמית, ומובלטים בה המאפיינים המבדרים על חשבון אלה המשפיעים על חיי היום־יום של האזרחים. יחיאל לימור, ברוך לשם ולאה מנדלזיס (2011) דנים בחיים הפוליטיים בעידן המודרני המתנהלים כמעט לחלוטין אל מול מצלמות הטלוויזיה. התקשורת היא חלק מרכזי מהמערכת הפוליטית בישראל, ולא רק במהלך קמפיין בחירות, אלא גם בכל הנוגע לדיונים המתנהלים סביב חקיקה. עם זאת, לצד ההטיות התקשורתיות המכתיבות את סדר היום דרך הבניה ומסגור, ישנם גם גורמים המכוונים את כלי התקשורת לסיקור מאוזן המאפשר לשני הצדדים להישמע כדי לשמור על איזון פוליטי. לעיתים, בסיקור מתמשך לאורך זמן, קיים גם אינטרס להגיע לאיזון מכוון על חשבון עקרונות של חדשותיות (אריאן, וימן וולפסלד, 1999).

עיתונים לקהלים שונים

רמת אמון הציבור, ובמיוחד של אזרחים מקהילות מגוונות, בממסד המשפטי והפוליטי מושפעת מצריכת תכנים תקשורתיים. יצחק רועה (1994) מבחין בין עיתונות "איכותית" לעיתונות "פופולרית". העיתונות הפופולרית, שהיא חלק מהזרם המרכזי, מיועדת לקהל

חדשות | פוליטי

"חקקנו בסלע את השפה, ההמנון והדגל": חוק הלאום אושר סופית

החקיקה השנויה במחלוקת עברה במליאה לאחר שאושרה באופן סופי בוועדה מיוחדת ברוב של 8 מול 7 • נתניהו: "רגע מכונן בתולדות הציונות ומדינת ישראל" • הרצוג: "עצוב שעיקרון השוויון נעלם מהחוק הזה"

גדעון אלון, אריאל כהנא //
פורסם ב: 18.07.2018 23:18 | עודכן ב: 19.07.2018 09:59 / 127

השמעת כתבה

חברי הרשימה המשותפת במחאה נגד נתניהו הליהל במליאה // צילום: אורן בן חקון

חוק הלאום עבר בכנסת הלילה (בין רביעי לחמישי) בקריאה שנייה ושלישית ברוב של 62 בעד ו-55 נגד.

כתבה **בישראל היום** עם אישור חוק הלאום בכנסת.
צילום מסך מתוך אתר "ישראל היום"

רחב. היא מחזקת תחושות של השתייכות וסולידריות, ומספקת ריגושים וגירויים בעלי אופי בידורי. מנגד ניצבת העיתונות ה"אליטיסטית", שרואה עצמה כעיתונות איכות ונתפסת כמיועדת לאליטות החברתיות (תרבותית, כלכלית או השכלתית). זו מתיימרת לפרסם מידע כבד ראש באופן אובייקטיבי, ולכן מאופיינת בפורמליות ורצינות (רועה, 1994; Akkerman, 2011; Sparks, 1988). הגר להב (2008) בוחנת את העיתונות בפרספקטיבה היסטורית וטוענת שהעיתונות עומדת לפני שלב חדש שבו תשמש כקהילה, או "עיתונות כהתקשרות". שלב זה מאופיין בפרגמנטציה גוברת של העיתונות, בשפע תכנים ייעודיים שסביב כל אחד מהם מתרכזת קהילה, שחבריה חשים שותפים בייצורה ועיצובה (Batsell, 2015; Belair-Gagnon, Nelson & Lewis, 2019).

החברה הערבית והחברה החרדית בישראל מקיימות כלי תקשורת עצמאיים שונים בתכליתם – ובמקרה של הערבים, אף בשפתם – מהתקשורת של הזרם המרכזי הישראלי. על פי איזבלה ריגוני (Rigoni, 2005) אמצעי התקשורת המרכזיים אינם מספקים את הצרכים התקשורתיים של רוב קבוצות המיעוט באופן מלא, ואף מרחיקים בשיטתיות

מיעוטים אתניים ודתיים מהספירה הציבורית. מיצי וולץ (Waltz, 2005) סבור שככל שאוכלוסייה נדחקת יותר לשוליים נוטים חבריה לחוות יותר אי־שביעות רצון ביחס לתקשורת מהזרם המרכזי ומנסים ליצור לעצמם תקשורת אלטרנטיבית.

החברה החרדית כמעט אינה צורכת תקשורת המונים שאיננה מוכוונת אליה בלעדית, והתכנים מכתיבים שיח נפרד מהשיח הציבורי הכללי על פי ערכי ההלכה היהודית (הלינגר וראשי, 2011). אמצעי התקשורת בשפה הערבית בישראל גם הם מכתיבים שיח נפרד ומנוגד להגמוניה הציונית של התקשורת העברית. סאלם ג'ובראן (1999) מתאר מאבק פנימי מתמיד בין רצונו של המיעוט הערבי לייצר זירה תקשורתית עצמאית המאפשרת ביטויי אהדה למאבק הלאומי הפלסטיני, ובין רצונו של שלטון הרוב היהודי להחזיק במונופול על התקשורת הערבית כדי לשלוט במסרים ובשיח שהיא מייצרת. העיתונות בערבית בישראל כיום היא עיתונות מגזרית, שרובה בבעלות פרטית ומקומה בחייהם של הערבים בישראל מרכזי, אף שרובם דוברים עברית, קוראים עברית וכותבים בה. אילן סבן ומוחמד אמארה (2004) מתארים כיצד למעמדה של השפה הערבית משמעות בהקשר של יחס הדוברים למוסדות המדינה, זכויותיהם וחובותיהם האזרחיות ותחושת השייכות לחברה בישראל. החלשת השפה הערבית בישראל לאורך השנים השפיעה ישירות על החלשת מעמדם של דוברי השפה כפרטים וכקבוצה, ועל חוסר אמונם בממסד.

מחקרים מעטים עסקו בהשוואה בין אופי הסיקור התקשורתי בעברית לאופי הסיקור התקשורתי בערבית בישראל. מאמרים ייחודיים של גבריאל צפרוני (1994) ושל רחל הרט (2009) דנו במקרים כאלה, אך בהקשר של ההיסטוריה הרחוקה ולא של העשורים האחרונים. בהקשר של הסיקור התקשורתי של חוק הלאום, מבקש מחקר זה להשוות את השיח בעיתונים בשפה הערבית לשיח בשפה העברית על סעיפי החוק השונים הנוגעים ישירות למעמד השפה הערבית, כמו גם סעיפים אחרים בחוק שמסמלים את המאבק המתמשך של אזרחי ישראל הערבים לשוויון זכויות.

ישראל: מדינת לאום דמוקרטית?

קבוצת המיעוט בישראל המכונה על פי רוב "ערביי ישראל" ובמעגלים שונים גם "ערביי 48'" או "פלסטינים אזרחי ישראל" מונה כעשרים אחוז מאזרחי המדינה כיום. כצאצאים ל־156,000 הפלסטינים שנותרו בגבולות ישראל עם קום המדינה לעומת 700,000 שגורשו וברחו (ג'ובראן, 1999), ערביי ישראל נמצאים מאז ועד היום במה שמכונה "פריפריה כפולה", כלומר חוסר השתייכות הן למדינת הלאום היהודי והן לתנועה הלאומית הפלסטינית – מתוקף היותם אזרחים ישראלים (Al-Haj, 2004). מצב מורכב זה ממצב את ערביי ישראל כמעמד הסובל מאפליה והדרה מאז הקמת ישראל. במגילת העצמאות ישנה הבטחה כי מדינת ישראל, שמוגדרת כ"מדינת הלאום של העם היהודי", תדאג לזכויות המיעוטים שאינם משתייכים ללאום היהודי. הצהרה זו היא בבחינת "אני מאמין" של המדינה, ללא תוקף ממשי מהבחינה המשפטית. לאור תוכנה, המבטיח גם

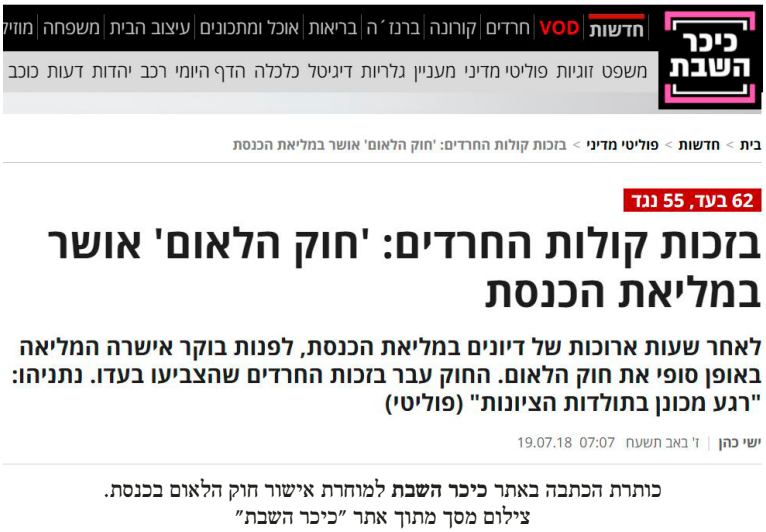
כיכר השבת
חדשות | VOD | חרדים | קורונה | ברנז׳ה | בריאות | אוכל ומתכונים | עיצוב הבית | משפחה | מוזיק
משפט זוגיות | פוליטי מדיני | מעניין | גלריות | דיגיטל | כלכלה | הדף היומי | רכב | יהדות | דעות | כוכב
בית > חדשות > פוליטי מדיני > בזכות קולות החרדים: 'חוק הלאום' אושר במליאת הכנסת
62 בעד, 55 נגד
בזכות קולות החרדים: 'חוק הלאום' אושר במליאת הכנסת
לאחר שעות ארוכות של דיונים במליאת הכנסת, לפנות בוקר אישרה המליאה באופן סופי את חוק הלאום. החוק עבר בזכות החרדים שהצביעו בעדו. נתניהו: "רגע מכונן בתולדות הציונות" (פוליטי)
ישי כהן | ז׳ באב תשעח 07:07 19.07.18

כותרת הכתבה באתר **כיכר השבת** למוחרת אישור חוק הלאום בכנסת.
צילום מסך מתוך אתר "כיכר השבת"

לכונן חוקה, שקדו במשך שנים משפטנים בניסיון ליישב שלוש סוגיות עיקריות: הפרדת דת ומדינה, מעמדם של מיעוטים שאינם יהודים וכינון דמוקרטיה מלאה.

גד ברזילי (Barzilai, 2015) סוקר את הניסיונות המשפטיים ליישב את הסוגייה של אפליית המיעוט הערבי. לדידו, המהפכה החוקתית שכונן בית המשפט העליון תחת נשיאותו של אהרן ברק הייתה מבוססת על שינויים ברמה החוקתית שבאו לידי ביטוי בחוקי היסוד "כבוד האדם וחירותו" ו"חופש העיסוק" – חוקים המבססים את זכויות הפרט ונשענים על הכוונה לקיים דמוקרטיה ושוויון זכויות. עם זאת, מוחמד בטאל (Batal, 2018) טוען שחקיקת חוקי היסוד אפשרה למערכת המשפט בישראל לבסס את האופי האתני־דתי של הזהות האזרחית במדינה. ברוך קימרלינג (Kimmerling, 1999) טען כי ישראל אינה דמוקרטית מעצם הגדרתה כיהודית. בתגובה לאותו אוקסימורון של היותה של מדינת ישראל יהודית ודמוקרטית, עולות לדיון הציבורי יוזמות שנעות בין הפיכתה של ישראל למדינת כלל אזרחיה להפיכתה למדינה דו־לאומית.

כרוניקה של הצעת חוק הלאום

יוזמי חוק הלאום טענו שהם מבקשים לעגן את זהותה היהודית של המדינה, על מאפייניה וסמליה. הצעת חוק הלאום הראשונה הוגשה עוד בכנסת ה־18 (3.8.2011) ונגנזה עקב לחץ ציבורי ופוליטי. ב־2013 התקיימו הבחירות לכנסת ה־19, והחוק לא קודם עד הבחירות לכנסת ה־20, שהתקיימו ב־17 במארס 2015. בנובמבר 2015 הקים ראש הממשלה בנימין נתניהו צוות פנים־קואליציוני שיגבש נוסח מוסכם לחוק הלאום, מתוך כוונה להגיע להסכמות בקואליציה. במאי 2017 אושר חוק הלאום בוועדת השרים לענייני חקיקה

והחוק עבר בקריאה טרומית בכנסת. הדיונים בכנסת נערכו בוועדה מיוחדת שהוקמה לצורך הדיון בחוק – הֶלחם בין ועדת הכנסת לוועדת החוקה, חוק ומשפט (להלן הוועדה המשותפת). הוועדה קיימה עשרים דיונים על החוק.

חוק הלאום עורר מחלוקות רבות משום שהוא מעניק ערך חוקתי לזהות היהודית, אך אינו כולל – בניגוד למגילת העצמאות ולחוקות של מדינות לאום אחרות בעולם – מחויבות לערכים דמוקרטיים מרכזיים, כמו שוויון וזכויות מיעוטים (Yakobson, 2020). מעבר לעניין העקרוני, התגלעו מחלוקות בגיבוש נוסח החוק בארבע סוגיות מרכזיות: (1) חשש שהמשפט העברי יהיה בעל משמעות משפטית מחייבת ושופטים יהיו מחויבים להתבסס עליו בקבלת החלטות. לאור החשש הושמט סעיף המשפט העברי מהנוסח הסופי של החוק. (2) מעמד השפה הערבית: חוק הלאום העניק מעמד של שפה רשמית לעברית בלבד והוריד את מעמדה של הערבית משפה רשמית לשפה בעלת "מעמד מיוחד".[1] (3) סוגיית יהדות התפוצות: הסעיף בנושא זה ביקש לעגן את הקשר של מדינת ישראל עם יהודי העולם, ובפרט עם יהודי צפון אמריקה. התנגדויות רבות עלו משני כיוונים: האחד, חשש של גורמי ימין מהתנגדות יהודי צפון אמריקה לשאלת השטחים; והאחר, חשש המפלגות החרדיות מהענקת זכויות דתיות לזרמים הלא־אורתודוקסיים בישראל. הנוסח הסופי של החוק כלל אמירה כללית ומעורפלת על "שימור זיקה" ליהודי העולם. (4) סוגיית ההתיישבות הקהילתית הנפרדת, שעלתה מסעיף זכותו של כל אדם לשימור מורשתו. הקושי נבע מכך שהסעיף הציע – בניגוד לאיזונים העדינים בחוקים קיימים – להתיר הדרה גורפת של ציבורים שלמים על רקע דת, מין, גזע, מוצא ולאום. סעיף שימור המורשת נמחק מהצעת החוק, ובמקומו הוכנס לנוסח הסופי סעיף בנושא התיישבות יהודית, ולפיו "המדינה רואה בפיתוח התיישבות יהודית ערך לאומי, ותפעל על מנת לעודד ולקדם הקמה וביסוס שלה".

לנוכח עומק המחלוקת סביב חוק הלאום, עלתה השאלה כיצד עיתונים הפונים לקבוצות חברתיות שונות הציגו ומסגרו את הסוגיות הללו בסיקור תהליך החקיקה. האם היו פערים בסיקור העיתונאי של העיתונים השונים (פופולריים, אליטיסטיים ומגזריים), ובינם ובין הדיונים בוועדת הכנסת?

שיטת המחקר

במחקר נבחן אופי הסיקור העיתונאי של הדיון הציבורי והפוליטי על חוק הלאום בשלוש שנות הפעילות שקדמו לחקיקתו. הניתוחים מתבססים על כלל פריטי החדשות הכתובים שאזכרו את חוק הלאום (כתבות, ידיעות, מאמרים וטורי דעה) ושהתפרסמו מהבחירות לכנסת העשרים במארס 2015 ועד מועד חקיקת החוק, 19 ביולי 2018. הכתבות המודפסות וחלק מהמקוונות חולצו בעזרת חברת "יפעת", והיתר אותרו בעזרת מנועי החיפוש של אתרי העיתונים במהלך חודש אוקטובר 2018. נסקרו 465 כתבות בעברית ו־75 כתבות בערבית, סך הכול 540.

במחקר נבחנו שבעה עיתונים מרכזיים (מודפסים ומקוונים): **ישראל היום**, עיתון חינמי נפוץ הפונה לשכבות רחבות; **הארץ**, עיתון בעל אידיאולוגיה מדינית וכלכלית ליברלית הנהנה מהשפעה רבה בקרב האליטות הישראליות (דהאן ואחרים, 2012);[2] **מקור ראשון**, שבועון הפונה לקהל קוראים דתי־לאומי ונחשב אליטיסטי; *ynet*, אתר החדשות הנקרא ביותר בעברית בבעלות ידיעות תקשורת;[3] **כיכר השבת**, אתר החדשות החרדי הפופולרי ביותר (מן ולב־און, 2017); **פאנט־פנורמה**, אתר חדשות חינמי בערבית, הפופולרי ביותר בקרב האזרחים הערבים בישראל (דסקל ושוורץ אלטשולר, 2015); **וא־סנארה**, שבועון חדשות פופולרי בערבית (אבו־קשק, 2016). היות שמטרת המחקר הייתה לבחון ולהשוות בין עיתונים שונים (יומונים, שבועונים, אתרי אינטרנט) הפונים לקהלים שונים, אי אפשר היה להשוות רק בין עיתונים עם תפוצה דומה. עם זאת, בניתוח הכמותי נעשתה השוואה על בסיס אחוזים ולא במספרים אבסולוטיים (כל עיתון נמדד כ־100%).

לצורך הניתוח הכמותי הוכן ספר קידוד מפורט הכולל קריטריונים רבים: נתונים בסיסיים (השפה, העיתון, סוג הכתבה); מאפייני מרואיינים (מספר מרואיינים, רקע אתני, זהות ציבורית, זהות פוליטית של נבחר ציבור, עמדה ביחס לחוק, טיעוני המרואיינים ביחס אליו); וקריטריונים של הכתבות (מסגור, הקשר הדיון). ניתוחי התוכן הכמותיים בוצעו בידי חמישה מקודדים מיומנים: שלושה כותבי המאמר ושתי סטודנטיות לתארים מתקדמים, שצוידו בהנחיות קידוד מדויקות וקיבלו הכשרה מתאימה. לאחר דיון משותף שבו הובהרו נקודות אי ההתאמה בקידוד, אושר המשך ניתוח התוכן ואף נערכה בדיקת מהימנות בקרב המקודדים (אלפא של קורנבך 0.868).[4]

הניתוח האיכותני של הטקסטים בחן את הדיווחים, הכתבות וטורי הדעה לפי קריטריונים שעלו מהחומרים,[5] בהתאם למתודת "תיאוריה מעוגנת בשדה" (איילון וצבר־בן יהושע, 2010; גבתון, 2001). במקביל נבחנו הפרוטוקולים המלאים של דיוני הוועדה המשותפת ומליאת הכנסת על חוק הלאום, שנדלו ממאגר החקיקה הלאומי. ניתוח התוכן של הכתבות בחן כיצד העיתונות הציגה ומסגרה את הוויכוח הציבורי על חוק הלאום ואת התבניות שבהן השתמשה בדיווחיה. הניתוח כלל בחינה של הטקסט העיתונאי עצמו, של השאלות שנידונו והעמדות שהוצגו ושל המסגור העיתונאי, בשימת לב מיוחדת להבדלים בין עיתונים המיועדים לקהלים שונים.

ממצאים: ניתוח כמותי
התפלגות הכתבות, סוגן והיקפן

לוח 1. התפלגות הכתבות הכתובות על חוק הלאום לפי עיתון

העיתון	מספר הכתבות	שיעור מסך כל הכתבות
הארץ	209	38.7%
ynet	116	21.4%
ישראל היום	83	15.3%
פאנט ופנורמה	51	9.4%
מקור ראשון	32	5.9%
כיכר השבת	25	4.6%
א־סנארה	24	4.4%
סה"כ	**540**	**100%**

מלוח 1 עולה כי הסיקור הנרחב ביותר מבין העיתונים היומיים היה בעיתון **הארץ**: כ־39 אחוז מכל הכתבות על חוק הלאום בשלוש השנים האחרונות (209 כתבות). עוד בולט כי הפער בהיקף הסיקור בין **הארץ** ובין *ynet* ניכר: כשמונים אחוז יותר כתבות (93 כתבות) **להארץ**. היקף הסיקור **בהארץ** היה גדול פי 2.5 מזה **שבישראל היום**. היקף הסיקור מעיד על החשיבות שכל עיתון רואה במושא הסיקור. מהנתונים עולה שמבין שלושת העיתונים היומיים בעברית, בעלי התפוצה הגדולה ביותר בישראל, **הארץ** – הקטן מבין השלושה – ראה חשיבות רבה בסיקור חוק הלאום ובפיתוח דיון ציבורי סביבו. בולטות סיקורם של נושאי זכויות אדם וזכויות המיעוט הערבי בישראל בפרט היא קו שמאפיין באופן מסורתי את עיתון **הארץ**.

תרשים 1. התפלגות סוגי הכתבות לפי עיתון (באחוזים)

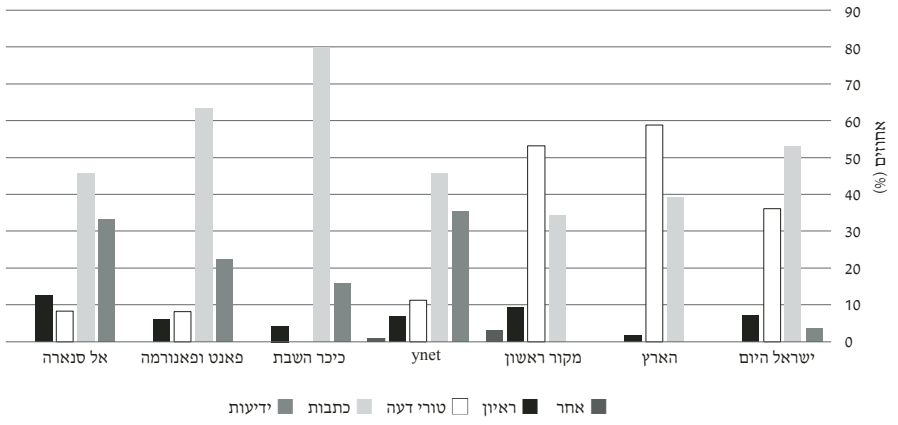

בתרשים 1 אפשר לראות שבכל העיתונים המודפסים או האינטרנטיים הסיקור הרב ביותר בנושא חוק הלאום היה בכתבות או בידיעות קצרות (עד 200 מילה), למעט **הארץ** ו**מקור ראשון** שנתנו מקום נכבד למאמרים ולטורי דעה. 58 אחוז מהכתבות **בהארץ** היו מאמרי דעה (123 טורי דעה). **במקור ראשון** היו 53 אחוז מהכתבות מאמרי דעה (17 טורי דעה). שני העיתונים הללו מגדירים עצמם עיתונים אליטיסטיים בעלי קו פוליטי מובהק (להב, 2008). **מקור ראשון** הבליט טורי דעה שתומכים בכל החוק (65%), **והארץ** – טורים המתנגדים לכל החוק (88.5%). **בישראל היום** היו 36 אחוז מהכתבות מאמרי דעה (30 טורי דעה). באתרי החדשות בשפה הערבית, **פאנט ופנורמה** ו**א־סנארה**, היו פחות מעשרה אחוזים מהפרסומים מאמרי דעה, ובאתר **כיכר השבת** לא התפרסמו כלל מאמרי דעה.

זהות אישית של המרואיינים: תת־ייצוג אתני, מגדרי, גילי ופרופסיונלי

מניתוח הרקע האתני של המרואיינים בכל עיתון עולה שבעיתונים בשפה העברית היה שיעור המרואיינים היהודים גבוה משמעותית משיעור המרואיינים הערבים. רק 7.5 אחוזים מהמרואיינים **בישראל היום** היו אזרחים ערבים (שישה מרואיינים); **במקור ראשון** – פחות משישה אחוזים (ארבעה מרואיינים ערבים); ב־*ynet* – פחות מ־12 אחוז (23 מרואיינים ערבים); ו**בהארץ** הופיעו פחות מעשרה אחוזים אזרחים ערבים (עשרים מרואיינים). תמונה הפוכה, אם כי בפער קטן יותר, מצטיירת מסיקור העיתונים בשפה הערבית, שבהם שיעור המרואיינים הערבים היה גבוה משיעור המרואיינים היהודים. הסיקור ב**פאנט ופנורמה** בערבית כלל ייצוג של 22 אחוז מרואיינים יהודים, וב**א־סנארה** – 36 אחוז (11 ו־8 מרואיינים יהודים בהתאמה). בהקשר של מחקר זה יש משמעות מיוחדת לתת הייצוג המסורתי של מרואיינים ערבים בעיתונות העברית, מאחר שלחוק הלאום יש השפעה ישירה על החברה הערבית בישראל.

בהיבט המגדרי, בכל העיתונים, הן בשפה העברית הן בשפה הערבית, היה היחס בין מספר המרואיינים הגברים לנשים לרעת האחרונות. בתקשורת בעברית נמצאו בממוצע פי ארבעה יותר מרואיינים גברים, ו**מקור ראשון** בלט לרעה (פי שבעה יותר גברים מנשים). בתקשורת בערבית היה היחס הממוצע פי עשרה יותר מרואיינים גברים; ב**א־סנארה** נמצאה רק מרואיינת אחת לעומת 26 מרואיינים. הממצאים הללו תואמים מחקרים קיימים על הסיקור העיתונאי בישראל, שבו שיעור הייצוג של נשים בחדשות הוא 24 אחוז (World Association for Christian Communication, 2015).

שאלת גיל המרואיינים נחשבת משנית בהגדרה העצמית של אזרחים בהשוואה למגדר, לאום ואתניות, אך עודנה בעלת חשיבות. ילדים ובני נוער לא זכו כלל לייצוג בדיון התקשורתי על חוק הלאום. הסיקור אף התעלם כמעט לחלוטין מגילאי 18–35 (שלושה מרואיינים בלבד בכל 540 הכתבות). אפשר לייחס את המקום המרכזי שניתן לקבוצת הגיל שבין 36 ל־65 לגיל הממוצע של הפוליטיקאים, אנשי הציבור, העיתונאים ועובדי

המדינה בדרגות בכירות. עם זאת, ההתעלמות הכמעט מוחלטת מקולם של צעירים וצעירות היא תת־ייצוג ביחס לעמדות הציבור כולו כלפי חוק הלאום.

מהבחינה המקצועית השיעור הגבוה ביותר בקרב המרואיינים היה של נבחרי ציבור: 45 אחוז **במקור ראשון**, 77 אחוז ב־*ynet* ו־89 אחוז **בכיכר השבת**. לעומתם מומחים מעולם המשפט והאקדמיה, מהעיתונות ומארגוני המגזר השלישי ואזרחים מן השורה, זכו לייצוג מועט יחסית בכלל העיתונים. אפשר לומר שסביב חוק הלאום העניקו כלי התקשורת המרכזיים גישה רבה יותר להבעת עמדה לשחקנים בכירים, רשמיים ומוסדיים בזירה הפוליטית, ופחותה למומחים ואנשי מקצוע (Reich, 2009).

עמדות וטיעונים ביחס לחוק

בחינת הזהות הפוליטית של נבחרי ציבור, שהיו כאמור רוב המרואיינים בכל העיתונים, העלתה כי בעיתונים בעברית בולטת הטיה כלפי אישי ציבור ופוליטיקאים מהימין.[6] השיעור הגדול ביותר של מרואיינים מהימין נמצא **במקור ראשון** (78%), ואחריו **בכיכר השבת** (63%), **ישראל היום** (60%), **הארץ** (50%) ו־*ynet* (46%). את הפערים בסיקור לטובת אנשי ציבור מהימין אפשר להסביר חלקית בנימוק החדשותיות: המעמד הפוליטי הגבוה יותר של מפלגות השלטון מהימין הופך אנשים אלה – ראש הממשלה, שרים וראשי ועדות מרכזיות בכנסת – לבעלי ערך חדשותי רב יותר (Reich, 2009). בהתאמה הפוכה, בעיתונים בערבית בלטה הטיה לטובת אישי ציבור ופוליטיקאים מהשמאל (בעיקר אישי ציבור מהחברה הערבית): 65 אחוז **בפאנט ופנורמה** ושבעים אחוז **בא־סנארה**. מהנתונים עולה כי קיימת התאמה בין קהל היעד של העיתון ובין בחירת המרואיינים שלו ביחס לחוק הלאום.

עם זאת פוליטיקאים, אנשי ארגוני החברה האזרחית, עובדי מדינה, עיתונאים ואזרחים עשויים להביע דעות מגוונות. לפיכך בחנו את העמדה שמציג המרואיין בכתבה: תמיכה מלאה בחוק, תמיכה חלקית או התנגדות מלאה.[7] מן הנתונים עלה כי כל העיתונים הציגו בעיקר עמדות שנמצאות בקצוות: תמיכה מלאה בחוק והתנגדות מלאה לחוק (36%–81%). עמדה אמביוולנטית ביחס לחוק הוצגה בשיעור נמוך יותר במידה משמעותית בכל העיתונים (בין 0% ל־19%). נתונים אלה תואמים את השערת הדרמה החדשותית, שלפיה הצגת עמדה נחרצת וחד־משמעית היא דרמטית יותר ולכן נתפסת כחדשותית יותר לעומת הבעת עמדה אמביוולנטית (שפר ווימן, 2004).

בחינת כל עיתון בנפרד מגלה שבעיתונים בערבית ניתן ביטוי רב למרואיינים שהתנגדו לכל החוק – 81 אחוז **בפאנט ופנורמה** ו־73 אחוז **בא־סנארה**. בתקשורת העברית הייתה תמונה מורכבת יותר: ייצוג רב יותר ניתן לתומכים באופן מלא בחוק בעיתונים **ישראל היום** (50%) ו**מקור ראשון** (40%). לעומת זאת, מתנגדי החוק זכו לייצוג רב יותר באתר **כיכר השבת** (48%) ובעיתון **הארץ** (48%). התוצאות **בכיכר השבת** ייחודיות ונובעות במידה מסוימת מסעיף הקשר עם יהדות התפוצות, שהמפלגות החרדיות התנגדו לו

נחרצות. בעיתון **מקור ראשון**, המזוהה עם קהל הציונות הדתית, נמצא שיעור המרואיינים האמביוולנטיים הגבוה ביותר (19% מהכתבות). חלק מהמרואיינים אומנם הביעו תמיכה בחוק מבחינה אידיאולוגית, אבל היו פחות נלהבים מהיבטיו המעשיים.[8] *ynet* היה כלי התקשורת היחיד שהיה מאוזן בשיבוץ מרואיינים שתמכו בחוק או התנגדו לו באופן מלא (כ־37% לכל עמדה). ייתכן שזהו מאפיין של איזון מכוון: הקפדה של כלי תקשורת על מציאת איזון פוליטי יחסי בין שתי עמדות מנוגדות בסיקור בטווח הארוך (אריאן, וימן וולפספלד, 1999).

ניתוח הטיעונים שהועלו ביחס לחוק הלאום, לעיתים באותה כתבה, העלה מגוון סוגיות: זהות יהודית לאומית, דת, זכויות אזרח, סמליות, פרקטיות, בג"ץ, התיישבות יהודית, גזענות ואפרטהייד, דמוקרטיה ושוויון לפני החוק. בעיתונים בעברית בלטה מאוד סוגיית הזהות היהודית (16%–19%), ונושאי הגזענות והאפרטהייד כמעט נעדרו מן השיח. לעומת זאת, בעיתונים בערבית היה שימוש רב יותר במושגים גזענות ואפרטהייד ודיון בסוגיית ההתיישבות היהודית. **מקור ראשון** היה העיתון שהבליט באופן הרב ביותר טיעונים בסוגיית בג"ץ (13.7%). בכל העיתונים שנסקרו מוסגר הדיון בחוק באופן דומה בטיעונים שדנו בפרקטיות, בסמליות ובדמוקרטיה ושוויון לפני החוק.

סיכום הממצאים הכמותיים מגלה כי בעוד העיתונות המרכזית בישראל בעברית ובערבית התמקדה בסיקור אישי ציבור שהם גברים מעל גיל 36, נבדלו העיתונים זה מזה באופן הסיקור. העיתונים בעברית התמקדו במרואיינים יהודים ובסוגיית הזהות היהודית, ונחלקו ביחסם של אותם מרואיינים לחוק עצמו. העיתונים בערבית סיקרו בעיקר אישי ציבור ערבים, שהתנגדו לחוק וראו בו חוק גזעני שמדיר את החברה הערבית בסוגיית השפה וההתיישבות. רוב העיתונים בחרו צד בוויכוח והבליטו קולות של תמיכה מלאה בחוק או התנגדות מלאה לו, והצניעו עמדות אמביוולנטיות.

ניתוח איכותני

בניתוח האיכותני שיוצג להלן נבחן האופן שבו כל עיתון בחר לייצג ולמסגר את הדיון סביב חוק הלאום, כדי לזהות את התבניות שבהן השתמש כדי לספר את "הסיפור". הקריאה האיכותנית של הכתבות וטורי הדעה נעשתה בהשוואה בין העיתונים עצמם ובינם לפרוטוקולים של דיוני הוועדה המשותפת בכנסת. הניתוח העלה שלוש תמות מרכזיות: הבלטת נושאים תואמי צרכנים, הבלטת דרמה לצורכי משיכת קהל, והתעלמות מנושאים מרכזיים בחוק.

הבלטת נושאים תואמי צרכנים

הוויכוח על חוק הלאום נוגע במספר רחב של נושאים, אולם בסיקור החוק בעיתונים הדיווח היה חלקי ומנקודות מבט צרות. כל עיתון בחר להבליט היבטים מסוימים שנגעו לחוק ושחקנים פוליטיים נפרדים, ולהמעיט בהיבטים אחרים. למשל, **בכיכר השבת**

הובלט החשש מפני מתן מעמד חוקי לזרם הרפורמי ביהדות בהקשר של סעיף הקשר עם יהדות התפוצות. המסגור הבליט את החשש ששופטי בג"ץ יפגעו בזהות הדתית: "החשש של חברי הכנסת החרדים היה ששופטי בג"ץ ישתמשו בחוק בסוגיות מהותיות כמו הכותל המערבי, גיור ונושאים נוספים. ח"כ ישראל אייכלר הגדיר את החוק [...] כ'מתנה לרפורמים'" (**כיכר השבת**, 2018, פסקה 6). העיתון המגזרי בחר להבליט את נציגיו ואת הנושאים הרלוונטיים לחברה החרדית. לאחר אישור חוק הלאום בקריאה שלישית, הציג העיתון את נציגי המפלגות החרדיות כלשון המאזניים, וכמי שווידאו שהאינטרסים של מצביעיהם יישמרו: "החוק אושר בזכות קולות המפלגות החרדיות שהצביעו בעדו. ההצבעה [...] הגיעה לאחר דיונים בין ראשי המפלגות ליו"ר הקואליציה דוד אמסלם שהתחייב שהחוק לא יפגע בנושא שמירת השבת והרפורמים" (כהן, 2018, פסקה 1).

מנגד, **הארץ** הדגיש את החשש מפגיעה בזהות הליברלית של המדינה. החוק מוסגר כמפלה את המיעוט הערבי באמצעות הנמכת מעמדה הרשמי של השפה הערבית, והובלט סעיף בחוק שמדבר על העלאת מעמד המשפט העברי, שפורש כסעיף העלול לפגוע באוכלוסייה הלהט"בית ובנשים. **הארץ** היה היחיד שדיווח על פנייה של ארגוני נשים במחאה נגד החוק בטענה שיחזק את הדין הדתי ויפגע בנשים, מה שעלול "להסיג את ישראל עשרות שנים לאחור" (ליס, אוקטובר 2017, כותרת משנית). חשש נוסף שעלה בעיתון הוא פגיעה של החוק בזהות הדמוקרטית. למשל בטור דעה של פרופ' זאב שטרנהל: "מנהיגי הימין כלל אינם מתעניינים בשאלה איך ניתן לשפר את עבודת המוסדות הדמוקרטיים, ומתמקדים בשאלה איך ניתן להחלישם ולפגוע בתפקודם, ואם אפשר לרוקנם מתוכן. הדמוקרטיה של זכויות האדם נתפשת בעיניהם כסכנה חמורה למדינה, כי היא אינה רואה במדינה ערך בפני עצמו ואף לא מכשיר בידי הלאום" (שטרנהל, 2017, פסקה 2).

בטור זה, שהיה אחד מכמה טורי דעה דומים, מובלט שכפסע בין ישראל לקץ הדמוקרטיה. אותה תחושה עלתה ממאמרי המערכת של העיתון; כמו במאמר שכותרתו "את חוק הלאום לא צריך לתקן, אלא לגנוז", שטען כי "החשש מפני 'עודף דמוקרטיה' עובר כחוט השני בנוסח החדש של החוק" (מאמר מערכת, 2018, פסקה 3). במאמר נטען כי במדינה דמוקרטית אי אפשר לקבוע סעיפים שמבטיחים את אופייה הלאומי בלי להעניק שוויון מוחלט למיעוטים שבה. הקונפליקט הובלט גם בציטוטי חברי כנסת ושרים. למשל, בסיקור הישיבה הראשונה של הוועדה המשותפת, בהשתתפות שרת המשפטים איילת שקד, בחרו ב**הארץ** להרחיב ציטוט של דבריה בסוגיית היחס בין מדינה יהודית לדמוקרטית: "הערכים הדמוקרטיים של המדינה מעוגנים כבר בחוק יסוד. אני חושבת שיש לנו הזדמנות גדולה לעגן גם את הערכים הלאומיים והיהודיים. עצם היותה של המדינה דמוקרטית לא סותר את היותה יהודית. יש קונצנזוס – בבית הזה צריכים להיות ערכים מקבילים והם יכולים להיות" (ליס, יולי 2017, פסקה 6).

מעניין להשוות סיקור זה לסיקור אותה ישיבה ב**ישראל היום**, שהבליט בציטוט דברי השרה שקד דווקא את חשיבות ההיבט הסמלי של החוק: "בחקיקה שלנו חסר הפרק שמגדיר את ערכי המדינה, ההמנון, השפה והדגל. ב־120 מדינות ההמנון מוגדר בחוקה. ב־136 מדינות הדגל מעוגן בחוקה. ב־170 מדינות השפה מעוגנת בחוקה [...] הערכים הדמוקרטיים מעוגנים. יש לנו הזדמנות גדולה לעגן את הערכים היהודים והלאומיים לנצח" (אלון וצזנה, 2017, פסקה 5).

ציטוטים רבים של שרים מהימין ב**ישראל היום** הבליטו היבטים שמגדירים את החוק כבעל משמעות מכוננת וסמלית. בכתבה שדיווחה על העברתו בקריאה שלישית צוטט יוזם החוק, ח"כ אבי דיכטר: "אני קורא לכל חברי הכנסת להצביע בעד החוק. בידי הח"כים לעשות היסטוריה, או להישאר מחוצה לה" (אלון וכהנא, 2018, פסקה 10). מסגור הדיון שילב מסרים על חשיבות החוק וסמלי המדינה, והחוק הוצג כמגן על הזהות היהודית של המדינה. את אותה כתבה פתח ציטוט של ראש הממשלה בנימין נתניהו: "יש מי שמבקש לערער על זכויות קיומנו. היום חקקנו בסלע החוק, זו היא המדינה שלנו, זו היא השפה שלנו, זה ההמנון שלנו וזה הדגל שלנו, תחי מדינת ישראל" (אלון וכהנא, 2018, פסקה 3).[9]

מסרים בסוגיית הזהות הלאומית היהודית היו מרכזיים ב**ישראל היום**, אולם הם לא מוסגרו רק סביב גאווה לאומית, אלא כהתגוננות מפני "האויב" וניסיונותיו לפגוע בזהות זו. אותם אויבים זוהו כמי שתומכים במדינת כל אזרחיה בכלל, וחברי הכנסת מהרשימה המשותפת בפרט. לדוגמה, בטור הדעה של ד"ר ראובן ברקו נכתב: "הצורך למנוע את ניצול הדמוקרטיה לחתרנות ולהסתה, שמקורן הן מהאסלאמיסטים והן מהאגף הפוליטי של הנהגת ערביי ישראל – הוא אחת הסיבות העיקריות לחוק הלאום, שתכליתו לשמור על זהות המדינה ולהגן עליה מפני שונאיה" (ברקו, 2017, פסקה 3). המסגור מבליט שיח רגשי ביחס לחוסר השוויון כלפי הציבור היהודי דווקא. במאמר דעה אחר טען עקיבא ביגמן שהתיישבות קהילתית נפרדת קיימת למעשה רק ביישובים הערביים (ביגמן, 2018). השימוש בשיח רגשי על חוסר שוויון הפוגע ביהודים מסגר את התמיכה בחוק עם פחד וחשש מפני פגיעה בזהות היהודית־לאומית בישראל, שהחוק נועד לשכך באמצעות הבלטת סמלי המדינה היהודיים.

ניתוח סיקור החוק ב**מקור ראשון**, המזוהה עם הציונות הדתית, מגלה שגם בו מוסגר הדיון כחשש מפגיעה בזהות היהודית־לאומית של המדינה, אבל האיום הוגדר כנובע ממערכת המשפט, ובמיוחד משופטי בג"ץ. למשל, בטור של עורך העיתון, חגי סגל, לאחר שהחוק עבר בקריאה שלישית, הוא הפנה אצבע מאשימה ברורה: "בית המשפט העליון כפה ערכים זרים על ערכי היסוד של המדינה ופרץ בעקביות פרצות באופייה היהודי. שלושה ראשי ממשלות לפחות הסכימו לחלוקת ירושלים. גורמים אחרים ניסו לשלוח יד אפילו בהמנון 'התקווה'. לאגף הלאומי בכנסת לא נותרה ברירה אלא להתעשת יום אחד ולסתום את הפרצות" (סגל, 2018, עמ' 1).

וכך, הניתוח הכמותי אומנם העלה שב**מקור ראשון** הוצג שיעור המרואיינים האמביוולנטיים הגבוה ביותר ביחס לחוק (19%), אולם הניתוח האיכותני מאפשר לזהות שיחס אמביוולנטי כלפי החוק, כלומר תמיכה עקרונית בו, לצד אכזבה מסעיפים מסוימים וביקורת עליהם, נובעים מביקורת של אנשי ימין שהחוק אינו מעניק מענה מספק לדרישותיהם ולציפיותיהם.

בניתוח הכמותי, *ynet* היה כלי התקשורת היחידי שנתן ביטוי שווה למרואיינים שתמכו בחוק או התנגדו לו באופן מלא. הניתוח האיכותני העלה שהאיזון בא לידי ביטוי גם בהבאת קולות התומכים בזהות היהודית־לאומית, לצד דרישה לאיזון עם ערכי הדמוקרטיה והשוויון האזרחי. למשל, במאמר דעה של ד"ר עמיר פוקס מהמכון הישראלי לדמוקרטיה נטען שעל עיקרי החוק אין מחלוקת:

> כותרת החוק, וגם חלק גדול מתוכנו, כלל אינם במחלוקת: ישראל היא מדינת הלאום של העם היהודי, וכך ראוי שתישאר [...] ועדיין, חוק הלאום הוא חוק מסוכן ובעייתי, שיפגע קשות באופי הדמוקרטי של המדינה [...] מהנוסחים המקוריים נמחק במפגיע האזכור שלפיו ישראל היא מדינה יהודית ודמוקרטית, ברוח הכרזת העצמאות, כדי שחס וחלילה לא יפורש ככזה המעניק שוויון זכויות (פוקס, 2018, פסקאות 2 ו־4).

מגילת העצמאות הייתה אלמנט בולט במסגור זה בעיתון, מאחר שסימלה זהות יהודית־לאומית לצד ערכים של שוויון ודאגה למיעוטים. לדוגמה, ביום שבו שלח נשיא המדינה ראובן ריבלין מכתב לוועדה והתנגד לסעיף המאפשר הקמת יישובים נפרדים, בחרו ב־*ynet* לפרסם את הנוסח המלא של המכתב וכתבה שכותרתה "ריבלין נגד חוק הלאום: 'הקמת יישובים לבני דת אחת – פגיעה בעם היהודי'" (אזולאי, 10 ביולי 2018). כתבה נוספת מאותו יום הבליטה שציפי לבני הוצאה מאותו דיון לאחר שקראה ממגילת העצמאות (שומפלבי ולוקש, 2018). מניתוח השיח ב־*ynet* עולה שהעיתון בחר למסגר את הצגת הדיונים בחוק כהסכמה עקרונית עימו, לצד אכזבה או מחסור בסעיפים אחרים, בהתאם לשיח הפנים היהודי־ציוני ההגמוני.

בעיתונים בערבית בלטו שתי תמות מרכזיות במסגור הסיפור העיתונאי שהיה בעיקרו התנגדות לחוק: העלבון הסמלי שהחוק עלול לגרום לאזרחים הערבים, והנזק הממשי לחיי היום־יום שלהם. בנושא הפגיעה במעמד השפה הערבית בחרו באתר **א־סנארה**, למשל, לצטט מדברי ח"כ דב חנין: "בשאלת השפה, זה מסר מממשלת נתניהו, וזה מסר ברור לאזרחים הערבים שהמדינה לא מכירה אותך ואת התרבות שלך, וזה מנוגד לחוק. החלטת האו"ם משנת 1947, מחייבת את שתי המדינות להגן על זכויות המיעוטים תוך שמירה על זכויות לשוניות" (**א־סנארה**, 2018).[10] הפגיעה בשפה הערבית הוצגה לא רק כעלבון סמלי, אלא גם כסכנת עריצות של השלטון ביחס למיעוטים.

עוד הובלטה בעיתונות הערבית סוגיית ועדות הקבלה, ששונתה לסעיף התיישבות יהודית. כך צוטט באתר **פאנט ופנורמה** פרופסור אסעד גאנם: "מה שמתרחש עכשיו הוא ניסיון למסד חוקית את העליונות הגזעית של מדינת ישראל יותר מאשר בעבר.

למשל, אנחנו יודעים שבגליל, במשולש ובנגב הוקמו ישובים רק ליהודים ומונעים מהערבים להתגורר בהם, וכעת זה נאמר ישירות ובגלוי על פי החוק" (ע'דבאן, 2018). לדידם החוק מוסגר כאישור ממשי לכך ש"היה ידוע אבל הוסתר" לפני כן, ולפיכך הוא חלק ממיסוד גזענות, שלעיתים קרובות הושוותה לשלטון האפרטהייד בדרום אפריקה.

אפשר אם כן לראות שהעיתונים השונים בחרו למסגר את חוק הלאום בהתאם לתפיסות המשוערות של קהל היעד שלהם ובנושאים שסברו שהם רלוונטיים לקהל קוראיהם. כפי שלחוק היבטים רבים, כך היו גם הנושאים שבחר להבליט כל כלי תקשורת: זהות יהודית־לאומית, פגיעה בדמוקרטיה, זהות דתית, הגנה מפני בג"ץ, פגיעה במיעוטים או איום על היחסים בין יהודים לערבים. מההבדלים עולה גם משותף: הבלטת נושאים רלוונטיים לקהל היעד. כל כלי תקשורת בחר להפחיד את קוראיו מפני "העלול לבוא" או "הנמצא כבר כאן", והצביע על אותו "רוע" כמאיים לפגוע בערכים החשובים לקוראים. באמצעות הפחדה והבדלה ניסו כלי התקשורת לשמור על נאמנות קהליהם לעיתון עצמו. נראה שיש כאן שיח המאפיין "עיתונות כהתקשרות" (להב, 2008), כלומר במקום רטוריקה של אובייקטיביות עובדתית, בחר כל עיתון להדגיש ולמסגר נקודות שתאמו את הקו הפוליטי של קוראיו המשוערים. מסגור זה הפך כל עיתון לשחקן פוליטי פעיל, וכל קבוצה זכתה לחיזוק הייצוג של העמדה המקורית שלה על חשבון מידע רבגוני של עמדות שונות. כך מלבה העיתונות ומְשַמרת משטר ספציפי של ידע, וכל עיתון מתבצר בעמדותיו וניזון ומזין מאותה נקודת מבט חברתית־פוליטית. בעוד בעיתונות המפלגתית של העבר היו שיקולים אידיאולוגיים או מפלגתיים, כעת נראה שהשיקולים הם שיווקיים. במילים אחרות, כפי שניבאה להב:

> זה יהיה תפקידה הבא של העיתונות – לא לדווח לנו, אלא לרכז אותנו. עיתונאות שתשכיל להפוך למרכז של כינוס לקהילה ספציפית, יהיו אשר יהיו ההגדרות שיאפיינו את הקהילה הזאת, עיתונות שתצליח להאניש את הקהילה, להעניק לה מראה, פנים, קול, זהות. זו לא תהיה עיתונות של כולם, זו לא תהיה עיתונות המתבוננת מבחוץ. זו תהיה עיתונות שתאפשר זהות־עצמית, תאפשר לומר "זה אני", שתפעל מבפנים (להב, 2008, עמ' 46).

כל עיתון בחר להציג את טיעוניו ביחס לחוק בהתאם לתפיסה העצמית של "המוצר" שהוא מייצר: תחושת שייכות קהילתית וניסיון לעורר את מעורבות הקהל (Audience Engagement) (Batsell, 2015; Belair-Gagnon, Nelson & Lewis, 2019). **הארץ** ריכז את הקוראים הליברליים **ומקור ראשון** – את אלה הלאומיים; העיתונים בערבית כביטוי לחברה הערבית ו־*ynet* כשייך למיינסטרים הציוני. העיתונות כהתקשרות, במונחים של להב (2008), הביאה את העיתונים לזהות את קהילת קהל היעד שלהם, לפנות אליה בהתאם לרוח התכנים שאותם "צרכנים" ביקשו לקרוא, ובהתאם למסגר את הוויכוח על חוק הלאום. מובחנות זו של השיח בעיתונות, הדומה במידה מסוימת לשיח ברשתות

החברתיות,[11] הופכת אותו לבמה המרכזת קהילות שונות ומחליפה את התפיסה הרואה בעיתונות מקור של מידע מגוון ופרשנות פלורליסטית.

הבלטת דרמה לצורכי משיכת קהל

העיתונים נמצאים בשוק תחרותי, ולכן ניסו לבדל את עצמם וליצור נאמנות לקהילה מסוימת (Batsell, 2015); אולם העיתונים צריכים להתחרות גם באין־ספור גירויים וריגושים אחרים שמנסים למשוך את תשומת ליבו של הקהל. בניתוח הסיקור של חוק הלאום בלט שהעיתונים בחרו להדגיש את הדרמה והקונפליקט. הדיונים בוועדה המשותפת ובכנסת, שנמשכו שעות רבות ושהוצגו בהם טיעונים כבדי משקל, מוסגרו בייצוג התקשורתי כ"אירוע" שבו הדרמה, הצבע, העימות וההופעה נחשבו חדשותיים יותר מתוכנם של הדברים (וולפספלד ווימן, 2001).

היוזמה לחוק והחלטות שרי הממשלה והקואליציה לפעול לקידומו מוסגרו פעמים רבות בעיתונות כמונעות מאינטרסים אישיים ומפלגתיים צרים. הטיה זו, המכונה "מירוץ סוסים", ממסגרת את השיח הפוליטי כתחרות בין מועמדים ומפלגות, ומתמקדת במתקפות אישיות בין הפוליטיקאים במקום בנושאים המרכזיים שבדיון (שפר ווימן, 2004; Caspi, 1996). המתמודדים באותה תחרות בתהליך החקיקה הוצגו כמי שאינם ראויים להנהיג או כבעלי אינטרסים זרים. כך לדוגמה נטען בטור פרשנות ב**ישראל היום** שהחוק היה אמצעי של נתניהו להעלאת הפופולריות שלו בקרב מצביעיו: "המטרה העיקרית של נתניהו היא לא לאפשר לבנט לעקוף אותו מימין. לכן צץ פתאום חוק הלאום והפציע משום מקום [...] שליפת חוק הלאום מייצרת סדר יום לאומי, שהכוכבים הראשיים בה הם כולם ליכודניקים [...] ומונעת חדירה של תכנים אחרים ובלתי רצויים מבחינת ראש הממשלה לראש המהדורות" (טוכפלד, 2018, פסקאות 1–10).

הדגשת הדרמה והקונפליקט, הטיה שעלתה מכל העיתונים (הפופולריים, האליטיסטיים, והמגזריים), הבליטה את העיסוק בטפל, באישי ובסנסציוני על חשבון התוכן. למשל, בכתבה ב־*ynet* על אחת מישיבות הוועדה המשותפת שבה נידונו נושאים משפטיים מרכזיים, בחרו להרחיב דווקא על עימות אישי: "במהלך הדיון התגלע ויכוח בין יואל חסון לאבי דיכטר, שהיו חברים לסיעה ב'קדימה' כשהחוק עלה לראשונה בשנת 2011. 'אתה היית סוס טרויאני שקיים קשר עם נתניהו וחוק הלאום היה המטרה שלך להגיע מקדימה לליכוד', אמר ח"כ חסון [...] דיכטר לא נשאר חייב: '[...] הזיקית מקנאת בך על כמות הצבעים שאתה יודע להחליף'" (אזולאי וטויזר, 2018, פסקאות 7–9).

דוגמה נוספת היא הבלטה ומסגור של הוויכוח כהתנהגות צינית של חברי הכנסת שרוצים לעודד פלגנות ושבטיות כדי להפיק רווח פוליטי, בהיותם מונעים מאינטרסים אישיים ולא מתחושת שליחות או אידיאולוגיה. כך למשל בכתבה ב**כיכר השבת** צוטטה ח"כ ציפי לבני מהאופוזיציה: "כששאלתי חברי כנסת מהקואליציה למה הם לא מביאים את אותו חוק שאנחנו יכולים להתאחד סביבו מאה חברי כנסת, הם הסתכלו עלי בחיוך

ציני ואמרו שנתניהו רוצה את החוק בשביל לריב, אחרת איך ידעו שהוא יותר לאומי מכם? מה יצא לנו מזה שתתמכו? זו השיטה" (כהן, 2018, פסקה 9).

לכאורה השיח בעיתונים נועד לחשוף את "פרצופם האמיתי" של חברי הכנסת, אולם למעשה העיתונות לקחה חלק באותו "משחק" והפיקה ממנו רווח. בהבלטת היבטים של קונפליקט באמצעות דרמטיזציה, העיתונים ניסו לא רק למשוך את תשומת ליבם של הקוראים, אלא גם להפוך את עצמם למי שמבטאים את הקול הביקורתי של אותו קהל נאמן. למען הקהל שמר העיתון על ארשת של עיתונות מקצועית שמבצעת את תפקידה בהליך הדמוקרטי, אך גם מבטאת את "האמת" של הקהילה שאליה העיתון פונה. גם מסגור נציגי הציבור כמי שאינם מקיימים דיונים מעמיקים, והבלטת הדרמה והקונפליקט בדיווחים העיתונאיים, נועדו לשמור על נאמנות קהל הצרכנים לעיתון שביטא את עמדותיו והגן עליהן.

נפקדים מהסיקור העיתונאי

מניתוח עומק של הכתבות עלה כי היו גם היבטים של החוק שהדיונים בוועדה המשותפת עסקו בהם בהרחבה, אך העיתונות הקדישה להם תשומת לב מינימלית. הנושא הראשון היה השפעת החוק על האזרחים הדרוזים והבדואים, והשני היה מקומו המהותי של חוק הלאום כחוק יסוד, ולכן חלק מהחוקה העתידית של מדינת ישראל.

אף ששאלת מעמדם של הדרוזים הייתה נוכחת כמעט בכל הישיבות בוועדת הכנסת, היה הדיון התקשורתי בנושא דל. מבין 1,086 המרואיינים בכל הכתבות, רק 16 היו בני העדה הדרוזית או העדה הבדואית (פחות מ־1.5%). זאת ועוד, מעיון בפרוטוקולים של הוועדה נמצא שכבר מהישיבה הראשונה, ביולי 2017, נערך דיון ער בהשתתפות מומחים וארגונים חברתיים על השפעת החוק על הדרוזים. בישיבה השישית, למשל, טענה ח"כ רויטל סויד מהמחנה הציוני: "ניקח חייל צה"ל, שנמצא בשבי, הוא דרוזי, או בן מיעוטים אחר [...] מה המסר שאנחנו מעבירים? שהמדינה לא תשקוד על השבתו מהשבי בגלל שהוא לא יהודי" (ועדה משותפת, 0172, עמ' 11). ח"כ שרן השכל מהליכוד השיבה: "זה מובן מאליו שלכולנו יש מחויבות כלפי החיילים הללו, בין אם הם יהודים, בין אם הם מוסלמים, נוצרים, או דרוזים" (ועדה משותפת, 2017, עמ' 17). חברי כנסת מכל קצות הקשת הפוליטית הסכימו שיש לשמור על מעמדם של הדרוזים, אך הוויכוח נסב על השאלה אם החוק אכן יפגע בזכויותיהם. באותו יום התפרסמה ידיעה אחת בלבד על חוק הלאום, וגם בה נפקד הדיווח על הדיון על השפעת החוק על הדרוזים. באותה ידיעה ב**ישראל היום** צוטט יושב ראש הוועדה, ח"כ אמיר אוחנה: "החוק לא מפלה בין אזרחים [...] המדינה מקפידה ומחויבת לאזרחי ישראל כולם, ולחיילים כולם, אך מקומם לא בחוק הזה" (אלון, 2017, פסקה 2).[12]

נושא נוסף שנידון בוועדה אך זכה להתייחסות מועטה בסיקור העיתונאי היה משמעותו של החוק כחוק יסוד. כתבות מעטות דנו בכך, למשל ב־*ynet*, שם צוטט עו"ד איל ינון,

היועץ המשפטי של הכנסת: "הצעת חוק היסוד שבנדון היא המעשה החוקתי המשמעותי ביותר שעושה הכנסת מאז חקיקתם של חוקי היסוד בשנת 1992 [...] ההצעה מבקשת להגדיר את אופייה החוקתי של מדינת ישראל, ובמידה רבה לעצב מחדש את נוסחת האיזון החוקתית הקיימת" (אזולאי, 12 ביולי 2017, פסקה 2). למרות חשיבות הנושא, אף אחד מהעיתונים לא מסגר באופן משמעותי את הסיקור בעובדה שמדובר בתהליך של ביסוס חוקה בפועל. התייחסות צרה לנושאים חוקתיים ולמקומו של החוק במארג החוקים של מדינת ישראל אפשר היה לזהות בעיתונים המזוהים עם התומכים בחוק, **ישראל היום** ו**מקור ראשון**, שבחרו להציג את החוק כתגובה לאומית ל"חוק יסוד: כבוד האדם וחרותו" ולפסיקות בית המשפט העליון.[13] במילים אחרות, עיתונים אלה מסגרו את חוק הלאום כחוק שנועד להתגבר על בג"ץ, שעל פי תפיסתם פוגע בזהות היהודית של המדינה, ובכך הוסטו ההיבטים החוקתיים בדיון גם הם לעבר ייצוג של קונפליקטים ושבטיות. בהבניה זו אימצו העיתונים בעברית את הנרטיב של יוזמי החוק, שהצניעו את העובדה שמדובר בחוק יסוד בעל השלכות מרחיקות לכת, והבליטו את הממדים הדרמטיים יותר, כמו המשמעויות הסמליות של החוק.

גם בעיתונות בערבית לא הייתה התייחסות משמעותית לנושא החוקה או למסגור הסיפור העיתונאי סביב משמעותם של חוקי יסוד. בכתבות השונות מוסגר החוק כמנוגד למשפט הבין־לאומי, אך הדיון במהותו לא הורחב. כתבות מעטות התייחסו ליכולת של החוק להשפיע באופן דרמטי על זכויות משפטיות ועל חוקים נוספים, לדוגמה בדברי סעיד אל־ח'רומי בכתבה ב**פאנט ופנורמה**: "החומרה של חוק הלאום הוא בכך שהחוק בבסיסו הוא חוק יסוד והוא יהיה חלק מהחוקה של המדינה. כתוצאה מהחוק יחוקקו בעתיד חוקים גזעניים שתהווה גם פגיעה ברשות השופטת, בזיקה לבית המשפט העליון בהתייחסותו לנושאי זכויות מיעוט בייחוד בהיבטים מפלים בשירותי דיור ובשירותים בכלל" (**פאנט ופנורמה**, 2018).

בהיעדר שיח עיתונאי על המשמעות של חקיקת חוקה לישראל, ובמסגור השיח על חוק הלאום כחוק בעל משמעות סמלית בעיקרו, חטא הסיקור בעיתונים המרכזיים בעברית ובערבית לתפקידו בהעברת מידע ופרשנות. התוצאה הייתה דיווח עיתונאי חסר, שהבליט סוגיות סנסציוניות התואמות לקהלי היעד על חשבון דיון בסוגיות מעוטות קהל, כמו האזרחים הדרוזים, או בסוגיות מורכבות, כמו משמעות חוקתית.

סיכום

מניתוח כמותי ואיכותני של 540 הכתבות הכתובות בעיתונים המקוונים והמודפסים בעברית ובערבית עלו פערים בסיקור תהליך חקיקת חוק הלאום. בהיותו חוק מורכב, הנוגע בעצבים החשופים של קבוצות בחברה הישראלית ובליבם של קונפליקטים עמוקים בה, בחר כל כלי תקשורת למסגר באופן שונה את סיקור החוק. כל עיתון הבליט סוגיות שאותן ראה כמרכזיות והצניע אחרות, בהתאם לתפיסה של העיתונות כהתקשרות

(להב, 2008). אפשר לנמק בחירות אלה בתפיסה עיתונאית ביחס לסוגיות שנתפסות כמעניינות או חשובות, אך נראה שבפועל נוצר מצב שהעיתונות ביקשה להפוך למרכז שסביבו נוצרות תחושת שייכות, קהילתיות וזהות סובייקטיבית (להב, 2008; Batsell, 2015; Belair-Gagnon, Nelson & Lewis, 2019). כל העיתונים ניסו לשמר את נאמנות קוראיהם באמצעות הצגת "אחר" כמאיים על דרך החיים של הקוראים ועל זהותם. זאת ועוד, אחד המנועים של עיתונות כהתקשרות בא לידי ביטוי בחשיבה שיווקית ניאו־ליברלית ובראיית קהל הקוראים כצרכנים אשר יזהו את העיתון כקול המבטא את זהותם האישית ותפיסתם האידיאולוגית.

חיזוק לממצאי הניתוח נמצא בהשוואת המסגור העיתונאי לפרוטוקולים של הוועדה המשותפת בכנסת, אשר הבליטה את הפערים באופני הסיקור של חוק הלאום. העיתונים נבדלו זה מזה בכך שכל אחד מהם בחר להבליט את הסוגיות שנחשבו כבוערות לקהל קוראיו המשוער, אולם כולם כאחד בחרו להדגיש את הדרמטי והסנסציוני ולהמעיט בדיון בסוגיות מעוטות קוראים או מורכבות, כמו ההשלכות החוקתיות של החוק. במידה רבה נכרכה מגמה זו בהתעלמות ממרכיבים מהותיים בדיון על משמעות חוק הלאום לאזרחי המדינה ולישראל כמדינה דמוקרטית.

עוד עולה מן המחקר מסקנה שהעיתונות בעידן הנוכחי חוזרת להיות סקטוריאלית, אבל בעלת תפיסה ניאו־ליברלית ולא מפלגתית, בניסיון לשמר את קהל הקוראים כיחידה אורגנית. הרצון לבנות "קהילה" מייצר עיתונות שכבולה לכללים של אותה קהילה עצמה ולתפיסת העולם של אותה קהילה בלבד, תוך כדי יצירת "חורים שחורים" בידע ובתפיסת המציאות של אותה קהילה, ובמיוחד בתפיסת העולם של קהילות אחרות. בחברה שבה הפילוג והשיסוע הולכים וגדלים, וכל קהילה והעיתון הכתוב שלה גדלים ומזינים את עצמם בהיכרות שטחית בלבד עם תפיסות עולם שונות, אפשר להיזכר ב"נאום השבטים" של נשיא המדינה ראובן ריבלין בכנס הרצליה 2015 (ריבלין, 2017). הנשיא מנה ארבעה שבטים בחברה הישראלית: חילוני, דתי־לאומי, ערבי וחרדי – שבטים שמהמחקר הנוכחי אפשר להסיק שיש להם מקורות עיתונאיים נפרדים, הממסגרים את המציאות באופן שונה גם כאשר מושאי הסיקור זהים. כל עיתון המזוהה עם קבוצה מסוימת מזדהה עם תפיסת עולמה ומחזק בעיקר את "האמת" שלה. מה שנוצר הם עיתונים סקטוריאליים שהמשותף בשיח שהם מייצרים הולך וקטן. בהיעדר ייצוג ראוי לנקודות מבט מגוונות עולה חשש לכרסום ביכולת השיח במרחב הציבורי על נקודות הסכמה.

אין ספק שגם לרשתות החברתיות היה חלק בפיצול השיח על חוק הלאום, אשר נכון יהיה לבחון במחקר המשך; אך העיתונות הממוסדת התיימרה להציג שיח מקצועי ואתוס של "אמת", שמן המחקר הנוכחי מתברר כלוקה במסגור חלקי בלבד. הרצון לשמר את תפיסת העולם של העיתון נובע בחלקו מהתפיסה הניאו־ליברלית של כדאיות כלכלית, שמניעה את העיתונים לפעול משיקולי רייטינג ותחרות על הלקוחות, עד כי נראה שהם מעדיפים עיתונות התואמת את עמדותיהם הקודמות על פני עיתונות המציגה עמדות

אמביוולנטיות ומציאות מורכבת. העיסוק העיתונאי בחוק הלאום שהתמקד בצבע ובשוליים הדרמטיים של "הסיפור", כמו גם בשחקנים הפוליטיים הדומיננטיים, ולקה בייצוג חסר של נשים וצעירים או מומחים למשל, משמש דוגמה לעיתונות המספקת מסגור חלקי, המתבסס על הזהות העצמית של הקוראים ובו־זמנית גם יוצר אותה, ופועל עבור קהילה מסוימת ומתוכה. העיתונות המפלגתית בעבר אף היא פעלה בצורה זו, אך באותה עת המניעים היו מוצהרים והעיתונות ראתה עצמה כחלק מאותה תפיסת עולם. בעידן הנוכחי העיתונים מנסים לזהות עצמם על פי האתוס והרטוריקה של אובייקטיביות עובדתית, אך כפי שעולה מן המחקר הנוכחי, בפועל הם מייצרים "מוצר עיתונאי" שונה ונבדל, שמספר סיפורים שונים לחלוטין.

המורכבות של העידן הנוכחי – שבו נראה כי אין "אמת" עיתונאית אחת ואין אובייקטיביות עיתונאית, ובמקביל הסיפור העיתונאי ממוסגר באמצעות "אמיתות" שונות המחזקות עמדות שכבר קיימות בקרב הקהל – מביאה לקושי ביצירת דיון ציבורי המבוסס על היכרות משמעותית עם עמדות מנוגדות. להבדיל מהאתוס של העיתונות בעבר על האמת כעיקרון העליון, השליחות והמחויבות הבסיסית של העיתונות (להב, 2008), היום נראה שהעיתונות נשחקה עקב צרכים כלכליים ושיווקיים. נוסף על כך המציאות החברתית, הפוליטית והעיתונאית נתונה בשנים האחרונות תחת מתקפה של "פייק ניוז" ו"עובדות אלטרנטיביות" (Lewandowsky, Ecker & Cook, 2017).

עם זאת, אובדן הדרך העיתונאית הביא לתגובת נגד בחשיבה מחדש על המושג "אמת" ועל חשיבותו, כפי שבא לידי ביטוי בקמפיין "האמת" של **הניו יורק טיימס**. למרות המציאות הכאוטית והקשיים שהעיתונות שרויה בהם, ניכרת גם קריאה לחזרה לעקרונות הראשוניים שהבנו את מקצוע העיתונות בראשית דרכו – עקרונות אשר יש להם חשיבות בשמירה על העיתונות כמקום מפגש לדיון ציבורי עשיר של דעות ועמדות שונות.

הערות

* המחברים מבקשים להודות לעוזרות המחקר, יהב ארז וקייטי וקסברגר, על עזרתן יקרת הערך בביצוע מחקר זה. המחקר נערך בסיוע קרן דב לאוטמן, המארגנת את כנס דב לאוטמן למדיניות החינוך.

1 לצד הפגיעה במעמדה של השפה הערבית, החוק הדגיש את סמלי המדינה (ההמנון והדגל) שנתפסים כיהודיים. אורית קמיר (Kamir, 2020) טוענת כי חוק הלאום נבנה כדי להעלות את שיח הכבוד היהודי־לאומי על חשבון שיח כבוד האדם וזכויותיו.

2 הכתבות נאספו מאתר **הארץ**, שכן אתר העיתון כולל את התוכן מהגיליון המודפס בתוספת תוכן בלעדי לאתר.

3 הבחירה באתר *ynet*, ולא בעיתון **ידיעות אחרונות**, נבעה מהעובדה שאתר החדשות זוכה לקוראים רבים יותר מהעיתון המודפס.

4 אשר למבחן חי בריבוע לאי תלות, אי אפשר היה לבצעו משום שמספר הכתבות היה קטן מחמישה מקרים לכל קטגוריה.

5 לצורך הניתוח האיכותני נכללו עוד שני עיתונים לאותה תקופת זמן, בשפה הערבית: **ערב 48** ו**כל אל־ערב**.

6 החלוקה לימין, שמאל ומרכז נעשתה לפי הגדרת המפלגה שעימה מזוהים נבחרי הציבור.
7 בכתבות רבות עסקו עמדות המרואיינים בסעיף מסוים בחוק הלאום, ולא בהכרח בחוק כולו.
8 דיון בסוגיה אפשר למצוא בפרק האיכותני של מחקר זה.
9 לדיון נרחב בסוגיית סמליות החוק ראו: Kamir, 2020
10 כלל הטקסטים מהשפה הערבית תורגמו על ידי עוזרת המחקר קייטי וקסברגר.
11 לדיון על רשתות חברתיות ותפקידן בקיטוב חברתי ראו: Bradshaw & Howard, 2018; Tucker et al., 2018
12 הייצוג החסר של השלכות חוק הלאום על הדרוזים והבדואים בולט במיוחד נוכח הסערה התקשורתית שהתחוללה בשבוע הראשון שלאחר חקיקת החוק, ביולי 2018, אשר נמצאת מחוץ לעניינו של המחקר הנוכחי.
13 לדיון על המשמעות החוקתית של חוק הלאום ראו: Bell, 2020

מקורות

א־סנארה (2018). "דב חנין: חוק הלאום הוא כתם ונמשיך להיאבק כדי להסירו מתוך ספר החוקים", **א־סנארה**, 20.7.2018, http://www.sonara.net/full/336638/ [בערבית]. תרגמה קייטי וקסברגר.

אבו־קשק, ה' (2016). "הבלוגוספירה של המגזר הערבי בישראל כאמצעי תקשורת אלטרנטיבי", עבודת דוקטור, אוניברסיטת בן גוריון בנגב, באר שבע.

אזולאי, מ' (2017). "יועמ"ש הכנסת: לא ניתן לזרז את אישור חוק הלאום", *ynet*, 12.7.2017, https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-5307210,00.html

אזולאי, מ' (2018). "ריבלין נגד חוק הלאום: 'הקמת יישובים לבני דת אחת – פגיעה בעם היהודי'", שם, 10.7.2018, https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-5307210,00.html

אזולאי, מ' וע' טויזר (2018). "סמוטריץ' למשנה ליועמ"ש בדיון על חוק הלאום: 'אתה כלום'", שם, 16.7.2018, https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-5310769,00.html

איילון, י' ונ' צבר־בן יהושע (2010). "תהליך ניתוח תוכן לפי תיאוריה מעוגנת בשדה", בתוך: ל' קסן ומ' קרומר־נבו (עורכות), **ניתוח נתונים במחקר איכותני** (עמ' 359–382). באר שבע: הוצאת אוניברסיטת בן־גוריון.

אלון, ג' (2017). "מסתמן: חוק הלאום יובא לקריאה ראשונה בחודש הבא", **ישראל היום**, 13.11.2017, https://www.israelhayom.co.il/article/515259

אלון, ג' וא' כהנא (2018). "'חקקנו בסלע את השפה, ההמנון והדגל': חוק הלאום אושר סופית", שם, 18.7.2018, https://www.israelhayom.co.il/article/572621

אלון, ג' וש' צזנה (2017). "דיון סוער על חוק הלאום: ח"כים הורחקו מהאולם", שם, 26.7.2017, https://www.israelhayom.co.il/article/492989

אריאן, א', ג' וימן וג' וולפספלד (1999). "איזון בסיקור הבחירות", בתוך: א' אריאן ומ' שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל – 1996** (עמ' 359–382). ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

ביגמן, ע' (2018). "כבוד הנשיא, אכן יש אפליה – לטובת לא־יהודים", **ישראל היום**, 10.7.2018, https://www.israelhayom.co.il/article/570343

ברקו, ר' (2017). "אום כל חטאת", שם, https://www.israelhayom.co.il/opinion/498053

ג'ובראן, ס' (1999). "העיתונות הערבית בישראל: תוצר של שינוי, זרע של שינוי", **קשר**, 25, עמ' 83–88.

גבתון, ד' (2001). "תיאוריה מעוגנת בשדה: משמעות תהליך ניתוח הנתונים ובניית התיאוריה במחקר איכותני", בתוך: נ' צבר־בן יהושע (עורכת), **מסורות וזרמים במחקר האיכותי** (עמ' 195–227). לוד: דביר.

דהאן, י', ש' בנימין, מ'גיגי, ש' ליר, מ' שמואלוף, ונ' שם טוב, (2012). "מהקמפוס לנמל: סיקור שביתות ושובתים בתקשורת הישראלית", **סוציולוגיה ישראלית**, יד(1), עמ' 29–56.

דסקל, ש' ות' שוורץ אלטשולר (2015). **תחנת הרדיו א־שמס בתפר שבין רגולציה, פוליטיקה וכלכלה**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

הלינגר, מ' וצ' ראשי (2011). "המיעוט החרדי והתקשורת הציבורית בישראל: בסיס לדיאלוג תרבותי המבוסס על תפקיד התקשורת בעיצובה של חברה אזרחית", **תרבות דמוקרטית**, 13, עמ' 119–139.
הרט, ר' (2009). "יפו ותל־אביב במראה הכפולה של העיתונות הערבית בשנים 1881–1930", **קשר**, 39, עמ' 92–101.
וולפספלד, ג' וג' וימן (2001). "המאבק על סדר היום התקשורתי בבחירות 1996–1999", בתוך: א' אריאן ומ' שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל – 1999** (עמ' 383–410). ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
ועדה משותפת לוועדת הכנסת וועדת החוקה, חוק ומשפט לדיון בהצ"ח יסוד: ישראל – מדינת הלאום של העם היהודי (2017). **פרוטוקול מספר 6, 13 בנובמבר 2017**, כנסת ישראל. https://main.knesset.gov.il/Activity/committees/Pages/AllCommitteesAgenda.aspx?Tab=3&ItemID=2022170
טוכפלד, מ' (2018). "ביתו הוא מבצרו", **ישראל היום**, 12.7.2018, https://www.israelhayom.co.il/article/570915
כהן, י' (2018). "בזכות קולות החרדים: 'חוק הלאום' אושר במליאת הכנסת", **כיכר השבת**, 19.7.2018, https://www.kikar.co.il/284776.html
כיכר השבת (2018). "חוק הלאום: האיום של נתניהו שהביא להתקפלות החרדים", שם, 16.7.2018. https://www.kikar.co.il/284327.html
להב, ה' (2008). "נאחזת באוויר", **ארץ אחרת**, מאי–יוני, עמ' 44–47.
לימור, י', ב' לשם ול' מנדלזיס (2011). "החיים כקמפיין: או שבעת מדורי היח"צנות בחיים הפוליטיים", **קשר**, 42, עמ' 74–82.
ליס, י' (2017). "דיון סוער על חוק הלאום; שקד: הערכים יהודית ודמוקרטית צריכים להיות מקבילים", **הארץ**, 26.7.2017, https://www.haaretz.co.il/news/politi/1.4297133
ליס, י' (2017). "ארגוני נשים לח"כים: חוק הלאום וחוק המשפט העברי יובילו לפגיעה בזכויות נשים", שם, 30.10.2017, https://www.haaretz.co.il/news/politi/.premium-1.4552263
מאמר מערכת (2018). "את חוק הלאום לא צריך לתקן, אלא לגנוז", שם, 15.3.2018, https://www.haaretz.co.il/opinions/editorial-articles/1.5908212
מן, ר' וא' לב־און (2017). **דוח שנתי – התקשורת בישראל 2016: סדרי יום, שימושים ומגמות**, אריאל: המרכז האוניברסיטאי אריאל בשומרון, http://newsite.aunmedia.org/wp-content/uploads/2017/05/mediareport2016.pdf
סבן, א' ומ' אמארה (2004). "מעמד השפה הערבית בישראל: משפט, מציאות וגבולות השימוש במשפט לשינוי מציאות", **מדינה וחברה**, 4, עמ' 885–909.
סגל, ח' (2018). "חוק סותם פרצות", **מקור ראשון**, כותרת, 20.7.2018, עמ' 1.
ע'דבאן, ע' (2018). "מהו חוק הלאום? איך זה משפיע על הערבים במדינה? פרופסור אסעד ר'אנם עונה על כל השאלות", **פאנט ופנורמה**, http://www.panet.co.il/article/2255566
פאנט ופנורמה (2018). "סעיד אל־ח'רומי: ישראל היא חברה במועדון של מדינות האפרטהייד הידועות לשמצה", שם, 19.7.2018, http://www.panet.co.il/article/2258996
פוקס, ע' (2018). "זאב ז'בוטינסקי נגד חוק הלאום", *ynet*, 12.7.2018, https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-5308265,00.html
צפרוני, ג' (1994). "שיתוף פעולה עתונאי – יהודי־ערבי: העתון היהודי 'הבוקר' מתל אביב והעתון הערבי 'אל־דפאע' מיפו שיתפו פעולה ביניהם, אף בימי מתיחות בין העמים, במשך כ־13 שנה", **קשר**, 16, עמ' 119–126.
קמה, ע' וע' פירסט (2015). **על ההדרה: ייצוגים תקשורתיים של "אחרים"**, תל אביב: רסלינג.
רועה, י' (1994). **אחרת על תקשורת: שבע פתיחות לעיון בתקשורת**, קדימה: רכס.
ריבלין, ר' (2017). "נספח ב': נאום נשיא המדינה ראובן ריבלין בכנס הרצליה 2015", בתוך: א' מינץ (עורך), **ישראליות משותפת: אסופת מאמרים** (עמ' 65–69). הרצליה: המרכז הבינתחומי, https://www.idc.ac.il/he/research/ips/documents/publication/4/4tribes2017.pdf

שומפלבי, א׳ וא׳ לוקש (2018). ״ציפי לבני אחרי שהוצאה מהדיון על חוק הלאום: ׳שכחו את מגילת העצמאות׳״, *ynet*, 10.7.2018, https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-5307580,00.html

שטרנהל, ז׳ (2017). ״מכירת החיסול של הדמוקרטיה״, הארץ, 28.9.2017. https://www.haaretz.co.il/opinions/.premium-1.4474700

שפר, ת׳ וג׳ וימן (2004). ״איזון שיטתי בסיקור מערכות בחירות: הסיקור התקשורתי של המפלגות והמועמדים בבחירות בישראל 1996–2003״, בתוך: א׳ אריאן ומ׳ שמיר (עורכים), הבחירות בישראל 2003 (עמ׳ 175–209). ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

Akkerman, T. (2011). "Friend or Foe? Right-wing Populism and the Popular Press in Britain and the Netherlands", *Journalism*, 12(8), pp. 931-945.

Al-Haj, M. (2004). "The Status of the Palestinians in Israel: A Double Periphery in an Ethno-national State", in A. Dowty (ed.), *Critical Issues in Israeli Society* (pp. 109-126). London: Praeger.

Barzilai, G. (2015). "Analysis of Israelis [Jews and Arab–Palestinians]: Exploring Law in Society and Society in Law", *International Journal of Law in Context*, *11*(3), pp. 361-378.

Batal, M. (2018). "*Shifting Priorities? Civic Identity in the Jewish state and the Changing Landscape of Israeli Constitutionalism* (CMC Senior Theses 1826). https://scholarship.claremont.edu/cmc_theses/1826

Batsell, J. (2015). *Engaged Journalism: Connecting with Digitally Empowered News Audiences*, New York: Columbia University Press.

Belair-Gagnon, V., J. L. Nelson & S. C. Lewis (2019). "Audience Engagement, Reciprocity, and the Pursuit of Community Connectedness in Public Media Journalism", *Journalism Practice,* 13(5), pp. 558-575.

Bell, A. (2020). "The Counter-revolutionary Nation-State Law", *Israel Studies*, 25(3), pp. 240-255.

Bradshaw, S. & P. N. Howard (2018). *Challenging Truth and Trust: A Global Inventory of Organized Social Media Manipulation*, retrieved from Project on Computational Propaganda website: https://blogs.oii.ox.ac.uk/comprop/research/cybertroops2018/

Caspi, D. (1996). "American-style Electioneering in Israel: Americanization versus Modernization", in: D.L. Swanson & P. Mancini (eds.), *Politics, Media and Modern Democracy* (pp. 173-192). London: Praeger.

Gerbner, G. & L. Gross (1976). "Living with Television: The Violence Profile", *Journal of Communication*, 26, pp. 172-199.

Hall, S. (1997). *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices*. London: Sage.

Kamir, O. (2020). "Basic Law: Israel as Nation-state: National Honor Defies Human Dignity and Universal Human Rights", *Israel Studies*, 25(3), pp. 213-227.

Kimmerling, B. (1999). "Religion, Nationalism, and Democracy in Israel", *Constellations*, 6(3), pp. 339-363.

Lewandowsky, S., U.K.H. Ecker & J. Cook (2017). "Beyond Misinformation: Understanding and Coping with the 'Post-Truth' Era", *Journal of Applied Research in Memory and Cognition*, 6, pp. 353-369.

Reich, Z. (2009). *Sourcing the News: Key Issues in Journalism – An Innovative Study of the Israeli Press*, Cresskill, NJ: Hampton.

Rigoni, I. (2005). "Challenging Notions and Practices: The Muslim Media in Britain and France", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 31(3), pp. 563-580.

Sparks, C. (1988). "The Popular Press and Political Democracy", *Media, Culture & Society*,

10, pp. 209–223.

Tucker, J.A., A. Guess, P. Barberá, C. Vaccari, A. Siegel, S. Sanovich & B. Nyhan (2018). "Social Media, Political Polarization, and Political Disinformation: A Review of the Scientific Literature", *SSRN Electronic Journal*, www.researchgate.net/deref/http%3A%2F%2Fdx.doi.org%2F10.2139%2Fssrn.3144139

Waltz, M. (2005). *Alternative and Activist Media*, Edinburgh: Edinburgh University Press.

World Association for Christian Communication (2015). *Global Media Monitoring Project 2015: Israel*. http://cdn.agilitycms.com/who-makes-the-news/Imported/reports_2015/national/Israel.pdf

Yakobson, A. (2020). "Jewish Nation-state, Not this Law", *Israel Studies*, 25(3), pp. 167-184.

המאפיינים המרכזיים של השמועות שנפוצו ברשתות החברתיות בישראל בגל הראשון של נגיף הקורונה

עדי שלם־רבינוביץ, הודיה אביקסיס,
יהודית יחזקאלי ואזי לב־און

שמועות נפוצות בהקשרי משברים ואסונות; אנשים מפיצים אותן בניסיון ליצור סדר, להעניק משמעות או לנהל סיכונים במצבים מעורפלים. נגיף הקורונה הפך את שגרת חיינו ועורר חששות מפני דרכי ההפצה, ההידבקות וסיכויי ההחלמה, שהביאו לריבוי שמועות. ריבוי השמועות ניזון גם מהזמינות הגבוהה של הרשתות החברתיות וממרכזיותן בקבלת מידע והפצתו.

מה אפיין את השמועות שנפוצו ברשתות החברתיות בישראל בחודשים הראשונים של משבר הקורונה? לצורך מענה על שאלה זו נאסף מידע על כמאה שמועות מאתרי שמועות ומתשאול אנשים מקבוצות גיל ומאזורים שונים בישראל. רובן המוחלט של השמועות עסק בתחום הבריאות, ומיעוטן נגע בהיבטים אחרים של המגפה.

שמועות: רקע תיאורטי

שמועה היא מידע שמקורו אינו ברור (Buckner, 1965; Rosnow & Fine, 1976), והמפיץ אינו יודע אם המידע אמיתי או שקרי. כל קורא מעריך את רמת אמינות השמועה בשיעור שונה (Jaeger, Anthony & Rosnow, 1980).

שמועות יכולות להתפשט בהקשרים רבים, אך הן נפוצות במיוחד בהקשרי משברים ואסונות (Liu, Burton-Jones & Xu, 2014). מהספרות המחקרית עולה כי אנשים מפיצים שמועות בניסיון ליצור סדר, להעניק משמעות או לנהל סיכונים במצבים מעורפלים (Bordia & DiFonzo, 2007): אסונות, מלחמות, משברים כלכליים, ביטחוניים, בריאותיים וכדומה. למשל, באסונות עשוי לחלוף זמן רב עד שיודעים את הגורמים של האסון והשלכותיו. עובדה זו משמשת כזרז להפצת שמועות מפני שאנשים אינם מקבלים במהירות את המידע (Comfort, Ko & Zagorecki, 2004; Zook et al., 2010) ונוטים למלא את החסר בשמועות (Stephens & Malone, 2009).

בסוף מלחמת העולם השנייה פרסמו גורדון אולפורט וליאו פוסטמן (Allport & Postman, 1945) מחקר שבו הם טענו כי שמועות נוצרות במצבי עמימות. לטענתם, כאשר העתיד לוט בערפל והמצב העמום חשוב לאזרחים, ייווצרו שמועות. הם תיארו

את פרשת פרל הארבור שבו ההלם הראשוני טלטל את ערוצי התקשורת והאזרחים חשו חוסר ודאות. ההלם וחוסר הוודאות היו קרקע פורייה וחסרת תקדים להפצת שמועות בקנה מידה נרחב, שכונו "שמועות פרל הארבור".

שנים לאחר מכן הציג ראלף רוזנו את תיאוריית ה־Sensemaking הטוענת כי התפקיד העיקרי של העברת שמועות הוא התמודדות עם תחושות חרדה ואי ודאות. רוזנו (Esposito & Rosnow, 1984; Rosnow, 1980) טען שככל שהמצב נתפס מלחיץ ומעורפל יותר גובר הצורך לפרש אותו, לנסות ליצור משמעות ברורה ודרכים כדי להקל על תחושת אי הבהירות. הוא (Rosnow, 1974) הגדיר שלושה גלים של התפשטות שמועות: השלב הראשון – היווצרות השמועה, ובו נרקם סיפור בכוונה או שלא בכוונה; השלב השני – התפשטות השמועה והפצתה בקרב אנשים רבים; השלב השלישי – שליטה בשמועה, כלומר הסיפור מתפוגג ואת מקומו תופסים נושאים אחרים שעל סדר היום.

שמועות ברשתות חברתיות

אנשים מבקשים לקבל עובדות ממקורות רשמיים ובלתי רשמיים בעיתות שגרה, אך במיוחד בזמן חירום (Bates & Callison, 2008; Sweetser & Metzgar, 2007), באמצעות שיתוף מידע דרך מכרים וחברים באמצעי תקשורת מבוססי היכרות, כמו ווטסאפ ואימייל (Palen & Liu, 2007; Stiegler, Tilley & Parveen, 2011). אנשים מחפשים מידע גם כאשר אינם מכירים את המוען, בעיקר בטלוויזיה ובאינטרנט (Lev-On & Uziel, 2018; Boyle et al. 2004). כיום, בשל הזמינות הגבוהה ונגישות אמצעי התקשורת החברתיים, אנשים מסתמכים באופן משמעותי על רשתות חברתיות כדי להשיג מידע (Palen & Liu, 2007; Lev-On, 2012; Lev-On & Uziel, 2018). אם בעבר נדרש לשמועות זמן רב כדי לחלחל לידיעת הציבור כיוון שהן הועברו רק מפה לאוזן, כיום מאפשר האינטרנט להפיץ שמועות במהירות רבה למספר רב של אנשים (Hagar, 2013; Simon et al., 2016).

קרייג סילברמן (Silverman, 2015) טען כי כלי תקשורת מקוונים ממלאים תפקיד מרכזי בהפצת שמועות בשל מהירות העברת המסרים החוזרים ברשתות החברתיות (Kwak et al., 2010); לכן התפשטות השמועות, במיוחד שמועות כוזבות, עלולה להיות הרסנית, במיוחד במצבי אסון (Tierney, Bevc & Kuligowski, 2006). דוגמה לכך הוא מבצע "צוק איתן" (Lev-On & Uziel, 2018), שבמהלכו הופצו שמועות רבות, חלקן נכונות חלקן כוזבות, כמו משפחה שקיבלה הודעת ווטסאפ שבנה הלוחם נהרג. בריאיון בכתבה עיתונאית סיפרה המשפחה כי גילתה לבסוף שהבן חי, אולם התקשתה להתאושש מהשמועה האכזרית. נוכח ריבוי השמועות השיק צה"ל קמפיין פרסומי בשנת 2016 כדי לעצור את תופעת הפצת השמועות ברשתות החברתיות, במיוחד ברשת ווטסאפ, בעיקר בהקשר לזמני חירום ולדיווח על נפגעים וחללים (אברבך, 2016).

רשתות חברתיות רבות מבוססות על קשרים חברתיים שמסייעים להפצת שמועות. אנשים נוטים להאמין למידע שהם מקבלים מהסביבה הקרובה והמוכרת להם ולא מזרים,

וכך תורמות הרשתות החברתיות ליצירת אמון בשמועות ולהפצתן (Garrett, 2011). חוקרים הראו כי בעת משבר אנשים מבקשים לקבל מידע על קרוביהם ופונים לחברים שהם כמעט אינם בקשר איתם דרך המדיה החברתית במטרה לקבל את המידע הזה (Abbasi et al., 2010; Hagar, 2013).

המדיה החברתית מגבירה את מעורבות האזרחים בתקשורת ובפוליטיקה ומאפשרת להם להפוך ליוצרי תוכן ומפיציו, ובעצם להפוך ל"עיתונאים אזרחים" (Hagar, 2013). השילוב בין המספר העצום של מקורות מידע רשמיים ובין התוכן שיוצרים האזרחים ואשר מופץ באמצעות המדיה החברתית, מוסיף לעומס המידע בעיתות משבר. עומס המידע מגביר את אי הוודאות ואת הקושי לקבל החלטה ולסנן את מקורות המידע האמינים. לכן, כאשר ערוצי מידע רשמיים אינם עונים על שאלות מהותיות, ממלאים את החסר ערוצים לא רשמיים (Starbird et al., 2012).

שמועות בהקשרים בריאותיים

שמועות בתחום הבריאות בעייתיות במיוחד לא רק מפני שהן מופצות מהר יותר מידיעות מבוססות בתחום זה (Vosoughi, Roy & Aral, 2018), אלא גם משום שהן עלולות לגרום לאנשים להתנהג באופן שגוי מבחינה בריאותית ואף לפגוע במאמצי המוסדות האחראים לניהול בריאות הציבור (Jolley & Douglas, 2014; Lee & Oh, 2017; Pluviano, Watt & Della Sala, 2017).

מחלת האיידס (HIV) היא דוגמה להתפשטות שמועות בהקשר הבריאותי. היא נתגלתה במדינות המערב בסוף שנות השבעים של המאה העשרים, והייתה אחת המחלות המדוברות והנחקרות ביותר. מחסור במידע מהימן על המחלה וחרדה חברתית הביאו להתפשטות שמועות (Heller, 2015) בחברה האמריקנית: רק אנשים הומוסקסואליים יכולים להידבק באיידס (Fumento, 1990); אפשר להידבק ממגע בידית הדלת, במושב האסלה או בבריכת שחייה (Kimmel & Keefer, 1991); האיידס פותח בידי סוכנות הביון המרכזית (CIA) כדי להרוג אפרו־אמריקנים והומוסקסואלים (Turner, 1993) ועוד. ככל שהמידע היה רשמי ומוצק פחתה החרדה הכללית מפני מחלת האיידס והשמועות על המחלה פחתו (Osmond, 2003).

ב־2002 התפשטה בסין מגפת הסארס (SARS). התקשורת הסינית לא דיווחה על המחלה כלל עד תחילת 2003, כאשר עיתונים באחד ממחוזותיה החלו לדווח על המגפה (Zhang & Fleming, 2005). בשל העובדה שהמגפה לא פורסמה בערוצים הרשמיים התפשטו השמועות במהירות רבה. ריבוי השמועות עורר בהלה בציבור וגרם לו להאמין, למשל, ששתיית חומץ אורז תגרום למשתמשים להיות פגיעים פחות למגפת הסארס ולשם כך עליהם לאחסן אורז ומלח (Wong, 2003).

מחקר הראה שאנשים הסובלים מחרדה בריאותית נוטים לשתף אחרים בשמועות כדי להקל על העומס הנפשי שלהם (Anthony, 1973; Pezzo & Beckstead, 2006). התברר

ששמועות נוצרות ומשותפות במצב של חרדה בריאותית בנושא שהוא רלוונטי אישית (Bordia & Difonzo, 2004). מחקר שבדק את הקשר בין חרדה בריאותית למידת שיתוף השמועות מצא כי אנשים חרדים בריאותית משתפים יותר בשמועות (Oh & Lee, 2019).

אנשים בעלי אוריינות בריאותית נמוכה נוטים להימנע מעיבוד ומחיפוש אחר מידע רפואי מורכב (von Wagner, Semmler, Good & Wardle, 2009), מה שעשוי ליצור תלות ברמזים אינטואיטיביים שהם מקבלים ושופטים מידע (Oh & Lee, 2019). כמו כן, אנשים אלה חשופים יותר להטיות בקבלת החלטות (Swindell, McGuire & Halpern, 2010), ואילו אנשים עם אוריינות בריאותית גבוהה ככל הנראה יבדקו ויאמתו בצורה מקיפה יותר את המידע הבריאותי המקוון שהם מקבלים (Diviani et al., 2015).

חשיבות מקור השמועות

מודל סבירות העיבוד, המתייחס לאופן שבו אנשים מעבדים כל מידע שהם נחשפים אליו, קובע כי מקבלי מסרים יכולים לעבד אותם בשני נתיבים: מרכזי והיקפי. בנתיב המרכזי אנשים מעבדים את המסר באופן עמוק (Petty & Cacioppo, 1986), ואילו בנתיב ההיקפי עוסקים מקבלי המסר פחות בתוכנו ומתמקדים ברמזים סביבו, כגון אמינות מקור המסר (Pornpitakpan, 2004). מכאן שמשתנה שעשוי לזרז הפצת שמועה הוא זיהוי השמועה עם מקור אמין (אף שאינו בהכרח כזה במציאות).

אמינות מקור המסר מתייחסת לתקפות שמייחס הקהל לטענות הדובר, וכוללת בתוכה גם את נושא המומחיות, שהיא המידה שבה הדובר נחשב כמי שמסוגל להעלות טענות נכונות (Hovland, Janis & Kelley, 1953; McCroskey, 1966). מחקרים הוכיחו כי אמינות מקור משפיעה ישירות על תהליך השכנוע (Crano, 1970; Crisci & Kassinove, 1973; Gangloff, 1981; Manfredo & Bright, 1991).

מחקרים רבים בחנו כיצד אנשים קובעים את רמת האמינות של מידע רפואי המפורסם באתרי אינטרנט שונים (Hu & Sundar, 2010; Sundar & Nass, 2001; Spence et al., 2013; Wang et al., 2008). לעומתם מחקרים מעטים חקרו כיצד אנשים קובעים כי מידע רפואי שפורסם ברשתות החברתיות אמין. בין מעט המחקרים הנוגעים לרשתות החברתיות בהקשר זה אפשר למצוא את מחקרם של פטריק ספנס ואחרים (Spence et al., 2013), שבחנו בין השאר את נושא האמינות בהקשרים רפואיים ברשתות החברתיות בקהילת האפרו־אמריקנים. גם מחקרם של שיאלינג לין, פטריק ספנס וקנת לכלן (Lin, Spence & Lachlan, 2016) בדק את הערכת אמינות המקור ברשתות חברתיות בנושאים רפואיים, ומצא כי אנשים נוטים להחשיב מידע כאמין יותר אם יש בו מידה של סמכותיות.

השמועות בהקשרים של הקטנה והגדלה

הספרות מלמדת על שני סוגים של שמועות: האחד, שמועות "אימה" (Dread) המתייחסות לאירוע או תוצאה מפחידים או לא רצויים; השני מתייחס לשמועות "משאלה" (Wish)

שמביעות תקווה לתוצאה חיובית או רצויה. מהן עולה לעיתים תקווה לסיום סיטואציה קשה (Allport & Postman, 1947). לעיתים קרובות נפוצות שמועות אימה יותר משמועות משאלה (Rosnow, Esposito & Gibney, 1988). עניין זה עולה בקנה אחד עם דברי דניאל כהנמן ועמוס טברסקי (Kahneman & Tversky, 1979), שטענו כי אירועים או מידע שליליים מטביעים חותם עמוק יותר מאשר אירועים ומידע חיוביים.

השמועות בהקשר של נגיף קורונה

בסוף שנת 2019 התגלה בסין נגיף הקורונה (COVID-2019). הנגיף הביא להתפרצות חמורה של מחלות נשימה קשות והפך במהרה למגפה עולמית שהשלכותיה מרחיקות לכת וחסרות תקדים בעידן המודרני. הנגיף הפך את שגרת חיינו והעלה חששות מפני דרכי ההפצה, ההידבקות וסיכויי ההחלמה ממנו, מה שגרם לריבוי שמועות שמנסות לעשות סדר בערפל.

בעוד גורמים במערכת הבריאות מנסים להתמודד עם הנגיף ולהקל על ההשפעות המזיקות לבריאות האוכלוסייה בעולם, עלה איום נוסף: חשיפה תקשורתית עולמית (Garfin, Silver & Holman, 2020) למשבר שהתעצמה ברשתות החברתיות (Ni et al., 2020). המגפה הביאה להפצת שמועות שעסקו בתוצאות, במניעה ובהחלמה מהמחלה. המידע השגוי דחק הצידה התנהגויות בריאות של הציבור ועודד שיטות מוטעות שמגבירות את התפשטות הנגיף ובסופו של דבר גורמות לתוצאות בריאותיות גרועות גופניות ונפשיות (Tasnim, Hossain & Mazumder, 2020). למשל, באיראן דווח על הרעלת מתנול שהביאה למותם של מאות אנשים במדינה. אירוע זה התרחש בעקבות הפצת שמועה שטענה כי שתיית אלכוהול יכולה לרפא או למנוע הידבקות בקורונה (Aghababaeian, Hamdanieh & Ostadtaghizadeh, 2020). בארצות הברית דיווחו על שתיית אקונומיקה בשל האמונה בחומרים המחטאים שבה (Merchant & Lurie, 2020). כמו כן דווח על "פתרון קסם מינרלי" (Miracle Mineral Solution) כתרופה לנגיף הקורונה: תמיסה שהכילה כלור דו חמצני, נתרן כלוריד וחומצה אצטית (Chary et al., 2020). מיתוס פופולרי נוסף היה שתרופות ביתיות יכולות לרפא או למנוע מאנשים לחלות בנגיף, כמו נטילת ויטמין C ואכילת שום המתוארים כתרופות פלא, למרות היעדר ראיות לכך (Mian & Khan, 2020).

יש שמועות שלא שיבשו את התנהגות האזרחים, אך פגעו באמון הציבור בנציגיו. כך למשל נפוצו באינטרנט תיאוריות רבות על מוצאו של הנגיף כאילו נוצר באופן מלאכותי (Mian & Khan, 2020). עוד נפוצה שמועה שהתפרצות המגפה קשורה להפעלת טכנולוגיית הטלפונים הניידים G5 והצבתן של אנטנות חדשות (Bruns, Harrington & Hurcombe, 2020). להפצת מידע כוזב יש השלכות רבות, ובהן זלזול במקורות אמינים ובלבול של הציבור, שעלולות לתרום בעקיפין להתפשטות רבה יותר של הנגיף (Mian & Khan, 2020).

אפשר להסביר השפעות אלה על בריאות הציבור במרכזיותן של המדיה החברתית. לא זו בלבד שהנגיף עצמו התפשט והדביק במהירות רבה, גם המידע הרשמי והמידע השגוי על ההתפרצות והמחלה נפוצו במהירות ויצרו בהלה בציבור. מנכ"ל ארגון הבריאות העולמי (WHO), ד"ר טדרוס אדהנו גברהיסוס, אמר בפברואר 2020 כי "מידע מוטעה על נגיף הקורונה עשוי להיות הדבר המדבק ביותר" (Depoux et al., 2020).

שאלת המחקר שלנו הייתה מהם התכנים והמאפיינים המרכזיים של השמועות שנפוצו בישראל בנושא נגיף הקורונה. מחקרים שעוסקים בשמועות מתמקדים ככלל בסיבות להפצתן ובהשפעותיהן על קוראיהן (למשל He, Yang, Xiong & Lai, 2019; Kwon et al., 2013; Rosnow, Esposito & Gibney, 1988 ורבים אחרים), אולם המחקר המוצג כאן עסק בתוכן השמועות ובמאפייניהן ומכאן ייחודו, בוודאי בהקשר הישראלי. הבחירה בישראל כמקום איסוף הנתונים נבעה מסיבות מספר: רוב הישראלים (6.7 מיליון) מחוברים לרשתות החברתיות ולאינטרנט שנחשב מוצר צריכה בסיסי בישראל. הישראלי הממוצע מבלה כחמש שעות ברשתות החברתיות ובגלישה באינטרנט (דו"ח בזק, 2020). כמו כן בישראל יש מקרי חירום רבים (Navrátil & Navrátil, 2015), והאוכלוסייה לפיכך רגילה לשמועות על אירועים חריגים מעין אלה, כמו למשל באירוע חטיפת שלושת הנערים ביוני 2014 שסביבו התפתחו שמועות שונות (Simon et al., 2016), או לפני חדירת האינטרנט, למשל בזמן מלחמת שלום הגליל (1982) שבה (ועוד לפניה) היו שמועות רבות (Hobfoll & London, 1986).

מתודולוגיה

השיטה שנבחרה לביצוע המחקר היא ניתוח תוכן איכותני על השמועות בנושא הקורונה. איסוף שמועות הוא אתגר משמעותי במחקר מסוג זה מפני שאין מאגר רשמי שבו אפשר למצוא את כל השמועות שהופצו על הקורונה. לכן היה צורך לייצר מאגר כזה. בשלב הראשון של המחקר סקרנו את נושא הקורונה עצמו כדי לקבל תמונה רחבה על המחלה, תסמיניה, אופן הפצתה והשלכותיה. לאחר מכן פנינו לאתר "לא רלוונטי" שמאמת שמועות בנושאים שונים מול גורמים רשמיים. מהאתר דלינו את כל השמועות בנושא הנגיף (סך הכול 68 שמועות). כמו כן קיימנו ריאיון עם מנהל האתר ומקימו, מר חנן כהן, על האופן שבו שמועות מגיעות אליו, והסינון האישי שהוא עושה לתכנים עד לפרסומם באתר כשמועות.

בריאיון עלה כי גם מכון דוידסון (הזרוע החינוכית של מכון ויצמן למדע) אוסף באתרו ידיעות שונות בנושא הקורונה ובודק את אמיתותן. הוספנו גם את השמועות האלה למאגר שלנו (סך הכול 32 שמועות). לאחר קיזוז השמועות הכפולות נותרנו עם שמונים שמועות. פנינו לעורך האתר של מכון דוידסון ושאלנו אותו מהיכן מגיעות השמועות המופיעות במאגר שבאתר, והוא השיב שהם מסתמכים על שמועות שעולות

בקבוצת הפייסבוק שלהם ועל מידע בתקשורת. צוות הכותבים שלהם בודק את המידע טרם פרסומו כשמועות.

השמועות התפרסמו באתר "לא רלוונטי" בין התאריכים 2 בפברואר 2020 עד 4 באוקטובר 2020, ובאתר של מכון דוידסון בין התאריכים 12 במארס 2020 עד 5 ביולי 2020. כל השמועות שנאספו התפרסמו סביב הגל הראשון של התפרצות הנגיף בישראל. בשל אי הוודאות הגבוהה שאפיינה את תקופת הגל הראשון נוצרה חממה להתפתחות שמועות, ובדיעבד אפשר לומר שבתקופה זו נוצרו ונאספו שמועות רבות יותר (ככל שעבר הזמן המידע היה אמין יותר ולכן הופיעו פחות ופחות שמועות) מאשר בגלים הבאים. אפשר גם לומר שלוּ ערכנו את המחקר בשלב מאוחר יותר של המגפה הוא היה עוסק בשמועות שדנות בחיסונים נגד הקורונה (הנושא החם ביותר, נכון לכתיבת שורות אלה).

בשלב השני של המחקר, כדי לחזק את תוקפו הועבר שאלון אינטרנטי שכלל את רשימת השמועות שנבנתה קודם. המשיבים נתבקשו לציין אם שמעו את השמועות הכלולות בשאלון או לא, ולהוסיף שמועות נוספות ששמעו ושלא היו כלולות בשאלות. מטרת העברת השאלון הייתה לדלל שמועות שוליות שאיש מציבור הנבדקים לא שמע עליהן ולהוסיף שמועות משמעותיות שלא הופיעו בו קודם, אך שאנשים נחשפו אליהן. על השאלון ענו 45 משיבים אנונימיים. הוא הופץ בקרב שכבות גיל שונות עקב הערכה שמבוגרים וצעירים נחשפים לשמועות שונות באופן שונה. לאחר חשיבה משותפת הוחלט להסיר מהרשימה 11 שמועות שאיש מהמשיבים לא שמע עליהן או שמשיב אחד בלבד שמע עליהן. כמו כן המשיבים הציגו שמועות נוספות שלא נמצאו במאגר שלנו, ולכן כשהיה אזכור של אותה שמועה פעמיים או יותר (2.5%) מכלל השמועות שהציגו המשיבים, הוספנו אותה לרשימה. כך נוספו תשע שמועות, ורשימת השמועות מנתה 78 שמועות. רובן הגדול של שמועות אלה התייחס לנושאים רפואיים או בריאותיים; רק 16 שמועות עסקו בנושאים אחרים הקשורים לנגיף. הדבר יכול להבהיר את חשיבות המשבר הבריאותי על פני הנגזרות הכלכליות או הפוליטיות שלו (לפחות בתחילת המגפה). הוחלט לכן להתמקד בנושאים רפואיים ובריאותיים, ולהסיר מהמאגר שמועות שעסקו בנושאים אחרים. כתוצאה מכך נותרו במאגר הסופי 62 שמועות.

לאחר שבחנו את כל השמועות ובניית תמות ראשוניות, עשינו סיעור מוחות נוסף ואחריו זיקקנו את הרעיונות לכמה תמות מרכזיות. בתום בדיקה נוספת של כל השמועות הגענו ל־95 אחוז הסכמה על אופן הקידוד בינינו, החוקרים.

ממצאים

התמה המרכזית, שהיא תוכן הקשור בהבנת המגפה, חולקה לתת־תמות. למעלה משליש מהשמועות (23 שמועות מהמאגר) עסקו בדרך הפצת הנגיף (37%) כמו למשל:

"כמה זמן הנגיף שורד על משטחים?" (25.3.2020)[1]

תבלין לקציצות נגד הנגיף. מתוך דף הפייסבוק של "תבליני השחר".
https://m.facebook.com/shacharspices/

מעניין שמפיצי השמועות כמו זו המופיעה מעלה טרחו ליצור תמונה שמתאימה לה, ולתרגם אותה לעברית. שמועות אחרות היו קשורות להתפשטות הנגיף ודעיכתו: "הדיווחים של WHO ואחרים מראים על תפוצה והתפשטות נמוכה של הנגיף באזורים חמים. כל הדיווחים לאזור בו נמצאת ישראל מראים שהנגיף נמצא החל מחודש אפריל בדעיכה והיעלמות" (15.4.2020).

כשליש נוסף (19) מן השמועות עסק בדרכים למניעת הידבקות (31%). לדוגמה: "מסתבר שמינון שבועי של 400 מ"ג הידרוכלורוקווין (PLAQUENIL) עשוי למנוע את התפתחות וירוס הקורונה בגוף" (23.3.2020). היו אף היו שמועות מגוחכות כגון: "תבלין של קציצות עוזר במניעת קורונה" (18.3.2020).

נתון זה גדול יותר מן השמועות שעסקו באמצעים לריפוי קורונה (14 שמועות שהן 23%), שהרי אנשים מעדיפים על פי רוב למנוע מראש הידבקות מאשר לרפא את המחלה: "...בקשר ליעילותו של עץ מרפא ידוע ששמו 'שרף עץ הלבונה' במיגור תסמיני הקורונה מאנשים..." (26.4.2020), או "נגיף הקורונה יכול לרפא את עצמו על ידי קערה עם מי שום טריים מבושלים" (16.3.2020).

כמו כן הופיעו תשע שמועות עסקו במקור הנגיף (15%), במטרה להבין כיצד נוצר הנגיף והיכן: "הפרופסור היפני לפיזיולוגיה או רפואה, פרופסור ד"ר טאסוקו הונג'ו, עורר היום סנסציה בתקשורת באומרו כי נגיף הקורונה אינו טבעי" (27.4.2020).

רק מעט שמועות עסקו בחיסונים (3%) ובניסויים (3%), והן התאפיינו בניתוק מהמציאות: "חשוב שתדעו שממחר, 1.5, נכנס חוק שמאשר ביצוע ניסויים בבני אדם, ויכול לעקוף את תהליך הסכמת האדם אם יש מצב חירום רפואי" (3.5.2020).

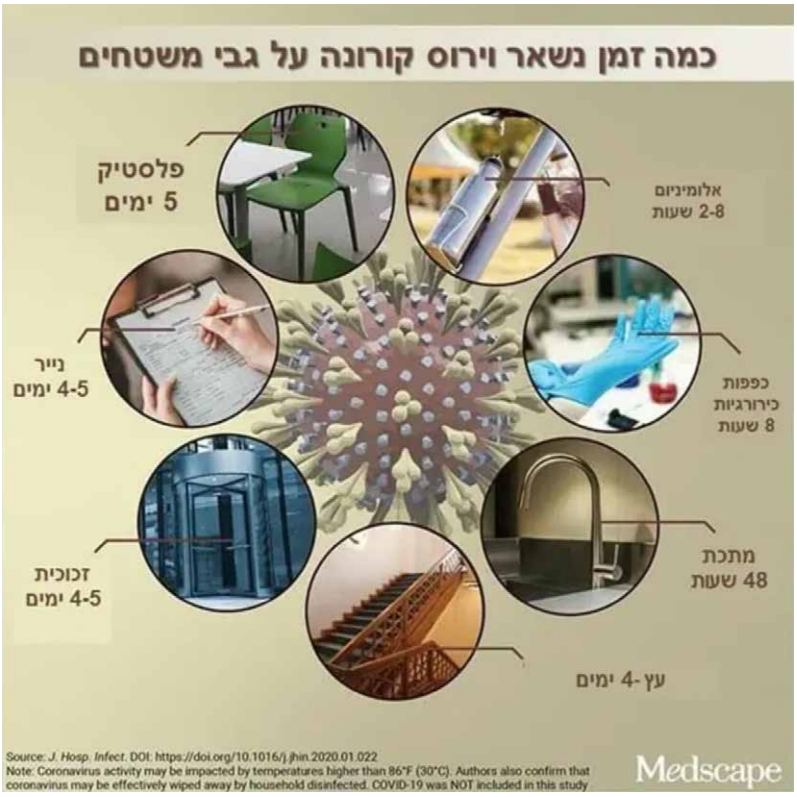

קורונה על משטחים. מתוך מאמר שיווקי על חיטוי נגד נגיף קורונה באתר "זיסמן הדברות".
https://bit.ly/3BsJHlX

ציון מקור (מוסד או מומחה) בגוף השמועה

התמה השנייה שהקיפה כשליש (22) מכלל השמועות היא עשיית שימוש בשם של מוסד או של מומחה (34%) בתחום הרפואי מהארץ או מחו"ל, במטרה לנסות לאשש את מהימנות השמועה. 12 (55%) שמועות נקבו בשם של מומחה ומעט פחות מכך (עשר) נקבו בשם של מוסד (45%). בחלוקה לפי מומחה או מוסד בארץ או בחו"ל נמצא כי רוב השמועות (תשע) הובאו בשם מומחה מחו"ל (41%), למשל: "ד"ר לי־מנג יאן, וירולוגית סינית בכירה, טוענת: 'הנגיף הונדס במעבדה ושוחרר כדי להסב נזק. יש לי הוכחות שייצאו בקרוב'" (23.9.2020).

כרבע מהשמועות (שש) הובאו בשם מוסד מחו"ל (27%), כגון בתי חולים ואוניברסיטאות מרחבי העולם וארגון הבריאות העולמי (WHO): "ארגון הבריאות העולמי מזהיר מפני נטילת תרופות מסוג איבופרופן כשיש סימפטומים של קורונה. תרופות מסוג זה יכולות לגרום להתפשטות המחלה" (18.3.2020).

לעומת השימוש הנרחב בשם של מוסד או של מומחה מחו"ל, השימוש במוסד או במומחה ישראלי היה נמוך באופן משמעותי. כרבע (חמש) מהשמועות הובאו בשם מוסד ישראלי (23%) דוגמת עיריות, קופות חולים ובתי חולים: "בית חולים איכילוב יוצא היום בהצהרה גורפת שהקורונה לא מגפה, לא חירום ולא נעלים. עידית מטות, ראש מחלקת קורונה באיכילוב: אדווה זה לא גל, לא מבינה למה צריך מסיכות, צריך לטפל בחולים אחרים שהזנחנו" (28.6.2020).

רק כעשירית (שתי שמועות) הובאו בשמו של מומחה מישראל (9%): "אני מדען ביוכימאי בעל תואר PhD ממכון ויצמן ופרופסור במספר מוסדות אקדמיים... בדיקה בסיסית לעקומת הגידול מראה שהגידול אינו לוגריתמי והנגיף נמצא מזה שבועיים בסוף הפאזה הסטטציונרית, כלומר בדעיכה ותמותה" (15.4.2020).

באחוז משמעותי של התמות שבהן צוין שם של מקור עלו נושאים שחזרו על עצמם בגוף השמועה. בשמועות עם שם של מקור צוין קיומן של הוכחות בגוף השמועה, אשר מטרתן לבסס ולתת תוקף לדבריהם של המומחה או המוסד שאמר אותם. נקודה זו חזרה על עצמה בתדירות גבוהה. היא חוזרת (לעיתים פעמים מספר באותה שמועה) בתשע מהשמועות בתמת מקור השמועה.

יש שמועות שהביאו קישור למקור חיצוני שיאמת ויחזק את דבריהם מול מחקרים שהם, כותבי השמועות, מגדירים כמהימנים, למשל: "לציבור הספקנים. זה לא רק המחקר האינדונזי, יש כבר מחקרים סופר רציניים [דוגמת] Randomize double blind וכו' שנעשו על ויטמין די וזיהומים בדרכי הנשימה. כולל מטה אנלסיס של ה־British medical journal" (14.7.2020). או שמועה שהופצה בשם ארגון הבריאות העולמי: "...ההסבר המדעי בפנים: WHO Now Officially Recommends to Avoid Taking Ibuprofen For COVID-19 Symptoms" (18.3.2020).

כותבי שמועות אחרות טענו כי דבריהם מבוססים או הביאו הוכחות שאינן מעוגנות במחקר. כאלה היו שמועה על פריצת דרך של מדען חרדי: "התרופה נמצאה יעילה ב־100% מהחולים בניסוי שנערך בחמישה בתי חולים בארה"ב" (22.3.2020), או דבריו של ד"ר ריצ'רד צ'אנג: "עשורים של מחקרים קליניים ומקרים קליניים, מראים שיש לנו מספיק עדות להראות שוויטמין סי מסוגל להרוג וירוסים בגוף [...] ל־NIH יש מסמך רשמי שמראה שוויטמין סי בטוח במינון גבוה של 90, 100 גרם עד 1.5 גרם לק"ג משקל גוף" (11.3.2020).

נקודה נוספת שעלתה בשמונה שמועות שבהן הופיע שם של מקור הייתה גיבוין בנתונים מספריים חסרי קשר למציאות ולמחקר, שמצביעים על הבנה והתמצאות של החוקר בנושא השמועה ולשוות לדבריו מידה של אמינות. חלק מהשמועות דיווחו על מספרים של חולים או מתים (שהתבררו כשגויים), למשל דבריה של הרופאה רותם ענבר: "עד כה אובחנו בישראל 40000 נשאים/חולים – בהנחה שגילינו שליש, או פחות, יש אולי 150,000, ומתוכם 380 מתים" (19.3.2020). "בקרב מאושפזים בבית

החולים באינדונזיה עם קורונה [...] שהיה להם מחסור חמור בוויטמין די, 98.9% מתו" (14.7.2020).

נוסף על אלה היו שמועות שהכילו נתונים מספריים הקשורים לתרופות נגד הקורונה, למשל: "ד"ר ולדימיר זלנקו טיפל ב־699 חולי קורונה בעזרת הידרוקסיכלורוקווין, אבץ, סולפט ו־Z-Pack. התוצאה היתה: 0 מתים, 0 מונשמים, 4 מאושפזים" (1.3.2020). "מי שיש לו מחסור בוויטמין די הסיכון שלו למות מקורונה עולה ביחס אסטרונומי של 2500%" (14.7.2020).

מהשמועות שבהן הופיע שם של מקור עלתה החשיבות העצמית שהמומחה או המוסד מייחסים לעצמם. נושא זה עלה בשמונה מהשמועות ונועד להוכיח לקוראי השמועה כי המקור מוסמך ובטוח בדבריו. ברוב השמועות אפשר להבחין בחשיבותם העצמית של המקורות, כדוגמת דברי הפרופסור היפני טאסוקו הונג'ו: "עשיתי 40 שנות מחקר על בעלי חיים ווירוסים [...] אני עובד 4 שנים במעבדת ווהאן בסין [...] אני יכול לומר זאת בביטחון של 100% שקורונה אינה טבעית" (27.4.2020). כך גם דבריה של הרופאה רותם ענבר: "הכותבת הינה רופאה אולם מדברת מדם ליבה ודעתה האישית (והמעט מלומדת) בלבד" (19.3.2020).

נקודה אחרונה שהופיעה בשבע שמועות היא כתיבה ברשימות, דבר שלא מאפיין בדרך כלל מוסדות שלרוב מנסחים את הודעותיהם הרשמיות בצורה מסודרת יותר ומפורטת, ואף לא מומחים, שכשהם רוצים לומר את דעתם באופן מסודר על פי רוב כותבים מאמר אקדמי. יש שמועות שנוסחו ברשימות ארוכות, כמו למשל בדבריו של ד"ר ג'יימס רוב:

> הנה מה שאני עושה ואמצעי הזהירות בהם אני נוקט עתה ואנקוט בהמשך. אלה הם אותם אמצעי זהירות שבהם אני משתמש בעונות השפעת שלנו, חוץ מהמסכה והכפפות:
>
> 1. אל תלחצו ידיים. הפגישו אגרופים, קודו קידה...
> 2. השתמשו רק במפרקי האצבעות כדי לגעת במתגים...
> 3. פתחו דלתות בעזרת אגרוף קמוץ או הירך...
> 4. השתמשו במגבונים מחטאים בחנויות, אם הם קיימים...
> 5. רחצו את ידיכם בסבון למשך 10–20 שניות ו/או השתמשו...
> 6. שמרו בקבוק של חומר מחטא בכל כניסה לביתכם ובמכונית שלכם...
> 7. במידת האפשר, השתעלו או התעטשו אל תוך טישו וזרקו...
>
> מה קניתי כהכנה להתפרצות המגפה בארצות הברית:
>
> 1. כפפות לייטקס חד־פעמיות לשימוש בעת הליכה לקניות...
> 2. אגרו עתה מסכות מנתחים חד־פעמיות והשתמשו בהן כדי למנוע מכם לגעת באף...
> 3. קנו עכשיו מחטאי ידיים וכפפות לייטקס ...
> 4. קנו עכשיו לכסניות אבץ. הוכח שהלכסניות הללו יעילות... (10.3.2020).

עיוות היקף המגפה: הגדלתו או הקטנתו

התמה השלישית והאחרונה נגעה לעיוות היקף המגפה, כלומר הערכת המגפה כקלה יותר או קשה יותר ממה שהיא באמת. תמה זו מנתה 18 שמועות שהיו כשליש מהשמועות (29%). היא התחלקה לשתי תתי תמות: כשני שלישים (12) מהשמועות עסקו בהקטנת היקף המגפה (67%) במטרה להרגיע את הציבור ולשוות למגפה אופי נורמטיבי, כגון: "...והנגיף עושה רושם שאיבד מאלימותו, ועד החורף האוכלוסייה תפתֵח נוגדנים אשר יגֵנו, עד החורף, על כולם" (19.7.2020). רק שליש (שש) מהשמועות הגבירו את היקף המגפה (33%) כדי לעורר אנשים למצב, שלא יקלו ראש בעניין המגפה, כמו למשל: "... הנורא מכל מתחיל: תאריך סיום הדגירה הגיע, יאובחנו נדבקים רבים יותר, סטאטיסטית הרבה יותר אנשים יכולים מעתה להדביק אותכם" (27.3.2020).

באחוז משמעותי של התמות שבהן עלה נושא הקטנת היקף המגפה עלו נושאים שחזרו על עצמם, כמו כתיבה שאופיינה באופטימיות יתר בשמועות שהקטינו את היקף המגפה (סך הכול 12 שמועות). עובדה זו מתיישבת עם תוכן השמועה ואופייה המשרתים את הקטנת היקף המגפה ותפיסת עולם שדורשת "פרופורציות בחיים". כדי להקרין אופטימיות היו כמה שמועות שכללו עובדות (מבוססות או לא), למשל: "בדיקה בסיסית לעקומת הגידול מראה שהגידול אינו לוגריתמי והנגיף נמצא מזה שבועיים בסוף הפאזה הסטטציונרית, כלומר בדעיכה ותמותה" (15.3.2020). "מחקרים במרכז רפואי ארסמוס טוענים שמצאו אנטי־ביוטיקה נגד הקורונה" (18.3.2020).

דומות להן היו שמועות שניסו לעודד את הציבור ולטעת בו אופטימיות בדרך כתיבה חיובית של העובדות (כלומר הם הציגו את העובדות באור חיובי וידידותי לקורא): "פה [בישראל] רוב החולים הם... בריאים" (14.3.2020). "סינית בת 103 חלתה בקורונה ועשתה החלמה מלאה לאחר שטופלה במשך 6 ימים נגד הקורונה" (18.3.2020).

נקודה נוספת בשליש מהשמועות שהקטינו בהיקף המגפה הייתה זלזול בנציגי ציבור, מתיחת ביקורת על מקבלי ההחלטות וזלזול בהחלטותיהם. לטענת כמה מכותבי השמועות הסיבה למצב (שלדעתם היה מוגזם) נבעה מרצון לקידום אינטרסים אישיים של מקבלי ההחלטות ושל גופים ממסדיים. זו הייתה הסיבה שכותבי השמועות מתחו ביקורת באמצעות הקטנת היקף המגפה. לדוגמה: "התחזיות הקודרות והמפחידות של משרד הבריאות בתמיכתך לאלפי ואולי עשרות אלפי מתים התבררו כמוטעות לחלוטין. הגיע זמן להודות בטעות, להרגיע, להחזיר את ישראל לפעילות רגילה ולשקם את המשק, הכלכלה, החינוך, התרבות ועוד" (15.4.2020). "די להפחדה, די לשקר חוקי החירום והדיקטטורה, לא ניתן להם לקחת את החופש שלנו" (28.6.2020).

מחצית השמועות (שלוש מתוך שש) שעסקו בהגדלת היקף המגפה הכילו נבואות זעם (בניגוד לשמועות שהקטינו את היקף המגפה שהתאפיינו באופטימיות יתר). שוב, עניין זה משתלב עם אופי השמועות שהגדילו את היקף המגפה, חזו שחורות וראו את המגפה כקץ האנושות, כמו למשל: "אם חייכם חשובים לכם, אל תעזבו את הבית לשום

דבר ואל תלכו אפילו לקנות לחם אם אתם יכולים להקפיא, כי הנורא מכל מתחיל: תאריך סיום הדגירה הגיע, יאובחנו נדבקים רבים יותר, סטאטיסטית הרבה יותר אנשים יכולים מעתה להדביק אותכם [כך במקור]!!!" (27.3.2020). "המדיה מסתירה את המידע האמתי ומשקרת וממליץ להסתגר בבית למשך שבועיים" (2.2.2020).

דיון

שמועות הן מידע שמקורו אינו ברור (Buckner, 1965; Rosnow & Fine, 1976), ובזמן הפצת השמועה המפיץ אינו יודע אם המידע אמיתי או שקרי. שמועות נפוצות במיוחד בעיתות אסון (Liu, Burton-Jones & Xu, 2014) בשל הצורך ליצור סדר, להעניק משמעות או לנהל סיכונים במצבים מעורפלים (Bordia & DiFonzo, 2007).

בעידן הרשתות החברתיות מהירות ההפצה של השמועות עלתה באופן משמעותי וכן היקף ההפצה למספר משתמשים נרחב (Hagar, 2013; Simon et al., 2016). בזכות המדיה החברתית האזרחים מעורבים יותר בתקשורת ובפוליטיקה, והיא מאפשרת להם להפוך ליוצרי תוכן ומפיציו (Hagar, 2013). התקשורת המסורתית לא תמיד מדווחת על כל עניין, ולחלל זה נכנסים ערוצי מידע בלתי רשמיים הממלאים את החסר (Starbird et al., 2012).

מרכזיותן של המדיה החברתיות בשנים האחרונות, הביאה להתפשטות נרחבת של מידע רשמי ומידע שגוי, בדומה להתפשטות הנגיף עצמו במהירות רבה, שיצרו פניקה בציבור. בהקשר זה שמועות בנושא הבריאותי הן בעייתיות במיוחד מכיוון שהן עלולות לגרום לאנשים לסכן את בריאותם ובריאות אחרים (Jolley & Douglas, 2014; Lee & Oh, 2017; Pluviano, Watt & Della Sala, 2017).

במחקר בנינו מאגר שמועות שנפוצו בגל הראשון של התפרצות הנגיף בישראל. המאגר נבנה על בסיס מידע מאתרים רלוונטיים שמרכזים מידע מהארץ ומחו"ל (האתרים "לא רלוונטי" ו"מכון דוידסון") והכיל 78 שמועות. לאחר קטלוג השמועות לפי נושאים, ערכנו סינון והשמטנו מהמחקר את השמועות שלא עסקו בהיבט הרפואי או הבריאותי של המגפה אלא בתחומים כלכליים או פוליטיים. כך נותרנו עם 62 שמועות.

הנושא הראשון עסק בהבנת המגפה. אפשר להסביר את מספרן הגדול יחסית של השמועות בתחום הבריאות על ידי השוואה להתפרצות מחלת האיידס, שבדומה לנגיף הקורונה הייתה מאופיינת בחוסר ידע על המחלה, מה שיצר חרדה חברתית שהביאה להתפשטות שמועות על היבטיה הרפואיים של המחלה, והתפשטות נרחבת פחות של שמועות שעסקו בנושאים פוליטיים, כלכליים וכדומה (Heller, 2015). לכך מצטרפים דבריהם של גורדון אולפורט וליאו פוסטמן (Allport & Postman, 1945) שטענו כי במצבים של עמימות לגבי העתיד וכאשר יש חשיבות רבה לאזרחים בנושא מסוים, במקרה שלנו לנושא הבריאות האישי, ייווצרו יותר שמועות.

תת תמה שחזרה על עצמה שוב ושוב עסקה בדרך הפצת הנגיף. דבר זה מתאים לאופי המגפה ולחוסר הבהירות בנושא זה. כלומר, אנשים רצו לדעת מהם ההרגלים שעליהם לשנות בהתנהלותם היומיומית כדי לא לחלות בנגיף. הניסיון ליישב דברים שאינם ברורים עולה גם בתיאוריית יצירת המשמעות (Sensemaking), שסוברת כי שמועות מופצות במטרה להתמודד עם חרדה ואי ודאות בניסיון ליצור משמעות ברורה (Esposito & Rosnow, 1984; Rosnow, 1980). יתרה מזאת, ממד נוסף המתקשר לדרך הפצת הנגיף הוא הדמיון בין שמועות שונות בהקשר הבריאותי, בין היתר במחלת האיידס שבה פורסמו סברות לדרך שבה אפשר להידבק בנגיף, כמו השמועה שסברה כי אפשר להידבק במגע עם ידית הדלת, ממושב האסלה או בבריכת השחייה (Kimmel & Keefer, 1991).

מאותן סיבות הגיוני שתת התמה שחזרה על עצמה מעט פחות מהראשונה עסקה בדרכים למניעת הידבקות בנגיף. דוגמאות לכך אפשר לראות שוב בהשוואה למגפת הסארס, שבה נפוצה שמועה כי שתיית חומץ אורז תפחית את הסיכויים להידבקות בנגיף (Wong, 2003). עניין זה עולה בקנה אחד גם עם תת התמה שנמצאת במקום השלישי, זו שעסקה בדרכים לריפוי קורונה, כיוון שאחוז קטן מהאוכלוסייה נדבק בנגיף ועל כן רוב עניינה של האוכלוסייה התמקד בשאלה כיצד להימנע מהידבקות ולא כיצד להבריא מהמחלה.

שלוש תתי התמות שהצגנו עד כה ושנכחו באופן תדיר התאפיינו ברלוונטיות לחיים היומיומיים של מקבלי השמועות, וייתכן שזאת הסיבה שבגינה תתי התמות הבאות, כמו התייחסות למקור הנגיף, הופיעו בתדירות נמוכה יותר בהשוואה לשמועות הקודמות כיוון שאין להם השפעה קריטית על בריאות וחיי אדם. שמועות דומות הופיעו סביב התפשטות האיידס וטענו שהאיידס פותח בידי סוכנות הביון המרכזית (CIA) במטרה לפגוע באפרו־אמריקנים והומוסקסואלים (Turner, 1993).

התמה השנייה נגעה בעשיית שימוש בגוף השמועה בשם של מוסד או של מומחה, ומנתה כשליש מכלל השמועות. ייתכן שהסיבה להפצת שמועות מסוג זה היא תפיסת השמועה כאמינה, כפי שאפשר להסיק מן הנאמר בכמה מחקרים שבהם התברר שמרכיב חשוב בתהליך השכנוע הוא אמינות המקור (Crano, 1970; Crisci & Kassinove, 1973; Gangloff, 1981; Manfredo & Bright, 1991). נסביר את טענתנו זו באמצעות מודל סבירות העיבוד (Petty & Cacioppo, 1986): מכיוון שתחילת הקורונה לוותה בעמימות ובאי ודאות, אנשים עיבדו את המידע שקיבלו במסלול ההיקפי, ברמזים סביבו, כגון אמינות מקור המסר, ועסקו פחות בתוכן המסר (Pornpitakpan, 2004). אנו סוברים כי זו הסיבה שבגינה אנשים השתכנעו בנכונותה של השמועה והפיצו אותה. ברור מאליו שדבר זה יכול להסביר את המניעים של כותבי השמועות להשתמש במרכיב זה. כשחילקנו את התמה למקור מהארץ או מחו"ל גילינו פי שניים שמועות שהגיעו בשם מוסד או מומחה מחו"ל משמועות בשם מומחים או מוסדות בארץ. לדעתנו הסיבה האפשרית

לכך היא אופייה הגלובלי של המגפה שתקפה באופן גורף את כל העולם והניסיון של הישראלים להבין את המגפה והשלכותיה ממדינות שהיו במצב דומה למדינת ישראל.

התמה השלישית עסקה בעיוות ביחס להיקף המגפה, שכלל הקטנה או הגדלה של המציאות בהקשר לנגיף הקורונה. דבר זה עולה בקנה אחד עם הממצאים בספרות, שבה מוצגים שני סוגי שמועות: "אימה", שמועות שמביעות פחד מההווה ומהעתיד, ושמועות המעוררות תקווה בעלות אופי חיובי ומכונות שמועות "משאלה" (Allport & Postman, 1947). מצאנו שרוב השמועות עסקו בהקטנת היקף המגפה, ונוצרו ככל הנראה במטרה להרגיע את הציבור ולשוות למגפה אופי נורמטיבי או להעביר ביקורת על הממסד שייתכן שהוא "מנפח" את הנתונים כדי לזרוע בהלה בציבור ולקדם אינטרסים שלו. חלק קטן מהשמועות עסק בהגדלת היקף המגפה ולרוב זעק במטרה לעורר את האנשים למצב הנורא שהם שרויים בו. ממצאים אלה סותרים את הכתוב בספרות, שבה נאמר כי לעיתים קרובות שמועות אימה בעלות אופי שלילי נפוצות יותר משמועות משאלה (Rosnow, Esposito & Gibney, 1988). ממצא זה מעניין במיוחד לאור דבריהם של כהנמן וטברסקי (Kahneman & Tversky, 1979) כי מידע שלילי נתפס כחשוב יותר ולכן משותף יותר מאשר מידע חיובי.

אפשר להסביר סתירה זו בשתי דרכים: האחת היא שמגפה בסדר גודל כזה היא אירוע שמזה כמאה שנה לא נתקלנו בו, ולכן התגובות לו שונות מאשר במצבי אסונות אחרים שאנחנו מכירים יותר, כי לצערנו הם פוקדים אותנו בתדירות גבוהה יותר (מלחמות, אסונות טבע וכדומה). הסיבה האפשרית השנייה עשויה להיות קשורה למצב הפוליטי בישראל בשנתיים האחרונות, אשר אִפשר ביקורת של כותבי השמועות על התנהלות הממסד. במסגרת השמועות הועלתה הטענה שהממסד "מגזים" באופן האכיפה ההדוק שלו וזו בסך הכול מגפה נורמטיבית ולא אירוע יוצא דופן, כפי שטענו המקטינים בהיקפה (נקודה זו עלתה גם בהתייחסות ספציפית לעניין הקטנת היקף המגפה, שם נמצאו שמועות בעלות אופי המזלזל בנציגי ציבור).

סיכום

במחקר בדקנו את תוכן השמועות בגל הראשון של נגיף הקורונה בישראל. עם התפרצות הנגיף הוכרז מצב חירום בין־לאומי שלווה בחוסר ודאות ועמימות בכל הנוגע להשפעותיו של הנגיף, דבר ששימש כקרקע פורייה לשמועות רבות. במחקר התמקדנו בשמועות שעסקו בתחום הבריאותי. רובן עסקו בתוכן רלוונטי ומהותי לחיי אדם, כמו דרך ההפצה של הנגיף ואמצעים למניעת וריפוי המחלה. נושא זה מסתמך על הספרות שטוענת שככל שנושא חשוב ורלוונטי לאדם יותר, במיוחד בתקופת אסונות וחירום, העיסוק בו יהיה רב יותר. כן מצאנו שאופי השמועות דומה בתוכנן לשמועות שנפוצו בהקשר למחלות אחרות.

יתר על כן, זיהינו תמה נוספת שבה נמצא שימוש רב בשם של מוסד או מומחה מהארץ או מחו"ל בגוף השמועה. נושא זה לא נבדק באופן ספציפי בהקשר לשמועות, אך ממחקרים דומים על אמינות מקור המסר ברשתות החברתיות בנושאים בריאותיים עולה כי מידע שהייתה בו אמירה בשם גוף סמכותי נתפס כאמין יותר. בעזרת מודל סבירות העיבוד הסברנו כי בשל עמימות המידע בנוגע למגפה בתחילתה אנשים תפסו רמזים חיצוניים כמשמעותיים, כמו למשל אמינות המקור, ולדעתנו זו הסיבה שהמידע נתפס כנכון (ולכן שותף). כמו כן הסיבה האפשרית שבגללה היו יותר שמועות בשם של מוסד או מומחה מחו"ל היא אופייה הגלובלי של המגפה.

תמה שלישית עסקה בעיוות היקף המגפה. בניגוד לספרות הקיימת שטוענת כימידע שלילי חזק יותר ולכן מופץ בהיקף רחב יותר, מצאנו במחקרנו את ההפך: מספר השמועות בעלות האופי החיובי, הווי אומר המקטינות את היקף המגפה, גבר על השמועות שהגדילו את היקפה.

לנוכח מרכזיות השמועות והשקרים המופצים בתקשורת ובמדיה החברתיות על נגיף הקורונה, מתבקשים מחקרי המשך שיוסיפו ויבדקו את תוכן השמועות המופצות בזירה הציבורית בהקשר לקורונה ואופיין, וכן את המשתנים המשפיעים על תפיסות הצרכנים לגבי מהימנות השמועות, ונכונותם להפיץ לנמענים נוספים.

הערות

1 כל התאריכים מתייחסים לתאריך העלאת השמועה לאתרים.

מקורות

אברבך, ל' (2016). "קרה שהודעות וואטסאפ הגיעו לאם שכולה לפני ההודעה הרשמית", אוחזר ב־14.1.2021, מתוך: https://www.globes.co.il/news/article.aspx?did=1001121304

דו"ח בזק (2020). דו"ח האינטרנט של בזק 2019–2020, אוחזר ב־1.2.2021, מתוך: https://media.bezeq.co.il/pdf/internetreport_2020.pdf

Abbasi, A., L. Hossain, J. Hamra & C. Owen (December, 2010). *Social Networks Perspective of Firefighters' Adaptive Behaviour and Coordination among Them*, paper presented at the IEEE/ACM Int'l Conference on Green Computing and Communications & International Conference on Cyber, Physical and Social Computing, Washington, DC, USA.

Aghababaeian, H., L. Hamdanieh & A. Ostadtaghizadeh (2020). "Alcohol Intake in an Attempt to Fight COVID-19: A Medical Myth in Iran", *Alcohol*, 88, pp. 29-32.

Allport, G.W. & L.J. Postman, (1945). "Section of Psychology: The Basic Psychology of Rumor", *Transactions of the New York Academy of Sciences*, 8(2), pp. 61-81.

Allport, G.W. & L. Postman (1947). *The Psychology of Rumor*. New York: Holt.

Anthony, S. (1973). "Anxiety and Rumor", *The Journal of Social Psychology*, 89(1), pp. 91-98.

Bates, L. & C. Callison (August 2008). *Effect of Company Affiliation on Credibility in the Blogosphere*. Paper presented at the Association for Education in Journalism and Mass Communication Conference, Chicago.

Bordia, P. & N. DiFonzo (2004). "Problem Solving in Social Interactions on the Internet: Rumor as Social Cognition", *Social Psychology Quarterly*, 67(1), pp. 33-49.

Bordia, P. & N. DiFonzo (2007). *Rumor Psychology: Social and Organizational Approaches*. Washington, D.C.: American Psychological Association.

Boyle, E.I., S. Weng, J. Gollub, H. Jin, D. Botstein, J.M. Cherry & G. Sherlock (2004). "GO: TermFinder — Open Source Software for Accessing Gene Ontology Information and Finding Significantly Enriched Gene Ontology Terms Associated with a List of Genes", *Bioinformatics*, 20(18), pp. 3710-3715.

Bruns, A., S. Harrington & E. Hurcombe (2020). "<? Covid19?>'Corona? 5G? or Both?': The Dynamics of COVID-19/5G Conspiracy Theories on Facebook", *Media International Australia*, 177(1), pp. 12-29.

Buckner, H.T. (1965). "A Theory of Rumor Transmission", *Public Opinion Quarterly*, 29(1), pp. 54-70.

Chary, M.A., D.L. Overbeek, A. Papadimoulis, A. Sheroff & M.M. Burns (2020). "Geospatial Correlation between COVID-19 Health Misinformation and Poisoning with Household Cleaners in the Greater Boston Area", *Clinical Toxicology*, 59(4), pp. 320-325.

Comfort, L.K., K. Ko & A. Zagorecki (2004). "Coordination in Rapidly Evolving Disaster Response Systems: The Role of Information", *American Behavioral Scientist*, 48(3), pp. 295-313.

Crano, W.D. (1970). "Effect of Sex, Response Order, and Expertise in Conformity: A Dispositional Approach", *Sociometry*, 33, pp. 239-252.

Crisci, R. & H. Kassinove (1973). "Effect of Perceived Expertise, Strength of Advice, and Environmental Setting on Parental Compliance", *Journal of Social Psychology*, 89, pp. 245-250.

Depoux, A., S. Martin, E. Karafillakis, R. Preet, A. Wilder-Smith & H. Larson (2020). "The Pandemic of Social Media Panic Travels Faster than the COVID-19 Outbreak", J*ournal of Travel Medicine*, 27(3), pp. 1-2.

Diviani, N., B. van Den Putte, S. Giani, & J.C. van Weert (2015). "Low Health Literacy and Evaluation of Online Health Information: A Systematic Review of the Literature", *Journal of Medical Internet Research*, 17(5), p. 283-299.

Esposito, J.L. & R.L. Rosnow, (1984). "Cognitive Set and Message Processing: Implications of Prose Memory Research for Rumor Theory", *Language & Communication*, 4, pp. 301-315.

Fumento, M. (1990). The Myth of Heterosexual AIDS, New York: Basic books.

Gangloff, B. (1981). "Credibilite de l'emetteur, credibilitd du message, et dissuasion: Experimentation en milieu suburbain" [Communicator credibility, message credibility, and dissuasion: Experiments in a suburban setting], *Bulletin de Psychologie*, 34, pp. 748-753.

Garfin, D.R., R.C. Silver & E.A. Holman (2020). "The Novel Coronavirus (COVID 2019) Outbreak: Amplification of Public Health Consequences by Media Exposure", *Health Psychology*, 39, pp. 355–357.

Garrett, R.K. (2011). "Troubling Consequences of Online Political Rumoring", *Human Communication Research*, 37(2), pp. 255-274.

Hagar, C. (2013). "Crisis Informatics: Perspectives of Trust – Is Social Media a Mixed Blessing?" *School of Information Student Research Journal*, 2(2), pp.9-14.

He, L., H. Yang, X. Xiong, & K. Lai (2019). "Online Rumor Transmission among Younger and Older Adults", *Sage Open*, 9(3), pp. 1-9.

Heller, J. (2015). "Rumors and Realities: Making Sense of HIV/AIDS Conspiracy Narratives

and Contemporary Legends", *American Journal of Public Health*, 105(1), pp. 43-50.
Hobfoll, S.E. & P. London, (1986). "The Relationship of Self-concept and Social Support to Emotional Distress among Women during War", *Journal of Social and Clinical Psychology*, 4(2), pp. 189-203.
Hovland, C., I. Janis & H. Kelley (1953). *Communication and Persuasion*. New Haven, CT: Yale University Press.
Hu, Y. & S.S. Sundar, (2010). "Effects of Online Health Sources on Credibility and Behavioral Intentions", *Communication Research*, 37, pp. 105-132.
Jaeger, M.E., S. Anthony & R.L. Rosnow (1980). "Who Hears WEhat from Whom and With What effect: A Study of Rumor", *Personality and Social Psychology Bulletin*, *6*(3), pp. 473-478.
Jolley, D. & K.M. Douglas (2014). "The Effects of Anti-vaccine Conspiracy Theories on Vaccination Intentions", *PloS one*, 9(2), pp. e89177.
Kahneman, D. & A. Tversky (1979). "On the Interpretation of Intuitive Probability: A Reply to Jonathan Cohen", *Cognition*, 7, pp. 409–411.
Kimmel, A.J. & R. Keefer (1991). "Psychological Correlates of the Transmission and Acceptance of Rumors about AIDS 1", *Journal of Applied Social Psychology,* 21(19), pp. 1608-1628.
Kwak, H., C. Lee, H. Park & S. Moon (April 2010). "What is Twitter, A Social Network or a News Media?". Paper presented at the 19th international conference on World Wide Web, Raleigh, NC.
Kwon, S., M. Cha, K. Jung, W. Chen & Y. Wang (November 2013). "Aspects of Rumor Spreading on a Microblog Network". Paper presented at the International Conference on Social Informatics, Springer, Cham.
Lee, H. & H.J. Oh (2017). "Normative Mechanism of Rumor Dissemination on Twitter", *Cyberpsychology, Behavior and Social Networking*, 20(3), pp. 164-171.
Lev-On, A. (2012). "Communication, Community, Crisis: Mapping Uses and Gratifications in the Contemporary Media Environment", *New Media and Society*, 14(1), pp. 98-116.
Lev-On, A. & V. Uziel (2018). "Live, Visual, Social, and Mobile: Media Ecology in Emergencies and Ordinary Times", *Online Information Review*, 42(4), pp. 545-558.
Lin, X., P.R. Spence & K.A. Lachlan (2016). "Social Media and Credibility Indicators: The Effect of Influence Cues*", Computers in Human Behavior*, 63, pp. 264-271.
Liu, F., A. Burton-jones & D. Xu (2014). Rumors on Social Media in Disasters: Extending Transmission to Retransmission, in: *Proceedings of the Pacific Asia Conference on Information Systems (PACIS)*, p. 49.
Manfredo, M.J. & A.D. Bright, (1991). "A Model for Assessing the Effects of Communication on Recreationists", *Journal of Leisure Research*, 23, pp. 1-20.
McCroskey, J.C. (1966). "Scales for the Measurement of Ethos", *Speech Monographs,* 33, pp. 65-72.
Merchant, R.M. & N. Lurie (2020). "Social Media and Emergency Preparedness in Pesponse to Novel Coronavirus", *Jama*, 323, pp. 2011–2012.
Mian, A. & S. Khan (2020). "Coronavirus: The Spread of Misinformation", *BMC Medicine*, 18(1), pp. 1-2.
Navrátil, V. & L. Navrátil (2015). "Preparedness of Health System in Israel for Mass Emergencies", *Casopis lekaru ceskych*, 154(3), pp. 132-136.
Ni, Q., J. Guo, C. Huang & W. Wu (August 2020). "Community-Based Rumor Blocking

Maximization in Social Networks". Paper presented at the International Conference on Algorithmic Applications in Management, Springer, Cham.

Oh, H.J. & H. Lee (2019). "When Do People Verify and Share Health Rumors on Social Media? The Effects of Message Importance, Health Anxiety, and Health Literacy", *Journal of Health Communication*, 24(11), pp. 837-847.

Osmond, D.H. (2003). *Epidemiology of HIV/AIDS in the United States*. HIV InSite Knowledge Base Chapter. Retrieved on 18.1.2021 from http://hivinsite.ucsf.edu.

Palen, L. & S.B. Liu (April 2007). "Citizen Communications in Crisis: Anticipating a Future of ICT-supported Public Participation". Paper presented at the SIGCHI conference on Human factors in computing systems, New York.

Petty, R.E. & J.T. Cacioppo (1986). "The Elaboration Likelihood Model of Persuasion", L. Berkowitz (ed.), *Advances in Experimental Social Psychology* (pp. 123-203). New York: Academic Press.

Pezzo, M.V. & J.W. Beckstead (2006). "A Multilevel Analysis of Rumor Transmission: Effects of Anxiety and Belief in Two Field Experiments", *Basic and Applied SocialPsychology*, 28(1), pp. 91-100.

Pluviano, S., C. Watt & S. Della Sala (2017). "Misinformation Lingers in Memory: Failure of Three Pro-vaccination Strategies", *PLoS One*, 12(7), pp. 1-5.

Pornpitakpan, C. (2004). "The Persuasiveness of Source Credibility: A Critical Review of Five Decades' Evidence", *Journal of Applied Social Psychology*, 34 (2), pp. 243-281.

Rosnow, R.L. (1974). "Communications as Cultural Science", *Journal of communication*, 24(3), pp. 26-38.

Rosnow, R.L. (1980). "Psychology of Rumor Reconsidered", *Psychological Bulletin*, 87, pp. 578-591.

Rosnow, R.L., J.L. Esposito & L. Gibney (1988). "Factors Influencing Rumor Spreading: Replication and Extension", *Language & Communication*, 2, pp. 29-42.

Rosnow, R. & G. Fine (1976). *Rumor and Gossip: The Social Psychology of Hearsay*, New York: Elsevier.

Silverman, C. (2015). *Lies, Damn Lies and Viral Content: How News Websites Spread (and Debunk) Online Rumors, Unverified Claims, and Misinformation*. Retrieved on 14.1.2021 from: http://towcenter.org/research/lies-damn-lies-and-viral-content/

Simon, T., A. Goldberg, D. Leykin, & B. Adini, (2016). "Kidnapping WhatsApp: Rumors during the Search and Rescue Operation of Three Kidnapped Youth", Computers in Human Behavior, 64, pp. 183-190.

Spence, P.S., K. Lachlan, D. Westerman, & S.A. Spates (2013). "Where the Gates Matter Less: Ethnicity and Perceived Source Credibility in Social Media Health Messages", *The Howard Journal of Communication*, 24, pp. 1-16.

Sundar, S.S. & C. Nass (2001). "Conceptualizing Sources in Online News", *Journal of Communication*, 51(1), pp. 52-72.

Starbird, K., L. Palen, B. Liu, S., Vieweg, S., A. Hughes, A. Schram, K. M. Anderson, M. Bagdouri, J. White C. McTaggart & C. Schenk (2012). "Promoting Structured Data in Citizen Communications during Disaster Response: An Account of Strategies for Diffusion of the 'Tweak the Tweet' Syntax", in: C. Hagar (ed.), *Crisis Information Management: Communication and Technologies* (pp. 43-62). Oxford, UK: Chandos Publishing.

Stephens, K.K. & P.C. Malone (2009). "If the Organizations Won't Give Us Information: The Use of Multiple New Media for Crisis Technical Translation and Dialogue", *Journal of Public Relations Research*, 21(2), pp. 229-239.

Stiegler, R., S. Tilley & T. Parveen (September 2011). "Finding Family and Friends in the Aftermath of a Disaster Using Federated Queries on Social Networks and Websites". Paper presented at the 2011 13th IEEE International Symposium on Web Systems Evolution (WSE), IEEE, Melbourne.

Sweetser, K.D. & E. Metzgar (2007). "Communicating during Crisis: Use of Blogs as a Relationship Management Tool", *Public Relations Review*, 33(3), pp. 340-342.

Swindell, J.S., A.L. McGuire & S.D. Halpern (2010). "Beneficent Persuasion: Techniques and Ethical Guidelines to Improve Patients' Decisions", *Annals of Family Medicine*, 8, pp. 260-264

Tasnim, S., M.M. Hossain, & H. Mazumder (2020). "Impact of Rumors and Misinformation on COVID-19 in Social Media", *Journal of Preventive Medicine and Public Health*, 53(3), pp. 171-174.

Tierney, K., C. Bevc and E. Kuligowski (2006). "Metaphors Matter: Disaster Myths, Media Frames, and their Consequences in Hurricane Katrina", *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 604(1), pp. 57-81.

Turner, P.A. (1993). *I Heard it through the Grapevine: Rumor in African-American Culture*. Berkeley, CA: University of California Press.

Von Wagner, C., C. Semmler, A. Good & J. Wardle (2009). "Health Literacy and Self-efficacy for Participating in Colorectal Cancer Screening: The Role of Information Processing", *Patient Education and Counseling*, 75(3), pp. 352-357.

Vosoughi, S., D. Roy & S. Aral (2018). "The Spread of True and False News Online", *Science*, 359(6380), pp. 1146-1151.

Wang, Z., J.B. Walther, S. Pingree & R.P. Hawkins (2008). "Health Information, Credibility, Homophily, and Influence via the Internet: Web Sites versus Discussion Groups", *Health Communication*, 23, pp. 358-368.

Wong, J. (2003). "China's Failure", *The Globe and Mail*, p. A1, retrieved on 18.1.2021, from http://mail.com/servlet/story/RTGAM.20030404.wSARSchina0404/BNStory/Front

Zook, M., M. Graham, T. Shelton & S. Gorman, (2010). "Volunteered Geographic Information and Crowdsourcing Disaster Relief: A Case Study of the Haitian Earthquake", *World Medical & Health Policy*, 2(2), pp. 7-33.

Zhang, E. & K. Fleming (2005). "Examination of Characteristics of News Media under Censorship: A Content Analysis of Selected Chinese Newspapers' SARS Coverage", *Asian Journal of Communication*, 15(3), pp. 319-339.

הלבנון, 1886: סוף המירוץ בלונדון

גדעון קוץ

1886 הייתה שנת מפתח בתולדות העיתונות העברית באירופה, שכן ציינה את סוף עידן השבועונים ותחילתו של עידן היומונים. כמו באופן סמלי הלכו לעולמם בשנה זו מייסדי העיתונות השבועית שעיתוניהם לא ביצעו את המעבר לקצב ההופעה היומי: עורך **הלבנון**, יחיאל בריל ועורך **המגיד**, דוד גורדון.

יחיאל ברי״ל. תמונה: ויקיפדיה

באביב 1886 בא יחיאל בריל, עורך **הלבנון**, כתב העת העברי הראשון שיצא בארץ ישראל, בירושלים, לתחנה הרביעית והאחרונה במסע הנדודים של עיתונו באירופה: לונדון.[1] העיר לא הייתה זרה לו וכבר ביקר בה, אך למרות האזרחות הבריטית שנשא (שהוענקה לאביו, יהודה לייב, לטענתו – על שירותו למען הממלכה בהודו, לדעת אחרים – הודות לקשרים עם הקונסול הבריטי), הוא לא ניסה קודם לכן להטיל בה את עוגן **הלבנון**. הפעם הוא ייסד לצד העיתון העברי זו הפעם השנייה, באותה מערכת צנועה, בחדר צר, גם עיתון ביידיש בשם **השולמית**, שכוון לציבור המהגרים היהודים שעדיין לא רכש את השפה האנגלית, שגם עליו הוא ביקש להגן מפני מבקרים מבחוץ, אך גם מתוך הקהילה היהודית הוותיקה.[2]

בריל הגיע למעשה ללונדון כנראה כבר ב־1885 והוציא תחילה את כתב העת **השולמית**. הגיליון הראשון של השנה העשרים של **הלבנון** ראה אור בלונדון ב־2 ביוני 1886, אחרי כשלוש שנים של הפסקה מצאת הגיליון האחרון במיינץ שבפרוסיה, שבמהלכן עמד גם בראש ניסיון התיישבות של איכרים עולים יהודים במושבה עקרון.[3] בשובו למיינץ ניסה לשקם את הריסות מערכת **הלבנון** אך לא חידש שם את הוצאתו לאור של העיתון.

לשמו של **הלבנון** נוספה הפעם הכותרת האנגלית *The Lebanon*, כתובת המערכת הייתה 82 Brick Lane, Spitalfields, London E, רובע במזרח לונדון שבו התיישבו יהודים רבים. לפליטים מרוסיה ופולין הצטרפו סוחרים מאמסטרדם. הרובע הפך ליהודי ברובו עד שנות השבעים של המאה העשרים, עם ארבעים בתי כנסת שצמחו במהלך השנים. יש לראות את העברת **הלבנון** ללונדון, לצד הניסיון של עורכו למצוא לו ולמשפחתו סוף־סוף בית ופרנסה לתקופה ממושכת מהקודמות, על רקע גל ההגירה של יהודים מרוסיה שהחלה ב־1880 ונמשכה במיוחד ללונדון בשלב הראשון, עד 1905. אבל גם אם מספר הפליטים היהודים שהתיישבו באנגליה עד 1914 לא עלה על 120–140 אלף

איש, הקימו החוגים שקראו להגבלת ההגירה קול זעקה והפנו את תשומת הלב הציבורית לכשירותם של הבאים להיקלט בחברה. בריל, כמהגר בעל אזרחות, לא היסס לצאת בעיתוניו להגנתם של המהגרים היהודים.

כותרת המשנה הייתה כמו זו בפריז בשיאה של תפיסתו הבין־תרבותית של העורך, כולל העיסוק בעניינים הבין־לאומיים: "להודיע ולבשר ולהורות לכל איש יהודי לדעת באשר הוא יהודי וחבר לחברת האדם". המוטו שנבחר, "דרך אמונה בחרתי", הצביע על הבחירה בכיוון דתי ברור, אך בלי להפוך במה ל"צדיקים" קיצונים. מדור דברי ההגות והתורה, "ירכתי לבנון", התחדש גם הוא בחלקם התחתון של עמודי העיתון; הכותב העיקרי וכמעט היחיד בו הוא המו"ל בריל עצמו.

מצבם הכספי של עיתוניו של בריל, כמו מצבו הכלכלי בכלל, היה רעוע ומאבקו לחדש כקדם את ימי עיתוניו עמד בסימן קשיים אלה.

במאמר המערכת בגיליון הראשון, "אל הקוראים ואל הסופרים", מתאר בריל את יציאת העיתון כתחייה, לידה מחדש, והוא חש עם עיתונו כ"קטן שנולד". אבל מייד אחר כך הוא נאלץ להשלים עם זקנתו ומקדיש את עקר המאמר להצטדקות מדוע הוא אינו נמנה עם כתבי העת העבריים שהפכו ליומונים ב־1886. אחרי הופעת היומון הראשון **היום**, החלו גם **המליץ** ו**הצפירה** להופיע מדי יום.[4] בריל תיאר את המהפכה הזאת כ"פסיעה גסה".

> בשנה האחרונה פסעו שנים שלשה מסופרי ישראל המוציאים לאור מכ"ע בשפת עבר, פסיעה גסה [...] אם הפסיעה הגסה הזאת תקח אחת ממאור עיני הסופרים הפוסעים או ממאור עיני הקוראים הכורעים לבעלי מכ"ע, מי יגיד מראש.
> והזמן יגיד לנו ולכל ישראל אם רע או טוב יביאו המולי"ם מכ"ע לבנ"י בשפת עבר בבקר בבקר. אבל רבים אשר עיניהם לא תצפינה למרחוק ישישו בלי ספק לקראת החדשה הזאת, וכמו באספקלריא מאירה יראו בה אתחלתא דגאולה.

הוא הציע אומנם את השיקול של פגיעה באיכות הדיווח: "ואולם אנחנו [...] נראה כי רוח החיים אשר עבר עתה על סופרי ישראל פסח עלינו. זכרנו עד כמה כבדה העבודה והבחינה עלינו בהוציאנו לאור את **הלבנון** אך לשבועות לזרוח התבן מן הבר, להבדיל בין האור ובין החושך, גם בין הטמא ובין הטהור אשר מצאנו בילדי היום, וכקריעת ים סוף קשה היה עלינו זיווגו של **הלבנון** עם חדשות מועילות פעם אחת". הוא נאלץ להודות שאין בכוחו של עיתונו להצטרף לתחרות מהבחינות הכלכלית וכוח האדם. "ואם קוראי **הלבנון** יבקשו היום מאתנו כי נתחרה עם שאר סופרי ישראל אשר שאר רוח להם, כי נוציא גם אנחנו את **הלבנון** לאור בכל יום נודה ולא נבוש כי קצרה ידנו גם כחנו לעשות כמתכונת סופרים אחרים. רב לנו כי טעמנו עמד בנו וריחנו לא נמר, וכחנו עתה ככחנו אז להוציא את הלבנון לאור בכל שבוע, אך לגדולות מזה לא נוצרנו".

ולשאלת הקוראים: "אם כן, אם צר כחכם למלא את אזננו בכל יום בחדשות, למה זה תיגעו את עצמכם להוציא את **הלבנון** לאור וקוראים אין לכם דים?" תשובתו הייתה

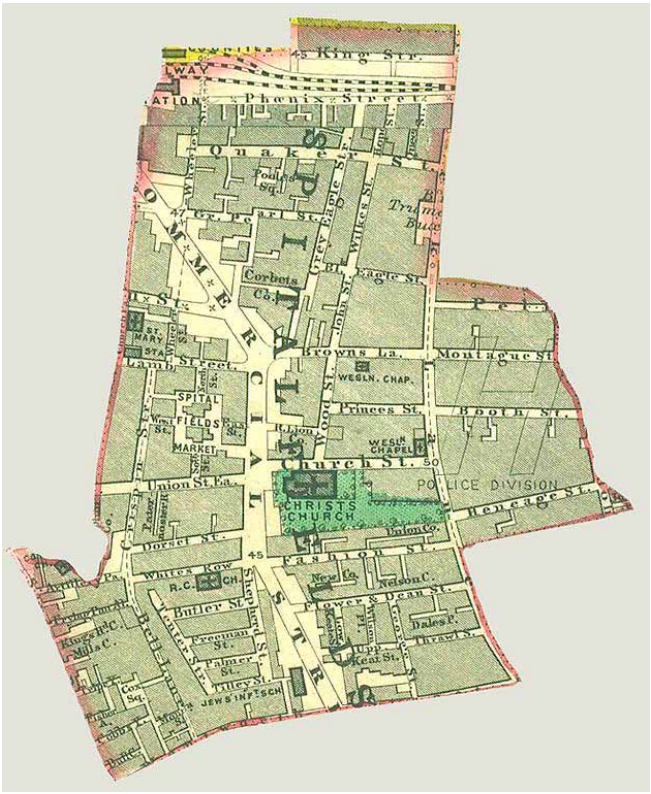

מפת רובע ספיטלפילדס בלונדון, 1885. תמונה: ויקיפדיה

כי מדובר ב"עבודת קודש" "שלא על מנת לקבל פרס", ואך "אהבתנו לשפתנו, לעמנו, ולארצנו הקדושה" מניעה אותו וסופרים אחרים שיצטרפו אליו.

הוא צמצם את האמביציה, פרט לקידום האהבה לארצנו הקדושה שעליה לא ויתר, להקניית אופי מקומי לעיתונו, גם אם בהקשר יהודי בין־לאומי. "והיה זה שכרנו אם יצליח חפצנו בידנו לאחד את אחינו היושבים בבריטאניה את אחינו היושבים בשאר הארצות בהודיענו לאחינו בשאר הארצות את שלום אחינו היושבים בבריטאניה, ולאחינו בבריטאניה את שלום אחינו בשאר הארצות, כי אך בלכתנו בדרך הזה נעלה לציון ברנה".[5]

בהמשך הגיליון מופיע מאמר ביקורת בכותרת "הז'ורנאליסטיק העברית בלאנדאן" על מאמר באנגלית שהתפרסם בעיתון הבריטי *Globe*.[6] המאמר המקורי, שנכתב בידי לא יהודי, עוסק למעשה בעיתונות היידיש ולא בזו העברית ומותח ביקורת חריפה ולעגנית על רמתה ועל השימוש בה בידי המהגרים. עיתונו של בריל **השולמית** הוא בין המותקפים, לצד **דיא ארבייטער פרוינד** ו**דיא צוקונפט**. הוא יוצא בכתב הגנה נלהב על המהגרים ועל שפת היידיש: " גם אנחנו לא נצדיק את אחינו אלה אשר לא יתנו לבם

לדבר ולכתוב בשפת עם הארץ הי ושב בתוכו אבל נם לא נמצא עון בדבר אשר לא שנו נם את לשונם, היא הלשון אשר דברו בה בבואם אל הארץ הזאת".

קיימת רתיעה טבעית מלאמץ שפת עמים שבעבר התעמרו ביהודים, אך גם תקווה שיש לכבדה בקיומה של "שפה יהודית", גם אם השפה הלאומית תהיה עברית. "אך סבה אחרת ישנה אשר בעבורה לא שנו גולי אשכנז וספרד 'ואם מבקרי לשונם, ובקדושת היא בעיניהם בכנותם אותה 'שפת יהודית' מומי בני עמנו יתנו לבם להבין ולהשכיל על דבר אמת לא יוסיפו לבזות בלבבם ובפיהם לאחינו אלה אשר עוד היום ידברו בשפה בלולה, ועוד יכבדום על כי בדבר הזה הכירו אח אשר עוו אבותיהם בשבחם כי ממעי יהודה יצאו וכי עוד יש תקוה לאחריתם".[7]

במדור "דברי סופרים" מציגים עצמם שני כתבים בלונדון ובברלין לפני הקורא. החדשות הראשונות מעולם היהודים באות מכינוסים וממוסדות יהודיים בבריטניה, כמו מבית הכנסת Spital Square Synagogue, שם פרץ משבר סביב ההרשאה לנציגי היהדות הרפורמית להתפלל ולשאת דרשה. אחר כך מובאים ציטוטים נרחבים מהעיתון **הצבי** בענייני יישוב ארץ ישראל. אחריהם כתבה על "היהודים בחינא" (סין), ולבסוף ידיעות מדיניות מבריטניה (על "שאלת אירלאנד"), מצרפת, מגרמניה, מספרד ומיוון.

הגיליון השני שרואה אור אחרי שבועיים, ב־16 ביוני, נפתח במאמר מערכת "אל הסופרים ואל הקוראים שנית". בריל מציין בו כמה תגובות שקיבל מ"אחד מידידינו" בלונדון וממכרו הברון שניאור זק"ש בפריז, מנהל מחלקת כתבי היד בספריה של הברון יודיל גינסבורג, אחרי שהציג את קשייו הכלכליים בגיליון הראשון; הפעם ניכרת נימה קשה יותר בדבריו. לונדון, כך מתברר, לא חיכתה לו...

> אמת הדבר כי עתה שדי המר לנו וענינו ועמלנו מורה מאד, והימים או השנים בערפל בלאנדאן כלם מרור, כי בכל השנים הרבות אשר מיגיע כפנו נאכל וממלאכת ידינו נשבע לחם משנת הארבע עשרה לחיינו עד עתה לא העביד אותנו לחם חקנו עבודת עבד ובפרך כמו יעבוד בנו מאז שבחרנו במחשכי לאנדאן.

שני הכותבים חששו, כך מתברר, ממרירותו ומלשונו החריפה של בריל שעלולות היו לפגוע בתפוצת עיתונו. זק"ש איחל "כי רוח חדשה תבוא בקרבנו לקרב את הלבבות ולא לרחק. לעשות שלום בין ת"ח והסופרים – מהדברים האלה השומע ישמע כמו שפתנו יבואו אך בריב. או כי אמנו ילדתנו איש ריב ומדון לכל הארץ. ריב ומדון לכל הארץ. ולכן נקה עמנו דברים ונשוב אל הקוראים והסופרים לדבר אליהם שנית דברים ברורים להרגיע את רוחם".

הוא מודה כי "סגנון לשוננו אינו משוח בשמן", אך לדבריו משום שמדובר במילים עבריות שבאות מן הלב ועלולות להישמע פוגעות כשהשומע מתרגם אותן ללשונו. "אך בשמענו היום כי שפתנו אתנו היא כנורָאה סביבנו, ננסה כוחנו אולי נוכל גם אנחנו לכבד בפינו ובשפתנו את אשר ירחיקהו לבבנו ורחוק מכליותינו, ונעשה גם אנו מטעמים

לבני עמנו כאשר אהבו", הוא אומר, אבל כשהוא מבטיח באירוניה לבחור מעתה ב"שפת ערומים" ברור היטב לקוראים ולכותבים הפוטנציאלים, כי אין בדעתו להשתנות.[8]

במעבר ישיר אל הצד המסחרי הדוחק מודיע בריל כי בחר בהפצה ישירה של עיתונו ובמשלוח לבתי הקוראים גם אם לא חתמו עליו מראש. מי שלא ירצה מתבקש להחזיר אותו בדואר למערכת, ומי שלא ייענה ייחשב כמי שחתם על מנוי, הוא מאיים בייאוש ובתמימות. בכל זאת הוא מודיע על מינויו של נציג העיתון וסוכנו בפטרבורג, ברוסיה, הנתונה לחוקי צנזורה מחייבים. מדובר בר' יצחק דנציג, דרשן ומחבר מפורסם כשלעצמו. על אלה הרוצים להיות סוכנים פרטיים במקומות מושבם לפנות אליו.

בריל ממשיך בביקורת על מאמר **הגלוב** על העיתונות היהודית בלונדון וקובע כי ידיעת האנגלית אינה צריכה לבוא על חשבון חיסול היידיש והעברית. הוא מביע התנגדות לפגיעה גם בחינוך היהודי, לסגירת ה"חדרים" כמנוגדים לכאורה לאינטגרציה מוצלחת. המדור "דברי הסופרים" נפתח גם הפעם במכתב מלונדון ואחריו מכתבו של ידידו ומיטיבו בפריז, שניאור זקש. שאליו התייחס כבר במאמר הפותח. אחריו בא מכתב מברלין. המדור "חדשות שונות בתפוצות ישראל" מתחיל גם הפעם בלונדון, בידיעות מקהילות, מבתי כנסת וממוסדות, ובכללן פעולת נשים לקליטת פליטות יהודיות המגיעות בגפן לנמל המבורג ומשבר ב־Anglo Jewish Association והתפטרויות העומדים בראשו. אחריהן ידיעות מברלין, משטרסבורג, מפרנקפורט, מאוסטריה, ממצרים, והמשך הסדרה על יהודי סין שמועברת הפעם ל"ירכתי לבנון", החלק העיוני ש"מתחת לקו", בחלקו התחתון של כתב העת. חדשות החוץ הכלליות מופיעות תחת הכותרת "דברי הימים". הוא מוותר על הניסיון לחקות את **המגיד** ולהתחרות בו, כפי שעשה בפריז כשהעתיק, למעט מילה אחת, את שם המדור "על המדינות בו (פה) ייאמר". הידיעות מגיעות מבריטניה (שוב השאלה האירית), צרפת וגרמניה.

הגיליון השלישי, ב־23 ביוני, נפתח במאמר מערכת שכותרתו "התנועה בקרב ישראל", המוקדש להבחנה בין שאלת ההגירה של יהודים לגלי ההגירה ממדינות שונות בתקופה זו. בריל מצביע על ארץ ישראל כעל יעד סופי לנדודיהם של המוני היהודים הנמלטים מאזורים שבהם ידעו אסון. עם זאת הוא מציע לא למהר ולהכין היטב שיבה זו. בין הכתבות, מאמר ביקורת על שני העיתונים המרכזיים של יהדות בריטניה *Jewish World* ו־*Jewish Chronicle* ושניהם אינם יוצאים נקיים תחת עטו של הכותב י.ש.ר. אבל בעוד **הכרוניקל** לפחות מציג עצמו כרפורמי, **וורלד** מתחזה שאיננו כזה...

> יען כי בעת אשר המ"ע [מכתב עיתים, עיתון] הראשון ישא לרגלו גלוי וידוע לכל את נס הרעפארם ובדברים היוצאים מן הלב יורה דעה כי תפלתו של אדם אינה נשמעת אלא אם כן קולי קולות עוגב וצלצלי שמע להקת משוררים בחורים ונם בתולות מלוין אותה עד כסא הכבוד [...] הנה המכ"ע *World* יתראה כפוסח על שתי הסעיפים ובמאמריו יתעה את קהל קוראיו בשפק אם לנו הוא או לצרי היהדות העתיקה –

להמתקנים, בשימו לפעמים מסוה הארטאדאקסיע על פניו, אף בי מושגיו בענין היהדות האמתית מוזרים המה עד להפליא.[9]

אחר כך נדפס מכתב מברלין ובו על כמה "מפעלים טובים" של היהודים בעיר, ומירושלים – בגנות העיתונות החוקרת שבריל אינו מהסס ליישם אותה על שעוריות ה"חלוקה":

רבים מסופרי זמנינו החדש החזיקו בכלל אחד שכל המרבה לספר בגנותה של ארץ הקדושה, ובזילותם של חכמיה וראשי קהלותיה הרי זה משובח. לפיכך כל המקבל עליו להיות סופר שיהיו מאמריו מקובלים ורצוים בכתבי העתים לישראל, ישנן לשונו ויחריצה לדבר תועה על יושבי אה"ק ועל החלוקה, ועל מחלקיה בפרט. ולתבל קדירותיהם ולבסס תבשיליהם. יום יום יבקשו חשבונות, חשבונות! כי אין האמת מצוייה. אלא במדפיסי חשבון גלוי... [כותבים העסקנים המתלוננים].

ב"חדשות שונות בתפוצות ישראל" מתווכח בריל עם הרצאתו של קלוד מונטיפיורי, מייסד הזרם הליברלי ביהדות בריטניה, על קבלת גרים בעם ישראל בימי קדם. חדשות נוספות מברלין, מפעסט [חלק העיר בודפשט שחוברה לה אחר כך יחדיו ובו ישבו היהודים...] על התבססותה של הקהילה הרפורמית שם, על פרעות ביהודי פאז במרוקו "פעץ (מראקא)". מקומו של "ישוב ארץ ישראל" לא נעדר עם עלילותיו של סר לורנס אוליפנט שמנסה לגייס כספים לטובת היישוב בצפת וחושש לתדמיתו בעיני התורמים. "דברי הימים" באים מבריטניה (בחירות חדשות), מגרמניה ומצרפת. וחזרה אל המציאות הכלכלית הקשה הטופחת על פניו: קריאה ותזכורת למי שקבל חינם את גיליונות **הלבנון** שנשלחו אליו במסגרת "מבצע ההפצה" שעליו הכריז ואינו רוצה בהם, להחזיר אותם למערכת... בצד הבטחה לפרסם בקרוב את שמות סוכני העיתון ברוסיה ובפולין, שכנראה אינם מתדפקים על דלתו.

כדי לנסות ולהגיע אל הקוראים ברוסיה ובפולין נאלץ בריל לפרסם מודעה ("הודעה" בלשון התקופה) והבטחה ביומונים החדשים הנפוצים שם, למרות הסתייגויותיו מן המעבר של העיתונות לקצב הופעה יומי.

מודעה ראשונה **בהיום** של סנקט פטרבורג ב־29 ביוני (17 ביוני לפי הלוח הגרגוריאני): "מכה"ע 'הלבנון' החל לצאת בחדש הזה מדי שבוע כשבוע, ויצא לאור שלשה נו', המכשולים משנה העברה חלפו הלכו למו. ויחי לב החותמים סמוך ובטוח כי מעתה ילך 'הלבנון' על הסדר". אחר כך בא פירוט של דמי המנוי ופרטי הסוכן יצחק דנציג.

בהצפירה של ורשה מופיעה אותה מודעה, באורח מוזר רק ב־8 באוקטובר (23 בספטמבר לפי הלוח הגרגוריאני), כש**הלבנון** כבר פסק לצאת לאור. בטקסט הוחלף "החודש הזה" ב"חודש העבר". מספר הגיליונות שיצאו, לפי המודעה, הוא חמישה... כך שמדובר כנראה בפרסום שהתעכב (מאוד) בין ניירות המערכת או של הסוכן (אולי מטעמים כספיים), ולא עדות לרצון לחזור ולהוציא את העיתון. כחודש אחרי פרסומה הלך בריל לעולמו....

מבנה העיתון שהעניק קדימות לענייני יהדות בריטניה נמשך וגבר בשלושת הגיליונות של חודש יולי, בימים ה־14, ה־21 וה־30 לחודש. מספר הכותבים והנושאים מרחבי בריטניה גדל. **הלבנון** מתאזרח מבחינת התוכן אבל הוא ממשיך להתמודד עם הקשיים הכלכליים וההכנסות המעטות. גם סדר ההופעה השבועי שבו הוא חפץ מופר שוב ושוב. הגיליון הראשון נפתח בהסברים על איחור של שבועיים בהופעתו, והאחרון מאחר ביומיים בגלל "המקרה" שאירע במערכת שבוע קודם, שבריל אינו מפרט את מהותו, אבל מזהיר, כפי שאכן קרה, כי כנראה צפוי איחור גם בחודש הבא. ואכן, הגיליון הראשון לחודש אוגוסט מופיע ב־11 בחודש ובו הוא מציע, בייאושו, "מבנה פיננסי" חדש ומהפכני שהמציא לקוראים.

לפי תוכנית זו התשלומים מיועדים רק להוצאות הדפוס ולשכר סופרים. העיתון עובר באופן זה ל"בעלותם" השיתופית של הקוראים־המו"לים המשלמים "ישירות" לכותבים, ואילו העורך אינו אלא מתווך בלי שכר... "הנה ידעתם היום כי רק בפיכם ובלבבכם ובידכם להוציא את **הלבנון** לאור. ואם אתם הקוראים תשלמו את מחיר הלבנון במוקדם, ואתם הסופרים תתנו מהודכם על **הלבנון**, תהיו אתם המוציאים לאור את **הלבנון** ולא אנו, ואנחנו נהיו רק כעוזרים על ידכם. ובשכר אשר יביא **הלבנון** לא נבקש חלק כחלק עמכם. כי ידענו מראש כי שכר לא יהיה לפעולתנו".[10]

מדור החוץ הכללי "דברי הימים" נעלם והופיע מחדש רק ב־25 באוגוסט.

ב־18 באוגוסט היה מאמר מערכת מעניין על "היהודים והפאליטיק בבריטאניה". על רקע ניתוח הגורם האנטישמי האפשרי במינויים בכירים במפלגות הבריטיות, ערך בריל השוואה מעניינת בין יחסם ומעורבותם הפוליטית של יהודים במדינות שונות באירופה, ובהשוואה בין בריטניה לצרפת הוא מצא כי יהודי בריטניה מתכבדים במינויים פוליטיים בעוד יהודי צרפת העדיפו להצטיין דווקא בתרבות ומדע. אפשר להניח שיחסו המר לאהבת הכסף של יהודי בריטניה נבע גם מחוסר התלהבותם לתמוך במפעל תרבות כמו העיתון...

> ואס נשיב ונתבונן לדעת במה נשתנו היהודים בבריטאניה מאחיהם בשארי הארצות, אזי נמצא כי הכסף העונה את הכל בארץ בריטאניה ימשול נס בהריח העולה על לב בני עמנו פה. ובאשר כי בארץ הזאת לא יתהלל החכם בחכמתו כי אם העשיר בעשרו. על כן בני ישראל העשירים מבקשים להצטיין נם הם בציון הכבוד אשר עשירי עם הארץ מצוינים בי. כמו עשירי עם הארץ לא תדע נפשם שבעה עדי השיגם את הכבוד אשר רודפים אחריו לשבת בהפארלאמענט כן גם עשירי בני עמנו אך אל הכבוד הזה ישאו את נפשם ונם את כל הון ביתם יתנו בו. ולכן אחינו בבריטאניה יתפללו כל היום כי יזכו לראות עשרה אנשים מזרע היהודים יושבים בהפארלאמענט, כאשר זכו אחינו בצרפת אשר עשרה מהם יושבים כבר בשבת בסוד חכמים ונמנים בהאקאדעמיה הצרפתית.[11]

מודעה ראשונה שחוזרת על עצמה בגיליונות הבאים לקראת החגים עוסקת באתרוגים מובחרים מארץ הקדושה שאפשר להשיגם בלונדון.

בגיליון האחרון שידוע כיום על קיומו – העשירי בלונדון – ב־1 בספטמבר, אין סימנים מבשרי סגירה. מקום נרחב מוקדש בגיליון לענייני יהדות רוסיה ובמיוחד ארץ ישראל, באמצעות העיסוק במאמר של **ג'ואיש כרוניקל** לזכרו של השר משה מונטפיורי. בריל מוחה על הדימוי הרע של יהודי ארץ ישראל העולה, לדעתו, מן המאמר.

מדור "דברי הימים" עוסק בהרחבה בבחירות ועניני פרלמנט בבריטניה ובמצב בבלקנים, במיוחד בבולגריה. פרט טכנולוגי חשוב: בריל מדבר על ידיעה באמצעות הטלגרף בנושא בולגריה שקבל, לדבריו, באותו יום. דבר נדיר בשבועון עברי, אך נראה שהידיעה קדמה ליום ההופעה... בענייני ארצות רחוקות ניסח בריל כותרת עוקצנית כלפי נסיך בולגריה, "אלכסנדר הקטן גדול יהיה עוד". ייתכן מאוד שהופיעו עוד גיליונות כי בריל הודיע **בשולמית**, ימים ספורים לפני מותו, "לדאבון לבבו כי אנוס הוא לע"ע (לעת עתה) לחדול מהוצאת מכה"ע **הלבנון** מחמד עיניו".[12]

נראה שהסגירה לא הייתה סופית ובריל ציפה לחזור להוציא את **הלבנון** בשנה החדשה, לפי עדותו של כותב הנקרולוגים עליו בעיתונות העברית, N. **השולמית** המשיך לצאת לאור אך עוניו וקשייו הכלכליים הלכו וגברו על להט היצירה והחזון הפוליטי. לונדון לא האירה לו פנים. הוא לא מצא מהלכים ללב גבירי הקהילה אך גם לא ללב היהודים הפשוטים, ולמרות ניסיונותיו להפיק "עיתון בריטי" ולהיות מעורה "מבפנים" באקטואליה ובדיונים המקומיים, רוב התכנים נראים כהתבוננות מבחוץ. למרות נוכחות המהגרים ממזרח אירופה שאת עניינם ביקש לקדם, תהייה וביקורת על חברה שאת המנטליות שלה התקשה לעכל ונטייתו הטבעית לפולמוס, לרוב מנקודת מבט של מיעוט העומד ללא מורא על דעתו, לא הועילו. כמובן הוא לא ויתר על מלחמות ירושלים, על מעקב מדוקדק וחסר רחמים אחרי האקטואליה שם, ואסף אויבים חדשים. במקום לשבת בנחת, כפי שאמר ידידו יחיאל מיכל פינס, מלחמתו הביאה אותו עד עברי פי פחת.

גם יריביו הספרותיים והפוליטיים זה כבר לא הניחו לו אפילו במקום המרוחק יחסית מלב הפוליטיקה היהודית של מזרח אירופה. וכך הפובליציסט אפרים דיינרד מצא את דרכו לעיתון לונדוני כדי לשגר לעברו את חיציו.[13]

עד ראייה שביקר אצלו באותם ימים במערכת, יצא עם רשמים קשים. הוא ראה לפניו איש מיואש בקצה הדרך. "ביקרתי את המערכת של **שולמית**, שהיתה בחדר צר ואפל. העורך בריל המפורסם בעולם היהודי ללוחם קנאי וגדול לדתנו, עמד וסידר בעצמו את אותיות הדפוס לעתונו. זקנו החור, שירד על פי מידותיו ומצחו הרחב והקמוט, לא התאימו כלל עם עתונו ומעונו. הוא דיבר עמי דברים קטועים אחדים וראיתי שנפשו מרה לו מאד ומלאה יאוש. נפרדתי ממנו בנפש עגומה".[14]

בריל, ששכנע תמיד את עצמו (ואת הקוראים שבפניהם התלונן על מר גורלו) כי מלאכת הסדר והדפוס אצילה לא פחות מן הכתיבה, לא עמד מבחינה גופנית במשימה

כשגם רוחו נפלה ושקעה במרה שחורה. מותו ב־13 בנובמבר 1886 היה פתאומי. הוא מת ליד שולחן עבודתו באמצע כתיבת מאמר, כפי שמעיד כותב ההספד החתום בידי N שהתפרסם בנוסח זהה בשני עיתונים עבריים מובילים, במזרח אירופה ובמרכזה. כמו **המגיד**:

> היום בבקר מת במיתה חטופה הרב הח׳ יחיאל בריל מו׳ל **הלבנון** הנודע:
> בן חמשים ואחת לימי חייו.
> לא חלי ולא הרגיש כל כאב. קם בבקר ממטתו והתפלל תפלת שחרית, ובשעת התשיעית ישב אל שלחן הסופרים ובידו עט סופר, פתאום אחזהו השבץ וימת לדאבון לב משפחתו האומללה וכל המתאבלים עליו. נם גם זה האיש רב הכשרון הוא מחללי הספרות העברית, נם הוא עמל ביד ריק וחי חיי צער, וכאשר הציקו לבו ונפשו מרה עליו פגע בכבוד אנשים, והכעיסם תמרורים, ויחיו עריו ויסתירו פנים ממנו, ובין כה כלו ניגון חייו ולא ראה בטוב, והניח אשתו ובניו בלי כל משען ומשענת. זה שנתים אשר קבע משכנו פה והוציא לאור מכ״ע בשפה יהודית אשכנזית מדוברת בפי יהודי רו״פ ושאר ארצות בשם **השולמית**. ובקיץ שעבר חגר שארית כחו והו״ל את **הלבנון** רבע שנה בחפצו לתת ניר לשפתנו הקדושה בארץ הזאת, וכאשר לא רבו מחזיקיו אסף ידו ממנו, ועתה נאסף גם הוא אל עמיו בלא עתו. חבל על דאבדין! תנצב״ה.[15]

המליץ ערך קצת יותר בקפידה את לשון הכתוב, והוסיף פרט שנשמט מהנוסח השני, על תוכניותיו של בריל לחזור ולהוציא את **הלבנון** בשנה האזרחית החדשה, גם אם לא נאמר על מה התבססה תקוותו.

> היום בבוקר מת פה במיתה חטופה הרב המופלג החכם וסופר מוהר״ר יחיאל ברייל מויל **הלבנון**, בן חמשים ואחת לימי חייו, לא חלה ולא הרגיש כל כאב. קם בבקר ממטתו והתפלל תפלת שחרית, ובשעה התשיעית ישב אל שלחן הסופרים וידו אוחזת בעט סופר, פתאום אחזהו השבץ וימת ברגעים אחדים, לדאבון לב משפחתו האומללה וכל המתאבלים עליו. גם המנוח הזה הוא מחללי הספרית העברית, אשר עמל בדי ריק ומאומה לא נשא בעמלו, ויען כי כל ימיו היו כעס ומכאובים ורבו מצוקותיו ונפשו מרה עליו, פגע בכבוד אנשים והכעיסם תמרורים, והמה נהפכו לאויבים לו ויסתירו פנים ממנו; ובין כה כלו בינון החיו והניח אשתו ובניו בלי כל משען ומשענה. זה שנתים אשר שם משכנו פה והוציא לאור מכ״ע בשפת יהודית אשכנזית בשם **השולמית**, ובחפצו לתת ניר לשפתנו הקדושה בארץ הזאת חגר שארית כחו בקיץ העבר ויוציא לאור את **הלבנון** רבע שנה, ובאשר לא רבו מחזיקיו ואין תומך בידיו אסף ידו ממנו, והתקוה לחדשו עוד הפעם בראשית השנה החדשה, שנת האזרחים, החיתה את רוחו, ועתה לפתע שב רוחו אל האלהים ונאסף אל עמיו בלא עת. הבל על דאבדין! תנצב״ה.[16]

התקווה לחדש את צאת העיתון לאור בתחילת השנה האזרחית מופיעה גם בכתב ההספד בעיתון **היום**, היחיד החתום (פרט להספדים האישיים) בידי כותבו, משולם הלוי. נראה

שמכיוון שההספד נכתב אחרי האחרים הוא חזר על אלמנטים שקרא, אף שכתבתו מפורטת הרבה יותר וחורגת מהדיווח הלקוני **בהמגיד והמליץ**, שאיתם ועם עורכיהם נלחם מלחמות קשות ונוקבות.

היום, אגב, מעניק לבריל את התואר "דוקטור", שנראה שתוקפו זהה לזה של התואר הפורמלי "רב" שהעניקו לו אחרים. אך הדבר מצביע על הכבוד הרב שרחשו לבריל ידידיו ואויביו ש"הגיעו לו", לדעתם, תארים פורמליים, כפי שמציין הכותב בהספדו: "כל יודעי המנוח וכל האנשים אשר דברו אתו פעמים אחדות ואשר התבוננו אל פעולותיו ידעו, כי לו נולד איש כזה באחת הארצות שיש בה פרלמנט וכתות מדיניות, אז היה בלי ספק לאחד מבעלי הכתות היותר מצוינים". לדעתו בריל נולד להיות מנהיג פוליטי, והוא מוסיף הערה והארה על גורלם של עורכי העיתונות העברית במערב, שם אין להם קהל קוראים קהילתי והם מכוונים לקוראים ברוסיה שמעדיפים עיתונות מקומית. "גורלו היה גורל כל המוציאים מכה"ע עברי באיזה מארצות המערב, כי במקומותיהם מעטים הקוראים מאד, וכל תקותם ישיטו בקוראי שפת עבר ברוסיה".[17]

הצפירה המשכילי קיבל את בריל כ"אחד משלנו", מחבורת עורכי העיתונים בעברית, רק אחרי מותו והדגיש את הידע ואת איכויותיו האינטלקטואליות של האיש שעם דעותיו, כמובן, לא יכול היה להסכים. גם אם הוא מביע הערכה לעמידתו באומץ על דעותיו "כי החזיק במעוזי דת קודש וילחם מלחמות חנופה עם המתחכמים הבועטים בה", הידיעה נפתחת במילים: "בנודע היה חברנו הנכבד זה מן המושלמים האמתים, שמועה רעה באתנו כי מת אחד מחבורתנו לפתע פתאום. ידו רבה היתה בתלמוד ולשונו מהרה דבר צחות בלשון קדשנו. הוא נסע הרבה למסעותיו וחכמתו היתה כמעין המתגבר. הוא נולד בארץ הודו אשר בגבול ממשלת אנגליא", חוזר העיתון על המיתוס סביב מקום הולדתו.[18]

מעבר לדיווח החדשותי לא רבו ההספדים החגיגיים על יחיאל בריל. אפשר להזכיר את מאמרו של הסופר והעיתונאי החרוץ מאודסה, ח"י גורלנד, שסיפר על הסיוע שקיבל לקריירה העיתונאית מבריל שפרסם את מאמריו, ועל העזרה שהגיש לו בריל מלונדון, למרות עיסוקיו המתישים, במחקר שבו עסק.[19] יוצא דופן היה מאמרו הכאוב, הנרגש והלא חתום של יחיאל מיכל פינס, שותפו הנאמן לחלקים ניכרים מדרך חייו, שפרסם **בהצבי** הירושלמי.[20] לאחר שהוא מתאר את דרך חייו עד לצאתו למסעו הטראגי האחרון ללונדון, מספר פינס:

> ויהי כי היה ברי"ל טרוד בשליחותו אשר לא ראה בה, כל פרי לעצמו, ויחשך **הלבנון** מצאת, ויכרת עץ לחמו, וילך לונדונה, ויכונן שמה מכ"ע בשפת היהודית המדוברת אצל אחינו בני פולניה בשם **השולמית**, וירבץ תחת משא העבודה מאד מאד עד כי הגיעה שעתו להסתלק מן העולם.
>
> ידענו מאד, כי רבו לוחמי האיש הזה ומדיביו [מוציאי דיבתו] כל ימי חייו, וגם בני אדם ישרי לב מצאו בו דופי לאמור: אוהב מדון היה. אך כל אלה האנשים לא ידעו

את ברי״ל ולא הכירו את טיבו ואת תכונתו על בורים ואף לא ידעו את כל הקורות אשר עברו עליו בימי חייו הסוערים אשר הטביעו את חותמם על לב האיש הזה, ע״כ הוציאו משפט מעוקל. אבל אנחנו הכרנוהו וידענוהו היטב ולפנינו נגלתה נפשו היקרה בעצם תומה וטהרתה, ע״כ חובתינו היא להגיד כי שגו מאד כל הנחרים בו, יקר תה היה ודעת נקיה וטוב לב ורחמן שאין כמוהו מצוים הרבה, איש אמונה ונאמן בבריתו ואוהב אמת בכל מאד כח כביר ורצון נמרץ, ועוז לב, ואומץ נפש נמצאו בו במדה נפלאה: אבל תלאות רבות סבבוהו מימי קטנותו, ריש ועוני היה מנת חלקו כל הימים, ויהיו לו כל ימיו מלחמה עזה וקשה עם פגעי החיים ובמשך ימי מלחמתן ראה הרבה עמל ואון בבני אדם בעוה״ז [בעולם הזה], וירא כי יד השקר רוממה, והאמת למרמס, הפחזות והשרלטנות במרומי קרת והדעת והכשרון בקרן זוית, דרך החנופה וההתפארות למעלה למשכיל ודרך הענות והאמת מלאה סירים סבוכים ועוני ותמרורים בסופה, ע״כ התמרמרה רוחו ויהי למר נפש ויסתכל בפני העולם בפנים נזעמים, ומר נפשו הטילה טפה של ארס בלשונו ובקסתו ויהי כל אשר אמר ואשר כתב מלא רעל ומרירות, נשיכתו נשיכת נחש, עקיצתו עקיצת עקרב ומהתלותיו מלאים חדודים חדודים אשר הכאיבו לב רבים. הדבר הזה גרם לו כי רבו משנאיו וכי כבדה על מלחמת החיים ביתר שאת, וכל אשר הוסיף להלחם עם החיים כן הוסיפה התמרמרותו ובנלל הדבר הזה לא ראה טובה בכל עמלו, וכל אשר עשה נהפך לו לרועץ, זאת המושבה ״עקרון״ אשר ידיו טפחוה ואשר עמל וינע בה בכל כחו ובכל אומץ נפשו ואשר בגללה נהרסה מעמדו ונחרב ביתו התנכרה אליו ותאמר אליו: לא אכירך, ויהי אנוס ללכת לונדונה ולכונן ביתו מחדש ביסדו את **השולמית**, אך מרירות נפשו לא נתנתהו לנהל את מכתב עתו בשובה ונחת ויקדיש מלחמה עזה על ראשי העיר הזאת קציניה ועל אביריה אשר הביאתהו עד עברי פי פחת. אין אנו מצדיקים אוהו במלחמה זו מאומה, כי הרחיק ללכת כדרכו וישפוך בוז על נדיבים ויקירי רוח במשפט, במשפט. אך זאת נגיד, כי כונחו היתה טהורה ובמרירות לבו האמיו אמונה שלמה כי מלחמת האמת הוא נלחם. גורל כל סופרי ישראל היה גם גורלו, כי מת מחוך עוני ויעזב אחריו אשה, ובנים בעוני וחוסר כל. אוהביו המעטים אשר הכירוהו ואשר הוקירוהו לא יתנו בל״ס [בלי ספק] את בני ביתו אחריו לגוע ברעב ויזכרו להם את זכות אביהם. אבל קוה נקוה כי נם האנשים אשר התגרה בחם בחיים לא יטרו איבתם ולא ישמרו לו עברה. כי לכונתו יפנו ולא יביטו למעשיו.

זהו אחד ההספדים הנוקבים והמרגשים בתולדות העיתונות העברית, גם אם פינס כתב אותו בזהירות ובחוכמה. לא, הוא לא הצדיק את מעשיו וסגנונו של ידידו. אבל הוא הכיר את אישיותו האמתית ואת כוונותיו הטהורות – שרק בהן יש להביט עכשיו ומדגיש את אומץ ליבו, סבלו ודרך ייסוריו.

החודשים הספורים של הוצאת עשרת גיליונות העיתון היו גם החודשים האחרונים בחייו. אבל בריל לא היה רק ״אחד מחללי הספרות העברית״, כפי שכתב אחד ממספידיו. הטרגדיה של דמות מפתח נשכחת זו בתולדות העיתונות העברית והמפעל הציוני מתמצה באותם חודשים של מאבק על קיומו החומרי והרוחני ובאה לידי ביטוי בכתיבתו הסוערת

ובבחירת נושאיו בגיליונות העיתון העברי הגוסס ומת עם עורכו, שמשאיר למשפחתו להמשיך בעיתון ביידיש שייסד. ניכור וניתוק מהתחדשות העיתונות העברית, מצרכיה החדשים של הקהילה היהודית המקומית והבין־לאומית, מן השינויים במציאות הפוליטית והחברתית, ומאבקו העיקש להנהגת נורמות שאיש אינו רוצה בהן עוד, הביאו לאובדנו. מות **הלבנון** ומייסדו, הסמלי כל כך לתקופת ה"עיתונות של איש אחד" שבה סיפור העיתונים זהה לסיפור מייסדיהם ועורכיהם (גם דוד גורדון, עורך **המגיד**, שלא הצליח גם הוא להפוך ליומון, מת באותה שנה) הוא גם מותו של עידן חלוצי בתולדות העיתונות העברית. בגיל חמישים בריל, המחדש והלוחם הגדול על דמות העיתונות והחברה היהודית הוא איש שחוק ששייך לעבר, עם מעריצים שזוכרים לו את חסד נעוריו, אך בעיקר עם שונאים ותיקים שהקים עליו בסגנונו ובמאבקיו, ושלא חדלו לשנוא אותו גם אחרי הרגע האחרון. למרות התקווה שהביע ידידו הנאמן, הרב פינס, כי אלה "לכוונתו יפנו ולא יביטו למעשיו".

לסיום כדאי להדגיש כי למרות חיי העוני שסבלו בני משפחתו, על פי עדויות פינס ואחרים, כולל בריל עצמו, הוא הצליח להשאיר אחריו שושלת מפוארת של עיתונאים, עורכים ואנשי עט שלהם העביר את לפיד אהבת המקצוע. שלושה מארבעת בניו עסקו במקצוע, אבל ראשית – רעייתו שהפכה לאלמנתו, בריינה, בתו של ר' יעקב ספיר, עיתונאי, סופר ו"נוסע גדול" בעצמו, המשיכה להוציא לאור את **השולמית** אחרי מותו, ואחריה הבן משה בריל, שערך את **האידישער טעלעפאן** (או **בריל'ס ספעשעל טעלעפאן**). בן שני, יצחק ליפא, היה עיתונאי ועורך ידוע בעיתונים אנגליים ויהודיים בבריטניה ובארצות הברית. בן שלישי חזר ליבשת אירופה ולצרפת, שינה את שמו לברל, והפך שם לעורך עיתון שמרני צרפתי בלי כל קשר ליהדות.[21] אך כל פי העץ הגנאלוגי שהורכב בינתיים, נראה שגצל קרסל,[22] ובעקבותיו כותב שורות אלה, טעו כשסברו כי העיתונאי והפילוסוף הצרפתי הנודע (גם לשמצה) עמנואל ברל היה נכדו של החלוץ הנפלא והמקולל של העיתונות העברית.

הערות

1 על **הלבנון** ונדודיו ועל יחיאל בריל כחלוץ העיתונות העברית וכדמות מקורית וציורית של ההיסטוריה היהודית, ראו, בין היתר בספרי **חדשות וקורות הימים, מחקרים בתולדות העיתונות והתקשורת העברית והיהודית**, ירושלים: הספריה הציונית ואוניברסיטת תל־אביב, עמ' 42–70, ובמאמרַי **בקשר** 1, 36, 45, 47, 49, 52. ראו גם: אליעזר רפאל מלאכי, "לתולדות הלבנון הירושלמי", ו"לתולדות הלבנון", בתוך: אלחנו ריינר וחגי בן־שמאי (עורכים), **מנגד תראה**, ירושלים: יד בן צבי, 2001, עמ' 17–97; גצל קרסל, "יחיאל בריל ויסוד המעלה", בתוך: יחיאל בריל, **יסוד המעלה**, מהדורה חדשה מצולמת, ירושלים 1978, עמ' ז–כג.

2 בריל ערך והוציא לאור במיינץ עיתון ביידיש בשם **הישראלי** ב־1873, שבה יצאו 19 גיליונות, וחידש אותו ב־1877 עד 1882, אז שינה את שמו ל**השולמית** (**הלבנון**, 19.1.1882, 2.2.1882). העורך הפורמלי של השבועון היה י"ל לעפאוויץ.

3 על כך ראו בספרו המרתק **יסוד המעלה**, מיינץ 1883. מהדורה חדשה שכוללת מבוא, הערות ומפתח

של גצל קרסל, יצאה לאור ביד בן צבי, ירושלים 1978.

4 על הקשיים וההיסוסים במעבר מעיתון שבועי ליומי בעיתונות העברית, ראו, למשל, בספרי **חדשות וקורות הימים**, עמ׳ 79–82.

5 יחיאל בריל, ״אל הקוראים ואל הסופרים״, **הלבנון**, גיליון 1, לונדון, 2.6.1886.

6 "Hebrew Journalism in London", *The Globe*, 18.5.1886, p. 6

7 ״הז׳ורנאליסטיק העברית בלאנדאן״, **הלבנון**, גיליון 1–2, לונדון, 2.6.1886, ו־16.6.1886.

8 יחיאל בריל, ״אל הקוראים ואל הסופרים שנית״, **הלבנון**, גיליון 2, לונדון, 16.6.1886.

9 י.ש.ר, ״דברי סופרים״, **הלבנון**, גיליון 3, לונדון, 23.6.1886.

10 יחיאל בריל, ״אל הקוראים ואל הסופרים״, **הלבנון**, גיליון 7, לונדון, 11.8.1886.; ״היהודים והפאליטיק בבריטאניה״, **הלבנון**, גיליון 8, לונדון, 18.8.1886.

11 בריל שוכח שעד 1860 היו האוניברסיטאות הבריטיות סגורות בפני היהודים, וכי ליונל נתן דה רוטשילד יכול היה לתפוס את מושבו בפרלמנט רק ב־1858, 11 שנים אחרי שנבחר לראשונה אחרי אישור חוקי האמנציפציה. בעוד הברון נתן מאיר רוטשילד זכה לשבת כיהודי ראשון בבית הלורדים רק ב־1884.

12 ״אלון בכות״, **הצפירה**, 21.11.1886.

13 **דיא צוקונפט**, לונדון, שנה 3, מס׳ 5, 30.7.1886, עמ׳ 39.

14 **כתבי הלל בן זאב מלאכובסקי**, ספר ב, ברוקלין: האחים שולזינגר, 1939, עמ׳ 49–50.

15 **המגיד**, 44, ליק, 18.11.1886.

16 **המליץ**,151, פטרבורג, 21.11.1886.

17 **היום**, 25.11.1886.

18 ״אלון בכות״, **הצפירה**, 21.11.1886.

19 ח״י גורלנד, ״אזכרה לנשמת הרב רי יחיאל ברילל בעל **הלבנון** ז״ל״, **המגיד**, 9.12.1886.

20 ״ארז הלבנון נגדע״, **הצבי**, שנה ב, גיליון 5, 31.12.1886.

21 ישראל רוגובין, **הדאר**, ניו יורק, 9.5.1922.

22 גצל קרסל, ״יחיאל בריל ויסוד המעלה״, מבוא ליחיאל בריל, **יסוד המעלה**, מהדורה חדשה מצולמת, ירושלים: יד יצחק בן־צבי, 1978, עמ׳ כב.

דאס וואוט: העיתון החרדי של וילנה – ירושלים דליטא – בתקופת בין המלחמות

מנחם קרן־קרץ

יהדות וילנה עד מלחמת העולם הראשונה

העיירה וילנה הוקמה בראשית המאה הארבע־עשרה ויהודים התיישבו בה באמצע המאה החמש־עשרה, אולם בשל התנגדות תושביה הלא־יהודים נותר מספרם נמוך. בסוף המאה השש־עשרה קיבלו היהודים כתב זכויות ששיפר את מעמדם ומספרם בה החל לגדול. הוקמו מוסדות קהילה ובהם בתי כנסת, בית קברות, בית מרחץ, מקווה ואטליז למכירת בשר כשר. מעמד היהודים השתפר במאה השבע־עשרה כשהותר להם לעסוק במגוון עיסוקים שהיו חסומים בפניהם עד אז. למרות כמה פוגרומים התיישבו בעיר רבנים חשובים, ווילנה השתוותה בחשיבותה לקהילות היהודיות הוותיקות בבריסק, בהורדנה ובפינסק.[1]

בעת מלחמת רוסיה־פולין באמצע המאה השבע־עשרה ברחו יהודי וילנה לאזורים שהיו מרוחקים יותר מקו החזית. כשחזרו כמה שנים לאחר מכן הלך ופחת מעמדה של העיר בעיני הציבור היהודי שסבל מפוגרומים ומאפליה. מלכי רוסיה ופולין כפו על שלטונות העיר להגן על היהודים והקהילה התאוששה וחזרה למעמדה הקודם. בתחילת המאה השמונה־עשרה סבלה העיר ממלחמת האזרחים וממגפת הדֶבֶר אולם באמצע המאה שוב חזרה העיר לשגרה, ואיתה הקהילה היהודית.

באמצע המאה השמונה־עשרה דרך כוכבו של הרב אליהו בן שלמה זלמן (הגר"א, 1720–1797), שנודע כ"גאון מווילנה". הוא הוכר כבעל בקיאות יוצאת דופן בכל תחומי הספרות התורנית ועיצב את דפוסי הלימוד והפסיקה בדרך שונה מקודמיו. תלמידיו הרבים הפיצו את שיטותיו ורעיונותיו ברחבי העולם היהודי. משמעותית במיוחד הייתה התנגדותו החריפה לחסידות שהחלה להתפשט אז בדרום פולין ההיסטורית ועמדה לחדור למרחב הליטאי. הדבר עורר מאבקים קשים בין חסידים למתנגדים, והפילוג בין שתי הקבוצות הללו קיים עד עצם היום הזה. במהלך המאה השמונה־עשרה ניסו תושבי העיר להתנכל ליהודים, אולם בשל המיסים הרבים ששילמו הם השלימו עם הישארותם בה. היהודים מנו אז קרוב ל־6,000 נפשות, כשליש מסך התושבים, והיו כוח כלכלי משמעותי.

בתחילת המאה התשע־עשרה, בעקבות מעברם של צעירים מן הכפר אל העיר, גדל מספרם של יהודי וילנה, ובשנת 1832 הם מנו כ־20,000 נפש, כשני שלישים מאוכלוסייתה. התחזקות הקהילה נבלמה בעקבות גזירת הקנטוניסטים שבה חויבה הקהילה היהודית

למסור מספר מסוים של ילדים לשירות צבאי ממושך. היות שבעיר אפשר היה לכפות את הגזירה ביתר קלות, העדיפו משפחות רבות להמשיך ולחיות בכפרים. נוסף על כך שללו השלטונות מן היהודים את הזכות להיבחר למועצת העיר וביטלו את ה"קָהָל", מוסד השלטון האוטונומי של הקהילה שדאג לא רק לצרכיה החומריים אלא היה גם בעל סמכות לכפות על היהודים לשמור על אורח חיים דתי.

במאה התשע־עשרה חל שינוי מהותי באורח החיים היהודי בעיר. הגר"א לא מצא סתירה בין אורח חיים תורני ובין הרחבת הידע הכללי ורבים מתלמידיו אימצו את השקפתו ועסקו בלימוד מדעים, בדקדוק השפה העברית, בתורת הקבלה ובקריאה ביקורתית של התנ"ך.[2] בעוד ראשוני תלמידי החכמים המשכילים ידעו היטב ששמירת המסורת היהודית קודמת לכל ידע אחר, גדל עם השנים מספר המשכילים שזנחו את שמירת מצוות. חלקם נסעו ללמוד באוניברסיטאות במערב אירופה וכשחזרו הביאו עימם את השקפת העולם הרציונליסטית המשכילית שזלזלה באמונה באל ובאורח החיים הדתי. ביטול מוסד הקהל מנע מן הקהילה את האפשרות לפעול נגד מי שהפרו את מצוות הדת בפרהסיה והטיפו לאחרים לנהוג כמותם.

השלטון המרכזי של האימפריה הרוסית שאף לרוסיפיקציה של המיעוטים, ודרש עריכת שינויים מרחיקי לכת במערכת החינוך היהודית. לדרישה הצטרפו גם המשכילים, שהתנגדו למערכת החינוך המסורתית בחדרים ובישיבות שבמסגרתה לא נלמדו כמעט לימודים כלליים.[3] באמצע המאה התשע־עשרה הוקם בווילנה אחד משני בתי המדרש לרבנים שפעלו באימפריה הרוסית, שבוגריהם השתלמו במקצועות היהדות ובמקביל זכו להשכלה כללית נרחבת, ולכן היו זכאים לכהן כרבני קהילות רשמיים, שכונו גם "רבנים מטעם".[4]

באמצע המאה התשע־עשרה הפכה וילנה לבירת הספרות העברית החדשה והתקבצו בה סופרים ואינטלקטואלים רבים.[5] צעירים משכילים למדו באוניברסיטה המקומית, שבניגוד למוסדות אחרים לא הפלתה את הסטודנטים היהודים לרעה. הפריחה התרבותית נחלשה בסוף המאה כאשר פקד את העיר גל של גזירות ופרעות אנטישמיות. כאשר החלו "הפרעות בנגב" בדרום האימפריה הרוסית נערכו יהודי העיר להגן על עצמם, ורבים היגרו למדינות אחרות, בעיקר לארצות הברית. למרות זאת המשיכה הקהילה לגדול ובשנת 1900 כבר התגוררו בווילנה כ־80,000 יהודים, כמחצית מתושבי העיר, והיא נחשבה לאחת הקהילות היהודיות הגדולות והחשובות ביותר באירופה.

בשנת 1907, בתגובה להקמת התנועות היהודיות הגדולות כמו התנועה הציונית, המזרחי והבונד, ניסה הרב חיים עוזר גרוז'ינסקי (1863–1940) רבה של היהדות החרדית בווילנה, להקים ארגון חרדי בשם "כנסת ישראל" שנסגר בשל התנגדות השלטונות.[6] בשנת 1910 כפו השלטונות על הקהילה למנות רב "מטעם" במקומו של הרב יהודה לייב קנטור (1849–1915), בוגר בית המדרש לרבנים בווילנה ואחד העיתונאים והפובליציסטים הנודעים בתקופתו. החוגים המודרניים ביקשו למנות את הרב ד"ר חיים טשרנוביץ,

שנודע בכינוי "רב צעיר", אולם בשל התנגדותו של הרב גרוז'ינסקי נבחר הרב יצחק רובינשטיין (1880–1945). הוא היה חבר המזרחי, שזכה לתמיכת ועד הרבנים המקומי לאחר שהתחייב לעסוק רק בפעילות ייצוגית ולא להתערב בהחלטות ההלכתיות שקיבלו הרבנים הוותיקים. לצידו מונה גם הרב גרוז'ינסקי לרב ראשי ונוסף עליהם כיהנו עוד כעשרה רבנים שהועסקו בידי הקהילה.[7]

בתחילת המאה העשרים גברה האנטישמיות בליטא ואחד מסימניה הראשונים הייתה עלילת דם בווילנה שנמשכה כשנתיים עד לזיכוי הנאשם. בתקופה זו גברה השפעת התנועות הלאומיות והסוציאליסטיות שהלהיבו את ההמון היהודי ובעיקר את הצעירים. בווילנה הקימו הסוציאליסטים היהודים את תנועת הבונד בשנת 1897 וסניפים רבים שלה נפתחו בקהילות רבות באימפריה הרוסית. במקביל פרחה בווילנה גם הלאומיות היהודית ורבים הצטרפו לתנועות הציוניות השונות. כל ראשי הציונות, ובהם הרצל, ביקרו בעיר ונשאו בה נאומים, ובמשך כמה שנים הופיע בה ביטאונה של התנועה הציונית, **העולם**. הפעילות הציונית נקטעה בשנת 1911 לאחר שהשלטונות אסרו על קיומה.[8]

וילנה וכל שטחה של ליטא נכבשו במלחמת העולם הראשונה בידי הצבא הגרמני שהחזיק בהם עד שנת 1918. שנות הכיבוש היו קשות ותושבי העיר סבלו מרעב, נדרשו לשלם סכומי כסף גדולים לאחזקת הצבא וגויסו לעבודות כפייה. לאחר נסיגת גרמניה היא הכירה בעצמאותה המדינית של ליטא. לאחר מכן נכבשה העיר כמה פעמים, לעיתים בידי לאומנים פולנים שזכו לתמיכת הרוב הפולני בעיר ולעיתים בידי הצבא האדום הרוסי. בסופו של דבר נסוג הצבא האדום והעניק לליטא עצמאות כדי שתהווה חיץ בינה לבין פולין. היות שרוב אוכלוסייתה של דרום ליטא הייתה ממוצא פולני, לא התקשה צבא פולין לשוב ולכבוש את השטח הזה ולספחו. בשנת 1923 הכיר חבר הלאומים שהוקם לאחר המלחמה בסיפוח חלקה הדרומי של ליטא לפולין ועד פרוץ מלחמת העולם השנייה עמדה וילנה תחת שלטון פולני. מייד לאחר מכן ניתקה ליטא את יחסיה הדיפלומטיים עם פולין וקבעה את בירתה בעיר קובנה.[9]

היהדות החרדית בווילנה הפולנית

הרפובליקה הפולנית השנייה, כלומר פולין שהוקמה מחדש לאחר מלחמת העולם הראשונה אחרי למעלה ממאה שנות כיבוש זר, מנתה שלוש טריטוריות: פולין הקונגרסאית, כלומר ליבה של פולין ההיסטורית, שהייתה תחת שלטון האימפריה הרוסית אך נהנתה מאוטונומיה מסוימת; גליציה, שהייתה תחת שלטון האימפריה האוסטרו־הונגרית; והמחוזות המזרחיים – חבל הקרסי – שכללו את החלקים המערביים של בלארוס ואוקראינה ואת החלק הדרומי של ליטא ובו גם וילנה. עקב נסיבות היסטוריות התפתחו החיים היהודיים בכל אחד מהאזורים האלה באופן שונה, והעובדה שהם היו למדינה אחת לא שינתה את הזהות היהודית ואת אופי ההנהגה המקומית. מרכז החיים היהודיים של פולין הקונגרסאית היה בוורשה, ומנהיג היהדות האורתודוקסית היה הרבי מגור שנמנה

עם מייסדי אגודת ישראל. בגליציה רב היה כוחו של הרבי מבלז, שייסד בה עוד בסוף המאה התשע־עשרה את ארגון "מחזיקי הדת" והתנגד לאגודת ישראל.[10] בניגוד להנהגה החסידית בשני אזורים אלה, בחבל הקרסי שלטו הרבנים הליטאים המתנגדים' – הרב ישראל מאיר הכהן (1838–1933), שנודע בכינוי "חפץ חיים" והרב חיים עוזר גרוז'ינסקי.

לאחר המלחמה היה מצבם של יהודי וילנה בכלל ושל החרדים בפרט בכי רע. אומנם המונח "חרדי" ציין באותה תקופה את כלל שומרי המצוות, אך במאמר זה הוא משמש לתאר רק את שומרי המצוות האורתודוקסים הלא־ציונים, כלומר במשמעות המקובלת כיום. כמחצית מתושבי העיר נזקקו לסיוע כלכלי והתרומות שהתקבלו מן הג'וינט פסקו בשנת 1921. המשבר השפיע על מערכת החינוך ועל הרבנים שהתקשו לקבל את שכרם, ומעט הכסף שגויס לא סיפק את הצרכים.[11] בשנת 1923 התפרסם חוק חינוך חובה שחייב את כל הילדים בגילאי 7–14 ללמוד בבתי ספר ממלכתיים או כאלה שזכו להכרה רשמית בידי הממשלה.[12] בפולין פעלו כמה מערכות חינוך יהודיות. הבונד הסוציאליסטי־חילוני הקים את צב"ק, רשת החינוך היידישיסטית, ואת אור"ט, רשת החינוך המקצועי. המזרחי הקים את רשתות "הוועד המאוחד" ו"תחכמוני", הציונים את רשת "תרבות", ואגודת ישראל את רשתות "חורב", "יבנה" ו"בית יעקב". רשתות החינוך החרדיות שפעלו בחבל הקרסי היו חורב, שב־150 החדרים והת"תים (תלמודי תורה) שלה למדו כ־18,000 תלמידים, וכשמונים ישיבות שפעלו במסגרת "ועד הישיבות" ובהן כ־6,000 תלמידים. כן קמו בתי ספר פרטיים לבנות ובתי ספר של רשת החינוך לבנות חרדיות בית יעקב, שהיו כפופים להנהלה הארצית.[13]

לאור האפשרויות החינוכיות הרבות שעמדו לרשות ילדי וילנה היה ברור כי נושא החינוך היה החשוב ביותר לעיצוב דמותו העתידית של דור העתיד. רשתות החינוך החרדיות שהקצו רק את מספר השעות המינימלי ללימוד מקצועות החול, התקשו לקבל תקציבים עירוניים באותו היקף כמו הרשתות החילוניות שטיפחו דור צעיר משכיל ויצרני.[14] גורמים אלה, כמו גם עזיבתו של הרב גרוז'ינסקי את העיר במלחמת העולם הראשונה והקושי להשיג בשר כשר במהלכה, הביאו לירידה במספר שומרי המצוות ולריבוי מקרים של הפרת הדת בפרהסיה.[15]

בסוף שנת 1919 כינס הרב גרוז'ינסקי אספת רבנים שהכריזה על הקמת שלוחה של אגודת ישראל בחבל הקרסי, אולם מעבר להצהרה לא הצליחו הרבנים המקומיים, שהיו "מתנגדים", לשתף פעולה עם אגודת ישראל שבראשה עמד הרבי מגור.[16] במקביל פנו רבני וילנה לנציגי המזרחי במטרה לפעול לחיזוק כוחה של היהדות הדתית בעיר.[17] בשנת 1921, לאחר שובו של השלטון הפולני, כינס הרב גרוז'ינסקי ועידת רבנים בראשות החפץ חיים. זו החליטה על שורת פעולות לחיזוק הדת וקראה לחרדים להצטרף לאגודת ישראל. בשנת 1923 התקיימה בווינה הכנסייה הגדולה הראשונה של אגודת ישראל העולמית ובה הוחלט על הקמת "קרן התורה" שנועדה לתמוך במוסדות החינוך ובעיקר בישיבות. שנה לאחר מכן כינס הרב גרוז'ינסקי אספת רבנים בווילנה שבה הוחלט על

הקמת ארגון סיוע מקומי מקביל בשם "ועד הישיבות" ועל הוצאתו לאור של העיתון **דאָס וואָרט** (המילה) שייצג את ועד הישיבות ואת אגודת ישראל.[18]

העיתון **דאס וואָרט**, שכותרת המשנה שלו הגדירה אותו כשבועון אורתודוקסי בלתי מפלגתי, החל להופיע בתחילת שנת תרפ"ה (אוקטובר 1924) בווילנה. הוא יצא לאור באופן סדיר למדי כל שבוע, כלל בין 4–6 עמודים והיה כתוב בעיקר ביידיש. המוציאים לאור היו יוסף שוב ומאיר קרליץ, ועורכיו היו ישראל מובשוביץ, יעקב מושקוביץ, יוסף שוב, מאיר קרליץ וראובן כהן. העיתון כלל מעט חדשות בין־לאומיות ומקומיות ומעט דברי תורה וסיפורים, והתמקד בסיקור פעילותה של האורתודוקסיה, ובעיקר של ועד הישיבות ושל הארגונים החרדיים "שומרי שבת" ו"תפארת בחורים" בווילנה ובחבל הקרסי. העיתון הופץ ברחבי פולין ונשלח גם למרכזי היהדות הליטאית במדינות אחרות. הוצאתו לאור מומנה מדמי מנוי, מן התרומות שקיבל ועד הישיבות שהיה המפרסם העיקרי בו ומפרסומות. בעמוד הראשון התפרסמו בעיקר מודעות בעלות אופי אישי, כגון הזמנות לשמחות, מודעות אבל או ברכות לרגל אירועים שונים: מינוי לרבנות או אירועים משפחתיים. המודעות בעמודים האחרונים היו בעיקר בעלות אופי עסקי. במקרים מסוימים כללו המודעות גם איורים של נשים.[19] הגיליון האחרון של העיתון יצא לאור בערב ראש השנה תרצ"ט (אוקטובר 1939).

אפשר להעריך את כוחו של מחנה שומרי המצוות בווילנה על פי תוצאות הבחירות לקהילה היהודית שנערכו בשנת 1928 שבהן קיבלו שתי הרשימות החרדיות – אגודת ישראל ותפארת בחורים – כ־11 אחוז מכלל הקולות. כל המפלגות הציוניות, ובהן המזרחי, קיבלו רק כעשרים אחוז. גם אם מביאים בחשבון שהיו מי שהצביעו למפלגות אחרות, נראה שמשקלם היחסי של כלל שומרי המצוות בווילנה, חרדים ודתיים, לא עלה על רבע מכלל סך המצביעים היהודים.[20] היה זה מספר נמוך באופן משמעות ממשקלם של שומרי המצוות ביתר הקהילות הגדולות בפולין, שמנו כארבעים אחוז מקרב האוכלוסייה היהודית.[21]

№ 3. פרייטיג 30 גראשן DOS WORT

ד א ס

וואָרט

אומפאַרטייאישע צײַטשריפֿט פֿאַר ראַטהאַפֿטיקייט און וואַכנבלאַט.

Adm. „DOS WORT"
Wilno, Benedyktyńska 4.

כותרת העיתון **דאס וואָרט**. כ"ו תשרי תרפ"ה, 1924. התמונה מאוסף המחבר

תחילת הדרך, 1924–1925

האופי הלמדני והסקרני של החרדים בווילנה התגלה כבר בגיליון הראשון של העיתון שבו נפתח אחד המאמרים בציטוט של הפילוסוף הגרמני הנודע גיאורג וילהלם פרידריך הֶגֶל.[22] מאמר אחר באותו גיליון סקר את פעילות החלוץ המזרחי, ארגון שייצג השקפה ציונית־דתית שהחרדים לא היו שותפים לה.[23] העיתון דיווח גם על חידוש פעילותן של הישיבות בליטא לאחר המלחמה ומודעה בישרה כי ישיבת "בית יצחק", שנוסדה בסלבודקה ולאחר כמה גלגולים התיישבה בווילנה, לא קיבלה תלמידים חדשים לאחר שכבר למדו בה כמאה תלמידים בגילאי 18–25.[24]

העיתון דיווח באופן קבוע על הנעשה בארץ ישראל, ובמיוחד על הקהילה החרדית ומאבקה לקבל הכרה משלטונות המנדט כקבוצה נפרדת מכלל הציבור היהודי הציוני.[25] כן עקב העיתון אחר ניסיונותיה של אגודת ישראל לרכוש בה שטחים לשם הקמת מושבה חרדית.[26] למרות ההתנגדות להשכלה, דיווח העיתון על מינוי רבנים משכילים למשרות אקדמיות, ועל הכוונה להרחיב את פעילותה של ישיבת רבינו יצחק אלחנן בניו יורק שבה נלמדו גם לימודי חול.[27] לקראת סוף שנת 1924 דיווח העיתון על הקמת מושבה חרדית בעמק יזרעאל וביקש מן הקוראים לתרום עבורה, על שיתוף פעולה מקומי בין צעירי אגודת ישראל ובין תנועת החלוץ המזרחי למען יישובם של שומרי מצוות בארץ ישראל ועל צעדיה הראשונים של המושבה בני ברק.[28] בהמשך דיווח על יוזמות חלוציות נוספות של התיישבות חרדית, על עלייתם של מאה עולים מווילנה, על ייסוד קו אוניות חדש מטרייסט לחיפה, ואף הציג מודעות של משרד של אגודת ישראל שמכר קרקעות בארץ ישראל.[29]

בראשית שנת 1925 דיווח העיתון על הפעילות הציונית בערים וורשה ווילנה, הרבה לעסוק בנעשה בארץ ישראל בכלל ובהתיישבות החרדית בפרט, וסיפר כי למעלה ממחצית העולים לארץ ישראל הגיעו מפולין.[30] העיתון תמך בהתיישבות החרדים ותבע מאגודת ישראל ליזום יותר פעולות התיישבות בארץ ישראל.[31] בתגובה לידיעה על פתיחת המחלקה למדעי היהדות באוניברסיטה העברית בירושלים הכריז העיתון כי כל עוד היא מתנהלת לפי ערכי היהדות אין בכך כל בעיה הלכתית.[32] בד בבד סקר העיתון את מערכת החינוך לבנות דתיות וטען שחינוכן המודרני מזעזע את יסודות הקהילה וכי הצעירות המשכילות נוטות להתאבד. הפתרון לכך היה הקמת סניפים של רשת בתי הספר לבנות חרדיות בית יעקב, שקמה בפולין לאחר המלחמה.[33] בעקבות הביקוש נפתחו גם בתי ספר פרטיים לבנות חרדיות, שאחד מהם הציג את מערכת השיעורים שכללה מלבד לימודי הקודש גם היסטוריה כללית ועברית, טבע, גיאוגרפיה, אלגברה, גיאומטריה, מלאכת יד, ציור, זמרה והתעמלות.[34]

היות ששאלת החינוך הייתה עניין קריטי לא רק לקיום החיים החרדיים אלא גם לשמירת הזהות היהודית בתלמידים שחלקם למדו בבתי הספר הממשלתיים, נשקל שיתוף

החפץ חיים. תמונה: בידספיריט

פעולה בעניין זה גם עם ראשי הציבור הציוני והציוני־דתי.[35] במקביל עודדו הרבנים את התרומות לוועד הישיבות וכך הפציר הרב גרוז'ינסקי בקוראי העיתון:

> הנה התקנה שנתקנה לטובת הישיבות באספות הרבנים [...] ע"פ הצעת הגאון הצדיק חפץ חיים שליט"א להטיל חובה על כל אדם מישראל אשר לא יפחת משקל לחצי שנה [...] התקנה הנכבדה הלזאת נתקבלה בתפוצות ישראל בליטא הפולנית וגלילות הקרעסין ורובם ככלם התעורר לדבר הגדול הלזה [...] זאת לדעת כי בינתים הורע מאד מצב הישיבות כי התמיכה הפעוטה מאמריקא באה לעתים רחוקות וחלק גדול מהישיבות סבוכים בחובות ורוב התלמידים סובלים עוני ומחסור במידה מרובה [...] ואם לא נחוש ולא נקדם בעוד מועד להצלתן – נוגע ממש לקיומן של הישיבות העומדות בפני סכנת הסגר.[36]

בגיליון פסח התפרסם מאמרו של הרב אברהם קלמנוביץ, ראש ישיבת מיר, שבו קונן על עלייתן של אידיאולוגיות זרות ליהדות כמו השכלה, בולשביזם ושוביניזם, על ההידרדרות בשמירת מצוות ועל הירידה במספר תלמידי הישיבה. היות שאחת הסיבות לכך הייתה חסרון כיס, פרסם העיתון קול קורא שביקש מהקוראים לתרום לוועד הישיבות והסביר כי התרומות שהתקבלו מיהודי אמריקה לא היו מספיקות.[37]

על רקע הפעילות ההתיישבותית בארץ ישראל דיווח העיתון על משא ומתן בין אגודת ישראל לסוכנות היהודית ששלטונות המנדט הכירו בה כגוף המייצג של כלל העם היהודי. היות שאגודת ישראל לא הצטרפה אליו עדיין, לא נשמע קולו של הציבור החרדי. המשא

ומתן נתקל בקשיים מפני שאגודת ישראל סירבה לתרום לקרנות הלאומיות בטענה שהן מימנו הקמת יישובים ומוסדות חילוניים.[38] העיתון הרבה לעסוק בנושא החינוך וטען כי זהו הנושא המרכזי שבו צריכים הרבנים להתעסק היות ואין גבול להפקרות של הילדים, וכדוגמה הביא את השתתפותם של צעירי מכבי בתחרויות ספורט בשבת.[39]

העיתון עקב מדי שבוע אחרי הנעשה בארץ ישראל. הוא פרסם ריאיון עם משה בלוי, מנהיג אגודת ישראל בארץ ישראל, סיפר על המושבה החרדית מחנה ישראל, דיווח על הקמת נחלת יעקב בידי הרבי מיאבלונה (לימים כפר חסידים), והודיע על כוונתו של החפץ חיים לעלות לארץ ישראל יחד עם ישיבתו.[40] במקביל הוא בחן את הפעילות הציונית ודיווח בהרחבה על הקונגרס הציוני ה־14 שהתקיים בווינה בשנת 1925.[41] לקראת סוף אותה שנה הרבה העיתון לסקר את הנעשה בארץ ישראל ולצד דיווחים על גידול בהתיישבות החרדים, על רכישות הקרקע של אגודת ישראל ועל הצלחתו של מחנה ישראל, הוא דיווח על הקשיים הרבים שעמדו בפניהם.[42]

שנות התקווה, 1926–1929

אחד מתחומי העניין העיקריים של העיתון היה היהדות האורתודוקסית בארצות הברית, ובמיוחד המחלוקות בין הזרמים היהודיים וניסיונותיה של אגודת ישראל להתבסס בה. לפני מלחמת העולם הראשונה היגרו לאמריקה מאות אלפים מיהודי פולין, שלאחר השתקעותם הם המשיכו ותמכו באחיהם שנותרו מאחור.[43] במקביל עקב העיתון אחר הנעשה בפולין עצמה ודיווח על הקמת מועצת הרבנים הארצית של אגודת ישראל בוורשה.[44] כן עקב אחר שתי תנועות הבת של אגודת ישראל, צעירי אגודת ישראל ופועלי אגודת ישראל, שעשו את צעדיהן הראשונים.[45] העיתון סיקר גם את הנעשה בווילנה: ועידת החלוץ המזרחי ופעילותו של מושב הזקנים המקומי.[46] הוא עקב גם אחר פעילותו של ארגון תפארת בחורים, שנועדה לאפשר לפועלים דתיים ללמוד גמרא בשעות הפנאי, ופרסם מדור קבוע בעמוד האחרון שסקר את הנעשה בסניפי הארגון.[47]

באמצע שנת 1926 התקיימה בוורשה ועידת חינוך ארצית שבעקבותיה פרסם העיתון מאמרים רבים. בין היתר דיווח העיתון על בקשת החרדים משר החינוך לדאוג לרשתות החינוך הדתי שסבלו ממשבר כלכלי. בסקר שנערך בעקבות הוועידה ובחן את מצב החינוך היהודי בכ־250 ערים ועיירות בפולין עלה כי בחלקן לא פעל שום בית ספר דתי.[48] באותה תקופה פעל העיתון לביטול מתן זכות בחירה לנשים בבחירות לקהילות היהודיות בחבל הקרסי, היות שהדבר עמד בסתירה להלכה והקטין את השפעת הציבור החרדי. העיתון דיווח על אספות מחאה שנערכו בערים שונות נגד תקנות הבחירות ופרסם קול קורא שהוציא החפץ חיים: "כאשר שמעתי מהמשתתפים באספת נאווארדאק [נוברדוק] שנקראה ע"פ [על פי] התעוררות החפֿשים להתיעץ על דבר הקהילות בגלילות הקרעסן שרוצים הם לשנות תכניתם ולטשטש צורתם הדתית ולשנות ענין הבחירות

הרב יצחק רובינשטיין. תמונה: המכלול
(ויקיפדיה חרדית)

בהשתתפות נשים וכו[ו]נתם לכבוש את הקהילות תחת ידם [...] ולדעתי כי מי אשר יראת ד׳ נגע בלבו אסור להתחבר ולהִוָעד אתם״.[49]

העיתון עסק בעניין זה גם בשבועות הבאים.[50] במקביל דיווח על מצבה הקשה של רשת החינוך החרדית חורב וביקש לתרום עבורה.[51] בתחילת שנת 1927 נוסף לעיתון מדור חדשות קבוע שכלל ידיעות מן הנעשה בפולין ובעולם כולו. בד בבד הוא הרחיב את הסיקור על הנעשה ביהדות אמריקה ובמיוחד בקהילות האורתודוקסיות.[52] העיתון המשיך לעסוק בנושאי החינוך כמו בחדירתה של שיטת המוסר לישיבות, במצבן הכלכלי של הישיבות, בתביעה להגדלת התקציב הממשלתי לחינוך הדתי, בוועידת החינוך שנערכה בפינסק ובעידוד הקוראים לתרום לרשתות החינוך הדתיות.[53] בסוף שנת 1927 פתח העיתון במסע גיוס כספים ל״קרן העיתונות החרדית״, שנועדה להפוך אותו לעיתון יומי, יוזמה שלא התממשה, ולממן את הוצאתם לאור של עיתונים חרדיים נוספים כמו כתב העת **דגלנו** שהחל להופיע באותה תקופה.[54] באותה שנה חל עשור למהפכה הרוסית, והתנועה הציונית ותנועת הבונד חגגו שלושים שנים להקמתן.[55]

בתחילת שנת 1928 התרבו בעיתון הדיווחים על מצבם הקשה של החרדים בפולין ותוארו המאבק שניהלו התנועות הסוציאליסטיות במערכת החינוך היהודית, ההידרדרות בשמירת המצוות, הקטנת הסבסוד לבתי הספר היהודיים ומצבם הקשה של החיילים היהודים בצבא פולין.[56] על רקע זה התכנסו הרבנים בווילנה ודנו במצב הישיבות והחינוך הדתי.[57] באותה שנה התקיימו הבחירות לבית הנבחרים הפולני והחרדים התלבטו לאיזו מן המפלגות להצביע. בווילנה הוקם הבלוק היהודי הלאומי שממנו נבחרו שבעה צירים לסיים וחמישה צירים לסנאט, שאחד מהם היה הרב יצחק רובינשטיין, רבה הראשי של וילנה.[58]

הסתדרות
„אגודת ישראל"
בווילנא.

ברידער!

געדענקט אלע אנצוגעבן דעקלא־
ראציעס צו די קהלה־וואלן, כדי צו
האבן דאס רעכט אנטייל צו נעמען אין
די וואלן. די צייט איז קורץ (ביז 2 יוני).
מיט אייער נאכלעסיקייט קענט איר
גורם זיין, אז די קהלה זאל פארכאפט
ווערן דורך אנטי־רעליגיעזע עלע־
מענטן, וואס ווילן אומבריינגען, חלילה,
אונזער תורה.

אלע ווי איינער שטעלט זיך צו
פארטיידיקן אונזער תורה, אונזער
תורת חיים.

הסתדרות „אגודת ישראל" בווילנא.

כרוז בחירות אגודת ישראל בווילנה, 1928.
התמונה מאוסף המחבר

זמן קצר לאחר מכן התקיימו בחירות מקומיות לקהילות בחבל הקרסי וכל הסיעות האורתודוקסיות החליטו לרוץ ברשימה אחת.[59] לאחר הבחירות החל העיתון למתוח ביקורת על התנהלות הקהילה היהודית על רקע מינויו של הרב יצחק רובינשטיין, איש המזרחי, שכיהן עד אז כ"רב מטעם" לרב ראשי במשרה מלאה בניגוד למסורת ששררה בווילנה שבה לא מונה רב ראשי באופן רשמי. המחאה גברה בעקבות פרסום קול קורא שעליו חתמו רבנים רבים. החשש היה מהשתלטות אנשי המזרחי על מוסדות הדת ומדחיקת רגליהם של הרבנים החרדיים כמו הרב חנוך אייגש, שהיה חבר המזרחי ופרש ממנה, והרב גרוז'ינסקי.[60]

בשנת 1929 נמשך מאבק החרדים בווילנה נגד מינוי הרב רובינשטיין לרב ראשי ואליהם הצטרפו גם ראשי אגודת ישראל בוורשה.[61] כתוצאה ממאבק העיתון ברב רובינשטיין, שאחז כבר בתפקיד רשמי, הוגשה תביעה בגין השמצה והסתה נגד המו"ל והעורך שהתבררה בבית המשפט.[62] במקביל החל העיתון להיערך לקראת הכנסייה הגדולה השנייה של אגודת ישראל שהתקיימה בחודש ספטמבר בווינה.[63] בסוף השנה הגיעו הידיעות הראשונות על פרעות שנערכו ביהודי ארץ ישראל בעקבות אירועי הכותל.[64] לצד סקירת מושבי הכנסייה הגדולה פתח העיתון גם במגבית למען נפגעי פרעות תרפ"ט בכלל ותלמידי ישיבת חברון בפרט.[65] בסוף שנות העשרים נראה היה שלמרות הקשיים לאחר המלחמה חל שיפור מסוים במצבה של היהדות החרדית בחבל

הקרסי וכמה ישיבות הודיעו כי מחוסר מקום לא יתקבלו תלמידים חדשים. נוסף על כך הונחה אבן הפינה לסניף של ישיבת נוברדוק במזריץ׳, הוקם כולל נוברדוק בבריסק והרב ברוך בר ליבוביץ׳, ראש ישיבת קמניץ, נסע לארצות הברית כדי לגייס כספים להרחיב את ישיבתו.[66]

בצל המשבר הכלכלי, 1930–1933

בעקבות פרעות תרפ״ט הִרבה העיתון לעסוק באירועים בארץ ישראל, ובמיוחד בנעשה בכותל המערבי ובגורל היהודים שברחו מחברון ובהם גם תלמידי הישיבה.[67] באותה תקופה דיווח העיתון על אספה גדולה של רבני פולין בוורשה בראשות החפץ חיים.[68] במקביל נערכה גם ועידה של רשת החינוך החרדי לבנות בית יעקב שהרחיבה את פעילותה בפולין.[69] עם השיפור במצב הכלכלי והביטחוני בארץ ישראל התעניינו יהודים חרדים רבים בעלייה אליה והעיתון דיווח על הקמת שכונות דתיות בירושלים, על הלוואות שניתנו למתיישבים ואף פרסם מדריך מעשי לעולים.[70]

לקראת פסח ארגן ועד הרבנים בווילנה משלוח חבילות ליהודי רוסיה, ועל הפרק עמדה גם שאלת מעמדו והשפעתו על חיי הדת בקהילת וילנה.[71] בחודש מאי התכנסה בווילנה אספת רבני חבל הקרסי שדנה בשאלות דתיות ופוליטיות ובהן חובת השירות הצבאי של הרבנים ושיתוף הפעולה עם הסניף המרכזי של אגודת ישראל שפעל בפולין הקונגרסאית. האספה החליטה להקים אגודת רבנים נפרדת לחבל הקרסי, להקים בתי ספר דתיים עיוניים ומקצועיים נוספים, לתמוך בעיתון **דאס וואַרט**, ולגייס כספים עבור יהודי רוסיה.[72]

בעקבות הקמתה של ישיבת חכמי לובלין, אחת הישיבות המרכזיות של אגודת ישראל בפולין הקונגרסאית, פתח ועד הישיבות במסע נוסף לגיוס כספים לחיזוק הישיבות גם בחבל הקרסי.[73] העיתון ציין מלאת שישים שנה להפרדה בין הקהילות האורתודוקסיות והניאולוגיות בהונגריה וסיקר את ועידת הציונים הרוויזיוניסטים (הצה״ר) שהתקיימה בפראג.[74] כן דיווח על הקמת מרכז אזורי של תפארת בחורים בווילנה והתרחבות הפעילות בסניפים האחרים של הארגון.[75] הוא הגדיל את היקף הדיווחים על פעילות התנועה והסביר את חשיבותה:

> תפארת בחורים הנהו מוסד עתיק זה יותר מיובל שנה. מאז נמצאו גדולים יחידי סגולה ואנשי מעשה שהכירו והתבוננו בנחיצות המפעל לאלה מבני עמנו שהי׳[ה] מלאכתם קבע, בעלי־בתים, אומנים ופועלים, שידיעתם בתורה משחר טל ילדותם היתה מועטה שיקבעו עתים לתורה [...] אולם בעוד אשר מלפני היתה האמונה הטהורה מושרשה בקרב אחינו והקיפה כל שדרות עמנו [...] אבל בימינו אלה אשר המצב הרוחני ירד פלאים, האויר מורעל מארס הכפירה מבית ומחוץ, רבו התועים והמתעים אשר ללא אמונה גברו בארץ, שכל מגמתם לעקור כל נטוע ולחתור תחת יסודות התורה והאמונה [...] עתה מטרה אחרת ל״תפארת בחורים״ – להציל הנוער

> מצוררי נפשות, ממטילי ארס ו[ל]השריש אמונה בלבבות החברים, להשפיע עליהם רוח טהרה ויראת ד׳, ולהזות בהם סם חיים הלא הוא למוד התורה.[76]

לקראת סוף שנת 1930 התמקד העיתון בשני נושאים. הראשון היה התוכנית הבין־לאומית לרפורמה בלוח השנה הכללי על ידי הוספת כמה ימים בלתי ספציפיים. משמעות ההצעה הייתה אובדן הסינכרון בין ספירת הימים היהודית, ובהם השבת, לזו של כל העולם. רבנים בכל העולם פעלו למניעת קבלתה.[77] במקביל עסק העיתון במערכת הבחירות לסיים הפולני ותוצאותיה.[78] בבחירות אלה נבחרו שני נציגים של אגודת ישראל, אחד לסיים ואחד לסנאט, ושניהם נכנסו מטעם מפלגת השלטון.[79] בחודש דצמבר קיימה אגודת ישראל ועידת רבנים בווילנה ואורח הכבוד היה החפץ חיים, שהפציר ביהודים לתרום לאחזקת מוסדות התורה:[80]

> הנה קול שו[ו]עת אחב״י [אחינו בני ישראל] בכל ארצות פזוריהם גדול מאד [...] זה מתאונן על פרנסתו שנתמעטה וזה מתאונן על מה שאין לו ממה להתפרנס באין לו שום מקור לחיונה, וזה מתאונן על חֹלאים רעים שדבקו בו ובמשפחתו ואין אדם שאין לו דאגות מדאגות שונות. ואפי׳ באמריקא, שעד היום נחשבה לארץ עשירה, שורר גם שם משבר קשה וכמה אלפים נפשות מאחב״י סובלים שם רעב ודוחק [...] וכאשר התבוננתי בכל זה ונתתי אל לבי לדרוש ולחקור במצב אחב״י, מצאתי שכל זה בא לנו ע״י שנתרפו ידינו בלימוד התורה [...] וע״כ לא יפלא איפוא על המצב הנוכחי ועל הצרות הנוראות שאנו סובלים כי כל זה בא לנו על עו[ו]ן ביטול תורה.[81]

בתחילת שנת 1931 דיווח העיתון כי אספת ועד הישיבות בחבל הקרסי דנה בהצעות להגביר את הפעילות ואת גובה התרומות בשל מצבן הקשה של הישיבות עקב המשבר הכלכלי העולמי.[82] העיתון הוסיף לעסוק בנושא החינוך היהודי בכלל, ובהידרדרות החינוך הדתי והחרדי בפרט.[83] בהמשך השנה סקר העיתון את האספה הארצית השנייה של אגודת ישראל בפולין שהתקיימה בוורשה, ולצידה גם את האספה של בנות אגודת ישראל.[84] על רקע הירידה בשמירת המצוות והתגברות חילול הדת בפרהסיה בארץ ישראל פרסם העיתון קול קורא שבו הפציר הרב קוק להקפיד על שמירת המצוות. הוא התריע על כך שבעקבות ההידרדרות הדתית היו רבים שנמנעו מלעלות לארץ ישראל, וקרא לשומרי המצוות להתיישב בארץ ישראל ולחזק את חיי הדת.[85]

באמצע שנת 1931 שוב חזרה לכותרות דרישת השלטונות כי הרבנים בחבל הקרסי יהיו בעלי השכלה כללית וישלטו בשפת המדינה – פולנית. בתגובה פרסמו שני הרבנים החשובים – החפץ חיים והרב גרוז׳ינסקי – קול קורא שהפציר בהנהגת הקהילות לא להדיח מתפקידם רבנים מכהנים שלא עברו את הבחינות הממשלתיות.[86] כמה חודשים מאוחר יותר נפתח בווילנה מרכז ארצי שבו נערכו הבחינות הממשלתיות שהיו תנאי למינוי רשמי של רבנים שמשמעותו הייתה גם קבלת משכורת מן הממשלה.[87] על רקע הדברים הללו פרסם החפץ חיים קול קורא שבו קונן: ״ולא יאומן איך ירדנו פלאים בעוה״ר [בעוונותינו הרבים] לעומת הדור הישן הקודם [...] האמונה בד׳ ותורתו הולכת

ורפה מיום ליום, רגל ההמון נפסק מבתי מדרשים ובתי כנסיות ואינן באים להתפלל בהן רק מתי מעט מהזקנים שנשארו לנו עוד בחיים".[88]

העיתון דיווח על תוצאות הבחירות למועצות הקהילות היהודיות בפולין הקונגרסאית, שבהן גדל מספרם של הנציגים מטעם אגודת ישראל שנבחרו למשרות ציבוריות.[89] בשנת 1931 נמשך משפטו של עורך העיתון **דאס וואַרט** שהתנגד למינויו של הרב רובינשטיין לרב ראשי בווילנה והעיתון עדכן את קוראיו בהתפתחויות המשפטיות.[90] כן דיווח על הקונגרס הציוני ה־17 שנערך בבאזל,[91] ועל ביקורה של משלחת קרן התורה של אגודת ישראל בווילנה.[92] במישור המקומי דיווח העיתון על ההחלטה להעביר את מוסד הסעד המרכזי והעשיר ביותר של וילנה, "צדקה גדולה", מידיהם של הגבאים, שהיו ברובם חרדים, לידי הנהגת הקהילה שבה היו גם ציונים וחילונים.[93]

לאחר הקמת הסמינר למורים דתיים בגרודנה, התקיימה בווילנה בחודש אוקטובר ועידה שדנה בשיפור החינוך הדתי. הוחלט להקים מועצה משותפת לכל חלקי ליטא ההיסטורית שיהיו בה נציגים מליטא, מלטביה, מאסטוניה ומחבל הקרסי שבפולין. המועצה הוסמכה לקבוע את התכנים המינימליים ללימודי דת, לחזק את בתי הספר הקיימים ולהקים חדשים, לדאוג לספרי לימוד, לנהל השתלמויות למורים ולייסד מחנות קיץ לנוער דתי.[94] החפץ חיים והרב גרוז׳ינסקי הצדיקו את הצורך הדחוף בפעילות בנושא החינוך:

> ומה נשתנו הדברים בתקופה האחרונה [...] החדרים נתמעטו לגמרי ומקומם נחלו בתי ספר כלליים ח[י]לוניים מהם אשר ללא אמונה גברו בארץ [...] גם החדרים הבודדים [...] יצאו מרשות היחיד של חדרים פרטיים ונכנסו לרשות הרבים של חדרים כלליים [...] ונתמעטו המלמדים מטפוס הישן אשר מסרו את נפשם [...] בהשפעתם הרוחנית והדתית על התלמידים, ובאין מלמדים, ומבלי השגחה ושימת לב מצד ההורים, היה החנוך לעניין הפקר.[95]

לקראת סוף השנה דיווח העיתון על התגברות מעשי פרעות מצד סטודנטים אנטישמים בכמה ערים בפולין ובהן גם וילנה.[96] במקביל סקר העיתון את מצבן העגום של הישיבות,[97] וחזר לפרסם את המדור הקבוע שסקר את הפעילות בסניפי ארגון תפארת בחורים.[98]

בתחילת שנת 1932 נערכה בוורשה ועידה כללית של רבני פולין ואחד הנושאים שנידונו בה היה מצבן הכלכלי הקשה של הישיבות בעקבות המשבר הכלכלי העולמי. בוועידה הוחלט כי כל התרומות שייאספו בעליות לתורה בשבת פרשת יתרו יימסרו לוועד הישיבות.[99] החפץ חיים הוסיף והתריע על ירידת הדורות: "אנו רואים ברור שזמננו הוא עקבתא דמשיחא, שכל סימני קץ הגאולה [השליליים] שג[י]לו לנו חז"ל נתקיימו".[100]

בהמשך השנה דיווח העיתון על הבחירות למועצת הקהילה בירושלים, על התרחבות ההתיישבות בארץ ישראל, על חגיגות העשור של פועלי אגודת ישראל, על ועידת ראשי מערכת החינוך האורתודוקסית בניו יורק, על ביקורו של הרבי מלובביץ׳ בווילנה לרגל הקמת סניף של ישיבת "תומכי תמימים", על המשך משפטו של עורך העיתון **דאָס וואָרט** ואף על פרסומו של כתב העת האתאיסטי **דער אפיקורוס**.[101] נושא נוסף שהחל

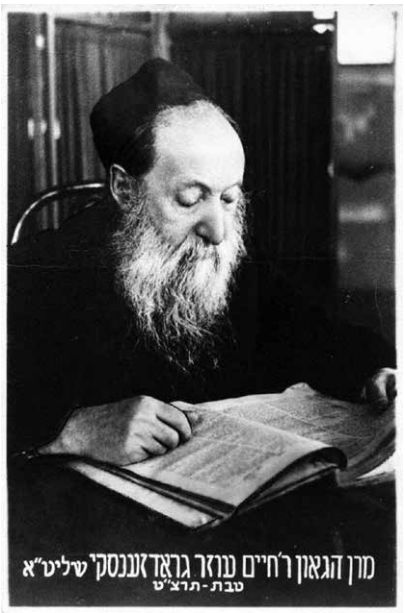

הרב חיים עוזר גרודזינסקי. התמונה מאוסף המחבר

להעסיק את העיתון היה עליית היטלר לשלטון וההשלכות על יהודי גרמניה שסבלו משורת גזירות אנטישמיות.[102]

אחד הנושאים שעמדו על הפרק היה הקמת הקונגרס היהודי העולמי שיפעל לקידום האינטרסים המשותפים של כלל יהודי העולם ללא קשר להשקפותיהם הפוליטיות או הדתיות. ההנהגה החרדית התלבטה ביחסה אליו, שכן מצד אחד חששה מפני הנהגתו המודרנית והחילונית ומצד שני הבינה שאם החרדים לא יצטרפו הם לא יוכלו להשפיע על מדיניותו.[103] החשש מפני העתיד התבטא גם במאמרו של החפץ חיים על מערכת החינוך היהודית:

> בשנים האחרונות החל היצר להתגבר בכל כ[ו]חותיו להשכיח תורה מישראל ולהסית רבים בישראל שלא יתנו בניהם לבתי ספר כשרים וחרדים [...] מחליפים החדר הכשר על בתי ספר החופשים ממ[י]נים שונים המלאים כפירה ומינות ר"ל [רחמנא ליצלן] [...] ואף שאלה האחרונים [הכוונה לבתי הספר של המזרחי] מתעטפים בטלית של תכלת [...] אבל אוי לנו למה שהגענו כבר לראות בעינינו [...] שהילדים שנתחנכו בהם נתגדלו ללא תורה וללא אמונה וללא תואר בישראל.[104]

לקראת סוף שנת 1932 דיווח העיתון על התגברות התקריות האנטישמיות בכמה מדינות.[105] בשל מצבן הקשה של הישיבות ערכו ראשיהן התייעצויות בווילנה וקיבלו בשמחה את פניו של הרב אהרן טייטלבוים, נציג ועד הסיוע המרכזי (Central Relief

הנהלת תפארת בחורים, וילנה 1932. הצילום באדיבות בית לוחמי הגיטאות

Committee) שהגיע לביקור ונועץ עם הרב גרוז׳ינסקי במטרה לסייע להן.[106] העיתון הפציר בקוראיו לתרום למען יהודי רוסיה ולהתפלל עבורם, ודיווח על תרומות של יהודים אורתודוקסים בארצות הברית וועד הישיבות.[107]

בצל התגברות האנטישמיות ועליית היטלר לשלטון, 1933–1935

נושא החינוך היהודי העסיק את העיתון גם בשנת 1933, והוא דיווח על בקשת הרבנים להקצות לתלמידים הדתיים בבתי הספר הממלכתיים חצי שעה לתפילה מדי יום ועל היצע ספרי הלימוד למקצועות היהדות.[108] העיתון המשיך לדווח על יישוב ארץ ישראל ובין היתר סיפר על פרדס שניטע בתרומת סניף אגודת ישראל בפולין, על פרסום העיתון **ארץ ישראל** מטעם אגודת ישראל, ועל פתיחתה בווילנה של הכשרה לצעירי אגודת ישראל ולחברי תפארת בחורים שהתכוונו לעלות לארץ.[109] באותה שנה חל גידול משמעותי בעלייה ומספר היהודים בארץ ישראל הגיע לכ־175,000 נפש שכחמישית מהם עלו מפולין והיוו את קבוצת העולים הגדולה ביותר.[110] רבים מהעולים התיישבו בתל אביב שמספר תושביה למעלה מהוכפל בתוך שלוש שנים ובשנת 1933 הגיע ל־75,000 נפש.[111] ואולם, משום שחלוקת הסרטיפיקטים נעשתה בידי המוסדות הציונים התלונן העיתון על אפליית הציבור החרדי.[112] באותה שנה גברה מחאת הציבור היהודי נגד התחזקותו הפוליטית של היטלר והתגברות האנטישמיות.[113] לכן הכריזו הרבנים על תענית ציבור:

> הנה מצב אחינו בני ישראל בימינו אלה נורא מאד. לא היתה כזאת מכמה דורות, ממש כגזירות ת״ח וכימי הביניים באשכנז המקולטרה [...] קם צורר לחוקק חוקי און

> לשלול זכויות אדם ולהכרית אוכל ממאות אלפי נפש בישראל. דמם ורכושם הי׳[ה] כהפקר [...] וברוסיא ואוקריינא רבבות אלפי ישראל הנם בצרה וצוקה [...] ולבד החורבן הגשמי, שרובם הנם בלי מעמד ורעבים ללחם, הלא תסמר שערת ראשנו, לשמוע מהאסון הגדול מאחינו הנרדפים על דתם [...] בתי כנסיות ובמ״ד [בתי מדרש] נסגרו ונהפכו לקלובִּים, ורבים אשר פרנסתם תלויה בהשלטונות יראים למול את בניהם ואנוסים כבימי האינקוויזיציא לבטל את השבת ולאכול חמץ בפסח.[114]

בעיתון נדפסו מדורים קבועים שנקראו ׳ידיעות מן הגיהנום של היטלר׳ או ׳היטלרלנד׳, ובהם התפרסמו ידיעות על רדיפתם של יהודי גרמניה ולצידם סקירת פעולות מחאה שנערכו ברחבי העולם נגד השלטון הנאצי.[115] כן עקב העיתון אחר פרשת הירצחו של חיים ארלוזורוב ומשפטם של החשודים ברצח.[116]

בשנים אלה המשיכו חייהם של יהודי פולין להתנהל כסדרם. קבוצת ההכשרה בווילנה ערכה אירוע חגיגי, רשת בית יעקב ערכה ועידה בבריסק, ישיבת לומז׳ה ציינה חמישים שנים להקמתה באירוע חגיגי, ומשלחת של ארגון ״חינוך״ של פועלי אגודת ישראל התארחה בווילנה.[117] אחרי תקופה ארוכה שוב ניסתה אגודת ישראל להתחיל ולפעול בחבל הקרסי. היא הקימה בווילנה מחנה קיץ לנערים, בית ספר מקצועי ללימודי נגרות, החלה בפעילות לבנות חרדיות וערכה בה אספה כללית.[118] כן נערך בעיר כינוס של רשת החינוך חורב, והוקמה אגודת רבנים וראשי ישיבות של חבל הקרסי.[119]

בערב ראש השנה נפטר החפץ חיים, האישיות התורנית החשובה והמשפיעה ביותר במזרח אירופה.[120] זמן קצר לאחר מכן נפטר גם הרב מאיר שפירא, ראש ישיבת חכמי לובלין, מראשי אגודת ישראל ומייסד מפעל הדף היומי.[121] בעקבות פטירת החפץ חיים החליטו משתתפי האספה הארצית הרביעית של אגודת ישראל בפולין לכתוב ספר תורה להנצחתו והכספים שגויסו למטרה זו שימשו למימון ועד הישיבות ואגודת ישראל.[122] העיתון דיווח על התקדמות המבצע שארך כמה שנים, ומדור מיוחד בעמוד האחרון סקר מדי שבוע אירועים מקומיים לאיסוף כספים למטרה זו.[123]

לקראת חג הפסח של שנת 1934 חודש מבצע ההתרמה למען יהודי רוסיה.[124] החדשות השוטפות כללו ידיעות על הנעשה בגרמניה, על תנופת ההתיישבות בארץ ישראל ובמיוחד בתל אביב, וסקירת ההתפתחויות בחקירת רצח ארלוזורוב. העיתון עסק גם בשאלות מקומיות של דת ומדינה ובהן הבקשה להתיר לסוחרים שומרי שבת לפתוח את החנויות בימי ראשון והמאבק בדרישת השלטונות להמם את הבהמות בשוק חשמלי לפני שחיטתן כדי להקטין את סבלן, פעולה שהייתה פוסלת את כשרות הבשר.[125]

אחרי פסח ציין העיתון את הדפסת הגיליון ה־500,[126] ודיווח על הכוונה להרחיב את פעילותן של אגודת ישראל וצעירי אגודת בחבל הקרסי באמצעות ועידה כללית שתתכנס בווילנה.[127] אז החלו גם ההכנות לבחירות המקומיות בווילנה, שבהן התמודדו נציגי אגודת ישראל בשניים מתוך 13 אזורי הבחירה העירוניים. בבחירות קיבלו הנציגים היהודים תשעה מתוך 64 המקומות, אולם לאגודת ישראל לא היה אפילו נציג אחד.[128]

בשנת 1934, חרף תפיסת השלטון בגרמניה בידי היטלר, הפחית העיתון את מספר הדיווחים על הנעשה בה וסיפר כי כ־15,000 מתושביה היהודים עלו לארץ ישראל.[129] במקביל נפסק פרסומו הסדיר של המדור שעסק בפעילותה של תפארת בחורים. העיתון דיווח בהרחבה על האספה של אגודת ישראל בווילנה, שכלל כנס של ארגון בנות אגודת ישראל שביקש מרשת בית יעקב להרחיב את פעילותה בחבל הקרסי.[130] העיתון דיווח על מצבן הקשה של הישיבות בחבל הקרסי וביקש מקוראיו לתמוך בהן באמצעות ועד הישיבות המקומי ולא בעזרת קרן התורה של אגודת ישראל.[131]

בסוכות ציין העיתון עשר שנים להקמתו; באותו גיליון נדפסה פרסומת שבה נראתה דמות אישה, תמונה שחזרה על עצמה גם בגיליונות הבאים.[132] העיתון עקב אחר פעילותה של אגודת ישראל בחבל הקרסי שבמסגרתה הוקמו ועד פעולה ואגודת רבנים מקומית, אולם הפסקת הדיווחים בשנים הבאות העידה על כישלון היוזמה.[133] במקביל סיקר העיתון את פעילותה של חברת שומרי שבת בווילנה.[134] הוא סיפר על ירידה חדה במספר יהודי גרמניה ועל עלייה במספר העולים שהביאה לגידול האוכלוסייה היהודית בארץ ישראל שמנתה כבר כ־325,000 נפש, כשליש מהם בתל אביב.[135] על רקע זה הגדיל העיתון את מספר הכתבות על החיים בארץ ישראל וסקר את השיפור הכלכלי, את האתגרים לעולים הדתיים, ואת הגדלת מספר הסרטיפיקטים לחרדים.[136]

הידרדרות לתהום, 1935–1939

בשנת 1935 קיבלה הקהילה בווילנה הוראה לפזר את המועצה ולהקים תחתיה מועצה ממונה.[137] העיתון שב לסקר את מצבם החמור של יהודי גרמניה ופרסם מדור קבוע שנקרא "בגיהנום הגרמני".[138] במקביל דיווח על הוועידות של אגודת הרבנים בפולין, של אגודת ישראל, של המזרחי ושל ייוו"א – מרכז לתרבות היידיש שפעל בווילנה, וכן על הקונגרס הציוני ה־19 שנפתח בלוצרן ועל הקונגרס העצמאי הראשון של ההסתדרות הרוויזיוניסטית (הצ"ח), שהתקיים בווינה.[139] באותה שנה הסתיימה כתיבת ספר התורה לזכר החפץ חיים והעיתון דיווח על אירועים שחגגו זאת בערים רבות.[140] באמצע שנות השלושים התרחבה פעילותה של רשת בית יעקב שהקימה בווילנה בית ספר חרדי לבנות וערכה כינוס לכלל הקהילות הליטאיות.[141]

יוזף קלמנס פילסודסקי, מנהיג פולין לאחר מלחמת העולם הראשונה, נודע ביחסו הנוח ליהודים ולאחר מותו בשנת 1935 ביכה העיתון את לכתו ושיער כי מצב היהודים יורע. ואכן, בראשית שנת 1936 החלה בסיים יוזמה לאסור שחיטה כשרה והעיתון סקר את ניסיונות הרבנים ושליחי הציבור לביטול הגזירה.[142] במקביל גברו ההתקפות אנטישמיות על יהודי וילנה.[143] שם, כמו ביתר הקהילות, התקיימו באותה העת בחירות למועצת הקהילות היהודיות.[144]

באמצע שנת 1936 פרץ בארץ ישראל המרד הערבי והעיתון דיווח מדי שבוע על מעשי הטרור של הערבים.[145] באותה תקופה עקב העיתון אחרי משפטם של אנטישמים

פולנים שערכו פוגרום ביהודי העיירה פשיטיק (Przytyk), כשלצידם נשפטו היהודים שפצעו אותם כשהתגוננו מפניהם.[146] כן דיווח על ההחלטה לקבוע יום מחאה נגד התגברות האנטישמיות בפולין ובמדינות נוספות.[147] בתחילת שנת 1937 נערכה בווילנה ועידת רבנים שדנה בעניין גזירת השחיטה ובמקביל פרסם הרב גרוז׳ינסקי קול קורא:

> הנה מיום הראשון לשנת האזרחים יתחילו להנהיג את גזרת הגבלת השחיטה שיצאה מבתי המחוקקים [...] ואם מתחלה [...] הי׳[ה] זה תחת מסוה הרחמנות וצער בעלי־חיים [...] הנה עתה הלא בולט גלוי ואשר יאמר מפורש כי כו[ו]נתם להוציא מסחר הבשר מידי יהודים ועל ידי זה יוכרת אוכל מרבבות נפשות מישראל [...] והנה עם ישראל עומד כעת בפני נסיונות קשים ומרים, המשטמה רבה בארה״ק [ארץ הקודש] ובתפוצות הגולה במזרח ובמערב, ובאיזו מדינות נתחדשו הצרות והתלאות כבימי הבינים [...] ודוקא בשעת הגזירה על אחינו לכל פלוגותיו להתאמץ ביתר שאת ויתר עוז לעמוד בנסיון ולהתרחק מבשר פגולים [...] וחלילה לאיש יהודי לקנות בשר טריפה.[148]

כמה חודשים לאחר מכן הסתבר כי יהודים רבים לא עמדו בפיתוי והעיתון פרסם את שמות בעלי האטליזים יהודים שמכרו בשר טריפה.[149] על רקע החשש כי גזירת השחיטה של בהמות תורחב גם לשחיטת עופות, התכנסה בלונדון אספה של רבני אגודת ישראל.[150] הרבנים דנו גם במסקנות ועדת פיל (Peel Commission) שחקרה את הסיבות לפרוץ המרד הערבי.[151] העיתון דיווח כי בבחירות למועצות הקהילות היהודיות בפולין זכו נציגי אגודת ישראל למספר הקולות הרב ביותר.[152] כן נמסר בו על התגברות האנטישמיות, שבאה לידי ביטוי בפרעות שנערכו ביהודי בריסק, וחדשות מן העולם, כמו מלחמת האזרחים בספרד.[153] הוא הרבה לעסוק בדו״ח ועדת פיל והמלצותיה הקשות ביחס למעמדם של יהודי ארץ ישראל.[154] בשנת 1937 הוקדשה תשומת הלב העיקרית של העיתון לפתיחת הכנסייה השלישית של אגודת ישראל במריינבד שבצ׳כוסלובקיה. הצירים, שהגיעו מלמעלה מתריסר מדינות, דנו בעמדת היהדות החרדית לתוכנית החלוקה, שמשמעותה הייתה גם הסכמה למדינה יהודית.[155]

בשנת 1938 התגברו הידיעות על מצבם החמור של היהודים בעולם. ברומניה מונתה ממשלה אנטישמית מוצהרת, בגרמניה נמשכו הגזירות האנטי־יהודיות ובארץ ישראל נמשך הטרור הערבי והתפרסם הספר הלבן שצמצם מאוד את זכויות הציבור היהודי.[156] בפולין נמשכה גזירת השחיטה ועל רקע חילול השבת הגובר הוקמה בווילנה חברת שומרי שבת שנאבקה בתופעה.[157] עם זאת דיווח ועד הישיבות על כך שב־18 הישיבות שהיו תחת השגחתו בחבל הקרסי למדו כ־6,000 תלמידים, מספר גדול יותר מזה שהיה בו לפני מלחמת העולם הראשונה.[158] הרב גרוז׳ינסקי פנה בקריאה לציבור להמשיך ולתמוך בהן:

> והנה קול נשמע מהיכל ד׳ היכלי תורה, הן הנה הישיבות הקדושות כי מקור הכנסותיהן נתדלדלו ונתמעטו מאד וכשל כּח ראשיהן ומנהליהן לשאת את עול כלכלת תלמידיהם היקרים, כי מבני ענים תצא תורה והוראה לעם כלו, ואם חלילה המבצרים היחידים

> יפלו בנופלים, מי יורה דעה את העם דרך ד׳ בה נלך [...] חושו אחים בעוד מועד, אל תתרפו ביום צר, הצילו את הישיבות הגדולות והקטנות אשר כל קיומן בסכנה.[159]

בהמשך השנה עקב העיתון אחר גורל יהודי אוסטריה בעקבות סיפוחה לגרמניה (האנשלוס) ולאחר גירוש היהודים מחבל בורגנלנד.[160] כן דיווח על התגברות האנטישמיות במדינות נוספות.[161] במקביל סיפר העיתון שלאחר עשרות שנים של ניסיונות כושלים, ובעקבות הגירתם של רבנים חשובים ופתיחת מוסדות תורה בסגנון מזרח אירופי, החלה אגודת ישראל לפעול בארצות הברית.[162] לקראת ראש השנה פרסם העיתון קול קורא לתענית ותפילה ודיווח על הנעשה בצ׳כוסלובקיה לאחר שגרמניה סיפחה את חבל הסודטים.[163] עוד דיווח על הגידול במספר פליטי המלחמה, ובהם יהודים רבים, ועל ועידת אוויאן (Evian Conference) שהוקמה כדי לבחון את הטיפול בהם.[164] בחודש נובמבר קרא הרב גרוז׳ינסקי לסייע לפליטי גרמניה שגורשו לפולין:

> הנה השמועות הנוראות מהרדיפות והגזירות והגירושים מאשכנז פולחת כליות ולב. מצב הפליטים והמגורשים איום ונורא. אלפי משפחות, בהם חולים, זקנים וילדים הוכרחו לגלות ממקומם לפתע פתאם ויצאו בעירום ובחסר כל. מהם אשר דלתי המדינות נעולות לפניהם והנם נעים ונדים ומטורפים באין להם מקום מחסה [...] והנני פונה בזה בקול קריאה לבני עירנו וגלילותינו ולאחינו בכל מקום שהם, חוסו [!] לעזרה ואל תחמיצו כי זהו ענין של פקוח נפשות.[165]

בסוף שנת 1938 גברו הדיווחים על התגברות האנטישמיות באירופה ועל מעשי הטרור נגד יהודים בארץ ישראל.[166] בפולין עדיין נמשכו החיים היהודיים כסדרם ויהודי מווילנה מונה לחבר הסנט הפולני. חורב, רשת בתי הספר החרדיים, הרחיבה את פעילותה, נציגי אגודת ישראל השתתפו בבחירות המקומיות ביישובים רבים, ובוורשה התפרסם **קובץ מכתבי החפץ חיים**.[167]

בשנת 1939 דיווח העיתון על התחזקות גרמניה הנאצית והתנחם בכך שבברלין עדיין פעלו כמה בתי הכנסת. עוד דיווח על מספר גדול של יהודים גרמנים שהתאבדו, על התגברות האנטישמיות בעולם ועל ועידת השולחן העגול בלונדון שדנה בעתידה של ארץ ישראל.[168] העיתון סיקר את פעילותה של אגודת ישראל שנציגה השתתפו גם בוועידה בלונדון, ושל התנועות צעירי אגודת ישראל ופועלי אגודת ישראל.[169]

במקביל דיווח העיתון על חיי החרדים בפולין, על אירוע שנערך במלאת 37 שנים לפעילות תפארת בחורים בווילנה, על פעילות ועד הישיבות, על רשת בתי הספר החרדיים חורב, ועל קבלת תלמידים חדשים לישיבות תומכי תמימים ו״רמיילס״ שבווילנה.[170] הוא עקב אחר הנעשה בעקבות גזירת השחיטה ודיווח על החלטת הרבנים להכריז חרם על סוחרים וקצבים שיכשילו את הציבור באכילת נבלות וטריפות.[171] כך נאמר בקול קורא שפרסם הרב גרוז׳ינסקי:

> הנה מאז ומעולם היתה הכשרות יסוד מוסד לבית ישראל [...] ועל כן נזהרו מאד אחינו בני ישראל בכל התקופות והזמנים מלטמא את נפשם באכילת נבלות וטרפות [...] וגם העני שבישראל לא עלה על דעתו להביא טרפה אל ביתו אף שמחיר הבשר טרפה הי'[ה] תמיד בזול לעומת בשר כשר [...] אולם זאת השנה השלישית מאז הונהג בפועל חוק הגבלת השחיטה, ונצטמצם על ידי זה מאד סכום הבשר הכשר [...] יסוד הכשרות נתרופף עד מאד והרבה גורמים לזה הקצבים העלו מחיר בשר כשר למעלה [...] ומאידך גיסא נפתחו ע"י ישראלים הרבה אטליזים למכירת בשר נחירה וטרפה ומהם מרשיעי העם עוכרי ישראל [...] שברמאות לקחו גם מחיר גדול והכשילו אלפי בני ישראל בנבלות וטרפות.[172]

באמצע שנת 1939 חזר העיתון לעסוק בשאלת הפליטים היהודים.[173] כן דיווח על הנעשה בארץ ישראל בעקבות גזירת הספר הלבן והגבלת כניסתם של הפליטים היהודים מאירופה.[174] העיתון עסק גם בשגרת חייהם של יהודי פולין החרדים ודיווח על אספת הרבנים בווילנה שעסקה בחיזוק פעילותו של ועד הישיבות.[175] הארגונים היהודיים שמרו על שגרת חיים, ובהם הקונגרס הציוני ה־21 שנפתח בז'נבה והוועידה הראשונה של אגודת ישראל בארצות הברית.[176]

למרות המתיחות בגבול עם גרמניה והידיעות החמורות על מצבם של היהודים, שכ־2,000 מהם נרצחו, כ־20,000 התאבדו, 30,000 נכלאו, 90,000 מתו מסיבות שונות וכ־200,000 ברחו ממנה, לא הקדיש העיתון ולו כתבה אחת לתוכניות הצלה אפשריות של יהודי גרמניה. הקול הקורא האחרון של העיתון, שכונה "גיוס כללי", כוון לאיסוף כספים לוועד הישיבות.[177] בחודש ספטמבר תקפה גרמניה את פולין והעיתון פרסם את קריאת הרבנים לתענית ותפילה לניצחון הצבא הפולני. הוא סיפר על תרומת היהודים לעצמאות פולין וקרא שלא להזניח את שמירת מצוות הדת ולהמשיך לתרום לישיבות. גיליון מס' 775 שיצא לאחר ראש השנה ת"ש, היה הגיליון האחרון של העיתון.[178]

למוחרת היום, ב־19 בספטמבר 1939, כבש הצבא האדום את וילנה והכריז על כוונתו לספח אותה לליטא העצמאית. עד סגירת הגבול כחודשיים לאחר מכן, הגיעו לעיר מעל 10,000 פליטים יהודים משטחי פולין שנכבשו בידי הסובייטים ובהם תלמידי ישיבה רבים ורבניהם. חרף המלחמה נמשכה הפעילות היהודית והציונית בווילנה כמעט ללא הפרעה. שלושה עיתונים יומיים יהודיים יצאו בה עדיין לאור, וכאלף יהודים היגרו ממנה לארץ ישראל ולמדינות אחרות.

ביוני 1940 עברה וילנה לידי הסובייטים ואלה הוציאו אל מחוץ לחוק את כל הארגונים והמפלגות, למעט המפלגה הקומוניסטית. מוסדות יהודיים וציוניים נסגרו או ירדו למחתרת, ויהודים רבים הוגלו לעומק ברית המועצות, שם נכלאו במחנות מעצר. פליטים יהודים מפולין עזבו את וילנה באישור השלטונות, ובסיועם של כמה קונסולים שהנפיקו אלפי ויזות וסרטיפיקטים הגיעו לשנחאי שבסין ולארץ ישראל. הגרמנים נכנסו לווילנה ביוני 1941, ולאחר שהתקבלו בשמחה על ידי האוכלוסייה הליטאית החלו

ישיבת רמיילס. צילום: mapio.net

ברדיפתם של כ־80,000 יהודי העיר. עוד לפני הכנסתם לגטו נרצחו כ־35,000 יהודים בפונאר. בינואר 1942 הקימו היהודים ארגון פרטיזני ובספטמבר 1943 החלו הגרמנים בתהליך חיסול גטו וילנה. כ־100,000 יהודים מווילנה ומהסביבה נספו בשואה.

סיכום

בווילנה – ירושלים דליטא – ניכרו השפעות העידן המודרני על היהדות המסורתית אולי יותר מבכל מקום אחר בעולם היהודי. עירו של הגאון מווילנה ושל רבנים חשובים נוספים, שנודעה כמרכז של לימוד תורה ודבקות במסורת ובהלכה, הפכה בתוך כמאה שנים לחוד החנית של היהדות המודרנית והמשכילה. וילנה נעשתה מרכז של ספרות עברית חילונית, הוקם בה המכון המדעי לחקר ספרות ותרבות היידיש ייוו״א, קמה בה התנועה הסוציאליסטית היהודית־חילונית הבּוּנד, ופעלו בה תנועות ציוניות שונות שלכל אחד מהן הייתה מערכת חינוך משלה.

אחרי מלחמת העולם הראשונה היה מצבם של החרדים בווילנה, שסופחה יחד עם חבל הקרסי לפולין, טוב מזה של מי שנותרו בברית המועצות. אולם בהשוואה לקהילות החרדיות בפולין הקונגרסאית ובגליציה היה מצבם בכי רע. באזורים אלה, במיוחד לאחר שאגודת ישראל הייתה לתנועה פוליטית, הצליחו החרדים לשמור על כוח והשפעה. לא כך בווילנה. מספר היהודים שומרי המצוות הצטמצם וחלקם באוכלוסייה היהודית היה נמוך מזה שביתר ערים והעיירות בפולין. דווקא בווילנה הפכו תופעות של חילול שבת בפרהסיה, אכילת בשר טרף או חמץ בפסח, והפרת יתר מצוות הדת בראש חוצות למראה נפוץ.

החפץ חיים, שהתגורר בעיירה ראדין, אומנם נחשב גדול רבני פולין מבחינה תורנית, אולם בשל מעורבותו הפוליטית בחיים הציבוריים, היה הרב גרוז׳ינסקי מווילנה האישיות החרדית המשפיעה ביותר. שיקולים פוליטיים, ובמיוחד הקושי להכיר במעמדו של

הרבי מגור, מנהיגה הבלתי מעורער של אגודת ישראל בפולין הקונגרסאית, מנעו את התרחבות פעילותה של התנועה בחבל הקרסי. רבני וילנה הקימו ותמכו בארגונים כמו ועד הישיבות, תפארת בחורים ושומרי שבת והפעילו רשתות חינוך חרדיות, אולם הם לא הצליחו להקים ארגונים חברתיים כמו פועלי אגודת ישראל, צעירי אגודת ישראל ובנות אגודת ישראל, שפנו אל בני הדור הצעיר.

בניגוד לרוב העיתונים החרדיים האחרים מיעט **דאָס וואָרט** לסקר את פעולותיה של אגודת ישראל בעולם בכלל ובפולין בפרט. העיתון לא סיקר ולא פרסם מודעות של מפעלי המגבית של אגודת ישראל, כמו קרן התורה שפעלה לטובת הישיבות או "קרן היישוב" שגייסה כספים למימון ההתיישבות החרדית בארץ ישראל. הוא גם התעלם כמעט לחלוטין מן הנעשה בעולמם של החסידים ולא סיקר את פעולותיהם של האדמו"רים, אף לא הגדולים והמשפיעים שבהם.

נראה, אם כן, שהעיתון ייצג את השקפת העולם האליטיסטית והבדלנית של הרבנים הליטאים שהביטו בזלזול על הרבנים החסידיים, ואף על תנועת אגודת ישראל, שבהנהגתה היו גם רבנים גרמנים בעלי השקפה מודרנית שגם הם לא הוזכרו בעיתון. העיתון התעלם מן הכרסום המתמשך במעמדה של החברה החרדית בחבל הקרסי בכלל ובווילנה בפרט, ולצד ניסיונותיו לחזק אותה באמצעות גיוס כספים לישיבות, הוא התעלם מן הגורמים למשבר ולדרכים שבאמצעותן אפשר היה להתמודד איתו, ובראשן החבירה לאגודת ישראל.

הערות

1 למשל: רבי אפרים הכהן (1616–1678, מחבר שו"ת **שער אפרים**); רבי שבתי כהן (1622–1663, מחבר ספר **שפתי כהן** [הש"ך] על השולחן ערוך); ורבי שמואל קיידנובר (1624–1676, מחבר הספרים **תפארת שמואל**, **אמונת שמואל**, **ברכת שמואל** ו**ברכת הזבח**).

2 ישראל ברטל, "עירונות ולמדנות: וילנה בתקופת הגר"א", בתוך: רחל שנולד (עורכת), **אדרת אליהו: הגאון מווילנה – דמותו והשפעתו**, תל אביב: בית התפוצות, 1998, עמ' 29–34; רפאל שוחט, "הגר"א מוילנא ולימוד החכמות הכלליות", **בד"ד (בכל דרכיך דעהו): כתב עת לענייני תורה ומדע**, 2 (תשנ"ו), עמ' 89–106.

3 ישראל קלויזנר, **וילנה ירושלים דליטא: דורות אחרונים 1881–1939**, א–ב, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, תשמ"ג, כרך ב, עמ' 566–597 (להלן: קלויזנר, **וילנה**).

4 יהודה סלוצקי, "בית המדרש לרבנים בווילנה", בתוך: עמנואל אטקס (עורך), **הדת והחיים: תנועת ההשכלה היהודית במזרח אירופה**, ירושלים: מרכז זלמן שזר, תשנ"ג, עמ' 217–239; מרדכי זלקין, "בית המדרש לרבנים בווילנה: בין דימוי למציאות", **גלעד**, יד (תשנ"ה), עמ' נט–עב.

5 קלויזנר, **וילנה**, ב, עמ' 445–482.

6 גרשון בקון, **פוליטיקה ומסורת: אגודת ישראל בפולין 1916–1939**, ירושלים: מרכז זלמן שזר, 2005, עמ' 36–37 (להלן: בקון, **פוליטיקה ומסורת**); ולדימיר לוין, "'כנסת ישראל': המפלגה הפוליטית האורתודוקסית הראשונה באימפריה הרוסית", **ציון**, עו, א (תשע"א), עמ' 29–62; קלויזנר, **וילנה**, א, עמ' 95–96.

7 קלויזנר, **וילנה**, א, עמ' 82–83, 231.

8 אסתר שטיין־אשכנזי, "ורשה, אודיסה ווילנה כמרכזי התנועה בתקופת חיבת ציון", **כיוונים**, 28 (תשמ"ה), עמ' 51–67.

9 קלויזנר, **וילנה**, א, עמ׳ 100–134.
10 מנחם קרן־קרץ, ״שקיעת האורתודוקסיה בגליציה במפנה המאה העשרים בראי העיתונים החרדיים ׳מחזיקי הדת׳ ו׳קול מחזיקי הדת׳״, **קשר**, 49 (2017), עמ׳ 126–142.
11 קלויזנר, **וילנה**, א, עמ׳ 172–174.
12 שם, עמ׳ 211–215; בקון, **פוליטיקה ומסורת**, עמ׳ 122–132.
13 בקון, **פוליטיקה ומסורת**, עמ׳ 132–135; קלויזנר, **וילנה**, ב, עמ׳ 586–597, 626.
14 קלויזנר, **וילנה**, א, עמ׳ 215–217.
15 אסף קניאל, ״על מלחמה ושמירת מצוות: וילנה 1914–1922״, **גלעד**, כד (2015), עמ׳ 37–74.
16 בקון, **פוליטיקה ומסורת**, עמ׳ 19.
17 קלויזנר, **וילנה**, ב, עמ׳ 442.
18 שם, עמ׳ 442–443, 626–627.
19 מנחם קרן־קרץ, ״׳שובי שובי ונחזה בך׳: תמונות נשים בעיתונות החרדית״, **קשר**, 53 (2019), עמ׳ 74–93.
20 קלויזנר, **וילנה**, א, עמ׳ 226.
21 בקון, **פוליטיקה ומסורת**, עמ׳ 178–179, 192, 215.
22 **דאָס וואָרט**, 17.10.1924, עמ׳ 2.
23 שם, שם, עמ׳ 6.
24 שם, 24.10.1924, עמ׳ 1–2; שם, 23.1.1925, עמ׳ 2.
25 מנחם קרן־קרץ, ״עליית כוחה של האורתודוקסיה ההונגרית בהנהגת הישוב הישן בתקופת המנדט״, **מורשת ישראל**, 17 (2019), עמ׳ 107–156.
26 **דאָס וואָרט**, 31.10.1924, עמ׳ 3.
27 שם, 7.11.1924, עמ׳ 2–4.
28 שם, 28.11.1924, עמ׳ 4; שם, 5.12.1924, עמ׳ 1; שם, 12.12.1924, עמ׳ 2.
29 שם, 6.3.1925, עמ׳ 3–4; שם, 13.3.1925, עמ׳ 1; 20.3.1925, עמ׳ 4; שם, 25.5.1925, עמ׳ 4; שם, 19.6.1925, עמ׳ 1.
30 שם, 2.1.1925, עמ׳ 1–2; שם, 9.1.1925, עמ׳ 3.
31 שם, 30.1.1925, עמ׳ 2; שם, 13.2.1925, עמ׳ 2.
32 שם, 6.2.1925, עמ׳ 2; קלויזנר, **וילנה**, ב, עמ׳ 556–558.
33 **דאָס וואָרט**, 6.2.1925, עמ׳ 2; שם, 13.3.1925, עמ׳ 2.
34 שם, 14.8.1925, עמ׳ 1; שם, 25.8.1925, עמ׳ 2.
35 שם, 20.2.1925, עמ׳ 2; שם, 27.2.1925, עמ׳ 2; שם, 6.3.1925, עמ׳ 2–3.
36 שם, 12.3.1925, עמ׳ 3.
37 שם, 8.4.1925, עמ׳ 5; שם, 14.4.1925, עמ׳ 1.
38 שם, 1.5.1925, עמ׳ 2; שם, 8.5.1925, עמ׳ 2; שם, 15.5.1925, עמ׳ 2; יוסף פונד, ״אל תוך המעגל: ניסיונות אגודת ישראל לחבור לסוכנות היהודית״, **ישראל**, 21 (תשע״ג), עמ׳ 143–177.
39 **דאָס וואָרט**, 15.5.1925, עמ׳ 3; שם, 22.5.1925, עמ׳ 2; שם, 19.6.1925, עמ׳ 1–2, 4.
40 שם, 31.7.1925, עמ׳ 1–2, 4; שם, 25.8.1925, עמ׳ 1; שם, 11.9.1925, עמ׳ 3. על מחנה ישראל ראו: דן יהב, ״׳מחנה־ישראל׳, יישוב שיתופי אגודאי שננטש שלוש פעמים״, **האומה**, 129 (1998), עמ׳ 69–77.
41 **דאָס וואָרט**, 25.8.1925, עמ׳ 1; שם, 28.8.1925, עמ׳ 1.
42 שם, 2.10.1925, עמ׳ 4; שם, 9.10.1925, עמ׳ 1, 3; שם, 16.10.1925, עמ׳ 1; שם, 23.10.1925, עמ׳ 1–2; שם, 6.11.1925, עמ׳ 3; שם, 13.11.1925, עמ׳ 3; שם, 27.11.1925, עמ׳ 4.
43 שם, 1.1.1926, עמ׳ 1, 3.; שם, 8.1.1926, עמ׳ 2; שם, 15.1.1926, עמ׳ 2; שם, 22.1.1926, עמ׳ 2; שם, 5.2.1926, עמ׳ 3.

44 שם, 5.2.1926, עמ׳ 1; שם, 12.2.1926, עמ׳ 1–2; שם, 26.2.1926, עמ׳ 1, 4; שם, 5.3.1926, עמ׳ 4; שם, 12.3.1926, עמ׳ 2.

45 שם, 19.2.1926, עמ׳ 4; שם, 19.3.1926, עמ׳ 4; שם, 2.4.1926, עמ׳ 1; בקון, **פוליטיקה ומסורת**, עמ׳ 87–90.

46 **דאָס וואָרט**, 23.4.1926, עמ׳ 1, 4; שם, 30.4.1926, עמ׳ 4; שם, 7.5.1926, עמ׳ 3; שם, 28.5.1926, עמ׳ 4; שם, 4.6.1926, עמ׳ 2.

47 שם, 1.6.1926, עמ׳ 4; שם, 25.6.1926, עמ׳ 4; שם, 9.7.1926, עמ׳ 4; קלויזנר, **וילנה**, א, עמ׳ 249–250; שם, ב, עמ׳ 598.

48 **דאָס וואָרט**, 7.5.1926, עמ׳ 2; שם, 14.5.1926, עמ׳ 2; שם, 4.6.1926, עמ׳ 3; שם, 25.6.1926, עמ׳ 1; שם, 2.7.1927, עמ׳ 1; שם, 9.7.1926, עמ׳ 1; שם, שם, 8.9.1926, עמ׳ 4.

49 שם, 22.9.1926, עמ׳ 1.

50 שם, 29.9.1926, עמ׳ 1–2; שם, 8.10.1926, עמ׳ 2; שם, 15.10.1926, עמ׳ 1; שם, 29.10.1927, עמ׳ 1; שם, 12.11.1926, עמ׳ 1.

51 שם, 3.12.1926, עמ׳ 4; שם, 17.12.1926, עמ׳ 2.

52 שם, 21.1.1927, עמ׳ 1; שם, 28.1.1927, עמ׳ 1, 4; שם, 4.2.1927, עמ׳ 2; שם, 11.2.1927, עמ׳ 3–4.

53 שם, 11.3.1927, עמ׳ 2–3; שם, 22.4.1927, עמ׳ 1; שם, 17.7.1927, עמ׳ 2–3; שם, 28.81927, עמ׳ 1; שם, 1.9.1927, עמ׳ 1; שם, 18.11.1927, עמ׳ 3.

54 שם, 2.9.1927, עמ׳ 1; שם, 10.10.1927, עמ׳ 1; 25.11.1927, עמ׳ 1.

55 שם, 18.11.1927, עמ׳ 2.

56 שם, 20.1.1928, עמ׳ 1–2; שם, 27.1.1928, עמ׳ 1–2; שם, 10.2.1928, עמ׳ 1; שם, 17.2.1928, עמ׳ 3.

57 שם, 4.4.1928, עמ׳ 1–2; שם, 11.4.1928, עמ׳ 1.

58 קלויזנר, **וילנה**, א, עמ׳ 184.

59 **דאָס וואָרט**, 3.7.1928, עמ׳ 1–3; שם, 13.7.1928, עמ׳ 2–3; 20.7.1928, עמ׳ 1–3; שם, 27.7.1928, עמ׳ 1–3.

60 שם, 9.11.1928, עמ׳ 1, 3; שם, 16.11.1928, עמ׳ 2; שם, 28.11.1928, עמ׳ 2–3; שם, 7.12.1928, עמ׳ 1; 27.12.1928, עמ׳ 1. על מאבק במינויו של הרב רובינשטיין ראו: Gershon C. Bacon, "Grodzinski vs Rubinstein: The dispute over Vilnius rabbinate and the religious realignment of Vilnius Jewry 1928-1932", *The Gaon of Vilnius and the Annals of Jewish Culture* (Materials of the International Scientific Conference, Vilnius, September 10-12, 1997), pp. 295-304.

61 **דאָס וואָרט**, 12.4.1929, עמ׳ 1–2; שם, 10.5.1929, עמ׳ 1–2; שם, 24.5.1929, עמ׳ 1.

62 שם, 18.6.1929, עמ׳ 1; שם, 5.7.1929, עמ׳ 1.

63 שם, 19.7.1929, עמ׳ 2; שם, 18.8.1929, עמ׳ 3; שם, 13.9.1929, עמ׳ 1.

64 שם, 28.8.1929, עמ׳ 1–2; שם, 5.9.1929, עמ׳ 1–2; שם, 13.9.1929, עמ׳ 1–2.

65 שם, 27.9.1929, עמ׳ 1, 3; שם, 4.10.1929, עמ׳ 4; שם, 18.10.1929, עמ׳ 1; שם, 15.11.1929, עמ׳ 1; שם, 16.12.1929, עמ׳ 4.

66 שם, 25.10.1929, עמ׳ 1; שם, 1.11.1929, עמ׳ 1; שם, 3.1.1930, עמ׳ 4; שם, 10.1.1930, עמ׳ 4; שם, 7.2.1930, עמ׳ 4.

67 שם, 17.1.1930, עמ׳ 1; שם, 24.1.1930, עמ׳ 1, 4; שם, 31.1.1930, עמ׳ 1.

68 שם, 7.2.1930, עמ׳ 1; שם, 14.2.1930, עמ׳ 1–2, 4; שם, 21.2.1930, עמ׳ 3.

69 שם, 21.2.1930, עמ׳ 4; שם, 14.3.1930, עמ׳ 3.

70 שם, 14.3.1930, עמ׳ 4; שם, 28.3.1930, עמ׳ 3.

71 שם, 18.4.1930, עמ׳ 1.

72 שם, 2.5.1930, עמ׳ 4; שם, 9.5.1930, עמ׳ 2; שם, 16.5.1930, עמ׳ 1; שם, 23.5.1930, עמ׳ 1–4; שם, 6.6.1930, עמ׳ 1–4; שם, 13.6.1930, עמ׳ 1–3.

73 שם, 20.6.1930, עמ׳ 1; שם, 27.6.1930, עמ׳ 1.
74 שם, 15.8.1930, עמ׳ 1, 3; שם, 22.8.1930, עמ׳ 1; שם, 29.8.1930, עמ׳ 3; שם, 12.9.1930, עמ׳ 4.
75 שם, 4.7.1930, עמ׳ 2; שם, 11.7.1930, עמ׳ 4; שם, 18.7.1930, עמ׳ 1; שם, 22.9.1930, עמ׳ 4.
76 שם, 1.10.1930, עמ׳ 1.
77 שם, 25.7.1930, עמ׳ 1; שם, 1.10.1930, עמ׳ 1; שם, 6.3.1931, עמ׳ 1.
78 שם, 24.10.1930, עמ׳ 3; שם, 7.11.1930, עמ׳ 1–2, 4; שם, 14.11.1930, עמ׳ 1; שם, 21.11.1930, עמ׳ 1; שם, 28.11.1930, עמ׳ 1–2.
79 קלויזנר, **וילנה**, א, עמ׳ 185.
80 **דאָס וואָרט**, 5.12.1930, עמ׳ 1; שם, 19.12.1930, עמ׳ 1.
81 שם, 26.12.1930, עמ׳ 1.
82 שם, 2.1.1931, עמ׳ 1–2; שם, 9.1.1931, עמ׳ 2; שם, 16.1.1931, עמ׳ 1.
83 שם, 23.1.1931, עמ׳ 3; שם, 30.1.1931, עמ׳ 3; שם, 13.2.1931, עמ׳ 3; שם, 20.2.1931, עמ׳ 3; שם, 27.2.1931, עמ׳ 3; שם, 13.3.1931, עמ׳ 3; שם, 20.3.1931, עמ׳ 3; שם, 27.3.1931, עמ׳ 3; שם, 1.4.1931, עמ׳ 3; שם, 7.4.1931, עמ׳ 2.
84 שם, 6.2.1931, עמ׳ 1; שם, 1.5.1931, עמ׳ 1, 3; שם, 8.5.1931, עמ׳ 2.
85 שם, 17.4.1931, עמ׳ 1.
86 שם, 8.5.1931, עמ׳ 1, 3; שם, 15.5.1931, עמ׳ 1; שם, 21.5.1931, עמ׳ 4; שם, 5.6.1931, עמ׳ 1; שם, 12.6.1931, עמ׳ 1.
87 שם, 19.2.1932, עמ׳ 1; שם, 27.5.1932, עמ׳ 1; שם, 26.8.1932, עמ׳ 4; שם, 2.9.1932, עמ׳ 1.
88 שם, 5.6.1931, עמ׳ 1.
89 שם, 21.5.1931, עמ׳ 2; שם, 29.5.1931, עמ׳ 1; שם, 5.6.1931, עמ׳ 2; שם, 3.7.1931, עמ׳ 1; שם, 17.7.1931, עמ׳ 1; שם, 24.7.1931, עמ׳ 1.
90 שם, 12.6.1931, עמ׳ 4; שם, 19.6.1931, עמ׳ 3–4.
91 שם, 3.7.1931, עמ׳ 1; שם, 10.7.1931, עמ׳ 1; שם, 17.7.1931, עמ׳ 1.
92 שם, 31.7.1931, עמ׳ 4; שם, 7.8.1931 (שם נרשם בטעות 31.8), עמ׳ 1; שם, 14.8.1931, עמ׳ 3; ש, 21.8.1931, עמ׳ 1.
93 שם, 21.8.1931, עמ׳ 4; שם, 4.9.1931, עמ׳ 3–4; קלויזנר, **וילנה**, א, עמ׳ 227–228.
94 **דאָס וואָרט**, 4.9.1931, עמ׳ 1; שם, 18.9.1931, עמ׳ 4; שם, 25.9.1931, עמ׳ 3; שם, 9.10.1931, עמ׳ 3–1; שם, 16.10.1931, עמ׳ 1; שם, 23.10.1931, עמ׳ 1; קלויזנר, **וילנה**, ב, עמ׳ 627–628.
95 **דאָס וואָרט**, 23.10.1931, עמ׳ 1.
96 שם, 13.11.1931, עמ׳ 1; שם, 20.11.1931, עמ׳ 1–2.
97 שם, 20.11.1931, עמ׳ 2; שם, 27.11.1931, עמ׳ 2, 4; שם, 25.12.1931, עמ׳ 2.
98 שם, 4.12.1931, עמ׳ 4; שם, 11.12.1931, עמ׳ 4; שם, 18.12.1931, עמ׳ 4; שם, 25.12.1931, עמ׳ 4.
99 שם, 1.1.1932, עמ׳ 2; שם, 8.1.1932, עמ׳ 1–2; שם, 15.1.1932, עמ׳ 1, 4; שם, 22.1.1932, עמ׳ 1.
100 שם, 5.2.1932, עמ׳ 1. למשל: ״בית הוועד יהיה לזנות [...] וחכמת הסופרים תסרח, וירא׳ חטא ימאסו, ופני הדור כפני כלב, והאמת נעדרת״ (בבלי, סנהדרין דף צז, ע״א).
101 שם, 26.2.1932, עמ׳ 1–3; שם, 4.3.1932, עמ׳ 1; שם, 11.3.1932, עמ׳ 1; שם, 25.3.1932, עמ׳ 1; שם, 1.4.1932, עמ׳ 3; שם, 8.4.1932, עמ׳ 4; שם, 15.4.1932, עמ׳ 1; שם, 6.5.1932, עמ׳ 1.
102 שם, 27.5.1932, עמ׳ 1; שם, 3.6.1932, עמ׳ 1–2; שם, 1.7.1932, עמ׳ 1.
103 שם, 8.7.1932, עמ׳ 2; שם, 22.7.1932, עמ׳ 2; שם, 12.8.1932, עמ׳ 1; שם, 26.8.1932, עמ׳ 1; קלויזנר, **וילנה**, א, עמ׳ 205–206.
104 **דאָס וואָרט**, 9.9.1932, עמ׳ 1.
105 שם, 7.10.1932, עמ׳ 2–3; שם, 28.10.1932, עמ׳ 2; שם, 4.11.1932, עמ׳ 2–3.
106 שם, 11.11.1932, עמ׳ 2; שם, 2.12.1932, עמ׳ 1–2; שם, 9.12.1932, עמ׳ 1; שם, 16.12.1932,

עמ׳ 1, 3.

107 שם, 23.9.1932, עמ׳ 1; שם, 30.9.1932, עמ׳ 2; שם, 7.10, 1932, עמ׳ 1; שם, 6.1.1933, עמ׳ 1; שם, 13.1.1933, עמ׳ 1; שם, 10.2.1933, עמ׳ 1; שם, 17.2.1933, עמ׳ 1; שם, 10.3.1933, עמ׳ 1.

108 שם, 20.1.1933, עמ׳ 1–3.

109 שם, 10.2.1933, עמ׳ 1; שם, 24.2.1933, עמ׳ 1, 4; על העיתון: יוסף פונד, **מתווי דרכים: עיתונות אגודת ישראל**, בני ברק: הקיבוץ המאוחד, תש״ע, עמ׳ 267.

110 **דאָס וואָרט**, 7.4.1933, עמ׳ 1; שם, 21.4.1933, עמ׳ 1.

111 שם, 27.10.1933, עמ׳ 1.

112 שם, 5.5.1933, עמ׳ 2.

113 שם, 17.3.1933, עמ׳ 1, 4; שם, 31.3.1933, עמ׳ 1; שם, 7.4.1933, עמ׳ 1; שם, 14.4.1933, עמ׳ 1; שם, 21.4.1933, עמ׳ 1; שם, 28.4.1933, עמ׳ 3.

114 שם, 5.5.1933, עמ׳ 1.

115 שם, 14.4.1933, עמ׳ 2; שם, 19.5.1933, עמ׳ 1; שם, 26.5.1933, עמ׳ 1; שם, 30.5.1933, עמ׳ 1; שם, 9.6.1933, עמ׳ 1.

116 שם, 23.6.1933, עמ׳ 1; שם, 7.7.1933, עמ׳ 2; שם, 14.7.1933, עמ׳ 4; שם, 4.8.1933, עמ׳ 1; שם, 11.8.1933, עמ׳ 1; שם, 1.9.1933, עמ׳ 1.

117 שם, 26.5.1933, עמ׳ 4; שם, 9.6.1933, עמ׳ 2–3; שם, 23.6.1933, עמ׳ 3; שם, 30.6.1933, עמ׳ 1; שם, 14.7.1933, עמ׳ 1; שם, 21.7.1933, עמ׳ 1; שם, 15.9.1933, עמ׳ 1.

118 שם, 14.7.1933, עמ׳ 1; שם, 21.7.1933, עמ׳ 1; שם, 15.9.1933, עמ׳ 1; שם, 10.11.1933, עמ׳ 1; שם, 24.11.1933, עמ׳ 1; שם, 1.12.1933, עמ׳ 3; שם, 19.1.1934, עמ׳ 1; שם, 5.4.1934, עמ׳ 1; שם, 13.4.1934, עמ׳ 1; שם, 4.5.1934, עמ׳ 3; שם, 18.5.1934, עמ׳ 4; שם, 25.5.1934, עמ׳ 3; שם, 1.6.1934, עמ׳ 1; שם, 8.6.1934, עמ׳ 1; שם, 6.7.1934, עמ׳ 1; שם, 13.7.1934, עמ׳ 1; שם, 20.7.1934, עמ׳ 1; שם, 27.7.1934, עמ׳ 1; שם, 3.8.1934, עמ׳ 1; שם, 10.8.1934, עמ׳ 1–2; שם, 17.8.1934, עמ׳ 1–2, 4; שם, 24.8.1934, עמ׳ 1–2, 4; שם, 31.8.1934, עמ׳ 6; שם, 7.9.1934, עמ׳ 4; שם, 14.9.1934, עמ׳ 4; שם, 28.9.1934, עמ׳ 1; שם, 19.10.1934, עמ׳ 1.

119 שם, 19.10.1934, עמ׳ 1; שם, 26.10.1934, עמ׳ 1; שם, 2.11.1934, עמ׳ 1; שם, 9.11.1934, עמ׳ 1, 3; שם, 7.12.1934, עמ׳ 4; שם, 28.12.1934, עמ׳ 1; שם, 27.9.1935, עמ׳ 1; שם, 6.10.1935, עמ׳ 1.

120 שם, 20.9.1933, עמ׳ 1–2; שם, 29.9.1933, עמ׳ 1–2; שם, 4.10.1933, עמ׳ 2–3; שם, 11.10.1933, עמ׳ 3–4; שם, 20.10.1933, עמ׳ 4.

121 שם, 3.11.1933, עמ׳ 1; שם, 10.11.1933, עמ׳ 1; שם, 17.11.1933, עמ׳ 1, 4; שם, 24.11.1933, עמ׳ 1.

122 17.4.1933, עמ׳ 1; שם, 24.11.1933, עמ׳ 1; 1.12.1933, עמ׳ 1–2, 4; שם, 15.12.1933, עמ׳ 1, 3–4.

123 שם, 19.1.1934, עמ׳ 4; שם, 26.1.1934, עמ׳ 4; שם, 2.2.1934, עמ׳ 4 ובגיליונות הבאים.

124 שם, 9.2.1934, עמ׳ 1; שם, 16.2.1934, עמ׳ 1; שם, 1.3.1934, עמ׳ 1; שם, 30.3.1934, עמ׳ 1.

125 שם, 16.3.1934, עמ׳ 1; שם, 23.3.1934, עמ׳ 1; שם, 30.3.1934, עמ׳ 3.

126 11.5.1934, עמ׳ 1.

127 שם, 5.4.1934, עמ׳ 1; שם, 13.4.1934, עמ׳ 1; שם, 24.4.1934, עמ׳ 1; שם, 4.5.1934, עמ׳ 3; שם, 18.5.1934, עמ׳ 4; שם, 25.5.1934, עמ׳ 1; בקון, **פוליטיקה ומסורת**, עמ׳ 81–82, 114.

128 **דאָס וואָרט**, 1.6.1934, עמ׳ 1; שם, 8.6.1934, עמ׳ 3; שם, 15.6.1934, עמ׳ 1.

129 שם, 22.6.1934, עמ׳ 3; 29.6.1934, עמ׳ 3; שם, 13.7.1934, עמ׳ 1; שם, 10.8.1934, עמ׳ 1.

130 שם, 27.7.1934, עמ׳ 1; 3.8.1934, עמ׳ 1–2; שם, 10.8.1934, עמ׳ 1–2; שם, 17.8.1934, עמ׳ 1, 4; שם, 24.8.1934, עמ׳ 1–4.

131 שם, 14.9.1934, עמ׳ 1; שם, 21.9.1934, עמ׳ 1.
132 שם, 21.9.1934, עמ׳ 2–3; שם, 14.12.1934, עמ׳ 3.
133 שם, 28.9.1934, עמ׳ 1; שם, 12.10.1934, עמ׳ 1; שם, 19.10.1934, עמ׳ 1; שם, 26.10.1934, עמ׳ 1; שם, 2.11.1934, עמ׳ 1; שם, 9.11.1934, עמ׳ 1, 4; שם, 30.11.1934, עמ׳ 4; שם, 7.12.1934, עמ׳ 4.
134 שם, 26.10.1934, עמ׳ 1; שם, 28.12.1934, עמ׳ 1.
135 שם, 28.9.1934, עמ׳ 1; שם, 5.10.1934, עמ׳ 1; שם, 12.10.1934, עמ׳ 1; 6.6.1935, עמ׳ 1.
136 שם, 6.6.1935, עמ׳ 2–3; שם, 14.6.1935, עמ׳ 1; שם, 21.6.1935, עמ׳ 2; שם, 28.6.1935, עמ׳ 1; שם, 5.7.1935, עמ׳ 4; שם, 12.7.1935, עמ׳ 2; שם, 26.7.1935, עמ׳ 1; שם, 2.8.1935, עמ׳ 1; שם, 9.8.1935, עמ׳ 1; שם, 7.2.1936, עמ׳ 1.
137 שם, 21.6.1935, עמ׳ 1–2; קלויזנר, **וילנה**, א, עמ׳ 239–242.
138 **דאָס וואָרט**, 14.6.1935, עמ׳ 1; שם, 28.6.1935, עמ׳ 1; שם, 5.7.1935, עמ׳ 1; שם, 19.7.1935, עמ׳ 1; שם, 26.7.1935, עמ׳ 1; שם, 2.8.1935, עמ׳ 1.
139 שם, 9.8.1935, עמ׳ 1; שם, 16.8.1935, עמ׳ 1, 3; שם, 23.8.1935, עמ׳ 1; שם, 6.9.1935, עמ׳ 3; שם, 13.9.1935, עמ׳ 1–2; דב לוין, ״ייוא בין הפטיש והמגל: קורות המכון המדעי היהודי בוילנה״, **האוניברסיטה**, 22 (תשל״ו), עמ׳ 18–30; קלויזנר, **וילנה**, ב, עמ׳ 548 –551.
140 **דאָס וואָרט**, 13.9.1935, עמ׳ 3; שם, 20.9.1935, עמ׳ 3; שם, 27.9.1935, עמ׳ 1, 4; שם, 8.11.1935, עמ׳ 1.
141 שם, 6.9.1935, עמ׳ 1; שם, 24.1.1936, עמ׳ 1.
142 שם, 7.2.1936, עמ׳ 1; שם, 14.2.1936, עמ׳ 1; שם, 14.2.1936, עמ׳ 1–2, 4; שם, 21.2.1936, עמ׳ 1, 4; שם, 28.2.1936, עמ׳ 1; שם, 6.3.1936, עמ׳ 1–2; שם, 13.3.1936, עמ׳ 1; שם, 20.3.1936, עמ׳ 1שם, 27.3.1936, עמ׳ 1; שם, 31.4.1936, עמ׳ 3–4; שם, 10.4.1936, עמ׳ 1; שם, 26.6.1936, עמ׳ 1; קלויזנר, **וילנה**, א, עמ׳ 193–194.
143 **דאָס וואָרט**, 28.2.1936, עמ׳ 3; שם, 27.3.1936, עמ׳ 1; שם, 15.5.11936, עמ׳ 1; בקון, **פוליטיקה ומסורת**, עמ׳ 222–223.
144 **דאָס וואָרט**, 12.6.1936, עמ׳ 1, 3; שם, 19.6.1936, עמ׳ 1; שם, 10.7.1936, עמ׳ 2.
145 שם, 15.5.1936, עמ׳ 1; שם, 22.5.1936, עמ׳ 1; שם, 5.6.1936, עמ׳ 1; שם, 12.6.1936, עמ׳ 1; שם, 19.6.1936, עמ׳ 1.
146 שם, 19.6.1936, עמ׳ 2; שם, 26.6.1936, עמ׳ 1; שם, 3.7.1936, עמ׳ 1; קלויזנר, **וילנה**, א, עמ׳ 195–196.
147 **דאָס וואָרט**, 3.7.1936, עמ׳ 1; שם, 10.7.1936, עמ׳ 1; שם, 17.7.1936, עמ׳ 4; שם, 24.7.1936, עמ׳ 1; שם, 29.9.1936, עמ׳ 1; שם, 7.10.1936, עמ׳ 1; שם, 16.10.1936, עמ׳ 1; שם, 30.10.1936, עמ׳ 2; שם, 13.11.1936, עמ׳ 1.
148 שם, 1.1.1937, עמ׳ 1.
149 שם, 3.9.1937, עמ׳ 4; שם, 1.10.1937, עמ׳ 4; שם, 5.11.1937, עמ׳ 1; שם, 17.12.1937, עמ׳ 2.
150 שם, 8.1.1937, עמ׳ 1, 4; שם, 15.1.1937, עמ׳ 1; שם, 5.2.1937, עמ׳ 1; שם, 30.4.1937, עמ׳ 1; שם, 14.5.1937, עמ׳ 4; קלויזנר, **וילנה**, א, עמ׳ 206–207.
151 **דאָס וואָרט**, 15.1.1937, עמ׳ 1; שם, 12.2.1937, עמ׳ 1, 3.
152 שם, 19.2.1937, עמ׳ 4.
153 שם, 21.5.1937, עמ׳ 1; שם, 28.5.1937, עמ׳ 1; שם, 4.6.1937, עמ׳ 1; קלויזנר, **וילנה**, א, עמ׳ 202–203.
154 **דאָס וואָרט**, 9.7.1937, עמ׳ 1; שם,23/7/1937 , עמ׳ 1.
155 שם, 25.6.1937, עמ׳ 2; שם, 9.7.1937, עמ׳ 2; שם, 16.7.1937, עמ׳ 2; שם, 23.7.1937, עמ׳ 2; שם, 20.8.1937, עמ׳ 1; שם, 27.8.1937, עמ׳ 1; שם, 3.9.1936, עמ׳ 2.

156 שם, 7.1.1938, עמ׳ 1–2; שם, 21.1.1938, עמ׳ 1; שם, 28.1.1938, עמ׳ 1–2; שם, 4.2.1938, עמ׳ 2; שם, 18.2.1938, עמ׳ 1–2; שם, 25.2.1938, עמ׳ 1; שם, 25.3.1938, עמ׳ 2.

157 שם, 7.1.1938, עמ׳ 2; שם, 21.1.1938, עמ׳ 1; שם, 28.1.1938, עמ׳ 1; שם, 18.2.1938, עמ׳ 1; שם, 17.3.1938, עמ׳ 1; שם, 25.3.1938, עמ׳ 1–2; שם, 1.4.1938, עמ׳ 1–2.

158 שם, 21.1.1938, עמ׳ 3.

159 שם, 11.3.1938, עמ׳ 1.

160 שם, 11.2.1938, עמ׳ 1; שם, 25.2.1938, עמ׳ 1; שם, 17.3.1938, עמ׳ 1; שם, 15.4.1938, עמ׳ 1; שם, 21.4.1938, עמ׳ 1; שם, 6.5.1938, עמ׳ 1; שם, 13.5.1938, עמ׳ 4; שם, 20.5.1938, עמ׳ 2; שם, 27.5.1938, עמ׳ 1; שם, 10.6.1938, עמ׳ 1; שם, שם, 5.8.1938, עמ׳ 4; שם, 19.8.1938, עמ׳ 4.

161 שם, 10.6.1938, עמ׳ 1; שם, 17.6.1938, עמ׳ 1; שם, 5.8.1938, עמ׳ 1; שם, 12.8.1938, עמ׳ 1; שם, 19.8.1938, עמ׳ 1, 4; שם, 2.9.1938, עמ׳ 3; שם, 16.9.1938, עמ׳ 1.

162 שם, 27.5.1938, עמ׳ 1; שם, 22.7.1938, עמ׳ 3; שם, 29.7.1938, עמ׳ 3; שם, 12.8.1938, עמ׳ 2.

163 שם, 16.9.1938, עמ׳ 1; שם, 23.9.1938, עמ׳ 1; שם, 30.9.1938, עמ׳ 1; שם, 21.10.1938, עמ׳ 1; שם, 28.10.1938, עמ׳ 1.

164 שם, 15.7.1938, עמ׳ 1; שם, 22.7.1938, עמ׳ 2; שם, 29.7.1938, עמ׳ 2; שם, 26.8.1938, עמ׳ 1; שם, 2.9.1938, עמ׳ 1; שם, 30.9.1938, עמ׳ 1; שם, 7.10.1938, עמ׳ 3.

165 שם, 11.11.1938, עמ׳ 1.

166 שם, 18.11.1938, עמ׳ 1; שם, 25.11.1938, עמ׳ 1; שם, 2.12.1938, עמ׳ 1; שם, 9.12.1938, עמ׳ 1

167 שם, 25.11.1938, עמ׳ 1; שם, 9.12.1938, עמ׳ 1; שם, 16.12.1938, עמ׳ 1; שם, 23.12.1938, עמ׳ 1.

168 שם, 6.1.1939, עמ׳ 1–2, 4; שם, 13.1.1939, עמ׳ 1, 3–4; שם, 20.1.1939, עמ׳ 1; שם, 27.1.1939, עמ׳ 1; שם, 3.2.1939, עמ׳ 1, 4; שם, 10.2.1939, עמ׳ 1; שם, 17.2.1939, עמ׳ 1; שם, 24.2.1939, עמ׳ 1, 4; שם, 3.3.1939, עמ׳ 1.

169 שם, 10.2.1939, עמ׳ 1; שם, 17.3.1939, עמ׳ 1; שם, 24.3.1939, עמ׳ 1.

170 שם, 27.1.1939, עמ׳ 1, 3; שם, 3.2.1939, עמ׳ 2–3; שם, 10.2.1939, עמ׳ 1–2; שם, 24.2.1939, עמ׳ 1; שם, 10.3.1939, עמ׳ 1–2, 4; שם, 17.3.1939, עמ׳ 1; שם, 7.4.1939, עמ׳ 1; שם, 14.4.1939, עמ׳ 1.

171 שם, 27.1.1939, עמ׳ 1; שם, 3.3.1939, עמ׳ 1; שם, 10.3.1939, עמ׳ 1; שם, 17.3.1939, עמ׳ 1; שם, 24.3.1939, עמ׳ 1–2; שם, 31.3.1939, עמ׳ 1–2.

172 שם, 14.4.1939, עמ׳ 1.

173 שם, 21.4.1939, עמ׳ 1; שם, 28.4.1939, עמ׳ 1–2; שם, 12.5.1939, עמ׳ 1–2.

174 שם, 28.4.1939, עמ׳ 2; שם, 12.5.1939, עמ׳ 1; שם, 19.5.1939, עמ׳ 1; שם, 23.5.1939, עמ׳ 1–2; שם, 2.6.1939, עמ׳ 1.

175 שם, 2.6.1939, עמ׳ 1; שם, 9.6.1939, עמ׳ 1–2; שם, 30.6.1939, עמ׳ 1–3; שם, 7.7.1939, עמ׳ 1–2; שם, 28.7.1939, עמ׳ 1; שם 11.8.1939, עמ׳ 1.

176 שם, 18.8.1939, עמ׳ 1.

177 שם, 13.1.1939, עמ׳ 1; שם, 7.7.1939, עמ׳ 1; שם, 11.8.1939, עמ׳ 1; שם, 25.8.1939, עמ׳ 1.

178 שם, 1.9.1939, עמ׳ 1; שם, 8.9.1939, עמ׳ 1; שם, 18.9.1939, עמ׳ 1–2, 4.

The Jewish Farmer: סיפורו של כתב עת שהמציא מונחים חקלאיים ביידיש למען קהילה צומחת של חקלאים חדשים בארצות הברית של ראשית המאה העשרים

עמרם קליין

זהו סיפורו של כתב עת חקלאי שיצא לאור בארצות הברית בשנים 1908–1959.[1] ייסודו של כתב העת החקלאי בשפת היידיש בחודש מאי 1908 היה אירוע פורץ דרך וחלוצי. מכשולים רבים עמדו בדרכו של כתב העת הצעיר: היו חסרים כותבים ביידיש בנושאים חקלאיים, היו חסרים גם שמות מונחים מקצועיים ביידיש וקשה היה למצוא אדם מנוסה שיקבל על עצמו את העריכה של כתב העת החדש. משנת 1912 הוא נדפס ביידיש ובאנגלית.

הג׳ואיש **פארמר** החל להופיע ברגע גורלי ביותר ונחיצותו הייתה רבה כפי שיתברר להלן. כתב העת התקבל בברכה על ידי העיתונות היהודית של אותם זמנים כי הוא שימש הוכחה לכך שהיהודים אינם רק חולמים ובעלי חזון הזוי אלא גם מסוגלים לתרגם את חזונם הלכה למעשה. העובדה שהירחון הופיע מדי חודש בחודשו ללא כל הפרעה במשך כמחצית המאה מוכיחה שהוא הציע שירות חיוני לקהילת החקלאים היהודים ברחבי ארצות הברית.

צעדים ראשונים בחקלאות היהודית

מצב החקלאים היהודים בראשית המאה העשרים היה לא מעודד לחלוטין. גל ההגירה של יהודים ממזרח אירופה לארצות הברית היה אז בשיאו, בעיקר בשנת 1907. נוצר משבר כלכלי שפגע בעיקר בערים הצפופות – ניו יורק, בוסטון, שיקגו ואחרות. קבוצות גדולות של יהודים עברו לאזורים הכפריים ורכשו שם בזול חוות ומשקים מוזנחים, בעיקר בקונטיקט, מסצ׳וסטס, ניו יורק וניו ג׳רזי, בתקווה למצוא מגורים ופרנסה עבורם ועבור משפחותיהם. בראשית המאה חיו בארצות הברית רק כ־400 חקלאים יהודים אך ב־1910 נמנו שם כבר כ־4,000 חקלאים מאחינו בני ישראל. רבים מהם לא ידעו דבר על ניהול חווה ונזקקו בדחיפות לייעוץ והדרכה בתחום זה. עמותה (Society) לסיוע בחקלאות ובתעשייה שהשתייכה לקרן הברון דה הירש הייתה הגוף היחיד שאליו יכלו

החקלאים היהודים לפנות לקבלת סיוע. עם זאת גם העמותה הייתה חדשה וסבלה מחוסר ניסיון וממחסור בכוח אדם. העמותה התמודדה גם עם טיפול בחקלאים יהודיים שהתגוררו במדינות מרוחקות כמו וושינגטון שבצפון־מערב ארצות הברית, וכן קולורדו ודקוטה שבמערב התיכון.

חשיבותו של **הג׳ואיש פארמר** הייתה בכך שבאותה תקופה הוא החל לצאת לאור במטרה מוצהרת להפיץ מידע מקצועי בשפת היידיש. מידע מקצועי חקלאי התפרסם אומנם באותם זמנים בכתבי עת חקלאיים, אך רק בשפה האנגלית, שלא הייתה שגורה בפי המהגרים החדשים. בעזרת כתב העת ביידיש יכולים היו החקלאים היהודים להתעדכן בחידושים ולהחליף דעות ורשמים מניסיונם המקצועי.

בעמוד השער של הגיליון הראשון של **הג׳ואיש פארמר** בחודש מאי 1908 נכתב: ״קהל היעד שלנו הם החקלאים היהודים באמריקה. אין לנו יומרות פוליטיות, דתיות, חברתיות, עסקיות, ציוניות או אנטי־ציוניות. אנו מקווים שכתב העת יהיה ידידם של החקלאים היהודיים והמדריך שלהם״.

עמד באתגר

העיון ב־51 הכרכים של כתב העת שבהם יותר מ־600 חוברות דרש כמובן השקעת זמן רב אך גם נשא סיפוק רב. העיון גילה את המאבקים הבלתי פוסקים של החקלאים היהודיים להעלאת הרווחיות של חוותיהם, את הצלחותיהם ואת כישלונותיהם. רוב המהגרים שפנו לחקלאות עברו את אימי הפוגרומים במזרח אירופה וחלקם אף את מוראות מחנות הריכוז של הנאצים. משהגיעו לאמריקה הם ניסו בכל מאודם להוציא לחם מן הארץ ולהשיג קצת רווחה לעצמם כאזרחים חופשיים בארצות הברית. הדפים המצהיבים מלמדים לא רק איך למדו החקלאים הבלתי מנוסים לחרוש, לזרוע ולקצור, לטפל בסוסים, בפרות ובעופות, אלא גם כיצד הם התמודדו עם ארץ זרה, קרקע זרה, שכנים זרים ועיסוק חדש וזר לחלוטין. מעלעול נוסף בדפי כתב העת אפשר ללמוד גם על פעילות פדרציית החקלאים היהודים שנוסדה ב־1909 וארגנה כנסים שנתיים ותערוכות במרכז החינוכי ״אליאנס״ בעיר ניו יורק. פרטים על הכנסים הללו פורסמו בעיתונים הגדולים של העיר והשתתפו בהם מנהיגים יהודים כמו ג׳ייקוב שיף ופרסי שטראוס וכן אגרונומים יהודיים בולטים כמו ד״ר ג׳ייקוב ליפמן, דקאן הקולג׳ לחקלאות בניו ג׳רזי ואחרים.

הג׳ואיש פארמר הקפיד לסקר את כל האירועים הציבוריים של הקהילה החקלאית היהודית, כמו הכינוסים החקלאיים השנתיים בניו ג׳רזי ובקונטיקט והתערוכות במחוזות אלסטר וסאליבן שבמדינת ניו יורק. נסקרו בו גם הכנסים השנתיים של הלולנים, הרפתנים, הירקנים ומגדלי הפירות, שבהם נידונו הנושאים המשותפים בכל אחד מהתחומים.

בשנות העשרים של המאה העשרים פורסם בכתב העת מאמר על התיישבות יהודים חקלאים במערב הרחוק בקליפורניה ובפלורידה שבדרום. כך הוא הצליח ליצור תחושת

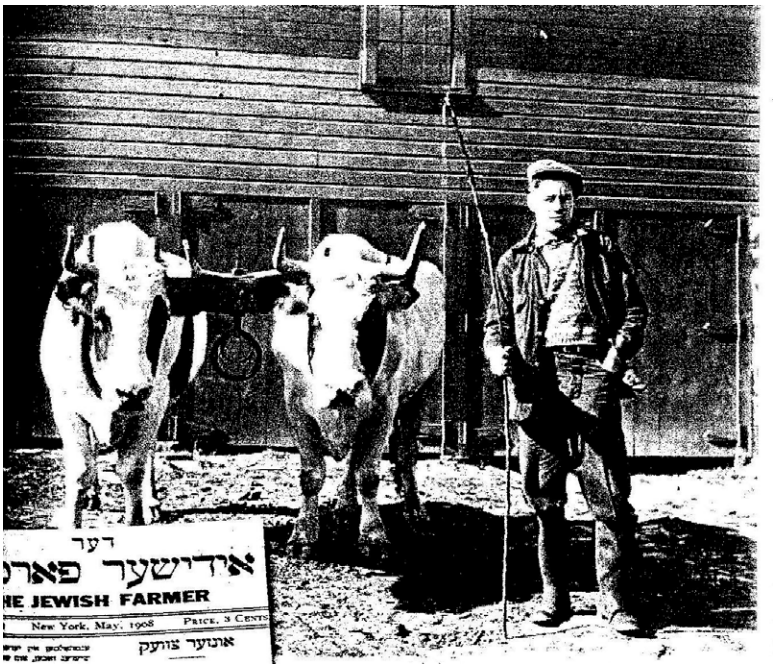

ג׳ואיש פארמר, מאי 1908. איכר עם שני שוורים

שייכות וקרבה בין כל קוראיו ברחבי המדינה. גם החקלאים הוותיקים במדינות דקוטה, אורגון וושינגטון הצליחו ליצור קשרי קהילה עם אחיהם במדינות המזרח באמצעות כתב העת. חלק מהחקלאים הוותיקים הללו החליטו לעזוב בשלב מסוים את חוותיהם המבודדות במערב הרחוק ועברו למערב התיכון, שם התקבלו בברכה בידי אחיהם החקלאים היהודים באוהיו ובמישיגן. כל שנותיו תיעד כתב העת בנאמנות כל אירוע חשוב בקהילת החקלאים היהודים ברחבי ארצות הברית.

שיתוף פעולה

מראשית דרכו עודד הג׳ואיש פארמר שיתוף פעולה בין החקלאים היהודים. ייסוד חברת הביטוח השיתופית ב־1913 הוכרז בכתב העת כאירוע בעל חשיבות עליונה, עובדה שהתבררה מאוחר יותר כנכונה. העיתון גם תמך בהקמת חברות אשראי שיתופיות של חקלאים יהודים בקונטיקט, בניו יורק ובניו ג׳רזי. כתב העת תמך בקניות שיתופיות של מזון לבעלי חיים, דשנים וציוד חקלאי משנת 1911. הוא גם דיווח על הפעילות הרבה אך הקצרה של פדרציית החקלאים היהודים שפעלה בין השנים 1909 ל־1920. גם לאחר הפסקת פעילות הפדרציה המשיך כתב העת לתמוך בשיתוף פעולה בין החקלאים, שהביא להקמת ארגוני קניות מזון לבעלי חיים שפעלו עד סוף שנות החמישים. לארגונים אלה היה מחזור של מיליוני דולרים והם חסכו לחבריהם סכומים של אלפי דולרים מדי

שנה. **הג׳ואיש פארמר** נהג לפרסם מדי פעם את נוסחת הרכב תערובות המזון לבעלי החיים שהיו, למעשה, סודות מסחריים. כך יכלו החקלאים לבחון היטב את התערובות שהוצעו להם לרכישה.

מבר מצווה עד ארץ ישראל

הג׳ואיש פארמר פעל מתחילת דרכו לקידום הצרכים החברתיים, התרבותיים והדתיים של קוראיו על ידי פרסום מידע. דפדוף בדפיו מעלה סקירות אירועים כחנוכת בתי כנסת, פתיחת בתי ספר עבריים, ייסוד ספריות, חגיגות מועדים יהודיים ופעילות המגבית היהודית המאוחדת וארגוני צדקה אחרים. כתב העת הקפיד גם ״לכסות״ חגיגות בר מצווה והצגות חובבים שהועלו לכבוד חנוכה ופורים במוסדות חינוכיים שונים. הוא לא רק סקר את האירועים הללו אלא גם טרח להבליט אותם כדי להבטיח את המשך קיום המסורת והתרבות היהודית בקרב קהילת החקלאים, בהאמינו שחיים רוחניים יציבים חשובים לא פחות מחיי רווחה כלכלית.

הג׳ואיש פארמר גילה התעניינות מתמשכת בחקלאות יהודית ברחבי העולם. כבר בחוברות הראשונות התפרסמו כתבות על מושבות הברון דה הירש בקנדה ובארגנטינה, וכמובן גם על מושבות הברון רוטשילד בארץ ישראל. ב־1924, כאשר יעקב מ׳ מייז, ראש מחלקת ההתיישבות של עמותת החקלאים היהודים, ביקר בארץ ישראל, פרסם **הג׳ואיש פארמר** סדרה ארוכה של כתבות ביידיש על רשמיו של מייז מן הביקור. אחרי המהפכה הרוסית, ב־1917, הוקמו כידוע מושבות יהודיות בחצי האי קרים. **הג׳ואיש פארמר** פרסם כתבות על ההתקדמות של יישובים אלה, על ההתיישבות היהודית בבירוביג׳אן שבמזרח הרחוק ועל חקלאים יהודים בפולין בין שתי מלחמות העולם.

לאחר הקמתה של מדינת ישראל גדל העניין בהתפתחותה בחקלאות. כתב העת על שני חלקיו, אנגלית ויידיש, התמיד לסקור את הנושא המרתק. משנת 1957 פרסם כתב העת מדי חודש מאמר פרי עטו של עורך ירחון חקלאי ישראלי.[2]

עבודה שהיא אהבה

למזלו של **הג׳ואיש פארמר** עמדו לרשותו במשך 51 שנות הופעתו עורכים וכותבים שעשו את מלאכתם במסירות ובאהבה. העורך הראשון היה יוסף פינקוס (1908–1919). הוא היה חלוץ אמיתי שפתח תלם ראשון בקרקע בתולה. ישראל קסוביץ, סגן העורך, עשה את ״העבודה השחורה״ בשטח עצמו בין השנים 1910 ל־1926. הוא תרם בתחום המצאת המינוח החקלאי בעיקר בחלק היידישאי של כתב העת. כאוהב דברי ימי עם ישראל וכמחבר הספר ״העם הנצחי״, הוא גם פרסם מדי פעם בכתב העת מאמרים ומאמרי מערכת על חגי ישראל השונים וחשיבותם.

העורך השני היה בנג׳מין ס׳ סטון (בשנים 1919–1953). בנג׳מין סטון **וג׳ואיש פארמר** הפכו להיות במשך הזמן צמודים כמו תאומים סיאמיים. סטון ניווט ביד בוטחת

את עריכת כתב העת והיה אחראי לחיוניותו ולרמתו העיתונאית הגבוהה. הוא כתב את מאמרי המערכת, ערך את החלק האנגלי, ליקט את החומר עבור החלק היידישאי ושימש גם כצלם הראשי. רבים מצילומיו בכתב העת ובפרסומים אחרים משמשים כעדות ויזואלית נאמנה לעבודה קשה ושקדנית במשך כ־34 שנים רצופות. בחוברת מארס 1954 של כתב העת התפרסם הספד על העורך הנמרץ שהלך לעולמו שנה קודם לכן בגיל 62. דברי ההספד, שנכתבו בידי ד"ר אדוארד גודווינג, מסתיימים בשורות אלה: "האנדרטה לזכרו אינה בנויה משיש ומשלטי נחושת. היא שוכנת ברוחם ובנפשם של אותם ששירת באמונה ועמל עבורם במסירות ובנחרצות. זכרו של בנג'מין סטון שמור בליבותיהם של אלפי חקלאים יהודים ברחבי ארצות הברית. זכרו של סטון חי וקיים גם בין אלפי הדפים של הג'ואיש פארמר". העורך האחרון של כתב העת היה בנג'מין מילר (בשנים 1953–1959) שלפני כן שימש ככתב בעיתון.

סוף דבר

כשנוסד כתב העת חיו בארצות הברית קרוב ל־4,000 חקלאים יהודים ובני משפחותיהם, ומספרם הלך וגדל. ב־1940 הגיע מספרם לכ־100,000 איש.[3] בשנות החמישים החל מספרם להצטמצם. החקלאות כבר לא הייתה רווחית כמו בעבר וחלק מהם עבר לפרנסות אחרות, כמו השכרת צימרים בחוות השונות. גם העניין בג'ואיש פארמר הוותיק הלך ודעך והוא נסגר בחודש מאי 1959.

הערות

* הערת המחבר: רוב החומר נלקח מחוברת מאי 1958 של כתב העת שהוקדשה ליובל להופעתו. אחד המשתתפים כתב שם כי היה זה כתב העת החקלאי היהודי הראשון בעולם, ולא היא: בארץ ישראל הנידחת הופיע כבר 15 שנה קודם לכן, ב־1893, כתב עת צנוע ביידיש בכותרת **דער קולוניסט**, שהפך יותר מאוחר ל**האיכר** ויצא לאור בעברית וביידיש עד 1896. עורכו היה האגרונום איש ביל"ו מנשה מאירוביץ. המחבר מודה לאלינור ידין (ילידת ישראל), ספרנית במחלקה היהודית של הספרייה הציבורית בעיר ניו יורק ולד"ר גדעון זיידלר מאוניברסיטת ריוורסייד, קליפורניה ומוסמך הפקולטה לחקלאות ברחובות, על סיועם בהכנת המאמר. המחבר עמרם קליין amramklein@yahoo.com הוא בוגר הפקולטה לחקלאות ועיתונאי.

1 גרסה ראשונה של המאמר פורסמה במוסף "שבת" של **מקור ראשון**, 16.10.2009.

2 הכוונה, כנראה, ליוסף מרגלית ז"ל, עורך כתב העת **השדה**.

3 ראו **דבר**, 3.12.1943.

בשבע למחקר

עבודות דוקטור

בניית מותגי מנכ"ל והערכתם: יישום מודל תיאורטי לתיאור "מיתוג המנכ"ל" על שלושה מנכ"לים, פיתוח מודל קונצפטואלי חדש לתיאור "ערך מותג המנכ"ל" ויישומו על מנכ"ל אחד בתקופות שונות

אסנת כותן־ניר

בהנחיית פרופ׳ שמואל (סאם) ליימן־וויל‌ציג, בית הספר לתקשורת, המחלקה למדעי המדינה, אוניברסיטת בר־אילן, 2020

המחקר בתחום מיתוג המנכ"לים (CEO branding) הינו תיאורטי בעיקרו ונמצא בתחילת דרכו. נוסף על כך המסגרות התיאורטיות המוצעות אינן מתמקדות בהערכת עוצמתו של ערך מותג המנכ"ל; חלל זה ניסיתי למלא בעבודה זו.

מחקר זה, שהוא אינטר־דיסציפלינרי ומשלב מחקר אמפירי עם פיתוח מודל קונצפטואלי, כולל שלושה מאמרים. המאמר הראשון מתמקד ביישום אמפירי של המודל התיאורטי שגיבשו בשנת 2013 פרנזיסקה בנדיש, גרטשן לארסן ומייפאנווי טרומן לתהליך בניית מותגי המנכ"ל. זאת באמצעות ניתוח השוואתי בין שלושה מקרי בוחן של מנכ"לים בולטים במשק הישראלי למודל התיאורטי, כדי לבחון את תקפותו. המאמר השני מתמקד בהצעה למודל קונצפטואלי חדש לתיאור המושג "ערך מותג המנכ"ל" (CEO Brand Equity), רכיביו והדינמיקה ביניהם, שהיא התוצאה הרצויה מתהליך מיתוג המנכ"ל. המאמר השלישי מתמקד ביישום אמפירי של המודל הקונצפטואלי החדש המוצע למושג "ערך מותג המנכ"ל" במקרה בוחן אחד בשתי תקופות זמן שונות (תקופת שגשוג ותקופת משבר) כדי להוכיח את תקפותו.

טענתי במחקר היא שאם אפשר יהיה למדוד את עוצמת "ערך מותג המנכ"ל" בשתי תקופות שונות (תקופת שגשוג ותקופת משבר), להשוות ביניהן ולהסיק מכך מסקנות על השינויים בעוצמתו (מאמר 3) על בסיס המודל הקונצפטואלי החדש המוצע לתיאור המושג "ערך מותג המנכ"ל" (מאמר 2), אזי אותו מודל קונצפטואלי חדש, המבוסס הן על מסקנות יישומו של המודל התיאורטי הקיים לתיאור תהליך מיתוג מנכ"ל (מאמר 1)

הן על מודלים תיאורטיים קיימים אחרים, יכול להיחשב כתקף. שיטת המחקר של שני המחקרים האמפיריים בעבודה (מאמר 1 ומאמר 3) זהה, שכן הנתונים שהופקו במאמר 1 ביחס למקרה הבוחן שנבחן במאמר 3, שימשו כבסיס הנתונים ליישום המודל בתקופה הראשונה, תקופת השגשוג.

לצורך עריכתו של המחקר הראשון נבחרו שלושה מקרי בוחן, שהם מותגי מנכ"ל (CEO brands) בולטים במשק הישראלי, המשתייכים כולם לסוג אחד של מנכ"לים – מייסדי/בעלי החברה, באמצעות מחקר מקדים. מקרי הבוחן שנבחרו הם: ישי דוידי, מנכ"ל קבוצת פימי, קרן ההשקעות הפרטית הגדולה בישראל; רמי לוי, מנכ"ל רמי לוי שיווק השקמה, רשת חנויות מזון מהגדולות בישראל; הראל ויזל, מנכ"ל קבוצת פוקס, קמעונאית ההלבשה הגדולה בישראל.

במאמר 3 הוחלט, כאמור, לבחון את עוצמת "ערך מותג המנכ"ל" של מקרה בוחן אחד, של מותג מנכ"ל בולט, בשתי תקופות זמן – תקופת שיא ותקופת משבר – כדי לאפשר השוואה ביניהן. מקרה הבוחן שנבחר הוא מותג המנכ"ל רמי לוי. בחירתו התבססה על ההנחה שאפשר לצפות לשינוי בעוצמתו של מותג מנכ"ל זה בהשוואה בין שתי תקופות: בתקופת הזמן הראשונה (2014–2015) היה מותג המנכ"ל של רמי לוי בשיא עוצמתו, ההצלחה העסקית של רשת המזון שהוא מוביל הייתה בשיאה ולוי עצמו זכה להוקרה לאומית כאשר נבחר להדליק משואה ביום העצמאות על היותו "פורץ דרך". לעומת זאת, בשנים שלאחר מכן (2016–2017) התמודדו המנכ"ל והרשת המזוהה עימו, עם לא מעט משברים עסקיים ומשפטיים אשר אמורים היו לפגוע בעוצמת "ערך מותג המנכ"ל". לפיכך הבחינה של עוצמת "ערך מותג המנכ"ל" של רמי לוי בשתי התקופות הללו עשויה לאושש או להפריך את תקפותו של המודל הקונצפטואלי המוצע.

שיטת המחקר במחקרים שעליהם התבססו המאמרים 1 ו־3 כוללת שני כלי מחקר.

1. ניתוח תוכן של אייטמים חדשותיים אשר נדגמו באקראי מתוך כלל האייטמים שפורסמו בשנים 2014–2015 (59 במספר עבור כל מקרה בוחן במאמר 1) ובשנים 2016–2017 (65 במספר עבור רמי לוי במאמר 3) בשלושת אתרי האינטרנט הכלכליים המרכזיים בישראל: **גלובס**, **כלכליסט** ו**דה מרקר**. כלי מחקר זה נועד לשקף את תפיסותיה של קבוצת בעלי העניין החשובה והמרכזית ביותר של מותג המנכ"ל – המדיה.
2. ראיונות עומק עם שתי קבוצות נחקרים שונות: (א) יוצרי המותג: המנכ"ל עצמו ומנהל/ת השיווק/ התקשורת השיווקית או יחסי הציבור. ראיונות עומק אלה נועדו לשקף את תפיסותיהם, אשר נדרשו הן לשם יישום המודל התיאורטי של תהליך מיתוג המנכ"ל (במאמר 1) הן לשם יישום חלק מהפרמטרים של המודל הקונצפטואלי החדש המוצע לתיאור "ערך מותג המנכ"ל" (מאמר 3). ראיונות העומק התבססו על שאלון חצי מובנה שכלל שאלות סגורות על כל אחד מרכיבי המודל ושאלות פתוחות שסיפקו פרשנות של הנשאלים. (ב) שישה אנליסטים פיננסיים מארבעה מוסדות פיננסיים מובילים בישראל (בנקים ו/או בתי השקעות), אשר עקבו אחר

ביצועי רשת רמי לוי שיווק השקמה בשתי תקופות הזמן הנבחנות (עבור מאמר 3). ראיונות העומק התבססו על שאלון חצי מובנה שבו דרגו האנליסטים כל פרמטר בציון 0–5 בשאלון סגור, והפרשנות שנתנו הנשאלים בשאלות פתוחות נועדה לחיזוק או להחלשת הציון המספרי. הבחירה בכלי מחקרי זה ככלי נוסף נועדה לעיבוי והעמקת הממצאים שעלו מניתוח התוכן באמצעות ניתוח תפיסותיהם של חברי קבוצת בעלי עניין נוספת. הבחירה בקבוצת בעלי העניין הזאת נובעת מהעובדה שמדובר בבעלי תפיסות ועמדות מושכלות (ואף מתועדות), ולפיכך תשובותיהם יהיו מהימנות יותר גם לגבי התקופה הראשונה.

ממצאי מחקר 3 מלמדים כי מדידת עוצמתו של ערך המותג של מנכ"ל אחד בשתי תקופות שונות (תקופת שיא ותקופת משבר) והשוואה ביניהן, אכן משקפת את ההבדלים בעוצמת ערך מותג המנכ"ל בין תקופת השיא לתקופת המשבר. נמצא פער משמעותי (37.2%) בציון עוצמתו של "ערך מותג המנכ"ל" בתקופת המשבר לעומת תקופת השגשוג.

בכך מוכיח המאמר השלישי את תקפותו האפשרית (בגיבוי מחקרי המשך עתידיים) של המודל הקונספטואלי שהוצג (במאמר 2) וכן את טענת המחקר הכללית של עבודה זו.

עוד מלמדים ממצאי המחקר על הגורמים לירידה בעוצמתו של "ערך מותג המנכ"ל" בתקופת המשבר. הפרמטרים שבהם נמצא הפער הגדול ביותר בין התקופות הם "השפעה מורחבת", "חשיפה תקשורתית חיובית וגבוהה", "אותנטיות" ו"יצירת יתרונות תחרותיים". שלושה מארבעת הפרמטרים הללו מושפעים ישירות מתפיסות התקשורת וציוני התקשורת השפיעו על הירידה הכללית בציון שלהם. מכך אפשר להסיק שלתקשורת המסורתית יש תפקיד מפתח הן בבניית מותגי המנכ"ל הן ביצירת "ערך מותג המנכ"ל". הפרמטרים שבהם נמצא הפער הקטן ביותר בין התקופות הם: "עקביות", "זיהוי בין המנכ"ל לחברה" ו"התאמה בין ערכי מותג המנכ"ל לערכי מותג החברה". מכך אפשר להסיק שהשמירה על עקיבות המסרים והזיהוי בין ערכי מותג המנכ"ל לערכי מותג החברה, יחד עם עוצמת "ערך מותג המנכ"ל" הגבוהה בתקופת השגשוג, אפשרו למותג המנכ"ל לשמש כ"מגן" המנכ"ל והחברה בתקופת המשבר. כך אוששה ההנחה כי מותגי מנכ"ל ממלאים פונקציות של מותגים ויכולים להיחשב, באופן לגיטימי מבחינה אקדמית, כמותגים.

חידושי המחקר

תיאורטי – פיתוח מסגרת קונצפטואלית חדשה לתיאור המושג "ערך מותג המנכ"ל" (CEO Brand Equity), רכיביו והדינמיקה ביניהם.

אמפירי – יישום אמפירי ראשוני של המודל התיאורטי הקיים למיתוג מנכ"לים (מאמר 1) וכן של המודל הקונצפטואלי החדש המוצע לתיאור המושג "ערך מותג המנכ"ל" (מאמר 3).

מתודולוגי – מידע ראשוני על מקרי הבוחן הנחקרים (מאמרים 1 ו־3) ואפשרות לשכפל במתודולוגיה דומה למקרי בוחן אחרים הן את יישום המודל התיאורטי הקיים

לתיאור תהליך מיתוג המנכ״ל (מאמר 1) והן את המודל הקונספטואלי החדש המוצע לתיאור ״ערך מותג המנכ״ל״ (מאמר 3).

היישומי – הרחבת הידע האקדמי בתחום מותגי המנכ״ל, העלאת המודעות לחשיבות בנייתו של מותג המנכ״ל ותרומתו וסיוע בשיפור תהליך בנייתו ובהערכת עוצמתו לטובת החברה ובעלי העניין בה.

תמורות בדעת הקהל היהודית בישראל בהשפעת אירועי לחימה בעצימות נמוכה, 2002–2019

Tendances de l’opinion publique juive israélienne face à des épisodes de conflits de faible intensité, 2002-2019

רוני טיארג׳אן־אור

בהנחיית פרופ׳ יחיאל לימור ופרופ׳ מרדכי שנהב, אוניברסיטת שטרסבורג, 2021

העבודה בוחנת דפוסים ומגמות בדעת הקהל היהודית־ישראלית במהלך שבעה עימותים נמוכי עצימות (Low Intensity Conflicts, LICs) שבהם הייתה ישראל מעורבת בין השנים 2002–2014, ובשנים שבין עימותים אלה.

קונפליקט בעצימות נמוכה הוא עימות צבאי בין מדינות או בין קבוצות יריבות שאינו מגיע לכדי מלחמה, אך עולה בעוצמתו על עימות שגרתי בין מדינות. על פי רוב הוא כולל מאבק מתמשך על עקרונות, נרטיבים ואידיאולוגיות. ההנחה היא שעימותים אלה משפיעים על החיים במדינות המעורבות בעימותים והדבר מוצא את ביטויו, בין השאר, בתמונת דעת הקהל. יש הגדרות רבות אחרות ומשלימות למונח, כמו: מלחמות א־סימטריות, מלחמות חדשות, מלחמות היברידיות, מלחמה בין אנשים ועוד. כולן מדגישות נושא זה או אחר הרלוונטי לסוג מלחמות אלה, ולכולן נגיעה לנושא.

המקרה הישראלי ייחודי בהקשר זה: כל האזרחים מעורבים בלחימה, מי באופן ישיר ומי באופן עקיף; קיים אתוס איום קיומי ותיק; מתחוללים סבבי לחימה תכופים; והעימות מתנהל במגוון זירות ועם כמה יריבים.

המחקר מעוגן בארבעה מוקדים תיאורטיים השלובים זה בזה: צבא וביטחון, מסגרת שעוסקת במלחמות ובמאפייניהן; תקשורת המונים, בהתמקדות בסוגיית דעת הקהל; צבא וחברה, בדגש על המקרה הייחודי של ישראל; ״חוסן״ בדגש על התמודדות החברה והמדינה במצבי משבר.

שאלת המחקר העיקרית הייתה: כיצד משפיעה התרחשות אירועי לחימה בעצימות נמוכה על דעת הקהל בקרב היהודים בישראל? השאלה פורקה לשלוש שאלות משנה: (1)

האם קיימים דפוס או דפוסים של מגמות בעמדות הציבור בעת התרחשות אירועי לחימה בעצימות נמוכה? (2) כיצד משפיעה הצטברות של אירועי לחימה מוגבלים על עמדות הציבור היהודי בישראל בטווח הארוך? (3) האם קבוצות אוכלוסייה שונות (מבחינת רקע חברתי־כלכלי ודמוגרפי) מגיבות באופן שונה לאירועי לחימה בעצימות מוגבלת?

אוכלוסיית המחקר מונה את תושבי ישראל ביישובים יהודיים או מעורבים. בסיס הנתונים של העבודה הוא מהגדולים שנאספו בישראל בהקשר זה, ומקיף 37,190 רשומות שנאספו במסגרת 67 סקרי דעת קהל שערכה מחלקת מדעי ההתנהגות (ממד"ה) של צה"ל בעת ההתרחשויות ובעיתות השגרה שביניהם. הנתונים, שנאספו במשך 18 שנים, אוחדו לקובץ נתונים אחד. הממצאים מבוססים בעיקר על השוואת נתונים שנאספו במהלך האירועים השונים של מלחמות בעצימות נמוכה, הן בין אירוע אחד למשנהו הן בתקופות שגרה.

שלושת הממצאים העיקריים במחקר היו:

1. **תמורות בעת אירועי הלחימה**. בכל אחד מאירועי הלחימה התגלתה דינמיקה זהה, שאפשר לחלקה לשלושה שלבים: (א) שלב ההתארגנות המאופיין במבוכה תודעתית. (ב) שלב ההתמודדות שהוא לב אירוע הלחימה והשלב המשמעותי ביותר שבו חל שינוי תודעתי בהבנת הציבור את המצב; השינוי התודעתי כולל עלייה בשיעור הסבורים שיש מצב חירום, בתפיסת יכולת ההתמודדות ובאמון בצה"ל. (ג) שלב החזרה לשגרה.

   בשלב ההתמודדות נתגלו הבדלים רבים במאפייני התנודות והמגמות בדעת הקהל, שהושפעו מהמאפיינים של האירועים השונים: הרקע שקדם לאירועים, משך האירועים, עוצמתם, אירועי שיא בתוכם, הערכת תוצאותיהם. היו גם "אירועי ביניים" שלא היו בעלי עוצמה מספקת כדי שבמהלכם יתרחשו באופן מלא התגובות שתוארו לעיל.
2. **הטווח הארוך**. בראייה ארוכת טווח אובחנה מגמה איטית של שינוי התפיסות בדעת הקהל של יהודים בישראל לגבי אירועי לחימה מסוג זה, עם או בלי קשר למאפייניהם הייחודיים של אירועי לחימה ספציפיים. השינוי מתאפיין במגמה מתמשכת של ירידה ברמת החששות בהקשר למצב הביטחוני ובאחוז הפסימיים כלפי המצב הביטחוני העתידי, ומנגד במגמת עלייה במצב הרוח ובתפיסת יכולת ההתמודדות עם המצב הביטחוני. לאלה מצטרפות מגמות של עלייה באמון ובהערכה לצה"ל בממדים שנבחנו. ייתכן שהדבר מצביע על תהליך של התרגלות ל"נוכחות" אירועי לחימה בעצימות נמוכה. אפשר שהשפעת הצטברות אירועי הלחימה בעצימות נמוכה על דעת הקהל הישראלית־יהודית משולה לבנייה הדרגתית ואיטית של חומה תודעתית. מצד אחד היא פונקציונלית בכך שהיא מאפשרת התמודדות טובה יותר עם האיום, כאשר ככל שעובר הזמן ומצטברים עימותים מסוג זה האיום נתפס כממותן יותר ומוגבל ביכולת השפעתו הרעה. מצד שני מתחזקת תחושה של סגירות, כמו גם חוסר צורך או רצון לשנות את המצב הביטחוני. בכך יש תרומה לתחזוקו ולשימורו של סכסוך עיקש ו/

או בלתי נשלט על פי הגדרתו של דניאל בר־טל, כלומר התבצרות בעמדות וחוסר מוכנות לפתרון, אמון מתגבר ביכולת הצבא להגן (שעשוי לרמז על אמון בפתרון צבאי), אמונה מתגברת במוסריות הפעולה של צה"ל (קל וחומר: בנרטיב הישראלי), תחושת איום קבועה ויתכן אף שימור אתוס הבדידות המדינית של ישראל וחיזוקו.

3. **השלכות האירועים על קבוצות אוכלוסייה שונות**. כצפוי, נמצא שאוכלוסיות חזקות יחסית מבחינת משאבים כלכליים וחברתיים מדווחות על התמודדות טובה יותר עם אירועי לחימה בעצימות נמוכה.

בחינה מדוקדקת יותר של הנתונים מעלה כי אותרו מגמות דומות בעמדות כל קבוצות האוכלוסייה בעת אירועי לחימה בעצימות נמוכה, אך נראה שהללו השפיעו בעוצמה שונה, לפחות לפי הדיווח בסקרי דעת קהל, על קבוצות שונות באוכלוסייה.

נוסף על כך המונח "משאבים", ודאי בקונטקסט הישראלי, מורכב באופיו ובמשמעותו. לא די בהבדלים באיכות המשאבים החומריים ו/או הקהילתיים ובהיקפם כדי להסביר הבדלים בין קבוצות שונות בדעת הקהל. לעיתים קשורים ההבדלים בהשפעה על דעת הקהל גם למשאבים שמקורותיהם אינם חומריים או קהילתיים אלא תרבותיים, לניסיון חיים או להתנסות בהתמודדות עם אירועי לחימה בעבר.

להלן חלק מהנושאים שהעבודה מציעה לדיון ולמחקר עתידיים:

ריצה הלוך ושוב סביב הדגל. העבודה מתארת מצב שבו מצד אחד אותרה גם בקונטקסט של אירועי לחימה בעצימות נמוכה בישראל תופעה הדומה להתלכדות סביב הדגל. מצד שני ראוי לתשומת לב ייחודו של המקרה המתואר, שכן אפקט ההתכנסות סביב הדגל התעורר בשני העשורים שקדמו לעבודה זו פעמים מספר, בעוצמות שונות ובטווחי זמן קצרים.

שיפור ביכולת ההתמודדות הנתפסת לטווח הארוך. הממצאים מעלים שאלות מספר: האם יכולת ההתמודדות עם אירועי לחימה בעצימות גבוהה אכן משתפרת? ייתכן שאזרחים שהתנסו באירועי לחימה נמוכי עצימות עלולים להיות מופתעים מאירועים עצימים יותר ולהתקשות להתמודד איתם. ועוד: האם אפקט ההשגרה העולה מממצאי המחקר רלוונטי גם למשברים בעצימות בינונית־נמוכה, החוזרים על עצמם, גם בהקשרים אחרים?

מוגבלות המשבר: "לא אסון כל כך גדול". מוצע לראות את המפתח להבנת אירועים האלה במוגבלותם ובמתינותם היחסית. ייתכן, אם כן, שהאירועים שנחקרו נחווים בעוצמות שונות כמעין "הפרעה לשגרה" ולא כמשבר משמעותי שבו יש לדון בשימוש בתיאוריות של "חוסן" או של טיפול במצבי משבר. כמו כן ייתכן שיש מקום להרחיב את הדיון ולהעשיר את החשיבה על אירועים שהם "הפרעה לשגרה" ואינם נתפסים כ"משבר" קיומי, שהרי ייתכן שהפרמטרים המשפיעים על אירועים מסוג זה שונים מאוד מאלה המדווחים בהקשר לאירועי משבר חמור.

האם הטרור מתקשה להשיג את מטרותיו בטווח הארוך? בראייה ארוכת טווח, האפקטיביות של אופן הפעילות של "הצד החלש" בעימות בעצימות נמוכה יורדת עם הזמן. תושבי ישראל התרגלו לקיומן של פעולות מסוג זה המופעלות נגדם ולמדו להבין כי פגיעתן מוגבלת, כך שהטרור פחות מאיים ועל כן פחות אפקטיבי. מעבר לכך אפשר לשער שבטווח הארוך הטרור ישיג תוצאה הפוכה למטרותיו, שהרי הממצאים מלמדים שאירועי לחימה בעצימות נמוכה (ובהשאלה: אירועי טרור), יוצרים, לאחר התאקלמות והתרגלות, תהליך של איחוד דעת הקהל של הצד הנפגע נגד הצד המפעיל את הטרור, במקום לחולל כאוס ומבוכה כפי שמצפה מפעיל הטרור.

השוואה של המקרים שנבדקו בעבודה זו לאירועים אחרים. יש לדון בסוגיית ההכללה והתקפות של התובנות שעלו מהמחקר הנוכחי זה למקרים אחרים. זאת בעיקר לאור העובדה שבאירועי הלחימה המתוארים התבררה השפעה מצטברת שונה בתכלית מזו שנתגלתה באירועי לחימה א־סימטריים שהתרחשו במקומות אחרים (או בישראל בעבר, כמו מלחמת לבנון הראשונה), כמו גם במשברים מסוג אחר, כמו מגפת הקורונה.

עבודות תזה לתואר שני

ייצוגם של ידועים מלכותיים בתקשורת הפופולרית הבריטית והגרמנית במאה ה־21: ניתוח השוואתי באמצעות אירועי מדיה

נטע־לי סלאנדר

בהנחיית פרופ׳ עוזי אלידע, התוכנית ללימודי גרמניה ואירופה המודרנית, אוניברסיטת חיפה, 2020

אירועי מדיה הקשורים למשפחת המלוכה הבריטית אינם עניין של מה בכך. כל אירוע מתוכנן ומאורגן בקפידה, לא רק בידי יועצי בית המלוכה אלא בעיקר בידי אנשי תקשורת, התקשורת הפופולרית בפרט. בבריטניה בולט תפקידה של העיתונות הפופולרית, המכונה גם ״עיתונות טבלואידית״ (בשל פורמט הטבלואיד שלה) כגורם מסקר מרכזי של בית המלוכה. העיתונות הפופולרית מקדישה מאמצים ניכרים כדי להביא תמונות, ספקטקולריות ואקסקלוסיביות, ולהציב אותן באמצעות כותרות ענק בראש עמודיהן הראשיים ולספר באמצעותן סיפור מלודרמטי על המשפחה המלכותית. הקשר בין בית המלוכה הבריטי לטבלואידים הבריטים הוא סימביוטי. כל צד אינו יכול לשרוד ללא השני. כדי שצהובונים יוכלו למכור יותר עיתונים הם זקוקים לתמונות בלעדיות של ידועים מלכותיים כמו המלכה אליזבת׳, הנסיך צ׳רלס, הנסיכה דיאנה, הדוכס מאדינבורג ועוד ועוד, שגם הם נחושים להשפיע על דעת הקהל ולהישאר בתודעה הציבורית. אין דרך טובה יותר לכך מאשר להופיע בדפים סנסציוניים המלאים בסיפורי דרמה ורכילות. סיפורים אלה מושכים קהל רחב של קוראים ומאפשרים לעיתון להשפיע על אותם צרכנים.

העבודה סוקרת את בני משפחת המלוכה הבריטית העכשווית, הנסיך הארי ואשתו מייגן מרקל, ואת תיאורם בצהובונים – כיצד הם מוצגים בעיתון הפופולרי הבריטי **הסאן** (*The Sun*) בהשוואה לעיתון הפופולרי הגרמני **בילד** (*BILD*). בחירת העיתונים נובעת מהעובדה שבעיתונות הטבלואידית הפופולרית אלה העיתונים הנפוצים ביותר. **הסאן** הבריטי נלחם על ליבם של הקוראים ומתחרה בעיתונים כמו **דיילי מייל** (*Daily Mail*) **ודיילי מירור** (*Daily Mirror*), ואילו **בילד** הוא הטבלואיד הנפוץ ביותר בגרמניה ובעולם הדובר גרמנית.

העבודה נחלקת לשני חלקים. בחלק הראשון מוצגת סקירה רחבה של התפתחות העיתונות הפופולרית דרך המושג ״טבלואידיזציה״, תיאוריית המרחב הציבורי של יורגן הברמאס (Habermas), תיאוריית אירועי מדיה (media events), הגדרת התופעה

של ידועים מלכותיים, חקר השיח ואסטרטגיות של עריכה עיתונאית טבלואידית־פופולרית. החלק השני של העבודה מנתח בפירוט את ייצוגם של מייגן מרקל והנסיך הארי בכתבות המסקרות שני אירועים תקשורתיים: חתונתם והולדת בנם הבכור. כדי לחקור תיאורים אלה השתמשתי בתיאוריות ניתוח טקסטים של רולן בארת (Barthes) ובשמונה אסטרטגיות עריכה של עוזי אלידע: (1) גישה קלה לטקסט; (2) אסטרטגיית אירוע הרצף; (3) האסטרטגיה הנרטיבית: יצירת טקסט חדשותי כסיפור עממי; (4) אסטרטגיית הספקטקל הסנסציוני; (5) האסטרטגיה הפוליסמית; (6) אסטרטגיית הרלוונטיות העממית; (7) אסטרטגיית ההנאה והתענוג; (8) אסטרטגיה של הטמעת המשמעות המיתולוגית־אידיאולוגית. כל אלה יוצרות אסטרטגיית־על שבאמצעותה מנסה עורך העיתון לשלוט, לתכנן, לעצב ולהעצים את ייצוג המציאות המשתנה בהגדרתה כ"אירוע מדיה".

ניתוח הכתבות חושף טקטיקות צרכניות ומעלה שאלות על דמוקרטיה ועל השימוש בידועים מלכותיים בחברה קפיטליסטית כדי למכור עיתונים ולעצב את תמונת העולם האידיאולוגית של הקוראים. תוך כדי השוואה בין שני העיתונים הנפוצים ביותר במרחב הציבורי הגרמני והבריטי, נגלים ההבדלים בין המשמעות שמקנה הטבלואיד הבריטי לאירועי המדיה המלכותיים ובעיקר לדמותו של "האחר" המלכותי, המגולם בדמותה של מייגן מרקל, למשמעות שמקנה להם הטבלואיד הגרמני. שוני זה בולט על רקע התחזקות תהליכי ה"ברקסיט" בבריטניה. אבל מעבר לשוני המחקר מדגיש גם את הדמיון בייצוג היבטים מסוימים של עולם בית המלוכה בטבלואידים, על רקע תהליכי סטנדרטיזציה בעולם הדימויים הגלובלי. ניתוח הטבלואידים מסייע להבנת האידיאולוגיות, הפרספקטיבות, המטרות וההישגים של העיתונות הפופולרית. מחקר איכותני זה עשוי לסייע לא רק לחקר תפקוד העיתונות הטבלואידית והבניית המציאות שלה בעשור השני של המאה העשרים ואחת, אלא גם לצרכני תרבות פופולרית ולאוהדי משפחת המלוכה המעוניינים להעמיק את הידע על משמעות הייצוג של אירועים ספקטקולריים תקשורתיים עכשוויים.

שימוש ביחסי ציבור בעמותות לנוער בסיכון בישראל, 2014–2019

רוני רחל גלם

בהנחיית ד"ר כלילה מגן, בית הספר לתקשורת, אוניברסיטת בר־אילן, 2019

בעשורים האחרונים נסק מספרם של ארגוני המגזר השלישי בכלל ושל עמותות בפרט, בישראל. עלייה ניכרת זו הביאה להתייחסות נרחבת יותר לעמותות בזירות מחקר שונות. בספרות הקיימת בולט חסרונו של מחקר מקיף על השימוש שעושות עמותות

ביחסי ציבור, תוך התייחסות להיבטים אסטרטגיים וטקטיים תחת קורת גג מחקרית אחת ובהבחנה בין עמותות בגדלים שונים (עמותות גדולות, בינוניות וקטנות). חיסרון זה ניכר אף יותר כאשר דנים במקרה הישראלי. מחקר זה בחן 11 עמותות בישראל המטפלות בילדים ובנוער בסיכון, בניסיון להבין באיזה אופן ובאיזו מידה הן עושות שימוש ביחסי ציבור לקידום מטרותיהן, מה היחס בין האסטרטגיה התקשורתית לטקטיקה ולמיצוי השימוש בארגז הכלים התקשורתי העומד לרשות אותן עמותות, ואם קיימים הבדלים בהתנהלות התקשורתית של עמותות קטנות, בינוניות וגדולות. קורפוס המחקר כלל פרסומים תקשורתיים על העמותות, ניתוח תוכן של אתרי העמותות ושל פוסטים מתוך דפי הפייסבוק שלהן (712 פוסטים) וראיונות עם גורמים בכירים בעמותות, האחראים להיבטים התקשורתיים שלהן.

ממצאי המחקר מעידים כי אף על פי שרוב העמותות שהשתתפו במחקר עשו שימוש בטקטיקות תקשורתיות מגוונות, רובן לא פעלו על פי תוכנית אסטרטגית מובנית. על פי רוב הייתה פעילותן התקשורתית ספונטנית ו"תוך כדי תנועה", לשם מענה על צרכים דינמיים העולים מהשטח. המחקר מצביע על נקודה מעניינת הנוגעת לגודלן של העמותות ותקציביהן. בספרות עוסקים חוקרים תדיר במשאבים המצומצמים במגזר השלישי, ומצביעים עליה כרכיב מרכזי שקובע במידה רבה את היקף הפעילות התקשורתית בעמותות. ממחקר זה עולה כי ההבדל הבולט ביותר בפעילות העמותות לא היה בהכרח בהבדלים התקציביים (הגם שהיו כאלה), אלא בעיקר בגישת היסוד של ראשיהן אל תחום התקשורת והמורכבות שהוא מייצר תדיר ברמה העקרונית־מקצועית בעבודתן של עמותות העוסקות בתחומי הרווחה. כך, לדוגמה, הצביעו גורמים מתוך העמותות על הקושי ללהטט בין צורך תקשורתי להשיג תמיכה לפעילותן או לגייס משאבים בפלטפורמות התקשורתיות השונות באמצעות "סיפורים אנושיים קשים" לרצונן להימנע כאנשי מקצוע מהצגת הצעירים הנעזרים בעמותה כחלשים או כמסכנים. המחקר מדגים את ההכרח באינטר־דיסציפלינרית של מחקרי יחסי ציבור ותקשורת אסטרטגית עם תחומי העבודה הסוציאלית הקהילתית במטרה להבין טוב יותר את הממשק בין שני העולמות הללו.

ספר לספרים

עיתונות הנשים הפופולרית כמקור למחקרים היסטוריים

שרון גבע, האשה מה אומרת? נשים בישראל בשנות המדינה הראשונות, ירושלים: הוצאת מאגנס, 2021, 293 עמ׳.

הספר ״חותר להאיר את מקומן של נשים ולהשמיע את קולותיהן״ (עמ׳ 13), ומבקש לשרטט תמונה מפורטת של ההיסטוריה של נשים בישראל בשנות המדינה הראשונות. גבע עוסקת בחיי היום־יום של נשים, פועלן, דעותיהן ורגשותיהן: ״מה נשמע ואיך המרגש, איך הולך בבית ומה חדש בעבודה, איך את מסתדרת ומה את אומרת?״ (עמ׳ ז). הספר מדגים באופן משכנע את טענתו של המחקר הפמיניסטי המקומי כי שנות החמישים היו שנים של ״שפל פמיניסטי בתולדות מדינת ישראל״ (עמ׳ 268). פרויקט בניין האומה עמד בראש סדר היום של המדינה הצעירה ודחק את סוגיית אי השוויון המגדרי בחברה. נשים בישראל הפנימו את אתוס הממלכתיות, את מערכת הערכים ההגמונית שקראה לפרט להתגייס למשימות הלאום ואת התביעה מנשים להתמקד בהקמת משפחה ובניהול משק בית כמשימה לאומית. הטענה המרכזית של גבע היא שהנשים עצמן השתתפו בשעתוק תפיסה דכאנית זו והיו ״גורם רב עוצמה שפעל באינטנסיביות להחלשת נשים בישראל״, שכן הן ״השתתפו באופן גלוי ופעיל בדיכוי ציבור הנשים בכללו״ (עמ׳ 14). טענה זו נפרשת בשלושה ממדים מרכזיים בחייהן של נשים: האישה כאזרחית המדינה, כאם המשפחה, וכעובדת בבית ומחוץ לבית.

הספר מאופיין בלקטנות של אייטמים עיתונאיים, פיסות מידע ואנקדוטות, שיחדיו קלועים ברהיטות ובלשון סיפורית ויוצרים תיאור מעובה ומוחשי של רוח התקופה. לאורך הספר זורעת המחברת עובדות שלא זכו עד כה לבולטות, דוגמת התאבדותה של רבקה גובר ״אם הבנים״ בזקנתה (עמ׳ 118), ואנקדוטות עלומות, דוגמת הזכייה של אליס שלוי שלימים הייתה מייסדת הארגון הפמיניסטי הליברלי בישראל, שדולת הנשים, בתחרות עקרת הבית הישראלית בשנת 1958 (עמ׳ 209–210). התוצאה היא ספר שופע, מרתק וקריא גם לקהל שאינו מומחה.

הספר מצטרף למפעל המתמשך והחשוב שגבע מקדמת מזה שנים – להנכיח נשים בארץ בהיסטוריה באמצעות מחקר אקדמי, אבל גם באמצעות הוראה. היא רותמת למאמץ את דור ההמשך – סטודנטיות וסטודנטים – באמצעות העלאת ערכים על נשים ישראליות מההיסטוריה לוויקיפדיה. בדומה לכך היא עמלה על הנגשת הידע על נשים בהיסטוריה לציבור רחב בזירות פופולריות כמו עיתונות יומית ופינה קבועה ברדיו.

במובן זה גבע ממשיכה את דרכן של מנהיגות ישראליות שסדקו את החציצה המקובלת בין הפרטי לציבורי וראו במרחבים פופולריים, ובמיוחד עיתוני נשים מסחריים, זירה לגיטימית ואף חשובה לביטוי ולהשפעה. כך למשל חנה זמר, עורכת עיתון **דבר** שהתמידה לכתוב מאמרי דעה בעיתון הנשים **לאשה** במשך עשרות שנים. **בלאשה** כתבה זמר הן על נושאים שנתפסו כעומדים ברומו של עולם, עליהם כתבה במאמרי המערכת של **דבר** הן על "תורת הדברים הקטנים". גם שולמית אלוני, הפוליטיקאית הבכירה והפעילה החברתית פרסמה טור קבוע **בלאשה** במשך למעלה מעשרים שנה.

הספר מתמקד "בשנות המדינה הראשונות" – ללא ספק תקופה פורמטיבית וחשובה למחקר. הגדרה תקופתית גמישה זו של התקופה הראשונה לתולדות מדינת ישראל עודנה מותירה שאלות שיש להשיב עליהן: האם הניתוח מצביע על התפתחות לאורך זמן? האם ניכרת חלוקה לתת תקופות בתוך תקופת הזמן הארוכה הזאת? האם ימי מלחמת סיני (1956) זימנו שינוי בהלך הרוח?

הניתוח מבוסס בעיקרו על העיתונות העשירה של התקופה ובעיקר על עיתונות ייעודית שפנתה לנשים ומדורי נשים בעיתונות הכללית, ולעיתים גם על ראיונות אישיים עם נשים בנות התקופה או קרובי משפחתן. רוב המקורות הטקסטואליים ידועים, אבל גבע עושה שימוש גם במקורות מוכרים פחות היום, כמו מגזין הנשים **האישה במדינה** – בטאון האיגוד לשווי זכויות נשים בישראל. למרות הגיוון הרב של הקורפוס המחקרי העיתונאי, המסקנה הנחרצת בספר היא שהתכנים דומים ו"הרוח במדורי הנשים היתה דומה". הספר אינו מבחין בין עיתונים בעלי מאפיינים שונים (מפלגתיים, תנועתיים, מסחריים), בין סוגות כתיבה שונות, בין מדורים שונים, בין סוגי אייטמים שונים ובין מאפייני כותבים וכותבות שונים. המסקנה על דמיון כה גורף בייצוג מעוררת סקרנות מצד מי שחוקרים תקשורת ועמלים לאתר הבדלים בין זירות עיתונאיות בשאלות כגון: אילו זירות נוטות לבטא את סדר היום המרכזי ואילו קוראות תיגר? באילו הקשרים נפערים הסדקים בהגמוניה? באמצעות אילו אסטרטגיות רטוריות וחזותיות? מהם היחסים שבין הממדים הרטוריים של הטקסטים לממדים החזותיים (שהם מרכזיים בעיתוני נשים)? מהם היחסים בין הטקסטים המערכתיים לטקסטים הפרסומיים?

לצד הממצא המרכזי של תכנים דומים ורוח דומה במגוון רחב של טקסטים, במקומות אחדים חושף הניתוח בספר שיחים מאתגרים ואף סותרים על חייהן של נשים בהקשרים השונים. מקומות אלה אינם רק הזרעים להתפתחות הפמיניסטית שעתידה להתרחש ביתר שאת בחברה הישראלית בעשורים הבאים, כי אם גם מלמדים אותנו על הפוטנציאל של עיתונות השוליים (דוגמת עיתוני הנשים שסבלו ועודם סובלים מדימוי ציבורי ומחקרי נמוך) להציע מסרים אלטרנטיביים וחתרניים לצד מסרים הגמוניים דכאניים? ואכן, מחקרים ביחס לעיתוני נשים בעולם מצביעים על המורכבות האידיאולוגית של עיתוני נשים כאסטרטגיה שיווקית בניסיון לפנות לקהלים מגוונים של נשים, אך גם כביטוי לאמביוולנטיות אותנטית ביחס לדילמות מגדריות תקופתיות (ראו לדוגמה, Gough-Yates,

2005; Forster, 2015; Walker, 2000). יתרה מזאת, מחקרים מהשנים האחרונות בעולם (Ytre-Arne, 2011) ובישראל (Lachover, 2019, 2020) מגדירים מחדש את התפקיד של עיתוני נשים ביצירת שיח פוליטי רבגוני בעל תרומה לתהליכים דמוקרטיים, ומצביעים על האמצעים העיתונאיים שמאפשרים זאת.

חוקרות פמיניסטיות לעיתים מואשמות בהיאחזות ברגעים קטנים של חתרנות ותקווה לשינוי, ובנטייה להעלים עין מהקול ומהגוון הכלליים הפטריארכליים. אולם הספר **האשה מה אומרת?**, מנקודת מבט פמיניסטית אף היא, מבקש להטיל זרקור על הכוחות הדכאניים ואינו עושה הנחה לציבור הנשים. מסקנתה המרכזית של גבע היא כי "נשים היו גורם משמעותי בהחלשה של ציבור הנשים בישראל – בלי הבדל מפלגה, מוצא או ותק בארץ" (עמ' 266).

ייתכן שמסקנה זו נובעת גם מנקודת מוצא נאיבית מדיי ביחס לשדה העיתונות שעומדת בבסיס הספר. ההנחה שהתמונה של העיתונות הכתובה העשירה של שנות החמישים: עיתונים יומיים, שבועונים, ירחונים – מפלגתיים, תנועתיים ומסחריים ובמיוחד מדורי הנשים ועיתוני הנשים – היא רק שיקוף של מציאות חייהן של נשים בישראל, של תפיסותיהן של הנשים נשואות הכתבות ושל קולן האותנטי, אינה ביקורתית דיה. ההנחה כי הדברים שפורסמו בעיתונות הם תשובה לשאלה: "מה אמרו אז נשים על מקומן בחברה הישראלית?" (עמ' 13) אינה מביאה בחשבון את המכניזמים האידיאולוגיים – הפטריארכליים והאחרים – ואלה הפרופסיונליים והארגוניים שקיימים בשדה העיתונות. תפיסה הבנייתית שמביאה בחשבון מכניזמים אלה רלוונטית לעיתונות הנשים המפלגתית או התנועתית, אך גם לעיתוני הנשים המסחריים. עיתונים אלה הם בראש ובראשונה פרויקט שיווקי שמבקש למשוך ציבור רחב של קוראות ככל האפשר (הרצוג, 2000) ולפיכך אי אפשר להתעלם מההיבטים הכלכליים־פוליטיים של הפקתם (Gil, 2007; Gough-Yates, 2003). כך למשל נעמי וולף (2004) הצביעה על תפקידם המרכזי של עיתוני הנשים בארצות הברית בשנות החמישים בהגבלת נשים למרחב הביתי כחלק ממערכת דיכוי פטריארכלית באמצעות קידום תעשיית מוצרי הצריכה לבית שהתפתחה כדי לאושש את המשק האמריקני שלאחר המלחמה.

מחקרים על עיתוני נשים בעולם מלמדים על תפקידם האידיאולוגי בהבניית נשיות בהקשר חברתי תרבותי מסוים. כך למשל מדגימים מחקרים היסטוריים על עיתוני נשים במערב את קיומם של פערים בין הייצוג ובין מציאות החיים של נשים. בתחום תעסוקת נשים מחוץ לבית, מחקרים על עיתוני נשים אמריקניים בין שתי המלחמות 1918–1941 (Marcellus, 2011) ובשנים 1950–1990 (Keller, 1994) מצאו שהם הציגו את עבודת הנשים כהרחבה של תפקיד הנשים כעקרות בית או צרכניות, והתעלמו מהעצמאות החברתית והכלכלית שנשים השיגו במציאות. דוגמה מעניינת נוספת היא מחקר על עיתונות נשים סובייטית שמצא כי משנות העשרים של המאה העשרים ועד סוף תקופת סטאלין קידמה עיתונות זו את אידיאל "האישה הסובייטית החדשה" על ידי עידוד נשים

לצאת מהבית למרחב הציבורי ולהפוך ליצרניות ובה בעת גם צרכניות. עיתוני הנשים הסובייטיים קידמו עירוב הגדרות של נשיות לא מסורתיות ומסורתיות, ונשים נקראו לאמץ מיומנויות שיאפשרו להן לעבוד ולהילחם בזמן המלחמה, אבל גם להפגין נשיות רומנטית ואופנתית בבית (Attwood, 1999).

אימוץ גישה ביקורתית לעיתונות הנשים אינו מצמצם את הפוטנציאל שטמון בה לשמש מקור למחקרים היסטוריים, אלא דווקא מעמיק את האפשרות, שמצביעה עליה גבע "להתוודע ולדעת את הלכי הרוח והשקפות העולם הרווחות והנידחות" (עמ' 5).

עינת לחובר

מקורות

הרצוג, ח' (2000). "עתונות הנשים: מרחב משעתק או מרחב לקריאת תיגר?", **קשר**, 28, עמ' 43–52.

וולף, נ' (1991/2004). **מיתוס היופי: על השימוש בייצוגים של יופי נגד נשים (מגדרים)**, תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

Attwood, L. (1999). *Creating the New Soviet Woman: Women's Magazines as Engineers of Female Identity, 1922–53*, London and New York: Palgrave Macmillan.

Forster, L. (2015). *Magazine Movements: Women's Culture, Feminisms and Media Form*, New York, NY: Bloomsbury.

Gil, R. (2007). *Gender and the Media*, Cambridge, UK: Malden.

Gough-Yates, A. (2003). *Understanding Women's Magazines: Publishing, Markets and Readerships*, London & New York: Routledge.

Keller, K. (1994). *Mothers and Work in Popular American Magazines*, Westport, CN: Greenwood Press.

Lachover E. (2019). "The Political and Civic Potential of Popular Women's Magazines: The Israeli Case", *International Journal of Communication*, 13, pp. 3403-3421.

Lachover, E. (2020). "Multiplicity of Feminisms: Discourse on Women's Paid Work in the Israeli Popular Women's Magazine *La'isha* during Second-wave Feminism", *Feminist Media Studies*, 21(3), pp. 443-459.

Marcellus, J. (2011). *Business Girls and Two-jobs Wives: Emerging Media Stereotypes of Employed Women*, Cresskill, NJ: Hampton Press.

Ytre-Arne, B. (2011). "Women's Magazines and the Public Sphere", *European Journal of Communication*, 26(3), pp. 247–261.

Walker, N. (2000). *Shaping our Mother's World: American Women's Magazines*, Jackson, MS: University Press of Mississippi.

סלולרי כשר אבל גם קצת מסריח

שוקי פרידמן, שוק הסלולר הכשר: מחור שחור לאסדרה מאוזנת (הצעה לסדר, 34), ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, ספטמבר 2020, 60 עמ׳.

הטלפון הסלולרי נעשה עם השנים ליותר מאמצעי תקשורת נוח וזמין. כמו חפצים רבים בעידן הקפיטליסטי המאוחר הוא מקפל בתוכו משמעויות סמליות המעידות על האדם המחזיק בו. מספר הטלפון מלמד לעיתים על בעליו ועל השתייכותו לקבוצה מסוימת, כפי שלמדתי משיחת טלפון שערכתי לפני עשור עם עיתונאית בכירה. השיחה נפתחה, עוד לפני שהצגתי את עצמי, בשאלתה אם אני עיתונאי של עיתון מסוים, מפני שמספר הטלפון שלי הוא בעל רצף מספרים זהה לזה שקיבלו עובדי אותו עיתון. גם במחקר שערכתי על חרדים באותן שנים (אהרוני, 2021) מצאתי כי מספר הטלפון הסלולרי מאפשר לזהות אם מדובר באדם חרדי, בשל רצף מספרים שמוקצים לחרדים בלבד. מספרים אלה משויכים לטלפונים ״כשרים״ – טלפונים ״טיפשים״ (שאינם טלפונים חכמים/ סמארטפונים) או טלפונים שמעוקרים מאפשרות לגלישה באינטרנט ולמשלוח הודעות באפליקציות למסרים מיידיים.

כיום הדבר רלוונטי אף ביתר שאת. אדם שמחזיק, לדוגמה, במכשיר הסלולרי המתקפל החדש שמוצג בפרסומות מלמד על היותו חובב ״גדג׳טים״ ובעל אמצעים, או בלשון אקדמית אפשר להגדירו כחלק מהמחדשים או מהמאמצים המוקדמים של טכנולוגיה לפי תיאוריית דיפוזיית החידושים (Everett, 2003). אם אותו אדם הוא חרדי, מדובר בהצהרה הרבה יותר אמיצה, על היותו חרדי מודרני (זיכרמן וכהנר, 2012) החותר תחת המוסכמות שעוצבו והתבססו ביחס לטלפונים סלולריים בחברה החרדית על מגוון זרמיה. כלומר הוא מאתגר את הגבלות התקשורת שהגדיר גוף סמכותי חרדי, ״ועדת הרבנים לענייני תקשורת״, שעומד במרכזו של המסמך שכתב ד״ר שוקי פרידמן ויצא לאור בהוצאת המכון הישראלי לדמוקרטיה בסדרה **הצעה לסדר** (מספר 34).

המסמך שכתב פרידמן מבקש להציג את מקומם של הטלפונים הסלולריים בחברה החרדית, לחשוף את דרך פעולתה וכוחה של עמותה רשומה בשם ״ועדת הרבנים לענייני תקשורת״, המפקחת על השימוש בהם מאז 2005, ולהציע קווים עקרוניים והמלצות אופרטיביות לאסדרת שוק הסלולר בחברה החרדית. המסמך מגלה כי התנהלותה של הוועדה היא ״פראית וכוחנית״ (עמ׳ 7). כלומר, הוועדה היא מונופול רב עוצמה שאינו כפוף לפיקוח מדיני או חברתי מספיק ויעיל, ועושה ככל העולה על רוחו. מצב זו מביא לפגיעה באוכלוסייה החרדית, בחברות מסחריות רלוונטיות, ואינו עומד בקנה אחד עם הערכים החוקתיים והנורמות המשפטיות הנהוגות במדינת ישראל. על כן נדרש תיקון של הכשלים הקיימים בשוק הטלפונים הכשרים, שהמסמך מציג בהרחבה.

למסמך חמישה חלקים. הוא נפתח במבוא (שבא לאחר תקציר) המשמש מעין תקציר (נוסף) של מטרות המסמך. כותרת המבוא, "תקשורת סלולרית בחברה החרדית ופעילותה של ועדת הרבנים לענייני תקשורת", רומזת כי תוצג סקירה (מתבקשת) של מצב שוק התקשורת הסלולרית בחברה החרדית, אך זו אינה בנמצא. המבוא מפנה בהערת שוליים למחקרים אקדמיים בנושא חרדים ותקשורת סלולרית ודיגיטלית. חלק מהמחקרים רלוונטיים במיוחד לנושא והיה כדאי להקדיש להם מקום בגוף הטקסט לטובת הצגת ההקשרים השונים של נושא המסמך. חשוב גם להוסיף התייחסות לגיוון הרב של מה שמוגדר באופן כוללני במסמך כ"החברה החרדית" או "הקהילה החרדית" ולשינויים שהיא עוברת בעשורים האחרונים (אהרוני, 2021; קפלן ושטדלר, 2009, 2012). השינויים מלמדים כי גם אותו חרדי שמחזיק בסלולרי חדשני יכול להחזיק במקביל גם טלפון "כשר", מכיוון שהחברה החרדית מונה זרמים וקבוצות רבות ושונות שאפשר להבחין ולהבדיל ביניהן מהבחינות האתנית, האמונית, החינוכית, הגיאוגרפית, הערכית וכן ביחסן השונה למדינה, למסורת, למודרנה ולטכנולוגיה. התייחסות קצרה לגיוון החברתי אפשר למצוא רק לקראת סופו של המסמך (בעמוד 52), וראוי היה להציגה כבר במבוא.

מתוך המבוא הקצר (מדי) אפשר ללמוד בעיקר על שימוש משמעותי של חרדים בטלפונים סלולריים (97%). השימוש במכשיר טכנולוגי/מודרני תקשורתי זה גרם לחלק מאנשי הסמכות הרבנית החרדית לדרוש הגבלות ופיקוח בשל החשש מפריצת גבולות, מהיעדר צניעות, מאפשרות להתקשרות אסורה עם המגדר השני ומחשיפה לתכנים ולמידע שאינם רוצים שאנשי קהילתם ייחשפו אליהם. לשם כך הוקמה "ועדת הרבנים לענייני תקשורת", שמוכיחה את שליטתה בשוק התקשורת החרדי עם נתון משמעותי נוסף: 72 אחוז מהחרדים המשתמשים בסלולרי משתמשים במכשיר כשר לא חכם (ללא אפשרות גלישה ברשת) ו־12 אחוז מהם משתמשים בטלפון חכם וכשר (החסום לתכנים לא רצויים שהוועדה קבעה). הוועדה היא הפוסקת אילו תכנים יועברו למחזיקי הטלפונים ובעיקר אילו תכנים ייחסמו בפניהם.

החלק השני של המסמך מתמקד בדרכי הפעילות (הלא־כשרות או הכשרות אך הפוגעניות) של ועדת הרבנים לענייני תקשורת. אפשר ללמוד ממנו כי מטרות הוועדה היו: (1) לשכנע את הציבור החרדי להשתמש בטלפונים סלולריים שיש בהם אפשרות לשיחות בלבד; (2) לפעול מול חברות התקשורת כדי שיקצו קווים מתאימים לציבור החרדי על ידי רצפי מספרים שמתחילים בספרות זהות שמאפשרים זיהויים כקווים כשרים. במסמך נטען שמי שמפעילים הלכה למעשה את הוועדה, דרך פעולתה ודרך קבלת ההחלטות שלה לוטים בערפל (עמ׳ 20). טענה זו ואחרות נסמכות בעיקר על פניות לכתבות עיתונים בנושא. ציפיתי למצוא גם מחקר עצמאי של כותב המסמך או לפחות לקרוא על ניסיונותיו לבחון זאת בעצמו – לבקש לראיין, לשוחח ולקבל את תגובתה של הוועדה לטענות המוצגות במסמך. הסתמכות על כתבות עיתון מקשה על השימוש במידע ובנתונים שמוצגים במסמך במחקרים אקדמיים עתידיים בנושא.

בפועל פעלה ועדת הרבנים לענייני תקשורת בעזרת הסכמים עם חברות הסלולר גם מעבר לשתי המטרות המוצהרות הללו (שנדלו ממסמכי הקמת העמותה). היא חוסמת גישה של מספרי טלפון כשר אל מספרי טלפון שהיא רואה כלא ראויים לשימוש של חרדים. בכך היא מונעת גישה למגוון רחב של שירותים, כגון בתי מלון, מכוני יופי, מוסדות השכלה כללית, מוסדות לימוד, חוגים, מוסדות תרבות ועמותות מסוימות. כך גם למספרים של אנשים פרטיים המספקים שירותים, שבעיניה אינם ראויים. במקרה זה אני תוהה אם אפשר שחרדים בעלי טלפון ומספר כשר אינם יכולים להתקשר גם אליי, בשל רצף המספרים שקיבלתי לתומי מחברת הסלולר שלא נשמר בלעדית אצל אותו עיתון, אך עדיין מזוהה עם עיתונאים. אני מוסיף ותוהה אם מדובר גם במספרי טלפון של מטפלים ופסיכולוגים, שהספרות המחקרית שעוסקת בשינויים בחברה החרדית מציגה את תפקידם בפתיחות של חרדים (נוסבאום, ושפיגלמן, 2012). תהיות אלה עולות מכיוון שבמסמך חסרות דוגמאות קונקרטיות מהשטח. הן היו מחזקות את הטענה שיש כאן פגיעה בציבור החרדי, שאין להפריך אותה בהבהרה שהצרכנים החרדים משתפים פעולה עם הוועדה ומקבלים את עמדתה והחלטותיה בדיוק כשם שהם מקבלים הנחיות של רבנים.

בעייתיות מרכזית של פעילות הוועדה המוצגת בחלק זה מתבטאת בכך שהיא מונעת ניוד של מספרי טלפון, בניגוד לחוק התקשורת והרפורמה בניידות מספרים שנכנסה לתוקף ב־2007. החוק סותר לכאורה את ההסכמים בין ועדת הרבנים ובין חברות הסלולר. חסימת הניידות ממספרי הטלפון הכשרים אינה מוזכרת גם כחריג לחוק, כך שפעילות זו של הוועדה אינה חוקית לכאורה. אך מוצג במסמך גם סייג שמלמד כי ישנו אולי היבט חוקי, אך הוא אינו "מריח טוב". בדיון בוועדת הכלכלה שקדם לחקיקת החריג בחוק – המתיר חסימת מספרים על פי בקשה של מנוי או קבוצת מנויים – תמכו נציגי משרד האוצר והתקשורת באפשרות לשמור על המספרים הכשרים ללא אפשרות של ניידות באמצעות אותו חריג בחוק. בפועל הוועדה חוסמת גישה למספרי טלפון מסוימים בלי להודיע מראש למפעילי השירותים ולאנשים ולחברות שמספרם נחסם ובלי לתת להם אפשרות לשימוע טרם החסימה. במסמך נטען גם שהוועדה אינה מגיבה לתלונות על חסימה ושהיא חוסמת את מי אינו קשור עימה בקשרים כלכליים. בכך היא פוגעת פגיעה קשה באפשרות לתחרות בשיווק מכשירי טלפון שאותם היא מסמנת ככשרים, ובגישה לשירותי קווים קוליים המיועדים לציבור החרדי, כמו חדשות (קווי "נייעס"), האזנה לשירים ולתכנים בידוריים ותרבותיים ואף לקווי טלפון שגורמים ממשלתיים הקימו במיוחד עבור הציבור החרדי בזמן משבר הקורונה.

לאחר הצגת הבעייתיות שבהתנהלות הוועדה מוצג במסמך פרק חשוב שעוסק בשאלות מדוע הטלפונים הכשרים זכו להצלחה כה רבה ולהיקף שוק משמעותי כל כך – האם זו בחירה חופשית של הקהילה החרדית? הפרק, לפחות על פי כותרתו והפתיח לו, מבקש גם לבחון כיצד הצרכנים רואים את פעילותה של הוועדה. על השאלה השנייה הפרק אינו

עונה וחבל שכך, מפני שסקר דעת קהל עדכני או ראיונות עם אנשי מפתח היה מאפשר להציג פרספקטיבה חשובה זו. הפרק אומנם מסתמך על מחקר אקדמי רלוונטי וחשוב שנערך בנושא (רוזנברג, בלונדהיים וכ"ץ, 2016), אך רובו נשען על כתבות עיתונים. אין די בהן, לטעמי, כמתודולוגיה ראויה להציג את התופעה והתקבלותה ולבטא כראוי את השלכותיה.

הפרק מלמד על אסטרטגיות שכנוע ושיווק אגרסיביות לשימוש בסלולר כשר, הכוללות גיוס פוסקי הלכה, פרסום פשקווילים המשתמשים ברטוריקה של מלחמת חורמה בסלולר הלא כשר ושל עת חירום, שימוש באלימות כלפי חנויות ובעליהן שמכרו טלפונים לא כשרים בריכוזים חרדיים, ניהול טקסי ריסוק פומביים של סלולריים לא כשרים, וגיוס של מערכת החינוך החרדית. מוסדות חינוך מבקשים מההורים ומתלמידי ישיבות בעת הרישום למוסד להצהיר על שימוש בלעדי במכשיר סלולרי כשר ולציין את מספרו.

הפרק מסתיים בהתייחסות לביקורת הפנים קהילתית של אנשי ציבור מתוך הקהילה, עיתונאים חרדים ורבנים על התנהלותה האגרסיבית של ועדת הרבנים. הביקורת מתמצה בהגשת עצומה נגד ועדת הרבנים, בפרסום כתבות ביקורת בעיתונים חרדים מקוונים ובניסיונות (לא מוצלחים) להקים ועדה מתחרה או בית דין שיפעל מול הוועדה. כאמור, היה ראוי לערוך גם מחקר עצמאי כדי להציג את נקודת המבט של חברי הקהילה החרדית על התנהלותה וכיצד מתמודדים עימה בחיי היום־יום. ייתכן שיש כמה אסטרטגיות, כמו שימוש בשני מכשירים, כפי שמוזכר בהערת שוליים במסמך (עמוד 31), שבה מצוטטת כתבה שכותרתה מלמדת על התופעה: "אחד כשר ואחד להתקשר". כלומר נראה שהדברים מורכבים יותר מהתנגדות או קבלה של תכתיבי הוועדה, ויש דרכים נוספות ומתוחכמות לעקוף או להוסיף לדרישות הוועדה מצד הציבור החרדי. כל זה כמובן אינו מחליש מטענות המסמך על התנהלותה של הוועדה שעומדת בניגוד ל"ים רחב של חוק ורגולציה" (עמוד 39) שהתעצב בשני העשורים האחרונים בשוק הסלולר בישראל, כפי שמוצג בהרחבה בפרקים הבאים של המסמך.

שני הפרקים האחרונים במסמך מתמקדים בכשלים הקיימים בשוק הסלולר הכשר מבחינה משפטית, בנימוקים להחלת אסדרה (רגולציה) של שוק הסלולר הכשר ובהצגת המלצות לאסדרת שוק הסלולר הכשר. הפרק נפתח בהגדרה של ועדת הרבנים לענייני תקשורת כגוף דו־מהותי, גוף פרטי שאופי פעילותו הציבורית הוא בעל השפעה ניכרת על הציבור ועל כן חלה עליו חובת המשפט הציבורי בהיותו רשות ציבורית. מכאן מציג כותב המסמך את החובות החלות על גוף כזה וכשלים ביישומן בפועל, כגון פגיעה בחופש הביטוי של הקהילה החרדית, פגיעה בזכותה לגישה לשירותים בסיסיים, פגיעה בחופש העיסוק, פעילות הנוגדת את החובות המנהליות הבסיסיות ועוד. מוצגים גם הנימוקים לכך שהמדינה חייבת להתערב בשוק זה, אף על פי שהוא נוצר באופן וולונטרי והמצטרפים החדשים לשוק הסלולר הכשר עושים זאת לכאורה מרצונם. ההמלצות לאסדרה מציגות, לטענת הכותב, איזון ראוי בין התחשבות בצרכיה של האוכלוסייה החרדית ובערכיה ובין

רצון לשפר את השירותים הסלולריים שהיא תקבל מתוך התחשבות בערכים חוקתיים ובנורמות הנהוגות במדינת ישראל (עמ׳ 59).

הביקורת והקריאה לשינוי ההתנהלות החרדית הפנימית מבחוץ – מחוקר במכון הישראלי לדמוקרטיה שאינו חרדי – אומנם לגיטימיות, ואף חשוב להציגן במסגרת שבה נעשו ופורסמו כ״הצעה לסדר״, אך הן עלולות להתפרש כאתנוצנטריות. אף שפרידמן ציין בהצעתו כי שאף לאיזון ראוי בין ערכי הקהילה החרדית ובין הערכים הליברליים של המדינה, הגישה האנתרופולוגית למחקר שממנה אני יוצא מציעה להימנע מביקורתיות ושיפוטיות. כלומר, להימנע מהתערבות בעולמה הנורמטיבי של קבוצה אחרת ומניסיון להשליט את הערכים הדומיננטיים של המתערב על תרבותה (רבינוביץ, 1995). אנתרופולוגים מלמדים כי ניסיונות לכפות על קהילות מבחוץ ומלמעלה חוקים ודרכי התנהלות רק מובילים להקצנה שמרנית ואף פוגענית עוד יותר (ראו לדוגמה: Hughes-Scheper, 1991). לפיכך הפתרון הוא שינוי מבפנים – מתוך הקהילה ובקרב חבריה. המסמך הנדון יכול להיות בסיס טוב לפעילות אקטיביסטית פנים־חרדית שתדרוש שינוי בתחום הפיקוח הקהילתי על התקשורת החרדית. בצורתו הנוכחית, כמסמך קצר הכתוב בלשון מקצועית־משפטית ומופץ באתר המכון הישראלי לדמוקרטיה, אני חושש שהוא נבלע בין שאר עשרות ההצעות לסדר שמפיק המכון.

אין ספק שהמסמך של שוקי פרידמן חשוב והנגישות של המסמך – היותו זמין וחופשי ברשת באתר המכון הישראלי לדמוקרטיה (https://www.idi.org.il/books/32558) – היא יתרון לסטודנטים ולחוקרים בתחום. אך לצד היותו טקסט סמי־משפטי המבקש להציע שינוי חברתי, שזו מטרתו הרשמית, יש תחושה של החמצה מחקרית־אקדמית. המסמך היה יכול, בשימוש נכון ומתאים במתודולוגיות מתחום מדעי החברה, לקדם את המחקר האקדמי בתחום ולספק תובנות על תרבות ארגונית־תקשורתית בחברות פונדמנטליסטיות, על מתחים, מורכבות וקונפליקטים בין הנעשה מלמעלה לעומת המתקבל למטה, בקרב חברי הקהילה ועוד. ועדת הרבנים לענייני התקשורת היא אחת מוועדות צנזורה שקיימות בחברה החרדית, כמו ״משמרת הקודש והחינוך״ ו״משמרת למשמרתי״, המפקחות על טקסטים תקשורתיים, כגון סרטי נשים חרדיים ואירועים תרבותיים חרדיים. התייחסות לוועדת הרבנים ויחסה לוועדות ולארגונים דומים הייתה מלמדת על הקשר רחב יותר: על תרבות של שיטור ופיקוח בחברה פונדמנטליסטית, על הכוח האופוזיציוני של הציבור לא להישמע לתכתיבי ועדות אלה, כפי שמצאתי שנעשה במקרה תקשורתי אחר של סרטי גברים חרדיים (אהרוני, 2021), ואף לדון במשמעויות של פעילות הוועדה מתוך גישה רב־תרבותית המבטאת יחסיות תרבותית לקהילת המיעוט, הזכאית להכרה ולהתייחסות שווה אך שונה.

מתן אהרוני

מקורות

אהרוני, מ׳ (2021). **״זה לא קולנוע, זה מפגש חברתי״: קהילתיות וגבולות חברתיים בתרבות הפנאי החרדית**, ירושלים: מוסד ביאליק.

זיכרמן, ח׳ ול׳ כהנר (2012). **חרדיות מודרנית: מעמד ביניים חרדי בישראל**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

נוסבאום, ת׳ ור׳ שפיגלמן (2012). ״רגישות תרבותית של מטפלים שאינם דתיים בעבודה עם ילדים והורים חרדים״, בתוך: ק׳ קפלן ונ׳ שטדלר (עורכים), **מהישרדות להתבססות. תמורות בחברה החרדית בישראל ובחקרה**, תל אביב: מכון ון ליר בירושלים, הקיבוץ המאוחד, עמ׳ 176–194.

קפלן, ק׳ ונ׳ שטדלר (2009). **מנהיגות וסמכות בחברה החרדית בישראל; אתגרים וחלופות**, תל אביב: מכון ון ליר בירושלים, הקיבוץ המאוחד

קפלן, ק׳ ונ׳ שטדלר (2012). **מהישרדות להתבוססות. תמורות בחברה החרדית בישראל ובחקרה**, תל אביב: מכון ון ליר בירושלים, הקיבוץ המאוחד.

רבינוביץ, ד׳ (1995). ״המסע המפותל להצלת נשים חומות״, **תיאוריה וביקורת**, 7, עמ׳ 5–19.

רוזנברג, ח׳, מ׳ בלונדהיים וא׳ כ״ץ (2016). ״שוברי החומות: פיקוח, גבולות והמערכה על הסלולרי הכשר בחברה החרדית״, **סוציולוגיה ישראלית**, יז (2), עמ׳ 116–137.

Everett, R. (2003). *Diffusion of Innovations*, New York: Free Press.

Scheper-Hughes, N. (1991). “Virgin Territory: The Male Discovery of the Clitoris”, *Medical Anthropology Quarterly*, *5*(1), pp. 25-28.

CONTRIBUTORS TO THIS ISSUE

המחברים

Dr. Ella Ben Atar
Communications Department, Sapir Academic College
benatar@gmail.com

ד״ר אלה בן עטר
המחלקה לתקשורת, המכללה האקדמית ספיר

Dr. Odelia Dayan-Gabay
Department of Communication and Journalism, Hebrew University of Jerusalem
odeldayan@gmail.com

ד״ר אודליה דיין־גבאי
המחלקה לתקשורת ועיתונאות, האוניברסיטה העברית בירושלים

Dr. Gabriela Jonas Aharoni
Department of Communication and School of Audio and Visual Arts, Department of Multidisciplinary Studies, Sapir Academic College
gabrielajonas69@gmail.com

ד״ר גבריאלה יונס־אהרוני
המחלקה לתקשורת ובית הספר לאמנויות הקול והמסך, המחלקה ללימודים רב־תחומיים במכללה האקדמית ספיר

Dr. Gilad Greenwald
School of Communication, Bar-Ilan University
Gilad.Greenwald@biu.ac.il

ד״ר גילעד גרינוולד
בית הספר לתקשורת, אוניברסיטת בר־אילן

Dr. Hagit Cohen
Department of History, Philosophy and Judaic Studies, The Open University
hagico@gmail.com

ד״ר חגית כהן
המחלקה להיסטוריה, פילוסופיה ומדעי היהדות, האוניברסיטה הפתוחה

Dr. Tiki Balas
School of Communication, Bar-Ilan University (retired)
tikibalas@gmail.com

ד״ר תיקי בלס
בית הספר לתקשורת, אוניברסיטת בר־אילן (בדימוס)

Ori Malkin
Sammy Ofer School of Communications, Reichman University
orimalk@gmail.com

אורי מלכין
בית הספר סמי עופר לתקשורת, אוניברסיטת רייכמן

Dr. Eran Eldar
The Gildenhorn Institute for Israel Studies, Maryland University, USA
dreldar100@gmail.com

ד״ר ערן אלדר
מכון גילדנהורן ללימודי ישראל, אוניברסיטת מרילנד, ארצות הברית

Dr. Moti Gigi
Communications Department, Sapir Academic College
motig@mail.sapir.ac.il

ד״ר מוטי גיגי
המחלקה לתקשורת, המכללה האקדמית ספיר

Dr. Yuval Gozansky Communications Department, Sapir Academic College	yuvalg@mail.sapir.ac.il	**ד״ר יובל גוז׳נסקי** המחלקה לתקשורת, המכללה האקדמית ספיר
Eliav Gutman The Graduate Program in Science, Technology and Society, Bar-Ilan University	gutmane5@biu.ac.il	**אליאב גוטמן** התוכנית למדע, טכנולוגיה וחברה, בית הספר ללימודים מתקדמים, אוניברסיטת בר־אילן
Hodaya Avikasis School of Communication, Ariel University	hodiey1@gmail.com	**הודיה אביקסיס** בית הספר לתקשורת, אוניברסיטת אריאל
Adi Shalem-Rabinovich School of Communication, Ariel University	adishalemr@gmail.com	**עדי שלם־רבינוביץ׳** בית הספר לתקשורת, אוניברסיטת אריאל
Judith Yehezkelly School of Communication, Ariel University	judykelly@walla.com	**יהודית יחזקאלי** בית הספר לתקשורת, אוניברסיטת אריאל
Prof. Azi Lev-On School of Communication, Ariel University	azilevon@gmail.com	**פרופ׳ אזי לב און** בית הספר לתקשורת, אוניברסיטת אריאל
Prof. Gideon Kouts Head of Jewish Media, Culture and History Department, University of Paris 8, France	gkouts@orange.fr	**פרופ׳ גדעון קוץ** ראש החוג לתקשורת, תרבות והיסטוריה יהודית, אוניברסיטת פריז 8, צרפת
Dr. Menachem Keren-Kratz Independent scholar, PhD in Jewish history (Tel Aviv University) and in Yiddish literature (Bar-Ilan Univerity)	menachem.keren.kratz@gmail.com	**ד״ר מנחם קרן־קרץ** חוקר עצמאי, בעל תארי דוקטור בהיסטוריה יהודית (אוניברסיטת תל אביב) ובספרות יידיש (אוניברסיטת בר אילן)
Amram Klein Journalist, board member of Israel Association of Periodical Press (IAPP)	amramklein@yahoo.com	**עמרם קליין** עיתונאי, חבר הנהלת האיגוד הישראלי לעיתונות תקופתית
Prof. Einat Lachover Communications Department, Sapir Academic College	einatl@mail.sapir.ac.il	**פרופ׳ עינת לחובר** המחלקה לתקשורת, המכללה האקדמית ספיר
Dr. Matan Aharoni School of Communication, Ariel University	matana007@gmail.com	**ד״ר מתן אהרוני** בית הספר לתקשורת, אוניברסיטת אריאל

After World War I, Vilna was annexed to Poland, which was re-established after more than a century of foreign occupation. Although Agudat Israel, the international ultra-Orthodox organization founded in 1912, began to operate in Poland, the strict Lithuanian rabbis, led by the Chafetz Chaim and Rabbi Chaim Ozer Grozinski, were reluctant to collaborate with the movement's leaders, particularly the Hasidic rabbis and the well-educated, modern-oriented German rabbis. Instead, Vilna's rabbis founded their own charity organizations and published the weekly Yiddish journal *Das Vort* (the word).

The journal, which was issued until the outbreak of World War II, reviewed ongoing events within ultra-Orthodox communities in Lithuania, but also reported news from other places, and especially from the Jewish settlement in Mandatory Palestine. It dealt extensively with issues related to traditional Jewish education and promoted support of the ultra-Orthodox education system, and particularly Lithuanian yeshivas. Despite economic and social challenges, Vilna succeeded in maintaining its title of *Yerushalayim De'Lita* (Jerusalem of Lithuania), alluding to its standing as a foremost Torah center.

founders. However, the few months of publishing ten issues of the newspaper were also the last ones of Bril's life. He was not just "one of the victims of Hebrew literature," as stated in one of the eulogies about him. The tragedy of this forgotten key figure in the history of the Hebrew press and the Zionist enterprise is summed up in those months of struggle for the weekly's material and spiritual existence. It is reflected in his tumultuous writing and choice of topics in the final issues of the Hebrew journal, which departed with its editor, leaving his family to continue the Yiddish newspaper he had also founded. Alienation and detachment from further modernization of the Hebrew press, new needs of the local and international Jewish community, changes in the political and social reality, and his stubborn struggle to instill norms that no one wanted anymore, led to their loss. The death of the *Lebanon* and its founder was also the end of a pioneering era in the history of the Hebrew press – that of the weeklies. At the age of fifty, Bril, who fought for the press and Jewish society, was a worn-out man who belonged to the past, leaving behind fans who believed he had missed out on the greatness destined for him, but mostly veteran haters he had acquired due to his style and struggles – despite the hope expressed by his loyal friend Rabbi Yechiel Michal Pines that they should look at "his intentions and not at his actions."

DOS VORT: VILNA'S ULTRA-ORTHODOX NEWSPAPER DURING THE INTERWAR PERIOD

MENACHEM KEREN-KRATZ

As of the seventeenth century, Vilna (Vilnius) became known as one of Lithuania's leading Jewish communities. By the mid-eighteenth century the town's Jewish community had gained international recognition thanks to one of its rabbis. Eliyahu, son of Shlomo Zalman (Ha-Gra), was known for his command of all aspects of rabbinical literature and was called "the genius of Vilna." Because of his opposition to Hasidism, Vilna also became the center of the anti-Hasidic movement—the Mithnagdim.

Due to the influence of modern movements, most notably the Haskala (Enlightenment), secularization and Jewish nationalism, observant Jews who constituted an absolute majority at the beginning of the century, became a minority that feared for its future. Vilna became the capital of modern Hebrew literature and hosted many authors and intellectuals. Many young Jews enrolled in the local university which, unlike other academic institutions, did not discriminate against Jewish students.

Some 80,000 Jews, half of the city's population, lived in Vilna in the early twentieth century, and it was considered one of the largest and most influential communities in the Jewish world. In those years anti-Semitism resurfaced in Lithuania and, at the same time, Jewish Socialists established the Bund, the Jewish Socialist movement, which expanded to communities throughout the Russian Empire. Many Jews also joined Zionist organizations.

readership, the press ignored other key questions, such as the significance of the law as a Basic Law. The findings raise concerns about the failure of the Israeli press to serve as a space for a civic public discourse that includes diverse voices and opinions.

CHARACTERISTICS OF THE RUMORS THAT CIRCULATED ON SOCIAL MEDIA IN ISRAEL DURING THE FIRST CORONAVIRUS WAVE

HODAYA AVIKASIS, ADI SHALEM-RABINOVICH, JUDITH YEHEZKELLY, AND AZI LEV-ON

Rumors are widespread during crises and disasters, and people disseminate them in an attempt to create order, provide meaning, or manage risks in times of uncertainty. The coronavirus has transformed our daily lives and generated concerns about its mode of transmission, infection, and the odds of recovery after contracting it. All of this has led to a proliferation of rumors, fueled by the high availability and the centrality of online social media for receiving and disseminating information.

What were the characteristics of the rumors that circulated on social media in Israel in the first months of the coronavirus crisis? In order to answer this question, we gathered information on some one hundred rumors from Israeli social media sites that disseminated them, and also used questionnaires to survey people from different age groups and areas in Israel. The vast majority of the rumors dealt with health issues, while a handful touched on other aspects of the pandemic.

The findings demonstrated that: (1) most of the rumors dealt with ways to avoid contracting the virus, or ways to recover from it, and generally with the health of those exposed to the rumors – much more so than with more "remote" issues (such as the origins of the virus); (2) many of the rumors included the name of a researcher or an institution (academic, medical or otherwise) from Israel or abroad, supposedly behind a particular theory (probably to establish its credibility); (3) the number of rumors that dealt with diminishing the scale of the pandemic (for example, that establishment institutions had intentionally raised the threat level in order to control the population) was small, but double the number of those concerned with increasing its magnitude (that is, claiming that it might be more severe and fatal than it appeared).

THE LEBANON, 1886: END OF RACE IN LONDON

GIDEON KOUTS

In the spring of 1886, Yechiel Bril, editor of the Jerusalem-born weekly *Ha-Levanon* (the Lebanon), the first Hebrew journal published in Palestine, arrived at his fourth and final stop – London – following his newspaper's meanderings around Europe. As a British citizen, he was hoping that he and his family would remain for a lengthy period and could renew the glory of the New Hebrew press of which he was one of the

social conversations, which are often passionate, emotional arguments laden with prejudices. This study suggests a different observation, using empirical tools. It found that the use of classical rhetorical characteristics allows the depiction of criminally charged heads of state as modern tragic heroes.

THE CONFLICT BETWEEN YITZHAK RABIN AND SHIMON PERES: JOURNALISTIC COVERAGE AND IMPACT ON THE RESULTS OF THE 1977 KNESSET ELECTIONS

ERAN ELDAR

Socio-economic and security reasons, among others, led in May 1977 to the collapse of the ruling hegemony of the Labor Party and curtailment of the path of the historic Mapai movement. In the elections to the Ninth Knesset, the Labor Party was defeated and pushed onto the opposition benches. The defeat was also the result of internal conflicts within the party. Clashes between Yitzhak Rabin and Shimon Peres, who inherited the party leadership after the Yom Kippur War, received widespread coverage in the Israeli media and had a major impact on public opinion. To what extent was the party leadership responsible for the collapse of the Mapai government's hegemony? Was intra-party rivalry and opposition to the leaders a catalyst that led, among other reasons, to the political upheaval? This article deals with the roots of the conflict in the 1950s, its essence, the manner in which it was covered in the Israeli media, and its impact on the election results of May 1977.

ONE LAW, MULTIPLE NARRATIVES: FRAMING THE DEBATES ABOUT ISRAEL'S NATION-STATE LAW IN THE HEBREW AND ARABIC PRESS

MOTI GIGI, YUVAL GOZANSKY, AND ELIAV GUTMAN

This mixed methods study examines Israeli press coverage of the public debate on the Nation-State Law. It is based on quantitative and qualitative analyses of 540 articles in seven Hebrew and Arabic newspapers, both online and in print, published in the three years before the enactment of the law in July 2018. The findings reveal significant changes in the framing of journalistic reporting. Most newspapers chose a side in the debate, highlighting either full support for or complete opposition to the law, while emphasizing the dramatic and the sensational. The news outlets in Hebrew focused on the main Jewish political actors and the issue of Jewish identity, while those in Arabic covered mainly Arab-Israeli public figures who opposed the law and saw it as racist.

The news outlets chose to describe the debates over the law in accordance with their perception of their target audience, based on the concept of journalism as engagement – journalism that seeks to become a hub in which a sense of belonging and subjective identity is created. By highlighting issues that were considered important to its

women in the social and political arena. As a Communist women's journal, *Alonekh* expressed the various trends found in the Communist women's press in the 1940s and 1950s. In spite of geographical dispersion and the complex political and social conditions that prevailed, it is possible to position *Alonkeh* on the continuum between the conservatism that characterized the Soviet women's press in the 1950s and the feminist discourse that developed in the Communist Party press in the West during that period – a discourse that was ahead of its time and foreshadowed the appearance of the second wave of feminism. Conflicting gender images regarding the woman's place in the family unit and her overall role in society existed side by side in *Alonekh*.

MODERN TRAGIC HEROES: A STRUGGLE FOR MEDIA FRAMES IN THE RHETORIC OF PRIME MINISTERS ACCUSED OF CRIMINAL OFFENSES

TIKI BALAS AND ORI MALKIN

Our article examines the rhetoric of two Israeli prime ministers accused of criminal offenses related to moral integrity. We analyzed rhetorical elements of two media appearances: the declaration of a former prime minister, Ehud Olmert, and the speech of a sitting prime minister (at the time of the study), Benjamin Netanyahu – despite the fact that they were delivered at different stages of the legal process.

The cases are similar due to the fact that the legal proceedings were conducted against high-ranking politicians while they were in office and both were indicted. This not only allowed Olmert and Netanyahu to influence the public and media agenda but also to be characterized as "tragic heroes" in Aristotelian terms.

Although both cases are modern, the study argues that the leaders' media appearances had classical rhetorical elements, rooted in the founding days of democracy in ancient Greece: ethos, logos, and pathos. One of the main purposes of media appearances in such circumstances is to influence public opinion and to try to skew it in favor of the leaders on trial. We assumed that the media texts would include narratives such as: "the accused was persecuted," "selective enforcement," and "the public contribution of the accused outweighs the accusations." Analysis of the speeches confirmed our hypothesis.

In their public appearances both prime ministers attacked the media, and at the same time used it to skew (or attempted to skew) the media agenda in their favor, while trying to strengthen their innocence in the public discourse.

However, differences can be found between the speeches. While Olmert expressed his faith in justice and in the judicial system, Netanyahu highlighted allegations of corruption in the latter and the decay of the rule of law, and complained of persecution on personal and political grounds. We also found that Netanyahu's speech was rife with elements of pathos, and that an ulterior motive was to provoke feelings of anger among his audience and stir them to action and resistance.

The research we conducted was systematic and dealt with a common subject in

feminist. In 1977, the now defunct Israel Broadcasting Authority's Channel 1 aired the television program *This is Your Life* in which Meir was the main guest. While covering mainly Meir's political biography, the three-hour program touched sometimes on the gender issue. This article focuses on examining the latter topic. Through critical viewing and qualitative content analysis of the program, the study sought to examine whether and how the issue of gender stood out throughout Meir's public career. The broadcast was found to include forty-seven gender references. These were classified into six main thinking patterns, among them, Meir's consistent identification with the domestic sphere; her framing as a leader with "feminine" character traits, such as humanity, motherhood, and warmth; questioning her leadership ability in relation to "masculine" issues, such as national security; and many references to her personal relationships. The theoretical novelty of the present article lies in the possibility that it proposes examining the biography of a political leader not only through archival documents and collections but also through the mass media. Its main empirical conclusion is that in contrast to past research, the gender issue seems to have been prominent and significant throughout Golda Meir's political life.

FROM YAZUR TO NAZARETH: *ALONEKH*, THE WOMEN'S JOURNAL OF THE ISRAEL COMMUNIST PARTY IN THE 1950S

HAGIT COHEN

This article discusses the journal *Alonekh – a Monthly for the Woman at Home and in Society*, published as an initiative of the Association of Democratic Women in Israel (ANDI), the women's association of the Israel Communist Party (MAKI). *Alonekh*, first issued in 1951, was published in Hebrew, Arabic, Yiddish, and Bulgarian, with the aim of reaching out to sectors that MAKI sought to recruit. This article is an attempt to clarify how the Israeli reality was reflected in the journal. What was the position of *Alonekh* on the issue of gender equality and advancing the status of women? Did it inscribe on its banner the struggle for women's rights? My purpose was to determine the affinity between gender and class issues raised in the monthly, and to position *Alonekh* both in the context of Israeli women's press published in the 1950s, and the wider context of Communist women's press published around the world.

The article discusses ANDI's activities and the social profile of the contributors to *Alonekh*. It analyzes the topics and issues which appeared in the journal, and interprets its prevalent gender images. ANDI's members participated actively in the struggle for women's rights, and *Alonekh* published extensive reports on the economic, national, and domestic repression of women in Israel – Arab and Jewish, immigrants, and veteran residents. The journal reported widely on the activities of ANDI's members in the struggle for peace in the Middle East, as well as for global peace. Also examined is the affinity of ANDI's members to the USSR, as expressed in the journal's pages.

The article is intended to illuminate the involvement of Communist Israeli

"THEY'RE OURS" – DYNAMIC MEDIA COVERAGE OF A GANG RAPE: THE AYIA NAPA CASE

ELLA BEN ATAR, ODELIA DAYAN-GABAY, AND GABRIELA JONAS AHARONI

One of the central roles of mass media is to protect social norms, especially with regard to social taboos. Yet the media is also expected to bring different angles in its coverage of events. How does the media fulfill these two roles when one requires a definitive, unambiguous response and the other, a representation of multiple opinions and perspectives?

This study examines media coverage of an alleged gang rape case in Cyprus in the summer of 2019. It analyzes about thirty reports broadcast on the evening news programs of two television channels in Israel over two weeks, from the outbreak of the story to the return to Israel of the teens suspected of the crime. The analysis employs an original model – dynamic Media coverage Spectrum around the Moral nucleus (MSM) – developed especially for this research. The model presents media coverage as movement circling the ethical core of the social taboo on gang rape. It was found that it circled three elliptical orbits around the non-controversial taboo: the first orbit addressed the question of who was guilty; the second examined the law versus norms; and the third circled dynamically around the semantics of positioning. In each of these orbits, the media presented a different stance toward the perpetrator, the victim, and the severity of the event, depending on the reporting journalist, the constraints of the news outlet, the audience's empathy with the participants in the event in accordance with the victim's portrayal, and the public discourse that arose over the case. The study highlights the varying narratives within which the case was framed: gender, social status, ethnic identity of those involved, and the geopolitics of the case. The visual and textual language that accompanied the coverage was diverse, reflecting shifting messages which circled around a fixed taboo core. The study underscores the advantage of the MSM model in analyzing an emotionally, morally, and socially complex event. The findings suggest that despite the recognition given by the media to a social taboo, it is important to develop a critical public discourse about messages channeled through the media regarding adolescents and the moral meaning of sex offenses.

THE GENDER ASPECT IN GOLDA MEIR'S POLITICAL CAREER: AN ANALYSIS BASED ON THE TV SERIES *THIS IS YOUR LIFE*

GILAD GREENWALD

Golda Meir's relationship with the gender issue and the feminist movement was complex and ambivalent. This was evident both on the level of public perception in Israel and around the world, and on that of her own identity as a female leader or as a

WHAT'S IN *KESHER* 57

ASPECTS OF GENDER IN THE MEDIA: RAPE, POWER, CONTROL, AND IDEOLOGY

The opening articles of this issue deal with various aspects of gender in the media, specifically, press coverage of a group rape, of a woman who wielded political power, and of self-coverage of women journalists, as well as the social and political reality from the perspective of ideological control. Ella Ben-Atar, Odelia Dayan-Gabay, and Gabriela Jonas Aharoni analyze the dynamic framing of reportage of the alleged gang rape attributed to "our boys" in Ayia Napa, Cyprus, in 2019. Gilad Greenwald examines the gender aspect of the political career of the stateswoman and "strongman" Golda Meir through the prism of the television show *This is Your Life*. Hagit Cohen revisits *Alonekh,* the women's journal of the Israel Communist Party in the 1950s.

Tiki Balas and Ori Malkin look at the media framing of the "modern tragic heroes" rhetoric in the context of two Israeli prime ministers accused of criminal offenses. Eran Eldar re-examines the intensively media-covered conflict between Yitzhak Rabin and Shimon Peres and its impact on the upheaval in the 1977 Knesset elections. Moti Gigi, Yuval Gozansky, and Eliav Gutman compare the multiple narratives surrounding the 2018 Nation-State Law that appeared in Israel's Hebrew and Arabic media.

In this issue we also revisit, now in an integrated way, questions of "fake news" and the coronavirus crisis: Adi Shalem-Rabinovich, Hodaya Avikasis, Judith Yehezkelli, and Azi Lev-On trace the main characteristics of the rumors that circulated in social media during the first wave of the pandemic.

Turning to the history of the Jewish press in Europe, Gideon Kouts writes about the end of the era of the Hebrew weeklies in 1886 by describing the death of the pioneer editor Yechiel Bril and his journal *HaLevanon,* in London. Menachem Keren-Kratz investigates *Das Vort,* the Yiddish-language Haredi newspaper that appeared in interwar Vilna.

Our regular sections appear as always.

It is our pleasant duty to congratulate our cover illustrator for many years, Judith Eyal, for winning the prestigious international Michael Marks Award for her work as part of a contest on the theme of the bicentennial of Greece's independence.

We wish our readers an enjoyable and useful read until we meet again in the spring.

The Editor

Kesher, a scholarly journal devoted to the history of the press and media in the Jewish world and in Israel, is published twice yearly by The Shalom Rosenfeld Institute for Research of Jewish Media and Communication at Tel Aviv University. *Kesher* seeks to publish original research articles and academic reviews on all subjects relating to the history, endeavors, and influence of Jewish media and media people, from a multidisciplinary perspective. All articles are peer reviewed blindly by experts, members of the Journal's Advisory Board and, if necessary, externally. Articles should be submitted in Word to press@tauex.tau.ac.il. A reply will be given within three months. Articles should not usually exceed 8,000 words. The bibliography and notes should appear at the end of the article. Citations should follow the conventions of your discipline.

The editorial board invites reviews of new books in the journal's areas of interest and proposes such reviews itself. *Kesher* also publishes a list of recently approved doctoral dissertations and master's theses along with abstracts of no more than 250 words in length (for master's theses) and 500 words in length (for doctoral dissertations).

CONTENTS

Kesher No. 57, Autumn 2021

What's in *Kesher* 57: Aspects of Gender in the Media – Rape, Power, Control, and Ideology 7

English Abstracts 7e

"They're ours" – Dynamic Media Coverage of a Gang Rape: The Ayia Napa Case – Ella Ben Atar, Odelia Dayan-Gabay, and Gabriela Jonas Aharoni 8

The Gender Aspect in Golda Meir's Political Career: An Analysis Based on the TV Series *This is Your Life* – Gilad Greenwald 31

From Yazur to Nazareth: *Alonekh*, the Women's Journal of the Israel Communist Party in the 1950s – Hagit Cohen 52

Modern Tragic Heroes: A Struggle for Media Frames in the Rhetoric of Prime Ministers Accused of Criminal Offenses – Tiki Balas and Ori Malkin 74

The Conflict between Yitzhak Rabin and Shimon Peres: Journalistic Coverage and Impact on the Results of the 1977 Knesset Elections – Eran Eldar 105

One Law, Multiple Narratives: Framing the Debates about Israel's Nation-State Law in the Hebrew and Arabic Press – Moti Gigi, Yuval Gozansky, and Eliav Gutman 131

Characteristics of the Rumors That Circulated on Social Media in Israel during the First Coronavirus Wave – Hodaya Avikasis, Adi Shalem-Rabinovich, Judith Yehezkelly, and Azi Lev-On 155

***The Lebanon*, 1886: End of Race in London** – Gideon Kouts 175

***Dos Vort*: Vilna's Ultra-Orthodox Newspaper during the Interwar Period** – Menachem Keren-Kratz 188

Documentation 216

Research Reports 221

Book Reviews 231

Contributors to This Issue 241

ADVISORY BOARD

Prof. Hanna Adoni, Interdisciplinary Center, Herzliya
Prof. David Assaf, Tel Aviv University
Prof. Ami Ayalon, Tel Aviv University
Prof. Judy Baumel-Schwartz, Bar-Ilan University
Prof. Haim Be'er, Ben-Gurion University
Prof. Ella Belfer, Bar-Ilan University
Prof. Menahem Blondheim, Hebrew University of Jerusalem
Prof. Jerome Bourdon, Tel Aviv University
Prof. Judit Boxer Liwerant, National Autonomous University of Mexico and Hebrew University of Jerusalem
Prof. Aviva Chalamish, The Open University
Prof. Joseph Chetrit, Haifa University
Prof. Akiba Cohen, Tel Aviv University
Prof. Daniel Dayan, Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, Paris, France
Prof. Bruno Di Porto, University of Pisa, Italy
Prof. Ouzi Elyada, Haifa University
Prof. Shmuel Feiner, Bar-Ilan University
Prof. Anat First, Netanya Academic College
Prof. Nurith Gertz, Sapir College
Prof. Yossi Goldstein, Ariel University
Prof. Yosef Gorny, Tel Aviv University
Prof. Nurit Govrin, Tel Aviv University
Prof. Daniel Gutwein, Haifa University
Prof. Ruth Kartun-Blum, Hebrew University of Jerusalem
Prof. Elihu Katz, Hebrew University of Jerusalem
Prof. Gideon Kouts, University of Paris 8, France
Dr. David Lavie, Hadassah Academic College, Jerusalem
Prof. Shmuel Lehman-Wilzig, Bar-Ilan University
Prof. Noam Lemelstrich Latar, Interdisciplinary Center, Herzliya
Prof. Yehiel Limor, Hadassah Academic College, Jerusalem
Prof. Rafi Mann, Ariel University
Dr. Mordecai Naor
Prof. Mordechai Neiger, Bar-Ilan University
Prof . Hillel Nossek, Kinneret Academic College
Prof. Moshe Pelli, University of Central Florida, Orlando Fl., USA
Prof. Yoram Peri, University of Maryland
Prof. Krzysztof Pilarczyk, The Jagiellonian University, Kraków, Poland
Prof. Dina Porat, Tel Aviv University
Prof. Raanan Rein, Tel Aviv University
Prof. Ephraim Riveline, University of Paris 8, France
Prof. Ofer Schiff, Ben-Gurion University
Prof. Anita Shapira, Tel Aviv University
Prof. Yaacov Shavit, Tel Aviv University
Prof. Zohar Shavit, Tel Aviv University
Prof. Dov Shinar, Hadassah Academic College, Jerusalem
Prof. Shmuel Trigano, University of Paris 10, France
Dr. Tzvi Tzameret
Dr. Rafael Vago, Tel Aviv University
Prof. Gabriel Weimann, Haifa University
Dr. Ada Yurman, Bar-Ilan University
Prof. Mordechai Zalkin, Ben-Gurion University

kesher

Journal of Media and Communication History in Israel and the Jewish World

Editor:
Prof. Gideon Kouts

Editorial Board:
Prof. Meir Chazan, Dr. Orly Tsarfaty, Dr. Baruch Leshem,
Prof. Ouzi Elyada, Prof. Nurit Guttman

Editorial Assistant: **Nurit Karshon**
Hebrew Copy Editor: **Herzlia Efrati**
English Translations: **Naftali Greenwood**
English Copy Editor: **Beryl Belsky**

TEL AVIV UNIVERSITY

The Shalom Rosenfeld Institute for Research of Jewish Media and Communication
The Daniel Abraham Center for International and Regional Studies
The Lester and Sally Entin Faculty of Humanities

kesher Journal of Media and Communication History in Israel and the Jewish World

The Shalom Rosenfeld Institute for Research of Jewish Media and Communication
The Daniel Abraham Center for International and Regional Studies
The Lester and Sally Entin Faculty of Humanities
Tel Aviv University, P.O.B. 39040 Ramat Aviv, Tel Aviv 6139001, Israel
Tel. 972-3-6405144
Email: presstau@tauex.tau.ac.il
https://dacenter.tau.ac.il/shalom-rosenfeld

Head of the Institute and Publication Director of *Kesher*: **Prof. Raanan Rein**
Founder of the Institute: **Shalom Rosenfeld**
First editor of *Kesher*: **Dr. Mordecai Naor**

Kesher is published in cooperation with ***REEH***, the European Journal of Hebrew Studies, University of Paris 8

Graphic Editors: **Michal Semo-Kovetz**, TAU Graphic Design Studio
Cover Design: **Michal Semo-Kovetz**
Cover Illustration: **Judith Eyal**
Back cover image: Golda Meir, on the occasion of her election as head of her party and as prime minister (1969). Photo: Kan 11
Print: **Sdar Zalam Printing**

Kesher is published twice a year.
Annual subscription: 100 N.I.S.
Single issue: 60 N.I.S.
Please contact us by mail:
presstau@tauex.tau.ac.il

kesher

Journal of Media and Communication History in Israel
and the Jewish World

קשר

Autumn 2021

57

ISSN 0792-0113

TEL AVIV UNIVERSITY

The Shalom Rosenfeld Institute for Research of
Jewish Media and Communication at Tel Aviv University
The Lester and Sally Entin Faculty of Humanities